

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Hrotkó Larissza

A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK 18. SZÁZADVÉGI-19. SZÁZAD ELEJI LETELEPEDÉSE
PESTEN
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A ZSIDÓ NŐK HELYZETÉRE

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ-ZSIDÓ EGYETEM

Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola

Témavezető: Prof. Dr. Lichtmann Tamás

Budapest

2012

I. BEVEZETŐ.....	6
1. Nőkutatás és a kulturális antropológiai reflexió.....	6
1. 1. Jelen kutatás területéről, céljáról, tárgyáról és módszeréről.....	6
1. 2. Jelen dolgozat helye a mai nőkutatásban.....	11
1. 3. Zsidó kutatónők munkáinak tematikája.....	14
1. 4. Női kutatások a pesti zsidó közösség kulturális szomszédságából.....	18
2. A pesti zsidóságot tematizáló munkák rövid áttekintése.....	21
2. 1. A történész-rabbik narratívái a pesti zsidóságról.....	21
2. 2. Magyar társadalomtudományi tanulmányok a pesti zsidóságról.....	27
2. 3. Budapesti Negyed.....	36
II. A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK 18. SZÁZAD VÉGI – 19 SZÁZAD ELEJI PESTI LETELEPEDÉSE KUTATÁSI FORRÁSAINAK LEÍRÁSA ÉS RÖVID NYELVI ELEMZÉSE.....	40
.....	40
1. 18. század végi – 19. század eleji pesti jiddis nyelvű hivatali iratok leírása.....	40
1. 1. A nyelvi kutatás a kultúra antropológiai tudományterületen.....	40
1. 2. Jiddis helyéről az európai nyelvrendszerben.....	42
1. 3. A zsidók pesti jelenlétének írásos emlékei.....	45
1. 4. A 19. század eleji összeírások grafikai-fonetikai és lexikális tulajdonságai.....	46
1. 5. A leírás részleteinek összefoglalása.....	57
2. Deutschsprachige Geschäftskorrespondenz zwischen dem Pester Stadtrat und der jüdischen Gemeinde zu Pest.....	58
2. 1. Inhaltliche Klassifizierung der Schriftstücke.....	58
2. 2. Deutsch als Geschäftssprache in Pest.....	60
2. 3. Jüdische Deutsch-Schreiber der Pester Gemeinde.....	61
2. 4. Textanalysen.....	62
2. 5. Zusammenfassung sprachlicher Charakteristiken.....	67
III. A PESTI ZSIDÓ LETELEPEDÉS ÓBUDAI GYÖKEREIRŐL.....	68
1. A 18. századvégi – 19. századeleji óbudai zsidóság, mint a pesti zsidó letelepedés humán forrása.....	68

1. 1. Adalékok a <i>türelmi adó korszakának</i> zsidó demográfiájához	68
1. 2. Büchler Sándor óbudai népességi adatai	71
1. 3. A pesti zsidó letelepedés óbudai származását igazoló, illetve cáfoló adatok.....	72
2. Az Óbudai iratok, mint a kutatás forrása.....	77
2. 1. Családfői névsorok.....	77
2. 2. Az óbudai vonzási körzethez tartozó települések zsidó népessége.....	82
3. Az óbudai körülmények a pesti letelepedés idején	83
3. 1. Az óbudai zsidó vállalkozók pesti üzlete	83
4. Az óbudai zsidó férfisorsok.....	86
4. 1. Boskovitz.....	86
4. 2. Selka Abeles és mások	90
4. 3. Az óbudai zsidó nők családjogi esetei.....	92
IV. ÓBUDA UTÁN. A PESTI KEZDET	95
1. A pesti környezet.....	95
1. 1. A pesti népességi és vallásügyi viszonyok.....	95
1. 2. A terézvárosi zsidó demográfia és a terézvárosi utcák	100
1. 3. A terézvárosi lakók és polgárok: a lakóházak és a háztulajdonosok.....	105
1. 4. A pesti női társadalom néhány sajátosságának leírása	112
1. 5. A pesti nők külseje, öltözködése, életformája.....	114
2. Pest zsidó női és férfi telepesei	117
2. 1. A zsidó telepések önmeghatározásának pesti sajátosságai	117
2. 2. A pesti telepes zsidó nők kora és származási helye	120
2. 3. A házasságkötés feltételei, a háztartás felszerelési tárgyai a hozomány leírása alapján	122
2. 4. A szülésekről, a gyerekekről és a gyakran előforduló betegségekről	125
2. 5. A közösségen belüli női kommunikáció	129
3. Az első zsidó telepes férfiak történeteiből	130
3. 1. Néhány letelepedési ügyről	130
3. 2. Bauer, a modern pesti zsidó vállalkozó.....	132

V. NŐI STÁTUSZOK ÉS A NŐI MUNKA.....	138
1. Feleségek, özvegyek, leányok.....	138
1. 1. A zsidók pesti gazdasági tevékenységének piaci lehetőségei a századfordulón és a 19. század 40-es éveiben.....	138
1. 2. A megélhetés forrásai.....	141
1. 3. A kereskedőfeleségek.....	146
1. 4. A vendéglátó és az élelmiszeripar.....	153
1. 5. Fuvarozó, szállító és iparos feleségek.....	158
1. 6. Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei.....	163
1. 7. Az orvosok és a betegápolók feleségei.....	168
1. 8. Zenészcsaládok.....	171
2. Önállóan gazdálkodó nők. A dolgozó özvegnők.....	172
2. 1. A kereskedőnők és az ügynöknők.....	172
2. 2. A házalónők és a zsidóháziasszonyok.....	175
2. 3. A nem kereskedői szakmák képviselői.....	177
2. 4. A kézimunka készítői.....	179
2. 5. Szülészasszonyok és ápolónők.....	181
2. 6. Koldusfeleségek és a kolduló özvegyek.....	185
3. Cselédasszonyok és szakácsasszonyok.....	189
3. 1. A cselédasszonyokról (<i>Dienstmädchen</i>) általában.....	189
3. 2. Néhány egyéni eset az előzőekben feltüntetett korcsoportokból.....	192
3. 3. A hajadon asszonyok.....	195
VI. PESTI LETELEPEDÉS HATÁSA A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK ÉLETÉRE.....	199
1. Egyéni és társadalmi érvényesülés útja.....	199
1. 1. A kikeresztelkedés, mint egy tipikus pesti magatartási minta.....	199
1. 2. A kikeresztelkedés, mint a zsidó férfiak társadalmi felemelkedésének útja.....	201
A nemesítés.....	201
1. 3. A zsidó kereskedők kitérései.....	204

1. 4. Az értelmiségiek kitérései	207
1. 5. A nők kitéréséről	209
1. 6. A zsidó gyerekek megkeresztelése	214
1. 7. A 19. század 30-40-es éveinek kitérései különös tekintettel az 1848. évi szabadságharc zsidó reflexiójára	216
1. 8. A zsidó nők 18-19. századi kikeresztelkedésének motivációjáról egy németországi kitérés példáján	222
2. Zusammenfassung der Forschungsergebnisse. Schlussreflexionen	224
2. 1. Das Treffen der Kulturen	224
2. 2. Entwicklung der zentralisierenden Funktion der Pester Judenschaft	230
2. 3. Gesellschaftliche Legitimierung von Pester Jüdinnen	233
Melléklet:	241
IRODALOMJEGYZÉK	248
Abstract	257

I. BEVEZETŐ

1. Nőkutatás és a kulturális antropológiai reflexió

1. 1. Jelen kutatás területéről, céljáról, tárgyáról és módszeréről

Jelen kutatás helye a magyarországi zsidó vallásetnikai kultúratudomány, célja a magyarországi zsidó nőtörténet megírásának elősegítése. Munkamódszerem támaszkodik az induktív kulturális antropológiai reflexióra, amelyet három főbb elem jellemez: (1) egy konkrét embercsoport egyéneinek (2) tipikus élethelyzetében történő megfigyelése és (3) közvetlen leírása.

Egy embercsoport komplex megfigyelése, és a megfigyelő egyéni – jelen esetben feminista - reflexiójának leírása a kultúrakutatás lényege. A leírás akkor hiteles, ha az embert sajátos egzisztenciális helyzetében ragadjuk meg. Ebből a megfontolásból fordultam a letelepedés eseményéhez, amellyel Pesten – mint előtte világszerte számtalanszor – egy új zsidó egzisztenciaforma jött létre. A társadalmi nemiség szempontjából ebben az életformában a férfiak voltak fölényben. A férfitársadalom felszíne alatt felfedett női réteg ugyan távol sem volt homogén, de a női nem társadalmi megítélésére visszavezethető marginális helyzet minden nőre volt jellemző.

Nőkkel szembeni diszkrimináció, amelynek nyílt és/vagy rejtett formái fennállnak ma is, szükségesnek mutatja „a feminista álláspont, mint feminista álláspont” megfogalmazását és fenntartását jelen dolgozatban is.¹ A megfogalmazásnak e feminista aspektusa magába foglalja, hogy a feminista szerző nemcsak a nyíltan nőellenes elméleteket cáfolja meg, de feltárja a különböző tudományos területek férfiközpontú gondolkodási mintáit.² A vallás ugyan az egész emberiség kultúrájának elválaszthatatlan része, ám a szembejövő androgénizmus éppen a vallástudományra jellemző.

A feminista filozófia létigényéről szóló tanulmányában Hell Judit a nők vallásban betöltött szerepének kritikáját a zsidó közösség példájával kezdi. A Tenáchi női portrék ellenére Hell megállapítja, hogy a zsidó társadalom is a nőket csupán másodrangú teremtményként kezelte.³ A vallási szabályok megkövetelték a nemek mesterséges elválasztását, a férfiak elitizmusa a nők teljes körű alárendeltségéhez vezetett, amelyről a származási rend (és a névadási szokás) is tanúskodik.⁴

¹ Hell Judit 2006. 7

² Uo.

³ Tenáchi példáról még: „Az irodalom-, művészet- és kultúrakritika/elmélet és a társadalmi nem összefüggéseit vizsgáló, magyar nyelvű szakirodalom válogatott bibliográfiájában.” A névsorban Séllei Nóra megemlítette jelen dolgozat szerzőjének egyik legelső feminista munkáját Hágár bibliai alakjáról. Séllei Nóra 315.

Jelen dolgozat történelmi keretét képező eseményre térve először is megjegyzem, hogy a települések létrehozása az egész emberi kultúrát jellemzi. A magyarországi viszonyok között a 18-19. században a letelepedés egy sajátos vallásznikai, és ezen belül specifikusan zsidó helyzet volt, figyelembe véve a zsidó lakosságot érintő lakhatási korlátozásokat, illetve e korlátok központi és helyi megszüntetését.⁵ A hol korlátozó, hol megengedő rendelkezések nyomán telepedhettek le zsidó férfiak és velük a zsidó nők is Pesten, amely éppen akkor úgy a méretek, mint a funkciók tekintetében rohamos fejlődésnek indult.

Kutatásom az újkori zsidó pesti letelepedés⁶ kezdeti időszakát fogja át az első „fecskek” költözésének előzményeitől a pesti élet stabilizálódó zsidó egzisztenciára kifejtett radikális hatásáig. Ezért nemcsak az első, de a második pesti nemzedékhez tartozó zsidó nők és férfiak is szerepelnek leírásomban. Kutatásom olyan primer kultúra leletekre támaszkodik, mint az üzleti levelezés, az üzleti feljegyzések, a társadalmi érintkezéseket rögzítő jegyzőkönyvek, az adóösszeírások, a születési és a halotti anyakönyvek. Nem titkolt szándékom, hogy a források bemutatásával, azok részletes leírásával át kívánom menteni, illetve feltárni ezeket az írásos emlékműveket a kultúrakutatók következő nemzedéke számára. A primer forrásokban talált nevek és a velük kapcsolatos történetek részletesebb ábrázolása érdekében fordultam a korabeli sajtóhoz és a kortársi szépirodalmi alkotásokhoz.

Tanulmányom *Bevezető* részében megismertetem az olvasónót/olvasót a zsidó nőkutatással, és bemutatok néhány releváns történelmi és társadalomtudományi tanulmányt a magyarországi és a pesti zsidóságról. Meggyőződésem azonban, hogy csak az egzisztenciális tartalmak megismerésére törekvő kulturális antropológiai reflexió akadályozhatja meg a kutatás tárgyának sajátos környezetéből való kiragadását, illetve meghamisítását, mert a

⁴ Uo. 116-117.

⁵ A fővárosi levéltárban található letelepedési engedélykérelmek szövegei tükrözik ezt a helyzetet. Az 552. sz. 1786. április 18-i iratban Jacob Ábrahám óbudai „Schutzjude” az 1781. évi türelmi rendeletre hivatkozik, amely lehetővé teszi a zsidók pesti letelepedését. Az 1840. évi 29. törvénycikkre hivatkozik Hirschl Mandl Károly „izraelita” tanár a Tolna megyei Högyész városából az 1847. február 19-i 1769. sz. kérvényében (amelyet egyébként elutasítottak, mivel a tanári foglalkozás nem látszott biztos megélhetési bázisnak!)

L. BFL Letelepedési, vagy Vegyes ügyek 1786-1817, 1804-1841, illetve Zsidó lakhatási jogok 1838-1855.

Igen tarka képet mutat a Magyar-Zsidó Oklevéltár (MZSO) V/2. kötete, amely részletesen ábrázolja az egyes városok 18. századi helyzetét: 264, 265, 271. oldalon Pozsony (feltételekhez kötött engedélyezés), Székesfehérvár (szigorú tiltás), Ruszt (tiltás), Szentgyörgy (feltételes engedélyezés). Ezek az adatok az 1734-1758-s évekből származnak. MZSO VII. kötete megemlíti a zsidók bányavárosokból való kitiltását is: MZSO VII, 1977, 17.

⁶ MZSO VII, 1977. Előszó

A kötet előszavában olvasható a szerkesztők *Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében* című munkája, amelyben a zsidók Magyarországon történő letelepedését a szerzők 4 szakaszra osztják. A török utáni, XVIII. századi negyedik letelepedés tömegét elsősorban a Morva,- Cseh-és Lengyelország felől érkező jövevények képezték, „[...] mivel ott ebben az időszakban a zsidóság számbelileg nagyobb mértékű gyarapodást mutat.” (12)

L. Grünvald és Scheiber MZSO VII, 1977, 5-48

kulturális antropológia tárgya maga az ember. Ebben az alapvető kutatói hozzáállásban a társadalmi vonatkozásokat is vizsgáló kultúraantropológiai kutatás az etnológiát követi.

Az etnológusok ugyanis ma már a kisebb, átlátható (face-to-face) közösségek életkörülményeivel foglalkoznak. Az etnológiai kutatásra emlékeztet az a körülmény is, hogy a zsidó vallásesetnikai csoportot belülről, állandó, intenzív érdeklődéssel vizsgálom. Az etnológiai kutatástól eltérően⁷ a kulturális antropológiai reflexió nem áll meg az etnikai határon, és az ethosz társadalmi vonatkozásai, illetve a kultúrák érintkezése iránt is érdeklődik. Ez jellemzi leírásom alapvető irányát is, amely megegyezik a feminista kultúrakutatás humanista orientációjával.

Az antropológiai reflexió segítségével a kutatónő/kutató a megfigyelés fázisában elvonatkoztat a jelen tudástartalmaitól, mert a tárgy létét szemlélve elmerül a jelenség részleteiben. Természetesen, mint minden reflexív vizsgálat, ez a megfigyelés is előbb-utóbb tudatosítani akarja a megélt élményt. A megélés az önmagán kívüliség állapotában ugyan lehetséges, de az élmény leírásába feltétlenül beleszól a jelen tapasztalata. A tiszta reflexiót nem lehet leírni, vagy elmondani.⁸ Ehhez a szerzőnőt/szerzőt ki kellene zárni a szövegalkotás valóságából, ami csak elméletileg lehetséges. Az antropológiai reflexióval, amelynek célja az emberi egzisztencia megismerése, elérhetjük a kutatónő/kutató aktuális környezete és a vizsgált tárgy szituációja közötti egyensúlyt.

Segítségül szolgálhat, hogy az alany és a tárgy között az antropológiai reflexió következtében keletkezett kölcsönhatás később sem szűnik meg. De a kapcsolat nem jelenti az azonosulást. A 21. századi kutatónő elvileg megértheti a 18. századi társnőjét, de a fordított elfogadás kétséges: a 18. századi nőhöz a megélhetését biztosító domináns férfi kortársa közelebb áll, mint az őt felszabadítani akaró, de bizonytalan és ki nem tapasztalt helyzetet kínáló posztmodern nő.

Mégis az antropológiai induktív reflexió - más vizsgálati módszerekhez képest - szorosabb kapcsolatot hozhat létre a vizsgálat tárgya és alanya között. Egy szerzőnő ilyenkor megtalálja azt az inkluzív női nyelvet,⁹ amellyel hitelesen leírhatja egy másik nő egzisztenciáját. Jelen dolgozatban, például, a mindkét nemre jellemző szituációkon kívül a tipikusan női – beleértve biológiai - élettapasztalatokat is vetem fel, amelyek egy nem feminista férfiszereplő számára aligha képeznének egzisztenciális relevanciát. Nem vitathatom a férfiktól azt a jogot, hogy

⁷ Érdemes itt egy pillanatra betekinteni abba, hogyan gondolkodnak az etnológusok saját kutatási formáról: „The fundamental determinant of ethnology is definitely the very concept of ethnos, on which the scholarship to which it gave its name either stands or falls. Its other basic objective [...] is the reconstruction of ethnic history through the study of culture.”

Belaj In: Barna 2004. 30

⁸ Foucault 1999. 103

nőkről kulturális antropológiai tanulmányokat írjanak, de egy ilyen leírás elkerülhetetlenül deduktív marad.¹⁰

A pesti zsidó nők közvetlen környezete a zsidó férfitársadalom volt, amelyet a nők a családban és a közösségben – mint egy domináns apát, illetve férjet, esetleg más férfirokont, vagy egy közösségi tisztségviselőt - egyaránt személyesen tapasztaltak.¹¹ Ezért leírásomban a zsidó férfiak, mint a nők közvetlen kontextusa tekintélyes helyet foglalnak: megtalálhatók benne a törvénykező férfiak, a házastársak, illetve a férfi felmenők és utódok.

Kutatási leírásom alapvető szempontjainak bemutatása végén megjegyzem, hogy a pesti zsinagógát és annak intézményeit, valamint a hagyományos jótékonyági zsidó egyesületeket (mint például *Chevra Kadisát*) csak némely személyekkel, illetve életképekkel kapcsolatban hozom szóba, holott ez irányú adatokat is megtaláltam a pesti levéltári forrásokban. Azonban a 18. század végén – 19. század elején a zsinagóga és annak intézményei kulturális antropológiai szemszögből nem képezték a pesti zsidó nő közvetlen élethelyét, hanem szinte kizárólag a férfiak életterét alkották.

Menachem Avelim egyleti Szabályzatának alábbi részletéből kitűnik, miként rendezték el a férfiak a nemek közötti viszonyokat a közösségen belül. A helyzet jobb megértése érdekében előbb össze kell foglalnom néhány adatot a pesti zsidó társadalmi élet következetes strukturálásáról.

Pesti zsidóknak az 1830-s évekre sikerült egy olyan társadalmat kiépíteni, amelynek keretében több szociális intézmény kapott helyet. *Chevra Kadisát* már 1790-ben alapították meg, és ennek nyomán 1805-ben létrejött a zsidó kórház.¹² 1800-ban Wahrman Izrael rabbi kezdeményezte a *Siur-Egylet* megalakítását a tudományos munkák támogatására, és írásos nyoma van a *Talmud-Tóra* egyesület működésének. A fentiekén kívül működött még a karitatív *Chesed Neurim*, a betegeket látogató *Bikur Cholim*, az árvákat segítő *Tomché Jenómim*, a szegényeket befogadó *Anié Irenu* valamint a *Menachem Avelim* egylet, amely a gyász szellemileg és testileg egyaránt kimerítő szolgálatát vállalta magára.

Menachem Avelim egylet hivatalos beiktatása 1821-re tehető, amikor megjelent a közösség vezetősége által jóváhagyott egyleti Szabályzat.¹³ 1821 a közösség életében egy fontos fordulót jelentett, mert abban az évben a pesti izraeliták - amint a pesti zsidók több

⁹ Azaz: az egyoldalúan hímnemű nyelvtani-lexikai eszközöket elvető nyelvi képződmény.

¹⁰ Wolfgang Kaschuba ezt ugyancsak észrevette.

Kaschuba 2003. 163.

¹¹ Ez a tapasztalat hatott vissza a közösségi hagyomány kialakulására.

¹² Engländerné Brüll Klára 1930. 109

A korabeli zsidó kórházat említik az útikönyvek is. Például az 1844. évi útikönyv, mely szerint a kórház - Spital der Israeliten - a Felberg. Gasse-ben volt és 32 ágygal rendelkezett.

Wohlfeilster 1844. 107

hivatalos iratban nevezték magukat - azzal a kéréssel fordultak Ferenc királyhoz, hogy engedélyezze a közösség hivatalos megalakulását. A zsidók engedélyt kértek „sich in eine ordentliche Gemeinde mit Richter und Geschworene formiren zu können.”¹⁴

Addig is a közösség vezetői minden lehetséges lépést megtettek annak érdekében, hogy a pesti zsidóság méltó partnere legyen Pest intézményesező társadalmának. Ekkor már működött a Wahrman-féle közösségi Státusz,¹⁵ amely szabályozta a belső társadalmi élet alapvető mozzanatait. A külső levelezés a *Systematica gentis Judaicae regulatio* értelmében többnyire német és latin nyelven történt.

Ezzel szemben a *Menachem Avelim* Szabályzatának szövegét héberül és jiddisül írták, ami arra utal, hogy ez az irat a belső használatra készült. A rendeletgyűjtemény címlapján, illetve az ajánlást és a hivatali jóváhagyásokat tartalmazó első két oldalán több olyan név szerepel, amelyet a 18. század végétől az 1850-s évekig terjedő időszak iratainak segítségével azonosíthattam.

A Szabályzat záró rendelkezését egy függőlék követi, amely a lényegi tartalom 18. *takanájához* (rendelkezéséhez) tartozik. A 18. *takana* kimondja, hogy ha valamelyik közösségi tag meg akart emlékezni egy elhunyról és annak feleségéről, hívhatott össze *minjent* a gyászheten, a gyászhónapban és *Jahrzeitkor*, kivéve a lélekről való megemlékezés imáját (ismert nevén *mázkirt*). A minjen a rendelkezés szerint a jutalomért jelentkezőkből is volt összeállítható. A függőlék szövege latin betűs átírásban: „Ausdrücklich beschrieben ist, dass (héberül: a lélek megemlékezése, a *mazkir*) für weiber nicht gestattet wird, hat man dennoch für gut zu errichten befunden, wenn sich der fall ereignet dem nach ableben des (héber rövidítés: az egylet tagja), dessen weib sich die skiot erkaufen will, weil man ohnehin ihm mazkir ist, das man auch sie dabei mazkir sein kenne, nämlich (héber rövidítés: XY héberül: a feleségével).”¹⁶

¹³ Az eredeti irat a Zsidó Levéltárban van. 2007-ben jelent meg Israelben az éves naptárban a „Takanot d’hevrat menachem avelim” (A gyászolóok vigasztalói egyesületi rendelkezései): Luach 2007. תפ.סז

¹⁴ Büchler 1902. 386.

A mai nyelvi szinthez képest nyelvtani hibáknak megítélhető pontatlanságok ellenére a szöveg jól érthető. A zsidók egy rendes közösséggé kívántak szerveződni, amelynek bírái és esküdtszéke is lenne.

¹⁵ Groszmann 1934-35, 198-244

A Budapest Fővárosi Levéltárban az Int. a. m. 4647, 4957. sz. iratok II. dobozában megtaláltam egy irat részletét, amely Wahrman-féle Szabályzat részét képezhetette: „Reglement für die Pester Israeliten zur Verwaltung ihrer religiösen, und ökonomischen Gegenstände und Geschäfte. Erstes Hauptstück - Einleitung zur gegenwärtigen Regulierung. Dreizehntes Hauptstück - Von den Wirkungskreisen der Vertretung im Allgemeinen.“

BFL 4957/1401-1404

¹⁶ A 18. pont egyértelműen kimondja tehát, hogy a lélek megemlékezése az asszonyok számára nem megengedett, mégis jónak találtuk ezt, mert a közösség tagjának halála után a felesége váltja ki „érdemét”, és mivel őt (a férfit) úgy is megemléltik a mázkirban, és mázkirnál a feleség ott van, így ő is megemlélhető és pedig, mint XY úr felesége.

A fenti függelék egyértelműen bizonyítja a nők alárendelt társadalmi megítélését, amely a férfiak társadalmi rétegétől függött.

1. 2. Jelen dolgozat helye a mai nő kutatásban

A nő kutatás az a tudományterület, amely a specifikus női tapasztalat feldolgozásával foglalkozik. A feminista leírás középpontjában az emberi élet, és ezen belül a nők életformái és életkörülményei állnak. Többnyire éppen ezek az életformák határozzák meg, hogy egy embert a társadalomban nőnek (és nem férfinek) neveznek.

A feminista kutatás szerzője minden esetben nő, aki ezt írásának nyelvében is érezteti.¹⁷ Modern absztrakt-technicista kultúránk, amelynek lényegi alkotója a férfitudomány, a nőt nem tartja kultúra – esetünkben a zsidó vallás- és kultúrák – hordozójának. A magyarországi zsidóságot kutató történészek és szociológusok is minden esetben a zsidókról beszélnek, mert mélyen rögzült társadalmunk tudatában, sőt valamiféle természetes állapotnak tartjuk, hogy az adott vallás- és kultúrák csoportot a férfiak képviselik. Nőket, amennyiben név szerint felkerülnek a vizsgálandó kérdések listájára, csak egy melléktermékként vesznek figyelembe, leírásuk a férfi értékek és vágyak tükrében történik. Ezért a női ábrázolás pozitívítását szinte kizárólag a hűség-skálán mérik. A tanult nő a leírásokban többnyire negatív fényben jelenik meg, mert határozott, hideg, szívtelen, önző, egy szóval *nem nőies*. A társadalmilag rögzített nőiesség fogalmát ugyancsak férfiak alkották a nők számára, ezért is elmondhatjuk, hogy ez nem biológiai, hanem társadalmi eredetű.

A női problematika előtt a férfiszereplő legjobb esetben is tanácstalanul megtorpan, menekülve az úgynevezett *genderbe*, amely a nőket és a férfiakat egy közös, de férfiközpontú társadalmi helyzetbe helyezi.¹⁸ Úgy tűnik, hogy a női problematika csak a speciális típusú humán területen a feminista nyelv eszközeivel vizsgálható, amely a női egzisztencia sajátos kulturális és társadalmi feltételeit is hajlandó figyelembe venni.

Gendernek nevezett szakirodalmi nyelv a modern nő kutatás egyik továbbfejlesztett változata, amelynek alapvető gondolata, hogy minden társadalmi és kulturális aspektus a

¹⁷ Pető Andrea egyik megjegyzése a női interakciókról ilyen szempontból talán például szolgálhat: „A nők általában kritikusabban fogalmazzák meg a véleményüket, ha nők kérdezik őket, nem pedig férfiak”, - írta Pető a „politikai alaktanában” utalva a nők specifikus beszédformájára.

Pető Andrea 2003. 45

¹⁸ *Gender* alatt itt nem az ún. gender gondolkodást, hanem az olyan irodalmat értem, amely a nők és a férfiak közös helyzeteiről, társadalmi együttéléséről, illetve egymásra való utaltságáról szól. Ilyen helyzetek a valóságos férfitársadalomban azonban ritkán fordulnak elő.

Judith Butler számára a *gender* a társadalmi nemiséget jelenti a biológiai nemiséghez képest, amelyet „szex”-nek nevez. A társadalmi nemiség a nemek társadalmi szerepét határozza meg.

Judith Butler 2005. 7

nemek társadalmi szerepének szempontjából vizsgálható. *Gender* tehát a társadalmi szereposztás újragondolásából indul, de azt hangsúlyozza elsősorban, hogy mindkét nem egyforma társadalmi képességekkel rendelkezik. Ezért is elhangzik néha, hogy az úgy nevezett patriarchális világ kritikája, amely a feminista kutatás alapja, ma már nem aktuális. Ezek alapján a *gender* akár a poszt feminista kultúrányelvnek is felfogható.

Ezzel szemben le kell szögezni, hogy a *gender*-féle nyelv keletkezésének valódi oka nem a társadalmi egyenlőtlenségek mintegy önmagától bekövetkezett megszűnése. A patriarchális viszonyok és a női diszkrimináció továbbra is folyamatosan reprodukálódnak. De a klasszikus feminista kutatás buktatója a hiányos tudományosság, amely abból adódik, hogy a női problémakört a technológizált tudomány keretében nem lehet mérni, mert tartalmilag negatív. A női kutatás megítélésében a mai tudomány nem értékeli az igazán női elemet, de nem is veszi ezt észre, mert képtelen erre a látásra.¹⁹ A *gender* irodalom ezzel szemben kerüli a női specifikumot és megpróbál alkalmazkodni az emberi (androgén) kulturális tapasztalathoz. Noha a dolgozatom a zsidó férfiak leírásának is ad helyet, teljes biztonsággal kijelenthetem, hogy írásomat a feminista szemlélet jellemzi. Ez utóbbinak lényegét azonban nem csupán a nők társadalmi egyenlőtlenségeinek kritikájában látom.²⁰

Ezért is kiemelem, hogy a nők törekvése a politikai és kulturális önrendelkezésre és a gazdasági önállóságra nemzedékről nemzedékre erősödik. Séllei Nóra *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel* című kötetben olyan dolgozatokat gyűjtött össze, amelyek a feminizmus mai irányzatait, illetve a tudományban foglalt helyét tárgyalják. A *Feminizmus, posztmodernizmus és genderszkepticizmus* cím alatt Susan Bordo egy kritikus idézettel vezette be a nemek kutatásának áttekintését. E szerint: „A gender fogalmát [...] olyan sűrűn át- meg átszelik a faj, az osztály, a történelmi partikularitások és az egyéni különbségek, hogy analitikus fogalomként semmi haszna sincs.”²¹

Bordo genderszkepticizmusnak nevezi ezt a gondolkodást, de megjegyzi, hogy ez sem általános: a kortárs feminizmus továbbra is változatos és plurális vállalkozás maradt.²² Rövid áttekintésünk végén essen szó a feminizmus és a szexualitás kutatása közötti kapcsolatról. Ennek szükségességét alátámasztja, hogy kutatásom történelmi korszakára esett Wilhelm von Humboldt kezdeményezése (1827-1828), amelyet Volkmar Sigusch az új diszciplína előfutárának nevezett.²³ *Geschichte der Abhängigkeit im Menschengeschlechte* című vázlattal Humboldt állítólag a *Hurerei* (prostitúció) történetének megírását tervezte. A cím már

¹⁹ Клименкова Т. (Klimenkova) 1996. 16-22

²¹ Séllei Nóra 93.

²² Uo. 95.

önmagában tükrözi Humboldt szexuális gondolkodását (a *függés- prostitúció-nő* vonalán), a tervezett munka vázlata ezt még világosabbá teszi. A *Bevezetés* után a tervezett I. rész a női nem történetét (*Geschichte des weiblichen Geschlechtes*) foglalta volna össze, amelyben a szerző szándéka szerint a női test állapotát, az öltözködést, a szellemi állapotot, a házasságot, a hajadon és az özvegyi státuszt is ábrázolta volna. A leírást a történelmi események zárták volna, amelyeket - mint a társadalmi élet mozgatóját - minden tervezett részhez mutatott volna be.²⁴ Ugyanott olvasható a nagy felvilágosító idézete, amely arról tanúskodik, hogy Humboldt a szexualitás terén is a nőnek egyértelműen kiszolgáló szerepet szánt.

Helene Stöcker, aki 1933-ban rasszista üldözések miatt volt kénytelen Németországból menekülni, mai napig sem talált egy igazán méltó utódot az új szexuáletika megfogalmazásának terén. Stöcker az uralkodó férfimorál és a szexuális életről szóló hamis társadalmi megítélések és előítéletek ellen harcolt. Szellemileg szabad volt, amennyire egy ember a társadalomban szabad lehet, nem tartozott egy politikai párthoz sem és nem volt megvesztegethető. 1929-ben, amikor ünnepelték Helene Stöcker által alapított Anyavédelmi Egyesület közel 25 évfordulóját és az alapítónő hatvanadik születésnapját, a konzervatívok és a kommunisták, a liberálisok és az anarhisták, a szociáldemokraták és a parlament elnöke egyformán gratuláltak neki.²⁵ De 1933-ban sürgősen betiltották a világszerte ismert folyóiratát, az Anyavédelmi Egyesületet pedig átvették a nácik, akik feladatuk tüztek a gyengeelméjű és örökletes betegségekben szenvedő nők és gyerekek sterilizálását.²⁶

A nemiséget kultúráként vizsgáló Judith Butler felveti, hogy a nemiség vizsgálata a *társadalmi* – test nélküli – nemre korlátozódik.²⁷ Ugyanis a társadalmi nem a nyelv keretein belül egy társadalmi kategóriává válik. A szexushoz – vagyis a megtestesített emberi nemhez – a társadalmi diskurzus nem fér hozzá.²⁸

Jelen dolgozatom nem kerüli, de nem is tárgyalja a zsidó telepesnők Pesten alakult szexuális élet részleteit, mivel a kiválasztott források ilyen jellegű adatokat nem nyújthattak. Ezért a leírásomat a társadalmi érintkezésekre kellett korlátoznom. Bizonyos következtetések a zsidó férfitelepések szexuális szokásairól levonhatók a pesti közösségi jegyzőkönyvi, illetve az anyakönyvi bejegyzésekből, sőt talán egyéb leletekből is.²⁹ De be kell ismernem, hogy a szexualitás leírásának hiánya torzítja a teljes emberképet. Egy ilyen kutatás feltétlenül

²³ Sigusch 2008. 13.

²⁴ Uo. 14

²⁵ *Neue Ethik, Mutterschutz und freie Liebe* In: Volkmar Sigusch 2008. 254-255

²⁶ Uo. 255

²⁷ Judith Butler 2005. 18.

²⁸ Uo. 19

szükséges lenne a zsidó közösség, ezen belül a zsidó női réteg emberi arcképének kiegészítéséhez.

1. 3. Zsidó kutatónők munkáinak tematikája

Az alapvetően kétnyelvű – feminista és gender – női diskurzusnak lokális nyelvei is vannak, amelyek az egyes kultúrák hagyományához kapcsolódnak. A zsidó kutatónők munkáját a megalapozott, éles társadalmi kritika, a judaizmus alapos ismerete, sőt a halakha gyakori – még ha nem is feltétlen – követése, és nem utolsósorban sajátos zsidó nyelve jellemzi. Szinte nincs is olyan zsidó feminista, vagy gender írás, amelyben nem találkozunk az egész zsidó kultúrára jellemző olyan lexémákkal, mint: *holocaust*, *zsidóüldözés*, *antiszemitizmus*, *ortodox*, *askenáz*, *szefárd*, *Kabbala*, *tikkun olam* stb., valamint a Tórai, illetve Talmudi idézetekkel.

A feminista mozgalom megalakulása Izraelben az 1970-es évek erőteljes európai alijához kapcsolódik.³⁰ De az USA felől is hatott a feminista irodalom. Elsősorban Paula E. Hyman és Rachel Adler nevét említeném, akik mai napig is közrejátszanak az izraeli feminizmus tematikus megfogalmazásában.

Chicago-i származású Rachel (Ruthelyn) Adler 1970-es években az ortodox zsidó nők soraiból jött a feminista mozgalomba. Egyik legelső munkája *The Jew Who Wasn't There: Halakha and the Jewish Woman* 1971-ben jelent meg. Az ezt követő munkáiban is Adler képviselte a halakha szerint élő ortodox zsidó nőket.

A halakha és a zsidó nő kapcsolata továbbra is érdekli a zsidó kutatónőket, mint olyan valóság, amely a mai nők életét is befolyásolja. Valérie Rhein (Svájc) egyik 2007-ben, Budapesten kiadott tanulmányát is ez a gondolat jellemzi. A cikk elsősorban a Tóra szombati olvasásának női vonatkozásairól szól, amelyet a modern ortodoxia a gyakorlati életben használt fel.³¹

Paula E. Hyman legutóbbi munkái között megtaláljuk egy női memoár kiadványát. A visszaemlékezés már szinte klasszikus női irodalmi műfajjá vált. Éppen az askenáz zsidóság területén keletkeztek az ismert visszaemlékezések, amelyek közül Glickl bas Juda Leib von

²⁹ A férfiak nősülési aktivitása, amelyet a „copulációs” engedélykérelmek sokasága igazol, arra enged következtetni, hogy a Sulhan Aruch valláserkölcsei kodex értelmében (CXLV. fejezet főleg 1-6. pontja) a férfiak a szexuális vágyait a házasságon belül igyekeztek megvalósítani függetlenül attól, honnan érkeztek Pestre: Galiciából, vagy a maszkilimok hatását már megtapasztalt Cseh- és Morvaországból. A házasságon kívüli kapcsolatokról az 1828-1833. évi közösségi Jegyzőkönyv csupán egyetlen helyen szerezhettünk tudomást, és pedig az 1830. február 8-i bejegyzésben. Az elhalálózások okai között a megvizsgált anyakönyvekben egyszer sem találok nemi betegségekre való utalásokkal, holott éppen Pestre volt jellemző a nemi betegségek gyors terjedése. Erről, például: Bakács 1948. 14-15. Bakács Tibor egy korabeli iratra hivatkozik, amely a prostitúció, mint a nemi betegségek alapvető oka elleni intézkedéseket tartalmazott: Pesti tan. iratok 10. 056/1850-52.

³⁰ A magyarországi feminista mozgalomról: Hrotkó Larissza 2009. 153-164.

³¹ Valérie Rhein 2007. 67-73

Hameln írása talán a leghíresebb. Paula Hyman kiadásában 2002-ben megjelent memoár is egy askenáz zsidó nő tollából származik: Puah Rakovsky 1865-ban született Lengyelország orosz fennhatóságú területén. Nőként a hagyományos zsidó közösség szélére szorult. Rakovsky radikalizmusa – az orosz szociáldemokrata mozgalom, sőt az anarchista csoport tagjaként is működött - valószínűleg ebből származott.³² A pesti zsidó női réteg számos képviselője Puah Rakovsky hazájából érkezett, legtöbbször a 19. század elején nagyon szegény volt. Ám az is igaz, hogy éppen a kelet-európai zsidó nők hozták magukkal a zsidó betegápolási, illetve szülésznői, sőt a kézimunkázó hagyományt is.³³

Megemlítem még Shulamit Magnus történésznő (Kalifornia) írását, aki az orosz-litván női kutatásához az irodalmi keretet választotta, de a szokásos irodalomtörténeti írását a zsidónők 19. századi társadalmi helyzetének, és főleg a judaizmushoz való viszonyulásának tárgyalására használta fel. Magnus számára a zsidó hagyomány kettőssége mindenekelőtt abban van, hogy a férfiak és a nők más-más tapasztalatokat, illetve emlékeket hordoznak, noha a külső világ felé egy egységes értékrendszert mutatnak. Nem véletlen, hogy ebben a kontextusban is felmerül Glickl Hamel neve. A zsidó család társadalmi életének kettőssége a zsidó és a nem zsidó környezet között ugyanúgy érdekelte Wengeroff Pauliné-t, Magnus irodalmár-hősnőjét, mint a környezetében zajló külső események. Pauliné naplójában olyan híres kortársak neve is kapott helyet, mint Churchill, Chaim Weizmann vagy Golda Meir.³⁴ Megjegyzem, hogy Wengeroff név a család magyarországi gyökereire is utalhat.

A zsidó nők marginális életéről a zsidó társadalomban szól Judith Plaskow, az amerikai zsidó feminista mozgalom harmadik meghatározó alakja. Bar Ilan egyetemen tartott 2006. májusi nemzetközi konferencián a vitaindító beszélgetésben Plaskow *periferikus zsidóknak* nevezte a nőket.³⁵ A férfiak azt tanítják a Misnában, hogy a nők ki vannak zárva a pozitív vallási parancsolatok teljesítéséből. Ezért a vallási közéletet képező zsinagógai eseményeken, a szombati és más ünnepi liturgiákon a nők még ma is csak a szemlélők.

Arról, miért kerülnek ki a nők a társadalmi élet margójára, Plaskow 2005-ben megjelent, *Three Steps Forward, Two Steps Back* című munkában próbált válaszolni. A szerzőnő azokból az eredményekből indult ki, amelyeket a feminista mozgalom a női emancipáció terén 1970 óta ért el.³⁶ A modern életben a vágyak és a realitások közötti konfliktusok vetik vissza az emancipációs vívmányokat. Így a nők számára a legnagyobb hátrányt a

³² Paula E. Hyman, *My Life as a Radical Jewish Woman. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, 2002. (A visszaemlékezések eredeti nyelve jiddis volt: *Zikhroynes fun a Yidisher revolutsyonerin*: Puah Rakovsky).

³³ Ezt a Budapesti Zsidó Levéltárban őrzött adóösszeírási bejegyzésekből állapíthattam meg (l. dolgozatom *Női státuszok és női munka* című V. részében).

³⁴ Uo.

³⁵ Judith Plaskow, Ross 2007. 208

gyermekszülés és a karrier közötti konfliktus jelenti. A gyermekszülés mellett döntött nők kénytelenek lemondani a teljes munkaidős állásokról és ezzel együtt a továbbjutási esélyekről a tudományban, a vallásban és a politikában.

Hanna Herzog (Tel-Aviv) munkája jó példa arra, hogy a nemek közötti biológiai különbségek kérdését sem a feminista, sem a gender megközelítés nem kerülheti el. *Homefront and Battlefront: The Status of Jewish and Palestinian women in Israel* című munkában Herzog gender-kutatóként tárgyalja Izrael szociális dichotómiáját.³⁷ A társadalmi kettősség az otthon és a csatatér (a szerző így nevezi a közéletet, az üzleti és politikai légkört) között Herzog szerint reprodukálja a női munkát diszkrimináló mechanizmust. Ez ugyanis a munkafajtákat egy-egy nemhez köti és ez által is generálja a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenséget. Sőt ez a kettősség nemcsak bezárja a nőt a hagyományos szerepébe, de gyengíti a radikális feminista mozgalom egységes fellépését is.³⁸

Harriet Pass Freidenreich *Femal, Jewish and Educated* című munkájának bevezető alap gondolata a dolgozatom mottójaként is szolgálhat: *Finding Our Mothers, finding ourselves*. Freidenreich idézi Ruth Bader Ginsburg, az USA Felső Bírósága második női és első zsidó tagjának gondolatait, aki az 1993. évi felső bírósági jelölésekor ezt írta: "I pray that I may be all that [my mother] would have been had she lived in an age when women could aspire and achieve and daughters are cherished as much as sons."³⁹ A szöveg további részeiben Freidenreich biztat a női sorsok felkutatására, ami a mai nők számára tanulságos lehet.

Marion Kaplan, a németországi zsidó nők vezető személyiségére hivatkozva Freidenreich kijelenti, hogy a késői 19. illetve korai 20. század zsidó nőit megfertőzte az otthon kultusza. Igazán sok bátorság kellett ahhoz, hogy a társadalmi középosztály családjából származó fiatal nők hátat fordítsanak a szülei otthonnak és a házasságnak, és az egyetemekre menjenek, illetve munkahelyi pályafutásnak szenteljék életüket.⁴⁰ Noha a leírásom a 18. század végét - 19. század elejét érinti, de a nők és a munka, a nők és a szakképzettség, illetve a női tanulás témái már jelentkeznek dolgozatomban is.

A zsidó nők részt vétele a munkában mai napig is igen aktuális téma. Ezen a helyen megemlítem még Nancy L. Green *Gender and Jobs in the Jewish Community: Europe at the Turn of the Twentieth Century* című munkáját, amelyben megállapítja, hogy a nemek

³⁶ Uo. 2005. 186-188

³⁷ Hanna Herzog 1998. 61-84

³⁸ Uo. 62

³⁹ Freidenreich 2002. xiii

⁴⁰ Uo. 30

valóságos társadalmi szerepe és az ezzel kapcsolatos zsidó közösségi elképzelések között vannak differenciák. Majd ezt írja a zsidó nők társadalmi státuszának változásáról: „The women of my generation were brought up with the notion that mothers do not work (even when ours did and we were proud of it). The Jewish woman was “princess,” wife, mother (a lifecycle progression not hers alone). Yet the variety of Jewish women’s activities a century ago, like today, corresponds neither to the halakhic construction of female role models nor to the 1950s view of princesses and mothers.”⁴¹

Ugyancsak a társadalmi szerepváltozásról értekezik Judith R. Baskin *The changing role of the woman* című tanulmányában.⁴² Gail Labovitz a zsidó nők munkában való részt vételéről szóló tanulmányát semmiképp sem hagyhatom ki a felsorolásból, hiszen pontosan arról a rabbinikus családi gazdasági modellről írt, amelyet a kutatásom női társadalmi státuszokról szóló részében írok le. Labovitz hangsúlyozza, hogy a zsidó nők aktívan vettek részt a családi üzletben, de ezzel egyidejűleg ki voltak zárva a vallás gyakorlásának különböző formáiból és a tanulásból.⁴³

Budapesti születésű Pető Andrea folytatja a magyar feminista vonalat. Az 1998-ban megjelent *Nőhistóriák, a politizáló magyar nők történetéből 1945-1951* a zsidó nőegylet háború utáni történetét meséli el a *Mirjam forrása* című fejezetben.⁴⁴ Ugyanebben a kötetben jelenik meg a Magyar Feminista Egyesület utótörténete is, amelynek megalakulásához a zsidó nők nagymértékben hozzájárultak.⁴⁵ A *Napasszonyok és holdkisasszonyok* című, 2003-ban megjelent könyvét Pető a *politizálás alaktanának* nevezte. A könyv bevezető részében Pető bemutatja a nőkutatásának módszerét, a *narratív életinterjút*,⁴⁶ és felhívja a kutatónőket/kutatókat figyelmét a nők közötti különbségekre, amelyek külön vizsgálatot érdemelnek.⁴⁷

Az úgynevezett női identitás leírásánál Pető kerüli a magyarázó hangnemet. Vizsgálatának célterülete a *társadalmi cselekvés és társadalmi tevékenységi kör (agency) összekapcsolódása az időleges, a viszonylagos, a kulturális, illetve intézményes és makrostrukturális közegben*.⁴⁸

⁴¹ Nancy L. Green 2002. 42

⁴² Judith R. Baskin 2005. 402.

⁴³ Gail Labovitz 2007. 13.

A zsidó nők gazdasági munkában való résztvételének példái megtalálhatók a MZSO-ben is.

Pest megyei váci járás 1767. évi összeírásában szerepel „Catharina Michaelis mendicando vivit, Maria Samuelis merces exigui momenti distrahit, Filipina Ulmeris fructus et legumina distrahit (viduae)”

MZSO XVI, 1974, 163 (26/4. sz. táblázat)

⁴⁴ Pető Andrea 1998. 46-56

⁴⁵ Hrotkó Larissza 2008. 153-164

⁴⁶ Pető Andrea 2003. 34-35.

⁴⁷ Uo. 35

⁴⁸ Uo. 37

Az „identitást” szót Pető Andrea szövegéből idéztem, de valójában nem tudom, hogy a szerző mit értett eme sokat használt, de elég hómályos fogalom alatt, vagy miért alkalmazta ezt a nőiességre.

Pető nem egy feminizmust, hanem a társadalmi diskurzustól függően több feminizmusfajtaát tétélez fel. Elsőnek a klasszikus feminizmust mutatja be, amelyhez a nőellenes bio-determinizmus elutasítását is csatolja. A második típus – a bipoláris világ, amelynek egyik példája a Mária-kultusz nőközpontú újraélesztése. A harmadik típus a nemek kölcsönös együttműködését tétélezi fel.⁴⁹

A feminizmusról való elméleti diskurzust a szerzőnő azzal a találó megjegyzéssel foglalja össze, hogy a feminizmus alapvető momentuma az ellenérzés a tekintélyuralmi módon szervezett intézmények iránt, valamint az előírt társadalmi nemek szerinti szerepek eltörlése.⁵⁰

1. 4. Női kutatások a pesti zsidó közösség kulturális szomszédságából

A magyarországi zsidó kultúrához történetileg közelálló német nyelvterületen találtam néhány releváns női kutatást, amelyből az egyik a frankfurti,⁵¹ a másik a bécsi, illetve bécs-újhelyi zsidó közösségről szól.⁵² Ez a két munka annál is inkább felkeltette az érdeklődésemet, mert úgy szintén a levéltári forrásokra támaszkodik.

Az első dolgozat a gender nyelvet választotta, ami a címében is megmutatkozik. A frankfurti közösség kutatása a tipikus zsidó egzisztenciális helyzetben – a zsinagógái, illetve egyéb hagyományos vallási szituációkban – valósult meg. Írásában a judaista kutatónő nem fordított különös figyelmet a történetiségre: a középkori zsinagóga körülményei összemósódtak a 19. századvégi, illetve a 20. század feltételei között működő zsinagóga eseményeivel. Teológiaiilag, illetve vallástaniilag ez valószínűleg helyes is: a vizsgálat középpontjában ez által maga a zsinagóga és a vele kapcsolatos vallási események maradnak. Ugyanakkor az antropológia, de egyáltalán a kultúratudomány szempontjából is ez a felfogás helytelen. Hiszen a zsinagóga nemcsak az épület és a szertartás, hanem maguk az emberek is, akik a zsinagóga elválaszthatatlan részét alkotják. Az 1930-as *Ezrat ha-Nashim* zsinagógái részben ülő zsidó nők nyilván nem hasonlítottak az 1748-as zsinagógái részlegben – מקום רינה ותפלה - imádkozó nőkre. Még akkor sem, ha mindkét hely egyformán galériaszerű épületrész volt.

A szerzőnő a leírás során lépten-nyomon a halakhikus irodalomra hivatkozik, amiért vizsgálata a nők sajátos helyzetére nem tér ki. A halakha ugyanis valóban kötelezi a nőt az

A társadalmi előítéletek és korlátok alapján létrehozott női „identitásról” tárgyal Judith Butler „Gender Trouble” című munkájában.

Butler repr. 2007, 2008. pp. 2-8, 22-34, de főleg „The body politics of Julia Kristeva” című fejezetében pp. 107-127

⁴⁹ Pető Andrea 2003. 43-46

⁵⁰ Uo. 49

⁵¹ Tzvia Koren-Loeb 2007

⁵² Martha Keil-Klaus Lohrmann 1994

imádkozásra és a Tóra olvasására, de vajon állítható-e, hogy ez az imádkozás és a Tóra tanulása a frankfurti közösség női rétege számára valóban egzisztenciális jelentőséggel bírt volna?

A pesti közösségben a nők ugyancsak jártak a zsinagógába, amit egyrészt a zsinagógai ülés-viták, másrészt a közösségi jegyzőkönyv 1829. június 14-i bejegyzése igazol.⁵³ De a nők specifikus szituációja mégis az otthon- és családalakítás volt. Erre a nők minden energiát és időt fordítottak. A férfiakkal való állandó összehasonlítás végképp nem bizonyult egy hasznos megoldásnak, mert ez által a frankfurti közösség női képe nem alakult ki.

A másik dolgozat szerzőnője a történetírás nyelvét választotta. Ezért nála a demográfiai adatok kaptak nagyobb hangsúlyt. A bécsi és a Bécs-újhelyi zsidó nők leírásakor Martha Keil nem is törekedett a specifikus női szituációk kiválasztására, sőt éppen fordítva – a szokatlan, az új szituáció érdekelte őt. A leírás izgalmas frissessége azonban nem pótolja a nők hiányát, hiszen a női nevek alatt a leírt helyzetekben akár a férfiak is cselekedhettek volna. Kifogásom nem az üzleti élet kiválasztása ellen szól. Hiszen az üzleti élet a középkorban a zsidó nők jellemző egzisztenciális szituációja volt. De azok az esetek, amelyeket Martha Keil kiemelt (mint például *Women in Court*) még sem voltak tipikusak. Kérdéses, például, hogy az udvarnál üzleti ügyben megjelent özvegyekben a tárgyaló felek valóban nőket, vagy inkább a férfinév viselőjét látták, amellyel a családot azonosították. Üzleti szempontból a felvetés nem releváns, de annál inkább a nők teljes körű társadalmi elfogadása szempontjából, amelyről a bemutatott példák alapján aligha beszélhetünk.

Ugyanakkor a szóban forgó dolgozatról megtudhattuk, hogyan rögzítették az osztrák összeírásokban a zsidó női neveket. Az olyan képlet, mint *Priba, Jüdin, des Juda Keschl witib zu Marchburg* (Priba, zsidó nő, marchburgi Juda Keschl özvegye) teljes mértékben megfelelt a pesti írnoki szokásoknak. Sőt a *witib* szó használata igazolja a kutatási forrásokra vonatkozó nyelvtani következtetéseimet.⁵⁴

A női kutatás terén eredményes, vagyis kellően informatív volt a 2009 nyarán Martha Keil vezetésével lefolytatott nemzetközi műhely, amely a nagyvárosi zsidó nőt egy kétségtelenül specifikus, de jellemző korabeli bécsi, illetve berlini szalon-szituációban vizsgálta.⁵⁵

⁵³ Jegyzőkönyv: 49.

Konkrétan a Királyi utcai Orczy-házban levő zsinagóga átalakításáról van szó ebben a bejegyzésben. Az egyik javaslat tartalmazza a női zsinagóga („Frauen-Synagoge”) kialakítását az épület második emeletén az alsó (férfi) zsinagógai rész galériájaként.

⁵⁴ L. jelen dolgozat II. része 1. fejezetének „A zsidók pesti jelenlétének írásos bizonyítéka” alcíme alatt.

⁵⁵ *Salondamen und Dienstboten. Jüdisches Bürgertum um 1800 aus weiblicher Sicht*. Wien, 2009.

Meg kell jegyezni, hogy ugyanebben a kötetben jelent meg a zsidó cselédnőkről szóló *Eine weibliche Unterschicht aus der „Hefe des Pöbels?”* tanulmány, amelyet Monika Richarz mutatott be 56-63. oldalon

Louise és Dieter Hecht sajátos történetírásukban gender orientációjú feminista nyelven írták le a késői felvilágosodás zsidó társadalmát és annak női rétegét.⁵⁶ A késői felvilágosodás Ausztriát és Németországot a 18. század végén – 19. század elején érintette, vagyis nagyjából az 1780 és 1800 között. Ez a polgárosodott zsidó társadalom korszaka, amikor két új erkölcsi mítosz (norma) alakult ki, mely később ősi tradícióként határozta meg a magyarországi nagyvárosi zsidó nő ideális magatartását. Az egyik hangoztatta, hogy a zsidóság őrzője a család, és a másik azzal ámította a nőket, hogy központi szerepet játszanak az áthagyományozásban.

A valóságban – állítják a tanulmány szerzői – a különböző társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők, valamint azok a vallási struktúrák, amelyek szabályozták a zsidó közösség érintkezését a nem zsidó külső világgal, sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak a zsidóság fenntartásának szempontjából. „Erst als sich diese Strukturen im Zuge der Aufklärung aufzulösen begannen, übernahm die bürgerliche jüdische Familie einen Teil dieser Funktionen.“ A zsidó anyák a hagyomány átadásának terén ugyan valóban nagy hatást gyakoroltak gyermekeire, de a vallási tanároknak sokkal nagyobb tere volt, és ezt a szerepet a házkála a férfiaknak tartotta fenn.⁵⁷

A pesti zsidó társadalomra a bécsi és berlini viszonyok kétségtelenül nagy hatással voltak, noha a korabeli társadalmi igényekhez való alkalmazkodás Pesten lassabban történt. Úgy tűnik azonban, hogy a női és férfi társadalom szétválása egyformán jellemezte a zsidóság polgárosodását.⁵⁸ Ebben a nyelvi szokások is nagy szerepet játszottak. Miközben a zsidó férfiak mind szélesebb körben használták a német nyelvet, amelynek elterjedésére a németországi és az osztrák új zsidó liturgiai normák is ösztönöztek, a nők inkább a jiddis vallási irodalomhoz ragaszkodtak. Így a nők körében elterjedt *Cene Rene* is csak a 20. században jelent meg német nyelvű feldolgozásban. A *Tkhines* (kérőimák) is jiddis nyelven jelentek meg, pedig éppen ez az irodalom tartalmazta a nyilvános vallásgyakorlás háttérébe szorult nők vallási vágyait.⁵⁹

Összefoglalásban a tanulmány szerzői ismételten kihangsúlyozták, hogy a társadalom polgárosodása a zsidó társadalmi szerepek változásához vezetett: „[...] so führte die

Dolgozatomban a cselédlányok és szakácsnők leírása tekintélyes helyet kap, ezért Richarz munkája ugyancsak releváns.

⁵⁶ Salondamen und Dienstboten 28-38

⁵⁷ Uo. 29. Az idézet fordítása: Csak miután a felvilágosodás folyamán megkezdődött a struktúrák fellazulása, a funkciók egy részét átvette a zsidó polgári család.

⁵⁸ Hecht 2009. 35

⁵⁹ Uo.

Übernahme der bürgerlichen Werte bald zur Veränderung von Genderrollen und damit auch zur Neukonzeptionierung der Sozialstruktur innerhalb der jüdischen Gesellschaft.’’⁶⁰

2. A pesti zsidóságot tematizáló munkák rövid áttekintése

2. 1. A történész-rabbik narratívái a pesti zsidóságról

Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Venetianer Lajos és Groszmann Zsigmond történész-rabbi a magyarországi zsidóságot saját közösségük tükrében ábrázolták.⁶¹ Nemcsak azért, mert a vallási foglalkozásuk befolyásolta őket, hanem, mert a rabbikar a történetírást hagyományosan a zsidósághoz való tartózkodás pozitív tudatának nevelésére használta. A magyarországi zsidó történetírásra az is volt jellemző, hogy a történész-rabbik a zsidók történetének helyét a magyar nemzeti keretben látták, kifejezve ezzel, hogy a zsidók számára ezen a földrészen csak egy életforma létezik, amely megegyezik a magyarság egzisztenciájával. Ezt a főkritériumot a 20. század első felének történész-rabbijai a múltbeli eseményekre is kivetítették.

A zsidók pesti letelepedését elbeszélő írások, természetesen, csak a férfiakra szóltak, ugyanis ezt a fajta kutatást kizárólag a kognitív tartalmak érdekelték. A ritka női név a férfiak kísérőjeként jelent meg, de nem volt a férfiakkal egyenlő értékű.⁶²

Kohn Sámuel. Három történész-rabbi közül elsőnek Kohn Sámuelről említem meg, noha a zsidók pesti letelepedéséről tulajdonképpen nem írt. Személyében azonban olyan zsidó történészre és pesti rabbira emlékezünk vissza, akinek főműve⁶³ sokban meghatározta a magyarországi zsidó történetírók irodalmi stílusát. Wahrman Izrael (1755-1826), Schwab Löb (1794-1857) és Meisel Farkas Alajos (1815-1867) után Kohn Sámuel negyedik pesti rabbi volt. Kohnt 1866-ban hívták meg Pestre a rabbi székbe, de nemcsak rabbiként dolgozott, hanem tanított, kutatott és írt. 1899-1905 között homeletikát tanított a budapesti Rabbiképzőben. *A zsidók történetén* kívül 1877-ben Berlinben megjelent *Die Hebräischen Handschriften* és 1881-ben *A héber kútforrások* című tanulmány. Ezek a művek izgalmas részleteket közölnek Magyarországról és a korai magyarországi zsidóságról. Ezen kívül a szerző néhány eredeti korabeli szöveget is bemutatott, amelyekből megismerhetjük például a 18. századi zsidók nyelvét, öltözékét és azt, hogyan érintkeztek a nem zsidó lakósággal. Kohn Sámuel gyakorlati tevékenységével – és az imént említett tanulmányaival is – szolgálta a

⁶⁰ Uo. 38

⁶¹ Venetianer Lajos *A magyar zsidóság története a hongoflalástól a világháború kitöréséig* (Budapest 1922) című munkáját dolgozatomban nem részletezem, mert nem volt meghatározó hatással kutatásomra.

⁶² Így az adakozók névsorában a nők is szerepeltek. Például Groszmann „A pesti kultusztemplom” tanulmányában megemlíti Goldberger Erzsébet, illetve gróf Nádasdy Forray Julia adományát. Groszmann 1920. 93.

magyarországi zsidóság közeledését a magyarsághoz. Ugyanakkor éppen Kohn Sámuel érintette *az idegenséget* kiváltó magatartási mintákat.⁶⁴ Elképzelése szerint az 1360. évi kiűzetést megelőzően a magyarországi zsidók szinte zavartalan harmóniában éltek az ország nem zsidó lakosságával, sőt a két társadalom magatartási mintái között nem volt számottevő különbség. Ez nyilván azt is jelenti, hogy az 1360-as éveket megelőzően a zsidó normacsoporthoz nem beszélhetünk. A helyzet Kohn szerint teljesen megváltozott a zsidók 1364-es visszatérését követően. Kohn Sámuel úgy vélte, hogy a specifikus zsidó magatartási mintákat a zsidóság kívülről hozta, miközben a honi zsidóság mindig is arra törekedett, hogy a magyar minta szerint éljen. A magyarországi zsidók – természetes érdekeivel összhangban – a magyar nemzet részét képezték.

Büchler Sándor ugyancsak az elbeszélő történetírás képviselője, nagy tisztelettel viszonyult elődjeihez. Büchler saját munkájával hozzájárult a korábbi kutatások, de elsősorban Kohn Sámuel irányzatának folytatásához. Főművének⁶⁵ stílusa is emlékeztet Kohn Sámuel narratívájára. Buda, Óbuda és Pest zsidó közösségeiről szóló izgalmas és tanulságos történeteiben nemcsak a pozitívan kiemelkedő személyek, de a zsidó botrányhősök is szerepelnek. Többek között Joel Berkovics nevű zsidó vállalkozó, akinek neve leírásomban is megtalálható.⁶⁶

Büchler által bemutatott zsidó közösség minden vita, sőt veszekedés ellenére egy – a valóságban aligha fellelhető – egységes zsidó hagyományt mutatott fel, amelynek része a magyar kulturális integrációra irányuló törekvés volt. A közösségek megalakulását és átalakulását, esetleges hanyatlását Büchler a rabbik működésével magyarázta. Szerinte a rabbik műveltsége meghatározó volt a közösség művelődési szintjének kialakulására. Pest városa és a zsidó közösség közötti terjedelmes levelezésben (l. az *Intimata*-gyűjteményben⁶⁷) azonban nem találtam meg a rabbik meghatározó szerepének nyomát. Wahrmann rabbi neve csupán kétszer fordult elő a letelepedéshez szükséges ajánló levelekben, amelyeket többnyire a magyar nemesek és főbérlok, a zsidó nagykereskedők, illetve a helyi közösségek vezetői írtak alá.

A pesti közösségi jegyzőkönyvben Wahrmann nevét a rabbi választás miatt gyakrabban említették. Így a 132. oldalon megtalálható Israel Wahrmann utódjaként választott rabbi

⁶³ *A zsidók története Magyarországon a legrégebb időktől a mohácsi vészig*, Budapest, 1884

⁶⁴ Kohn 1884. 41

⁶⁵ Büchler 1901

⁶⁶ Joel Berkovics paszományos és vendéglő-bérlő nevét a Budapest Fővárosi Levéltárban őrzött zsidó levelezés korai részében találtam meg, az 1827. évi adóösszeírásban pedig Berkovics utódaira bukkantam rá.

BFL Int. a. m. 4647/I

⁶⁷ BFL Int. a. m. 4647, 4957/I, II

fizetéséről és munkaköri feladatairól szóló bejegyzés. Ezek szerint a szolgálati lakás mellett a rabbinak 1600 gulden fizetést is felajánlottak. A szokásos hivatali teendőin kívül a közösség elvárta a rabbitól, hogy a zsinagógában szónokoljon, és ezen kívül a kórossal működő templomban is (*in dem Tempel mit Choral-Gesang*) 14 naponként német nyelvű, valláserkölcsei tartalmú prédikációt (*Kanzel-Rede*) tartson. 1832-ben még úgy volt, hogy az elhunyt Wahrmann rabbi fia foglalja el a pesti hivatalt, ami köztudottan még sem következett be. Büchler szerint Wahrmann Dávid József választása a közösségen belüli „egyenetlenkedések” miatt hiúsult meg.⁶⁸ A rabbi választásával kapcsolatos levelezés a jegyzőkönyv 135. oldalán folytatódott.⁶⁹

Büchlertől megtudjuk, hogy végül is három rabbi között választhattak 1834-ben: prosznitzi Schwab, Eger Salamon, a poseni rabbi fia és egy trebitsi jelölt között. Eger Salamont a lengyel származása akadályozta a pesti rabbi székfoglalásban, a trebitsi rabbit pedig púpos volta miatt számításon kívül hagyták, így tehát csak Schwab Löw lehetett esélyes erre a tisztségre.⁷⁰

Kósa János, akinek munkájáról még lesz szó, Büchler Sándor művét sok tekintetben hiányosnak látta. A 18. század feldolgozását még elégségesnek tartotta, de a 19. századi rész csupán a pesti hitközség történetével foglalkozott. És ezen kívül Büchler – Kósa szerint – nem ismerte a Fővárosi levéltár anyagát, ami nem tette lehetővé a tényleges összefüggések feltárását. Büchler védelmére meg kell jegyezni, hogy a szociológiai következtetések megfogalmazására nem is törekedett, ami viszont Kósa János számára a 20. század negyvenes éveiben döntő fontosságú volt.⁷¹

Büchler kisebb tanulmányaiban is közölt részleteket a pesti zsidók történetéből. Magyar Zsidó Szemle 1891-es évi számában két rövid munkája jelent meg. Az egyik címe: *A pesti hitközség múltjából*.⁷² A tanulmány bevezető sora annyira jellemző Büchler írására, hogy ezt nem lehetett nem idézni: „[...] amint Magyarország fővárost cserélt és Budapest vált a politikai főhatóságok gócpontjává, a pesti hitközség foglalta el azon kiváló és díszes állást, melynek birtokában a mohácsi vész előtt Buda – talán Székesvár is – és ennekutána Pozsony volt.”⁷³

⁶⁸ Büchler 1891. 113

⁶⁹ L. még Jegyzőkönyvben („Protokoll”-ban): 59-65.

⁷⁰ Büchler 1891. 116

⁷¹ MZSO X. kötetének Bevezetőjében megtalálható Büchler Sándor levele, amelyben Venetianer utódként Újpestre kéri magát.

MZSO X, 1967, 37.

⁷² Uo. 109-118

⁷³ Uo. 109

E pompás bevezetés után a szerző nagyjából a vallási hagyomány és a reform képviselői közötti ellentétekről írt, kiegészítve ezzel a pesti zsidókról alkotott képet. Az új templom gyűlöletet váltott ki a „község öregjei között”⁷⁴ vélte Büchler, ám ezzel egyrészt túlozta, másrészt leegyszerűsítette a belső társadalmi helyzetet, és a vitákat a vallási eszmére korlátozta. Büchler megítélésével szemben az 1830. május 24-i pesti jegyzőkönyvi bejegyzés szerint kisebb ellentétek („Misshelligkeiten”) merültek fel a régi zsinagóga és a Cultus-templom státuszáról szóló tervezet elfogadásakor.⁷⁵ A könnyűnek ítélt vita nem a vallási, vagy a liturgiai kérdésekről, hanem kizárólag az intézmények fenntartására fordított összegekről folyt. A régi zsinagóga nevében a jegyzőkönyvet Isaak Breisach, David Austerlitz, Ábrahám Pontzen, Rudolf Wodianer, Gabriel Ullmann és Ábrahám Deutsch írták alá. A Cultus-templom oldaláról az aláírók Sámuel Wodianer, Selig Mandel, Gábiel Ullmann, Moritz Bauer, Marcus Stern, Salamon Kern voltak. Az aláírásokból láthatjuk, hogy abban az időben a község öregjei nagyjából egyformán támogatták a vallási intézményeket. Hogy a viták elsősorban a vallási intézmények fenntartásának anyagi oldalát érintették, igazolja az 1830. április 13-i beírás is.⁷⁶

Büchler a vallási ellentétek súlyosságát dramatizálta az ismert személyekről elterjedt történetekkel. Elmesélte, hogy Münz Mózes, a hatalmas tekintélyű óbudai rabbi fülébe jutott, hogy Denhof – a Cultus-Templom kántora – a Talmudot „megvetőleg” az asztal alá dobta. Dr. Bach József, az új templom szónokának főbűne az volt, hogy kifogástalanul beszélt németül, és ezt a tudást a zsinagógában is felhasználta.⁷⁷

Az 1838. évi nagy árvízről Büchler is úgy nyilatkozott, hogy a zsidókat nagy anyagi kár nem érintette, mivel akkoriban még nem birtokolhattak ingatlant a városban. Ezt a megjegyzést Büchler az óbudai zsidókkal való összehasonlításban tette meg, akik háztulajdonosok voltak és „megsínylették az árvizet.”⁷⁸

Ugyanennek a folyóiratnak oldalain jelent meg Büchler Sándor tanulmánya a pesti Chevra Kadisáról. *A pesti Chevra-Kadisa jelentése* című írásban Büchler sajnálatát fejezte ki, hogy a mai zsidók már nem olyan jámborak, mint az őseik, akik jótékonyan áldoztak a közösség

⁷⁴ Büchler 1891. 110

⁷⁵ Jegyzőkönyv: 76

⁷⁶ Jegyzőkönyv: 71

Miskolczy Ambrus Horn Edéról szóló tanulmányában megjegygyezte, hogy 1820-1830-ban a pesti közösségben komoly feszültségek alakultak ki. A pesti közösség „a reform és az ortodoxia frontországá lett.” A továbbiakban a szerző Büchler Sándorra hivatkozott, aki azt írta, hogy a pesti gyülekezeti világot „az egyenetlenkedés és pörpatvar sújtotta.”

Miskolczy 2005. 16-17

⁷⁷ Büchler 1891. 110-111

⁷⁸ Büchler 1891. 118

szükségeire.⁷⁹ Chevra Kadisa alapítását Büchler 1790-re tette, ami ugyancsak igazolja, hogy az 1790. előtti években a zsidók vagy csak ideiglenesen tartózkodtak Pesten, vagy nem alkottak tényleges közösséget.

Groszmann Zsigmond Pesten, 1880-ban született, ősei az első pesti telepesek között találhatók meg. 1905-ig Groszmann a Rabbiképző növendéke volt. 1904-ben bölcsészdoktorrá, 1906-ban rabbivá avatták. Először pesti segéd Rabbi, majd rabbi, végül a rabbihivatal vezetője lett. Az 1929. évi *Zsidó Lexikon* Groszmannat a 19. századi zsidóélet legkiválóbb ismerőjének nevezte. 1927-ben, a zsidó hitközség 125. évfordulójára jelent meg a *Pesti Izraelita Hitközség monográfiája*. Groszmann elődjeihez hasonlóan elbeszélő stílusban írta meg a pesti zsidóság életét, ezért az óriási történelmi anyagot többnyire az események körül csoportosította. Gyakran az írásai publikálását is homeletikai szándékkal bizonyos ünnepi alkalmakhoz kötötte. Groszmann attól sem riadt vissza, hogy történetírásokban személyes érzelmeit is megnyilvánítsa. Liberális beállítottságáról szól többek között az a megjegyzése, hogy a pesti közösség nem tűrte a jogtalanságokat: „Más országokban, a középkorban általában, de még a 18-ik század elején is találkozunk hatóságilag kinevezett előljárókkal, kik hatalmukat nem épen a község javára fordították, miért is a községek sehol sem voltak tőlük és működésüktől elragadtatva. A pesti zsidók is már kezdetől fogva iparkodtak a reájuk kényszerített „előljárók” önkényeskedései alól felszabadulni.”⁸⁰

Ez a megjegyzés azokra az ellentétekre vonatkozott, amelyek a pesti közösség tagjai között alakultak ki rögtön a pesti életük elején. A főrabbi Abelsberg Baruch, Sachs Márkus és Liebner Mózes erkölcstelen magatartásában látta az ellentétek okát, akik nem törődtek a közösséggel, hanem csak személyes hasznuk után futottak.

A kezdeti dolgok erkölcsi megítélésében Groszmann a felvilágosult, a magyar társadalmi integrációra törekvő rabbiként túlságosan szigorú volt, sőt megfélemezett arról, hogy a 18. század végi – 19. század eleji körülmények és erkölcsi felfogások nem egyeztek meg a 20. század 20-30-as éveinek magatartási mintájával. A pesti közösség létrejötte szorosan kapcsolódott a társadalmi-vallási változásokhoz. Nemcsak a személyek, de a régi társadalmi keretek sem feleltek meg az új pesti zsidó közösségnek, sőt ez a közösség a régi keretekbe már be sem fért. Groszmann, noha folyamatosan a változásokról írt, mintha nem vette volna észre, hogy a pesti közösség sajátos életformája a zsidóság új magatartási mintájának megszilárdulásáról tanúskodott, amelynek kialakulása erősen függött össze a külső társadalom váltoásaival (emancipációjával).

⁷⁹ Büchler 1891. 626-628

⁸⁰ Groszmann 1834-1935. 198

Büchler irányvonalát követve Groszmann is a vezetőkre helyezte a hangsúlyt, akik a közösség javát, vagy, ellenkezően, hanyatlását segítették elő. Ullmann Gáborral például egyértelműen szimpatizált, a vezetési stílusát biztosnak és céltudatosnak tartotta. Ez a jellemzés Groszmann racionalitására utal, noha a tanulmány nyelve helyenként, a kor irodalmi divatának megfelelően, színpadiasnak hangzik.⁸¹

Röviden megemlítem még Groszmann Zsigmond pesti zsinagógának történetéről írt tanulmányt, amely Szabolcsi Miksa által szerkesztett *Egyenlőség* XXXIV. évfolyamának 50. számában jelent meg.⁸² A pesti zsidók első temploma 1784. és 1796. között Király utcában működött. Két évtizeden keresztül megfelelt a közösségnek, ami a letelepedés lassú kezdeti tempójáról tanúskodik. De végül a Király utcai magánzsinagóga kicsi lett „a közben hitközséggé alakult zsidók számára.”

Az 1800-as évek első tizedeiben a hitközség elnevezés társadalom-politikailag még korai volt, ugyan, de ezzel a megnevezéssel Groszmann a szervezési formával kapcsolatos zsidó véleményt tükrözte, másrészt a külső társadalom felé is legitímálta a zsidók közösségi jelenlétét Pesten, noha a zsidó vallási közösséget a 19. század elején Pest még csak eltűrte.

Groszmann *A pesti kultusztemplom* című munkája is a pesti zsidók vallási reform törekvéseit úgy ábrázolta, hogy különösen kiemelte a pestiek vallásosságát és áhítatát. Az első jelzővel Groszmann az ortodoxiának kedveskedett, a másodikkal inkább a kereszténység számára festett kedvező képet a zsidóságról.⁸⁴

Groszmann Zsigmondnak, mint zsidó-történésznek nagy érdeme, hogy eredeti forrásokból dolgozott, amelyeket munkájával a következő generáció számára is megmentett. Mivel magam is megforgattam a pesti zsidó közösség jegyzőkönyveit, biztosan állítom, hogy ezeken az oldalakon Groszmann előttem járt. Az első zsidó közösségekről Groszmann nem egy kívülállóként értekezett, hanem személyes reflexióját írta le. Írásai sajátos pesti emlékiratokká váltak. Az utókor számára az ilyen írások nem pusztán kognitív, de érzelmi értéket is jelentenek. Ezzel nem akarom a kívülállók – kizárólag a másodlagos forrásokból dolgozó történészek – tudományos eredményeinek értékét csökkenteni, hanem a téma tudományos feldolgozásának sokféleségére szerettem volna rámutatni.⁸⁵

⁸¹ Groszmannak Ullmann Gábor iránt érzett szimpátiáját, valamint a közösségre vonatkozó néhány személyes információját Michel K. Silber átmentette saját tanulmányaiba. „A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra” 2006. évi című tanulmány 68. számú végjegyzetében Silber egy rövid utalást tesz Groszmann „A pesti zsidóság vezetői” című munkájára. Silber 2006. 41.

⁸³ Uo. 12

⁸⁴ Groszmann 1920. 87

⁸⁵ Legalább a lábjegyzetben meg kell említenem még két korabeli történelmi tanulmányt, amely nem a zsidó szerzőktől származott, de zsidó vonatkozásokat is tartalmazott. J. Thiel és F. Schams későbbiekben idézett

2. 2. Magyar társadalomtudományi tanulmányok a pesti zsidóságról

A 19-20. század folyamán számos tanulmány jelent meg a pesti zsidókról. Amíg a 19. illetve 20. század eleji irodalomra inkább az érzelmi, felfedező hangnem volt jellemző, a 20. század 30-as éveitől a zsidókról szóló irodalom nyelve egyre szakosodik, a klasszikus történetírást eleinte a szociológiai és a demográfiai, majd a társadalomgazdasági, illetve a társadalom- és történelemfilozófiai jellegű művek váltják fel.

A zsidók az európai államok társadalmi palettáján való megjelenését gyakorta heves érzelmi kitörések kísérték. A társadalmi hangulatot nemcsak a tényleges történések, hanem azok befogadása és értelmezése, valamint az eseményeket leíró irodalom és annak olvasóköre idézte elő.

Kósa János is a magyarosodás kutatásával foglalkozott, de munkáját nem a történetírási, hanem a szociológiai keretben foglalta össze. Kósát 1934-ig még Krémernek hívták, új nevét a magyarosodás eredményeként szerezte. 1914-ben Tornaalján született, szociológus és történész volt. 1937-ben a budapesti egyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Bécsben gróf Klebersberg Kuno alapította Magyar Történész Kutató Intézet ösztöndíjas tagjaként levéltári kutatásokat folytatott. Kósa hozzájuthatott a levéltári leletekhez, nem úgy, mint Büchler Sándor, akit Kósa azzal vádolta, hogy nem ismerte a Fővárosi Levéltár anyagát.⁸⁶ Kósa János még a 40-es években is az egyetemen tanított, a háború után hol az egyetemen, hol a gimnáziumban dolgozott. 1949-ben elhagyta az országot, de ezt követően is sokat foglalkozott a magyar társadalmi folyamatokkal. 1973-ban halt meg New Yorkban.

1937-ben jelent meg Kósa János könyve Pest és Buda elmagyarosodásáról,⁸⁷ amelyben a szerző felvonultatta a korabeli pesti társadalom minden normacsoportját, sőt kitért a társadalmi rétegekre is. Tekintélyes helyet foglalt a könyvben a pesti és a budai zsidóság részletes ábrázolása.⁸⁸ Ha nem is sokat, de egy pár sort a zsidó női rétegnek is szentelt. A zsidó nők iskolai oktatásáról, illetve szakképesítéséről ezt írta: „A leánynevelésről az izraelita hitközségek épp úgy nem gondoskodtak, mint a községek sem, és így ez a feladat a magániskolákra hárult.”⁸⁹

munkái merőben különböznek a rabbik leírásától: az elsőnek említett szerző inkább az államigazgatási, a demográfiai és a helytörténeti adatokat, miközben a borászati szakkönyvek szerzőjeként ismert Schams elsősorban az etnológiai ismereteket közvetítette. Meglepő azonban, hogy pesti leírásuk néhány oldala szinte betűszerűen ismétlődik! Feltételezem, hogy Kassában kiadott *Das Königreich Ungern* idézhette Schams Pesten megjelent *Vollständige Beschreibung* részeit eredeti szerző említése nélkül.

⁸⁶ Kósa 1937. 98 - lábjegyzetnél

⁸⁷ Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Apollo-könyvtár 7. Bp. 1937

⁸⁸ Kósa 1937: „Általános helyzet” 93-98. oldalon, „A zsidók Pest-Budán” 98-111. oldalon és az „Iskolázás és a zsidó értelmiség” a 111-131. oldalon.

A korabeli társadalom valóban elsősorban a férfiak oktatásáról és szakképesítéséről gondoskodott, de az idézett mondat mégis túl szigorúan bírál. Először is nem egészen világos, miért írta Kósa többes számban a hitközség szót? Sőt milyen megfontolásból nevezte az 1830-as évek pesti zsidó közösségét hitközségnek? Ezen kívül az alsó szintű zsidó iskolai oktatásban a helyzet nem volt drámai. A problémát valójában a női szakképesítés, illetve felsőoktatás hiánya jelentette, de ez a helyzet abban az időben általánosan jellemző volt a magyar és pesti társadalomra.

Az első magántanítók közül, akik a leányok oktatásával foglalkoztak, Weil Fülöp neve maradt az utókorra. Eibenschütz Seligman 1831-ban kért és kapott engedélyt a leánynevelő iskola megnyitására. 1840-ben már egy sor ilyen iskola volt. Többek között Kohn József leányintézete, ahol a lányok részére az istentiszteletet is tartották. Jellemző volt az iskolák törekvése a magyar nyelv intenzív oktatására. Az 1840-es évektől kezdődően a Király utcában működött Weisz Carolina lánynevelő intézete.⁹⁰

Kósa úgy vélte, hogy a zsidóság sorsa leginkább szolgálhatott példát a 18-19. századi nagy társadalmi változásokra. Az érvényesülés Kósa János számára a legfontosabb társadalmi tényező. Ilyen szempontból az elmagyarosodást is egy pozitív jelenségnek tekintette, de mintha sajnálta is egy kicsit a Pest-Buda tarka társadalmának lassú eltűnését. A zsidóság belső viszonyainak ábrázolásához Kósa zsidó szakkifejezésekhez folyamodott. Így például a kitérésről beszél, holott a keresztény fogalmak szerint ez a jelenség a megtérés lenne, mint ahogyan a kikeresztelkedés a keresztény vallási nyelven inkább a megkeresztelkedés.

Figyelemre méltó, hogy Kósa már az antiszemita magatartásról tesz említést. Ezt a jelenséget főleg a városi polgárság körében vélte felfedezni.⁹¹ Idézte, például, Jankovics Antal, a budai-pesti orvos kedvezőtlen véleményét a zsidókról: „[...] haben sie nur selten Sinn für edle Gedanken und Gefühle.”

Jankovics kritizálta a zsidók ragaszkodását az elavult szokásokhoz, és hogy nem törődtek a tisztasággal.⁹² Valószínűleg ez a hangulat nyilvánult meg az 1848. áprilisi zsidóellenes zavargásokban – vélte Kósa János.⁹³ Diákság kedvenc szórakozása volt verekedés a zsidókkal és más városi kisebbségekkel. Kósa idézte Révai Miklós nyelvész zsidóellenes

⁸⁹ Uo. 113

Ezzel szemben Schams az óbudai, illetve pesti zsidóság leírásában hangsúlyozta, hogy mindkét nemű gyermekek tanultak az iskolában, amint ezt az 1814. november 5-i Rendelet megkövetelt. Sőt Pesten 1820-ban 84 lány és csak 70 fiú tanult a Normal-Schule-ben.

⁹⁰ Kósa 1937. 114

⁹¹ Kósa 1937. 94.

A 98. oldalon megjelenik két új lexema – az antiszemitizmus és a filoszemitizmus – amely az 1780-1848-s években már jelenség volt.

⁹² Kósa 1937. u. o. 97

kijelentéseit is,⁹⁴ de azt is tette hozzá, hogy Révai állandó anyagi gondokkal küzdött, zsidóellenessége erre volt visszavezethető. A zsidóság és a magyarság közötti ellentéteket Kósa a földművelő és a kereskedő népek „természetes” ellentétével magyarázta,⁹⁵ ezért szinte áthidalhatatlan különbséget látott az eredeti zsidó és a nem zsidó magatartási minták között.

Bácskai Vera nyugalmazott egyetemi történész-professzornő a kortársunk. Munkái nagymértékben befolyásolták kutatásomat, főleg a levéltári forrásainak kiválasztását és feldolgozását. A Fővárosi Levéltárban őrzött leletek rendszeresítésével és leírásával Bácskai nélkülözhetetlen segítséget nyújtott a kutatóknak.⁹⁶ A dolgozatom témájához kapcsolódó művei között megemlítendő: Bácskai Vera (szerk.) *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*, Budapest, 1971, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* (Bácskai Vera - Nagy Lajos, 1984), *Társadalmi változások Pesten az 1830-1840. években* in: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-Budai árvíz 1838* (Budapest 1988, 197-242), *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* (Budapest, 1988), *A vállalkozók előfutárai* (Budapest, 1989), *A pesti zsidóság a 19. század első felében* in: Budapesti Negyed 8, 1995/2, *Budapest története 1686—1873* In: Bácskai Vera — Gyáni Gábor — Kubinyi András, *Budapest története 1945-ig* (Budapest, 2000, 77-126), *A városok és polgárok Magyarországon* (I-II. kötet), Budapest, 2007.

Már az 1984. évi társszerzői munkában is látható, hogy Bácskai objektivitásra törekszik. Nem a történeti narratíva, hanem a gazdasági elemzés, a gazdaságtani és a demográfiai kimutatások képezték a munka lényegi tartalmát. Az objektivitásra való törekvés jellemezte Bácskai következő gazdasági munkáját is, amely 1988-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A könyv elején a szerzőnő részletesen rögzítette azokat a módszereket, amelyek alapján felépítette a kimutatásait. A clusteranalízis Bácskai véleménye szerint „megfelelő eszköznek tűnt a piacközpontok típusainak objektív meghatározásához.”⁹⁷

A statisztikai adatfeldolgozás módszertana távol áll kutatásom valódi tárgyától, ezért ebből a tanulmányból főleg az érdekelt, mit tudott Bácskai az 1828. évi összeírásról. Hiszen a pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvet éppen 1828-ban kezdték két nyelven vezetni, hogy a pesti városi tanács számára is hozzáférhetővé legyen a közösségen belüli történések dokumentálása.

⁹³ Uo. 129

⁹⁴ Uo. 94

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Többek között Budapesti Főváros Levéltára 5. Testületek (BFL, 1969), Budapesti Főváros Levéltára 7. Pest város topográfiai mutatója 3 (BFL 1982. Terézváros) című munkáival.

⁹⁷ Bácskai Vera 1988. 15

Az 1828. évi összeírás forrásértékét – bizonyos hiányosságok ellenére – Bácskai kiemelkedőnek tartotta.⁹⁸ Egyrészt az országos összeírások során ekkor már az egységes szempontokat alkalmazták, másrészt az adatokat a szöveges értékelés is kísérte. Az összeírás nagyobb hiányossága az volt, hogy nem adhatott egyértelmű felvilágosítást az adózók teljes vagyoni helyzetéről és jövedelméről. A társadalmi rétegződés sem vizsgálható ennek alapján, mert az összeírás „egyenetlen pontosságú és részletességű volt.”⁹⁹

Az adózó háztartások jogállás szerinti megoszlásánál előkerültek a zsidók összeírási adatai.¹⁰⁰ A zsidó statisztikákat a szerzőnk munkáinak hangulatára jellemző mondattal vezette be: „Külön szükséges foglalkozni a rendi társadalmon kívül álló, jogtalansága, vagy korlátozott jogai, s emellett vallása, nyelve, szokásai miatt is elkülönült, számban kicsiny, de gazdasági súlyát tekintve egyre jelentősebb csoportról: a zsidóságról.”¹⁰¹

A 186. oldalon lévő 70. számú táblázatból kiderül, hogy az 1828-as adatok szerint Pesten 416 zsidó háztartást számláltak, ami az összes pesti háztartás 4, 2 %-át tette ki. Pozsonyban ekkor még mindig több zsidó háztartás volt: összesen 660, ami a városi mutató 9, 2%-át jelentette. Nagyszámú zsidó háztartást írtak össze Komáromban, Nagyváradon, Miskolcon, Kanizsában, Balassagyarmaton, Pápán, Nyitrán, Újhelyen. Ugyanakkor 16 városban egyáltalán nem volt még zsidó háztartás, többek között Debrecenben. Zsidó háztartások 21, 4%-a birtokolt házat és csupán 5%-a mezőgazdasági ingatlant.

A foglalkozás szerinti megoszlást a 187. oldalon lévő 71. számú táblázat foglalta össze, amelyből kitűnt, hogy a háztartásfők mintegy egyharmada kereskedő, nem egészen 10% kézműves volt, és a háztartásfők fele nem jelölte meg foglalkozását. Mindkét táblázat megegyezik azzal az adathalmazzal, amit az 1826, illetve 1827. évi zsidó adóösszeírásokból nyertem és feldolgoztam.

A közvetítő, illetve első és másodrendű regionális központokban (nem a szabad királyi városokban) a kereskedők több mint a fele zsidó volt. Bácskai megjegyezte, hogy pont a zsidó kereskedők voltak a vállalkozóbb szelleműek. Az értelmiségiek száma az összes zsidó háztartás 3%-át tette ki: ezek közül a rabbik, a tanítók, néhány orvos és sebész, valamint a községi tisztségviselők voltak találhatóak. A közvetítő központokban az értelmiségi foglalkozásúak 73%-a a zsidókból került ki.¹⁰² A zsidók vagyoni helyzetéről az összeírás

⁹⁸ Uo. 65

⁹⁹ Uo. 66-67

¹⁰⁰ Uo. 185-186

¹⁰¹ Uo. 185

alaján nem alkothatunk képet, mert még nem volt ingatlanuk. Többségük lakást bérelt, de volt csekély számú bérbeadó is.¹⁰³

A dolgozatomban külön helyen szereplő női cselédréteg Bácskai Vera figyelmét sem kerülte el. A szerzőnő úgy foglalta össze, hogy a cseléd tartás jellemző volt a pesti zsidóságra. A férficseléd kevesebb, de a női cseléd minden harmadik háztartásban fellelhető volt.¹⁰⁴

A családi történeteket Bácskai egy-egy gazdasági témához kötötte: így születtek, például, a sikeres zsidó nagykereskedők családi életének leírásai.¹⁰⁵ Egyik tanulmánya bevezetőjében¹⁰⁶ Bácskai úgy határozta meg kutatásának célját, hogy azzal a közhelynek számított kijelentések valóságtartalmát deríti ki. Ez olyan jóra sikerült, hogy nehéz bármit is hozzáfűzni. Ám előfordulhat, hogy a statisztika logikájával a szerző saját igazságát alkotja meg, amely meghatározza a későbbi kutatás irányát. Vagyis a remélt objektivitás - ha nem is a teljesen hamis képnek - de esetleg csak részigazságnak bizonyulhat.

Ami a gazdasági folyamatokat illeti, úgy azokat nem lehet tipikusan zsidó jelenségnek nevezni: a fellendülés, a konjunktúra, illetve a gazdasági válságok és egyéb piaci mozgások beleszólnak a zsidók és a nem-zsidók életébe. Ha csak ebből indulunk, akkor a társadalmi kapcsolatokat elsősorban a gazdaság és kereskedelem szakágazatain belül kellene keresni. A *Vállalkozók előfutáraiban* szereplő Figdor Izsák esete már-már a kereskedői szolidaritást is sugalmazza, amely független a vallás- és csoporttartozástól.¹⁰⁷ Ám egy szórványos esetből nem vonhatjuk le teljes felelősséggel azt a következtetést, hogy a polgárosodó pesti társadalomban a szakmai rétegek stabil, vertikálisan nem tagozódó normacsoportokat alkottak. Az 1846-as Pesti Nagykereskedelmi Testület sem jelenthetett a szakmai szolidaritás egyértelmű bizonyítékát, hiszen a zsidók akkoriban még mindig nem rendelkeztek a nem zsidókkal azonos polgári jogokkal. A *Budapest története 1945-ig* című tanulmányban Bácskai már nem is beszélt a kereskedők közötti szolidaritásról, hanem úgy fogalmazott meg, hogy a magyar kereskedelmi társadalom a zsidó kereskedőket nem fogadta be.¹⁰⁸ Saját kutatásom eredményei is inkább ezt a tényt erősítik meg, noha elszórtan voltak pozitív szakmai

¹⁰² Bácskai Vera 1988. 187

¹⁰³ Uo. 188

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Ezekről a *Vállalkozók előfutárai* című könyvben olvashattuk. Többek között Bauer családról (34), amelynek történetét – kiegészítve a pesti jegyzőkönyvből és a letelepedési levelezésből nyert adatokkal - dolgozatomból sem hagyhattam ki. A családi történetek írását Bácskai Vera a 2007-e könyvében is folytatta, de a zsidó családok ott már nem szerepeltek: ld. A „self-made manek” világa – 605.

¹⁰⁶ Bácskai Vera 1995. 6

¹⁰⁷ Bácskai Vera 1989. 83-84. A 84. oldalon ezt olvassuk: „Nem csak kereskedőtársaik, de a városi tanács is szolidaritást vállalt velük [...]”

értékelések is. Így, például, a fentiekben említett Dr. Jankovich Antal rendkívül nagyra becsülte kollegáját – Dr. Filip Jakobovichot, a zsidó kórház vezető orvosát.¹⁰⁹

Bácskai Vera 2007-ben megjelent kétkötetes könyvében a zsidó kereskedők a II. kötetben kaptak helyet.¹¹⁰ Ez a könyv sok vonatkozásban hasonlít az 1989. évi *Vállalkozók előfutáira*, de nagyobb társadalmi szegmenseket ölel fel. A zsidó kereskedők tevékenységét Bácskai szerint mindig is a profitorientáltság és a teljesítményközpontúság jellemezte, ami egyben a zsidók egyik beilleszkedési eszköze is volt.¹¹¹ Bácskai megjegyezte továbbá, hogy a zsidók a többi kereskedőnél modernebb kereskedelmi stratégiákat alkalmazták, aminek példája a családi irányításra alapuló üzlethálózatok létrehozása.¹¹²

Ami a zsidó kereskedők Bácskai Vera által kiemelt „honpolgári tudatát” illeti,¹¹³ úgy nem biztos, hogy 1828-ban a pesti (vagy óbudai) zsidó kereskedők ugyanazt értették ez alatt, mint a 21. századi magyar állampolgár. Magam is olvastam a letelepedési engedélykérelmekben azokat a hangzatos sorokat, amelyekben a zsidó kérelmezők igazolni igyekeztek tevékenységük közhasznát. Ezekben inkább a felvilágosult zsidóságra jellemző polgárosodási attitűdét láttam, amely a zsidók társadalmi integrációs készségéről tesz tanúságot.

Bácskai Verának a *Budapesti Negyed*ben megjelent munkájából¹¹⁴ érdemes még néhány gondolatot, illetve adatot idézni, amellyel kiegészíthetem a zsidó Pest saját kutatási adataim alapján alkotott képét. A pesti zsidó történetet a szerző az 1780-as évektől kezdi, hiszen a kereskedők és az üzletemberek álltak vizsgálatának középpontjában. A korai betelepülők többsége Bácskai adatai szerint a fiatalabb évjáratokhoz tartozott. A 17 és 40 év közötti zsidó férfiak aránya magasabb volt a város többi rétegeinél.¹¹⁵ Megjegyzem, hogy a fentiekben idézett *Budapest történetében* ezt úgy részletezte, hogy a 18. században még csekély nőtöbbség mutatkozott, de a 19. századi nagyobb bevándorlási hullámok után a férfiak kerültek többségbe. Az 1830-40-es évekre ismét egy csekély nőtöbbség volt jellemző, amelyet a bevándorolt cselédek és napszámosak képeztek.

Pesten sohasem volt gettó, de a zsidó lakosság szegregációja erőteljes volt: zsidók 84% Terézvárosban elkülönülve lakott.¹¹⁶ Vagyis a terézvárosi zsúfoltságot Bácskai szerint nem a bevándoroltak szegénysége és ráutaltsága okozta, hanem a zsidókat az elkülönülés szokása vezethette a túlnépesített külvárosi kerületbe. Ezzel szemben a korabeli leírások is inkább azt

¹⁰⁸ Bácskai Vera 2000. 96

¹⁰⁹ Jankovich 1838. 243

¹¹⁰ Bácskai Vera 2007/II. 583-593.

¹¹¹ uo. 591

¹¹² Uo.

¹¹³ Uo. 592

¹¹⁴ Bácskai Vera 1995. 5-21

¹¹⁵ Uo. 10

mutatják, hogy éppen Pesten a zsidók a nem zsidó lakosság közvetlen szomszédságába kerültek, ami a pesti integrációt is meggyorsította. Ettől függetlenül lehettek olyan időszakok is, amikor az elkülönüléshez szokott új zsidó telepesek tudatosan keresték más zsidó lakosok közelségét.

A foglalkozások tekintetében a zsidó kereskedők aránya messze meghaladta a városi átlagot. De az igazán sikeres kereskedőt az első telepesek között Bácskai sem találta. A zsidó értelmiségiek és az iparosok Bácskai Vera szerint is csak később jöttek Pestre.¹¹⁷

Moess Alfréd zsidó demográfiai tanulmányát a dolgozatomban elég részletesen írom le.¹¹⁸ Ezen a helyen inkább egy másik demográfiai tanulmányt mutatok be, amely a zsidó letelepedés célvárosáról szolgáltat adatokat. Fallenbüchl Zoltán a zsidó letelepedés előtti pesti állapotokat írta le demográfiai módszerrel.¹¹⁹ Jóllehet tanulmányában nincs zsidó demográfia, egyéb momentumok joggal felkeltették érdeklődésemet. A szerző célja a pesti népesség genetikai feltárása volt.¹²⁰ Két forrásból dolgozott: a Pest belvárosi *Szűz Mária mennybemeneteléről* elnevezett katolikus plébánia anyakönyvéből, és a pesti polgárrá felvett személyek névjegyzékéből – a Budapest Fővárosi Levéltárban őrzött *Bürgerrolle*-ből. Egyik forrás sem tartalmazhatott zsidó adatokat, így egyértelmű volt, hogy a szerző az esetleges zsidó bevándorlókat nem kívánta figyelembe venni. Valószínűleg azért, mert kutatása főleg a 18. század első felére vonatkozott, amikor is a pesti jelentések szerint a városban nem volt zsidó lakó.

Az egyéb bevándorlók származási helyeinek tekintetében Fallenbüchl adatai szerint Buda állt az első helyen, de sokan jöttek Pest-Pilis-Solt vármegyéből, főleg Óbudáról.¹²¹ Ezt a bevándorlási tendenciát a zsidók a század vége felé majd folytatják. A Cseh Királyság területéről 12, 4 % betelepülő jött, ami valószínűleg kisebb arányt képezett, mint a zsidóknál. Németország területéről főleg a déli vidékről jöttek az új telepesek: bajor kerületből – 7, 3%, sváb kerületből – 5, 8%, frank kerületből – 2, 8%, egyéb német - 3, 3%. Ezek az adatok igazolják a pesti városi tanács és a zsidók közötti német nyelvű levelezés nyelvi elemzésemet, amelyben az itt nevezett területek nyelvi sajátosságai csapódtak le.

¹¹⁶ Uo. 11

¹¹⁷ Uo. 51. Saját gyűjtésű adatokkal ezt a differenciálást megerősíteni tudom. Sőt dolgozatomból az is kitűnik, hogy a legelső pesti zsidó kereskedők koldusbotra jutottak.

¹¹⁸ Moess 1968.

¹¹⁹ Fallenbüchl 1963

Megjegyzem, hogy 1959-ben Fallenbüchl már kiadott egy hasonló tanulmányt, amelynek címe „Adatok Pest város 18. századi népességének fejlődéséhez” volt. Ebben a pesti lakosság mobilitását vizsgálta, de ugyancsak a zsidóság adatai nélkül.

¹²⁰ Fallenbüchl 1963. 239

¹²¹ Uo. 243-266 (táblázat)

A migrációs táblázatokból kitűnik, hogy Pozsony és Nyitra a nem zsidó lakosság szempontjából is intenzív bevándorlási forrás volt.¹²² A dolgozatomban látni fogjuk, hogy Óbuda mellett Pozsony és környéke is a pesti zsidó lakosság főforrása volt. A bevándorlás 1720-ban történő fellendülését Fallenbüchl a pesti városfejlesztési építkezéssel magyarázta, és ezt a pesti pestisjárvány sem akadályozhatta. Az 1750-es évektől kezdődően a város szívóhatása megnövekedett, mert Pest ekkor már kereskedelmi centrummá válik.

Prepuk Anikó kortárs történész nő elsősorban a vallási formációk zsidóságát kutatja. A mai zsidóság jellemző vonásainak kialakulását Prepuk a zsidó „reformaranykorban” véli felfedezni, amelyet ezért egy társadalmi jelenségként közelít meg.¹²³ Prepuk tudományos módszere ugyan eltér a kultúra antropológiai, illetve feminista kutatástól, amely az ember egzisztenciális körülményeinek leírására törekszik, de maga módján kétségtelenül hozzájárul a magyarországi zsidó kultúra gondozásához. Ezen kívül Prepuk Anikó munkája olyan kérdéseket vet fel, amelyek ma is foglalkoztatják a magyar zsidó (és nem zsidó) társadalmat. A vallási és társadalmi reform kérdése a pesti zsidó közösség előtt már a kezdetek kezdeténél ott állt, ezért Prepuk Anikó munkáit nem is lehetett figyelmen kívül hagyni.

Debrecenben, 2000-ben megjelent *Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években* című tanulmányában Prepuk az egyenjogúsítást az emberi élet eseményeihez (például az anyakönyvezéshez, a házasság szabályozásához és a hivatalos elismeréséhez) is köti.¹²⁴ A szerzőnő olyan valódi zsidó helyzeteket hozott szóba, mint a vegyes házasságot és a kikeresztelkedést, amelynek „hajlamát”, illetve motivációját a vegyes házasság tiltása csak erősítette.¹²⁵ Katolikus egyház kategorikusan elutasító magatartását így fogalmazta meg: „Az egyházi főrendek egyrészt a zsidó keresztény viszonyt illetően a cultus disparitas mint házassági akadály fenntartása mellett érveltek, másrészt tiltakozásuk határozott állásfoglalást jelentett a polgári házasság intézménye ellen.”¹²⁶

Az egyház a zsidó erkölcsöt oly mértékben idegennek tartotta, hogy – és itt a szerzőnő Prohászka Ottokárt idézte¹²⁷ – a zsidó morált valóságos átoknak nevezte, amely rontóan hatott a keresztény műveltségre.

A 2000. utáni tanulmányaiban Prepuk elsősorban azokat a társadalmi folyamatokat tematizálja, amelyek ábrázolására a magyarországi zsidóság mai kutatói – nem éppen szűkmarkúan – folyamatosan új fogalmakat alkotnak. A fogalmak szaporodása a történetről

¹²² Uo. 271

¹²³ Prepuk Anikó 2008. 187

¹²⁴ Prepuk Anikó 2000. 265

¹²⁵ Uo. 269, 266

¹²⁶ Uo. 268

¹²⁷ Uo. 275

való gondolkodás differenciálódását is jelenti. Nem véletlen az sem, hogy a *Budapesti Negyedben* 2008 nyarán megjelent cikkének bevezetőjében Prepuk Anikó az asszimilációs paradigma érvényesülését kutató Karády Viktorra hivatkozik.¹²⁸ Karády „asszimilációs társadalmi szerződését” Prepuk Anikó úgy értelmezi, mint egy konszenzust, amelyet a zsidóságnak a reformkorban „felajánlottak”, és amelyet a zsidók nagy része teljesített is. A hangzatos fogalmat Prepuk a „feltételezett és óhajtott befogadás-beilleszkedés” párhuzamáig redukálta.¹²⁹ Az így nyert képlet alkalmatlansága elég hamar derül ki: „A befogadás-beilleszkedés párhuzamát feltételező és alátámasztani kívánó értelmezések azonban több szempontból is egyoldalú és hiányos narratívát eredményeznek.”¹³⁰

Nemcsak azért, mert a társadalmi befogadás nem valósult meg a beilleszkedési hajlandóság arányában. A fenti párhuzam magát a tudományos diskurzust is ellehetetleníti, mert az ortodoxia társadalmi magatartásának tárgyalása, amelyről Prepuk Anikó szerint amúgy is csak töredékes ismeretünk van,¹³¹ ilyen szűk keretbe bele sem fér. Az ortodoxia társadalmi magatartása Prepuk cikkének kontextusában nem más, mint egy fajta válasz a neológianak nevezett „liberális doktrína” teljesíthetetlen elvárásaira.¹³² Ez a redukció az ortodoxia idealizálását tételezi fel, amely kétségbe vonhatja a neológ zsidó értékeket. A neológ beilleszkedési doktrína már-már asszimilációs programnak hangzik, főleg azon mondat folytatásának kontextusában, amelyet a lábjegyzetben az ortodoxiával kapcsolatban idéztem.¹³³

Tény azonban, hogy Prepuk Anikó a recepció kérdését a valódi és nem egy elméleti (egyoldalúan redukált) zsidó társadalmi helyzetben kívánta tárgyalni. Ugyanis a belső zsidó társadalom 1868-ig sem volt homogén, 1892-re pedig már a hivatalos három vallási irányzatba sem fért bele. Egyébként Prepuk által bemutatott 1888. évi neológ-ortodox vitának kommentárját folytatta az *Egyenlőség* 1890. évi 3. számának vezércikke. A kedélyek állapotát jól mutatja, hogy a cikk írója (valószínűleg Szabolcsi Miksa) a korabeli ortodox zsidókat a hajdani karaitákhoz hasonlította.¹³⁴ Annak idején a karaiták ragaszkodtak a Tóra minden betűjéhez és igyekeztek bizonyítani vallási irányzatuk prioritását. A hasonlatot az ortodoxiának szánt figyelmeztetés zárta: „A karaiták is így kezdtek, majd őket zárták ki!”

¹²⁸ Prepuk Anikó 2008. 187-224

¹²⁹ Uo. 187-188

¹³⁰ Uo. 188

¹³¹ Uo. 188: „[...] a gyorsan magyarosodó és modernizálódó neológjával ellentétben a hazai zsidóság mintegy felére becsült ortodoxia máig nem kapott kellő figyelmet [...]”

¹³² Uo. 188

¹³³ Uo. 188. Itt arról van szó, hogy az ortodoxia a neológjával szemben egy anakronizmusnak, „az asszimiláció deficitjének” tűnhet. Ebből következhet, hogy a neológia valójában az asszimiláció terméke.

¹³⁴ Egyenlőség 1890 IX. évf. (3)

2. 3. Budapesti Negyed

A Budapest Főváros Levéltárának hivatalos lapja több ízben adott helyet a budapesti (és magyarországi) zsidóságot kutató szerzők munkáinak. Emlékezetes még a Budapesti Negyed 1995. évi 8. tematikus száma, amelyben Bácskai Vera fentebb már idézett korszakváltó tanulmánya jelent meg.¹³⁵ Dolgozatom kerete nem teszi lehetővé, hogy minden munkát részletesen bemutassam, de megemlítem még Komárik Dénes a Dohány utcai zsinagóga építéséről írt munkáját¹³⁶ és Csorba László *Jákob háza, Izrael sátra* című írását, amely ugyanabban a számban látott napvilágot.¹³⁷

2008 tavaszán és nyarán megjelent a Budapesti Negyed *Emancipáció I.* illetve *Emancipáció II.* tematikus (59-60.) száma. Prepuk Anikó 2008. évi tanulmányát az *Emancipáció II.* című számból már idéztem. Az *Emancipáció I.* címet viselő kötetből hivatkozok még Kőbányai Jánosnak a magyar értelmiség reformkori kialakulásáról írt tanulmányára, és kissé részletesebben állok meg Kiss Endre *Civilizáció, emancipáció, liberalizáció* című munkájánál.¹³⁸

Kőbányai János szerint a 18. században a belső zsidó társadalom rendelkezett ugyan saját értelmiségi réteggel, de az még nem volt politikus, hanem „szórakoztatni és informálni akart egy kulturális infrastruktúra részeként.” A zsidó irodalmi tevékenység nyelve ekkortájt német volt. Sőt még a második nemzedék is németül írt, de már a magyarosodás útjára lépett.¹³⁹ Ez a megállapítás visszhangra talál abban az állításomban, mely szerint a pesti zsidóság magyarosodását a német nyelvi kulturális integráció előzte meg.¹⁴⁰ Ugyanitt a szerző így fejtette ki véleményét a magyarosodás zsidó motivációjáról: „A magyarosodás igazi oka és tétje ugyanis a zsidóság emancipációért folytatott küzdelem volt.”

Kiss Endre társadalomfilozófusként folytatta az emancipáció témáját, amelyet – amint a zsidó emancipációt is – „a társadalmi változás jelenségébe beágyazottan” vizsgált.¹⁴¹ A tanulmány alapját a zsidó emancipáció ontológiájáról való gondolkodás képezte. Az emancipáció egy egész társadalmat, de egyénként minden embert is érint, akik kölcsönösen

¹³⁵ III. évf. 2. szám, 1995. nyár: Zsidó Budapesten, szerk. Kovács András

¹³⁶ Budapesti Negyed 1995. (8) 21-40

¹³⁷ Uo. 41-56.

Csorba Lászlótól idéznék egy mondatot, amely a 44. oldalon található meg: „Az Orczy ház külön regény a magyar főváros történetében”. A mondat rövid, de hogy mennyire találó, azok tudják igazán, akik ezt a regényes történetet kutatták.

¹³⁸ Budapesti Negyed 2008 (59). 5-22, 63-82

¹³⁹ Kőbányai 2008. 12

¹⁴⁰ Uo. 10-11

emancipálnak egymást. A civilizáció az emancipálódás folyamán kinövi a szembenállás struktúráját¹⁴² és túlmegy az evilágiság-túlvilágiságán is.¹⁴³

A zsidó emancipáció egész folyamata elválaszthatatlanul összekapcsolódik „mind a modernség civilizációs magaslatával, mind pedig e civilizációs magaslat saját korában kimutatható tudatának tényével.”¹⁴⁴

Az emancipáció lényegéről diskurálva a szerző egyrészt visszatért a 19. századba, majd elvezetett a jövőbe, miközben tágította a horizontális dimenziót is. Ez a horizontális tágítás a kultúrakutató számára különösen jelentős: ugyanis ilyen módon nem egy ellapított egyenes irányú, hanem az ember valóságát megközelítő holisztikus kép jön létre, amelyben az egyéni emancipáció behelyezkedik az őt érintő, de nem eltakaró társadalmi emancipációba, majd a magyar egyéni-társadalmi emancipáció összeolvad európaival, amelyben – a szerző reménye szerint – mégsem tűnik el. Sőt a holisztikus kép az emancipáció fennmaradásának harcát is ábrázolja. Kiss Endre érdeme, hogy szavakkal szemlélteti a civilizáció értelmét képező emancipáció fizikai folyamatát: a mindenkori jelen formálását, az előfordulható megtorpanásokat és a jövő szárnyalását, amely a magát büszkén emancipálnak hirdető aktuális társadalmat akár egy barbár világgá is teheti.

A holisztikus kép létrehozása érdekében Kiss az emancipációt nem csupán történetfilozófiailag, de fenomenológiai módszerrel is vizsgálja. Két másik társadalmi fogalomhoz fordul, hogy ennek segítségével szemléltesse, mit is ért az emancipáció szükségessége alatt.¹⁴⁵ Ez a két fenomén a civilizáció és a modernizáció. A civilizációt a szerző a „civilizatorikus tartalmakkal” szemlélteti Durkheim-ra hivatkozva,¹⁴⁶ miközben a modernizációt a racionalitás (mitosztalanítás) témájában tárgyalja Friedrich Nietzsche és Mannheim Károly gondolatainak idézésével.¹⁴⁷

Egyetlen tanulmányban a civilizációs csúcspont, az emancipáció és a társadalmi lét összes metszetének kapcsolatát Kiss szerint csak érinteni lehet, de ezek a metszetek rendkívül fontosak a magyarországi zsidó emancipáció, sőt Budapest történetének megértéséhez.¹⁴⁸ És

¹⁴² Uo. 66

¹⁴³ Uo. 72.

Tanulmányának második részében Kiss a történetírás mitosztalanításával foglalkozik. A történeti mítoszok a társadalmat egyfajta klisé-gondolkodásra kényszerítik, amely egyrészt elveszi a valóságtartalmak megismerésének lehetőségét, másrészt korlátozza a civilizációs folyamatokat. A mitosztalanítás témája rendkívül fontos a társadalmi kutatás szempontjából, jelen dolgozat keretébe azonban már tényleg nem fér be!

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ „Die spezifische Notwendigkeit der Emanzipation” kifejezést Kiss Endre másik tanulmányából kölcsönöztem: Kiss 2009. 24

¹⁴⁶ Kiss 2008. 63

¹⁴⁷ Uo. 73-74

ebben Kissnek, természetesen, igaza van, hiszen Pest története egy emancipációs történet, amely a pesti zsidók nélkül nem létezik.

A civilizációs haladás csúcspontját illetően Kiss Endre két alternatívát emelt ki. Az egyik értelmében a civilizációs csúcspont a 19. század 3-4-edik negyedére tehető. A másik alternatíva, hogy a fenti korszak csak egy nyitánya volt a 20. század civilizációs csúcsteljesítményének.¹⁴⁹ Ha elfogadjuk az első alternatívát, akkor azt kell látni, hogy a pesti zsidók legjobbkor telepedtek le Pesten, hogy bekapcsolódjanak a magyar emancipáció éllovas-szerepét felvállalt főváros társadalmi életébe. Mászt nem is tehettek, hiszen a zsidóság egy egyetemes sorsú vallásetnikai csoport: „[...] a zsidóság sorsa az egész későbbi európai fejlődés során ugyan csak egészen kivételesen fonódott össze az egész emberiség sorsával. Ez az alapvető oka annak, hogy a zsidó, a zsidóság mindig túlmutat létének mindenkor adott partikuláris korlátain.”¹⁵⁰ Az idézetből világos lesz, miért éppen a zsidó emancipáció váltotta ki Kiss gondolkodását az emancipációról általában. Ezért az antiszemitizmus, Kiss szerint, a „társadalmi emancipáció teljes visszavétele is, mind a fogalom általános értelmében, mind pedig annak a történeti fejlődésben a 19. század második felében megvalósuló konkrét-történeti jelentésében.”¹⁵¹

Ugyanott Kiss komolyan figyelmeztet az asszimiláció kifejezés helytelenségére, illetve a fogalmak kiválasztásának fontosságára: „[...] hosszan tudnánk érvelni a maga korában széles körben használt „asszimiláció” helytelenségéről, sőt, veszélyességéről, illetve az „emancipáció” helyességéről és más fogalmakkal való helyettesíthetlenségéről.”¹⁵²

A pesti zsidóság vonatkozásában az asszimilációt – egyrészt, mint helytelen, másrészt, mint társadalmi megbélyegzést eredményező fogalmat – a pesti zsidók kikeresztelkedéséről írt fejezetben is kerültem. Ezért is örömmel fogadtam Kiss ilyen jellegű szellemi támogatását.

A magyar emancipáció nehézsége, hogy egyes társadalmi normacsoporthok, amelyektől a magyar társadalom elvárja a mielőbbi emancipációt, kifejezik ugyan az emancipálódás vágyát, de eközben „aktuálisan (éppen) nincsen „hová”, azaz „kihez” emancipálnia. Az emancipáció világosan körül határolható elemei, céljai és célcsoportjai nélkül ugyanis gyakorlatilag lehetetlen épp a specifikusan emancipatív folyamatok beindulása.”¹⁵³

Megjegyzem, hogy a pesti zsidók egyik szembetűnő sajátossága az emancipációs, illetve integrációs hajlandóság volt, amely egykor a zsidó emancipáció részét képezte. A pesti

¹⁴⁸ Uo. 67-68

¹⁴⁹ Uo. 69

¹⁵⁰ Kiss 2008. 70

¹⁵² Uo. 69-70 (és a 8. sz. lábjegyzetnél)

¹⁵³ Uo. 76

németségben a zsidók ilyen szempontból egy partnerre találtak, és német nyelvű tudományos és irodalmi munkákkal jó ideig a város kultúrájának németes pólusát erősítették. Később a pesti zsidó emancipáció magyarul manifesztálódott, mert az emancipációs hajlandóság ösztönözte a pesti zsidóságot a magyar inkultúrációra. Ebben a zsidók ugyancsak élen jártak.¹⁵⁴

Az emancipációs folyamat – folytatja Kiss Endre - komplex értékeket céloz meg, de partikuláris módon történik, azaz az emancipációs gondolat a gyakorlatban szocializálódik és polarizálódik.¹⁵⁵ Éppen az emancipáció társadalmi polarizációja keretében tárgyalja a tanulmány a nők emancipációját, amely a „hátrányos társadalmi csoportok” között talált helyet.¹⁵⁶

Az egy évvel később megjelent *Judentum-Emanzipation-Mitteleuropa* című gyűjteményben Kiss még világosabban fejezte ki magát a női emancipációval kapcsolatban, noha a női témának az igen terjedelmes műveiben nem sok helyet hagy. A női emancipációt – hasonlóan a zsidók és a munkások emancipációjához – Kiss a modernitás egyik valódi emancipációs formájának tartja.¹⁵⁷ Egy külön diskurzusban érdemes lenne tisztázni, hogyan vélekedik a szerző a női emancipáció specifikájáról: belátja-e, hogy a női emancipáció egy specifikus folyamat, amely ugyan partikuláris tanulmányozást igényel, de ez által nem gyengíti meg az emancipáció egész folyamatát.

A többi partikuláris emancipációs küzdelemmel együtt a női emancipációt Kiss csak egy „Emanzipationswelle” (emancipációs hullámnak) nevezi, mert ez véleménye szerint nem sikerült egy átfogó mozgalommá alakítani. Felvetődik azonban, hogy a szocializálódás és a folyamatok partikuláris megvalósulása az emberi társadalom sajátos jellemzője, amelyen nem szükséges változtatni. Hiszen – amint Kiss is hangsúlyoz tanulmánya végén – az emancipáció valódi törekvése a közösség és a társadalom „együttes emancipálása”, de azon az alapon, hogy a közösség „az individualizált egyének társadalma.”¹⁵⁸ Talán ez a természetes oka az emancipáció partikuláris alakulásának.

Az emancipáció folyamata nem zökkenőmentes, és nem mindig győzedelmes: „Így történhet meg, hogy az emancipációt nemhogy nem képesek megvédeni a történelem igazi viharában, de – ami ennél sokkal súlyosabb – a társadalom pozitívan érintett, korábban már

¹⁵⁴ Egyes statisztikák szerint 1851-ben a felnőtt zsidó lakosság 77, 36%-a, a zsidó gyerekek 87, 04%-a beszélt magyarul. A zsidókat ebben a vonatkozásban csak a helvéták (reformátusok) előzték meg.

Körösi 1882. 16

¹⁵⁵ Kiss 2008. 78

¹⁵⁶ Uo. 66

¹⁵⁷ Kiss 2009. 26.

¹⁵⁸ Kiss 2008. 82

látszólag véglegesen emancipált szektorait is fel lehet használni az emancipáció elleni fordulatokban.”¹⁵⁹

Ez a megállapítás megerősíti feltevésemet, hogy a zsidó nők polgárosodáskori emancipációja csak korlátozottan valósult meg, sőt némely vonatkozásban látszatemancipációnak bizonyult. A polgárosodó férfi zsidó társadalom fogalmazta meg a zsidó nő családon belüli helyét és a nők társadalmi korlátait, amit néhány évtizeddel később már ősi hagyományként tanítottak az új generáció női rétegének. A régi mítoszok helyébe magabiztosan léptek be újak.

A zsidó nőkről, valamint a magyarországi és a pesti zsidó közösségről szóló különböző tanulmányok bemutatását követően áttérek a kutatás forrását képező levéltári iratok részletes feltárására.

II. A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK 18. SZÁZAD VÉGI – 19 SZÁZAD ELEJI PESTI LETELEPEDÉSE KUTATÁSI FORRÁSAINAK LEÍRÁSA ÉS RÖVID NYELVI ELEMZÉSE

1. 18. század végi – 19. század eleji pesti jiddis nyelvű hivatali iratok leírása

1. 1. A nyelvi kutatás a kultúra antropológiai tudományterületen

Két fogalom játszik alapvető szerepet a kultúra antropológiai kutatásom forrásainak leírásában és ez a vallásnéptani csoport valamint az emberi kultúra fogalma, amelyhez a nyelv úgy kapcsolódik, mint az adott népcsoport egyik meghatározó magatartási normája.

A vallásnéptani csoport alatt egy olyan kétnemű emberi formációt értek, amelynek eredeti belső struktúrája és közös vallási (hagyományi és liturgiai) tapasztalatokra alapuló sajátos magatartási mintája van. Az utóbbi a specifikus csoportvédelmi mechanizmus elemeit is tartalmazza, amelyek lehetővé teszik a csoport tagjainak számára a megkülönböztetést. Ugyanis a vallásnéptani csoportok közötti különbséget a csoporttagok érzelmileg így fogják fel: „ezek itt mi vagyunk, a többiek pedig a mások.”¹ Trubetzkoy 1995. évi elmélete szerint a fenti módon önmeghatározó etnoszok alkotják az emberi kultúrákat.²

Hasonló elemeket sorol fel Wolfgang Kaschuba a nemzet fogalmához kötődő nacionalista definíció bemutatása során. Az ilyen etnikai meghatározás magába foglalja a közös történelmileg áthagyományozott kultúrát is: „[...] die an dem mythologischen Ursprüngen

¹⁵⁹ Uo. 71

¹ Н. С. Трубетцкой (N. S. Trubetzkoy) 1995. 33

² Uo.

anknüpft und deren Ideen lebendig erhält, andererseits als eine ethnische Linie der Überlieferung, als Stammraum und Erbe einer Schicksalsgemeinschaft.“³

Max Weber – említi meg ugyanott Kaschuba – társadalmi bezárkozási stratégiának nevezte az etnosz sorközösségnek történő felfogását. A ma is élő biodeterminista modell, amely a világot faj szerint osztja népcsoportokra, okot ad arra a következtetésre, hogy a rasszizmus még nem egy kifutó modell.⁴

A népcsoport újabb kultrantropológiai modellje tükrözi a mai világ „könnyelműségét”: hajlamosak vagyunk a komplikációk leegyszerűsítésére, ezért a népcsoportokat a „mátság” elve alapján határozzuk meg.⁵ A népcsoportok eddigi etnológiai leírásai szinte minden esetben nélkülözték a nemiséget, illetve a női problematikát, ezért egyikük sem felel meg a valóságnak.

A vallásznikai csoportok egzisztenciálisan nélkülözhetetlen öntudata⁶ az adott csoport nyelvében nyilvánul meg. A nyelv – és ezen a helyen egy konkrét nyelvi képződményről beszélek – a beszédaktusok létrehozására szolgál ugyan, de az aktus előfeltétele az, hogy egy közösség tudatában jelen legyen az élő nyelv.⁷ A nyelv az adott közösség minden tagjának tudatában létezik, és számtalan beszédaktus alapjául szolgál. Ugyanis a nyelvi képződménynek nincs más létjogosultsága.⁸

Sapir-Whorf hipotézise értelmében a nyelv nemcsak az emberi tapasztalatokra nyúl vissza, de valójában a nyelv definiálja számunkra ezeket a tapasztalatokat: „Menschen sind einer bestimmten Sprache unterworfen.”⁹

Magyarországon letelepült zsidó vallásznikai csoport közös etnikai nyelve a 19. századig a jiddis nyelv helyi változata volt, a 19. század második felére a magyar nyelvi inkulturáció

³ Kaschuba 2003. 142 (Ford: ragaszkodik a mitológiai eredethez, és elevenen tartja annak eszméjét, másrészt (olyan), mint a hagyomány etnikai vonala, mint egy sorközösség törzsi tere és öröksége).

⁴ Kaschuba 2003. 143

⁵ Uo. 145. A *mátság* elve alapján közelíti meg a nőt Emmanuel Lévinas is, akit erősen befolyásolt a nő talmudi értelmezése. Lévinas 1999. 124-127 és 129.

Ezt az ötletet J. Derrida hangosan üdvözölte (Derrida 2000), noha az ötlet nem volt új. 1910-ben Dr. Samuel Krauss írta le a talmudi helyeket, amelyek a nőt „házként” (héb. *bajit*) definiálták, kiemelve annak „bensőségét”: Krauss, 1910. 49, 50.

⁶ Ebben a vonatkozásban Trubetzkoy még a „nacionalizmus” szót is pozitívan értékeli, mert ez - véleménye szerint - részben kifejezi, hogy az adott etnosz képes megismerni önmagát. Trubetzkoy Szokratesz szavaira utalt, aki szerint mindenkinek arra kell törekednie, hogy ismerje meg önmagát és eszerint viselkedjen.

Trubetzkoy 1995. 35

⁷ a. A beszédaktusokról és a fogalom magyar nyelvi használatáról: John R. Searle 2000. 147-156

b. A nyelv jelenléte a csoport tudatában semmiképp sem azonos a Jung-féle *kollektív tudattal*. Arról van itt szó, hogy a csoport tagjai tudják, hogy van egy külön nyelvük, amely különbözik más csoportok nyelvétől, ismerik ennek a nyelvnek nevét, sajátos hangzását, amely gyakorta a csoport népénekeinek ritmusában is jelenik meg. Lexikai jelentések és árnyalatok segítségével a tagok képesek szóképeket alkotni, amelyek nyelvi emlékekhez kapcsolódnak.

⁸ Трубецкой 1989. 5 (Einleitung).

⁹ Klaus-Peter Koepping in: Marschall 1990. 220 (Ford. Az ember alá van vetve a nyelvnek)

következtében egy olyan speciális nyelvi szituáció alakult ki, amely egy külön kutatást igényel.

A nyelvészek és a társadalomtudomány, illetve a kultúra antropológia képviselői gyakran együttműködnek a kutatásban. A lingvisták etimológiai adatbázisai, például, már nem egyszer nyújtottak segítséget a különféle rokonfogalmak közötti összefüggések megértéséhez. Ugyanakkor a rendszeres kapcsolat az említett tudományterületek között a merőben eltérő szemléletek miatt a strukturális nyelvészet előtt szinte lehetetlen volt. Mialatt a szociológusok és az antropológusok a nagyobb életterekből vett kutatási mintákat tipizálják és osztályozzák, a nyelvészek a korlátozott nyelvi és időbeli tartományokon belül kutatnak, és ebben megközelítik a történeti elemzést.

A strukturális lingvisztika, amely a nyelvi csoportok korlátait átlépő univerzális szerkezeti elemekkel dolgozik, alapvetően megváltoztatta ezt a helyzetet. A nyelvkutatás iránya a strukturális elemzésben áttevődött a nyelvi fenoménok infrastruktúrájára.¹⁰ Fonológia terén Trubetzkoy – hivatkozva de Saussur strukturális nyelvtanára – a különböző nyelvi formák tipizálása érdekében a nyelvi jelentéseket teljesen kikapcsolta.¹¹

Dolgozatom II. részében a kutatási források nyelvi szerkezeti elemeire fordítok figyelmet, de szem előtt tartom a konkrét nyelvi szövegek (beszédaktusok) egzisztenciális környezetét. A környezetre való kiterjesztés miatt nyelvi leírásom, természetesen, elszakad a tiszta strukturalizmustól, de ezt a 20. század 60-70-es éveiben több strukturalista már megtette. Sztjepanova M. D egyik munkájában így idézte Hans Glinzet: „Gyümölcsöző csak a „nyitott” strukturalizmus lehet [...] mint a nyelvtudomány, amely úgy a tartalomra, mint a funkcióra orientálódik.”¹²

1. 2. Jiddis helyéről az európai nyelvrendszerben

Elemzésem két olyan nyelv területét érinti, amelyet a 18. század végén – 19. század elején a pesti zsidók a hivatalos és az üzleti levelezésben használtak.¹³ A pesti zsidókon keresztül a német és a jiddis nyelv szoros kapcsolatba került egymással, holott a grafikai ábrázolás miatt eme két nyelv között feltűnő különbségek mutatkoznak.

A földrajzi és az egzisztenciális kölcsönhatás következtében a magyarországi német nyelv és a helyi jiddis nyelvi variáció között strukturális – elsősorban lexikai-nyelvtani -

¹⁰ Трубецкой 1960. 299-326

¹¹ Trubetzkoy 1989. 13

¹² Степанова 1968. 7

¹³ A német nyelvű zsidó pesti iratok nyelvi elemzéséről szóló előadásom elhangzott a 2009. februári konferencián Nagyváradban: *Begegnungsräume von Sprachen und Literaturen*. 2009. Februar 18-20.

hasonlóságok fejlődtek ki. Az alábbiakban két magyarországi kutató munkáiból idézek, akik közül az egyik a német etnikai, a másik a zsidó etnovallási csoporthoz tartozott.

Hutterer Claus-Jürgen (Miklós, 1930-1997) főleg a német nyelvjárásokat kutatta, és már ezért sem hagyhatta szó nélkül a magyarországi jiddist. Hutterer állította, hogy a jiddis egy több nyelvjárásból álló önálló nemzeti nyelv, amely sajátos írásbeliségével rendelkezik.¹⁴ A jiddist nem egy dialektusnak, hanem a német nyelv egyik melléknyelvének tekintette, amely „als Ergebnis der Integrierung zahlloser Sprachhorste und Sprachklippen den Stand einer Nebensprache – mit einem anderen Ausdruck – Nahsprache erlangte.”¹⁵

Ezt a nyelvet Hutterer német irodalmi nyelv mintájára „Hochjiddis”-nak, vagyis normatívnak nevezett. Megjegyezhetjük, hogy Hutterer szerint a jiddis nyelvjárások között a litvániai áll fonetikailag legközelebb a német normanyelvhez.¹⁶ A magyarországi zsidók jiddis nyelvjárására a felsőnémet nyelvjárások (Oberdeutsch) hatottak nagymértékben. „Das Jiddis der ungarischen Städte hat sich Jahrhunderte lang im engen, sprach-geographisch motivierten Kontakt mit der ostdonaubairischen Mundart derselben Städte, aber auch mit der zeitgenössischen Wiener Verkehrssprache und der deutschen Schrift- und Umgangssprache entwickelt. Hinzu kam der zunehmende Einfluss der ungarischen Umgebung und der vielfach auch strukturell abweichenden ost-zentral-jiddischen Mundart.”¹⁷

A magyarországi nagyvárosok jiddis diglossziája (a normanyelv és a mellette működő lokális nyelvi variáció, amelyet németül Jüdisch-Deutsch-nak neveznek) a nyugati jiddis nyelvjárások rendszerében egy önálló, nyitott nyelvrendszer kialakulásához vezetett.

*Bakonyi József*¹⁸ munkája a héber hangtan jiddis nyelvre kifejtett hatásáról 1946-ban jelent meg a Magyar- Zsidó Szemlében, amikor a szerző már nem volt az élők sorában. Bakonyi szerint a zsidóság a hosszú történelme folyamán többször változtatta meg nyelvét, de a népi egyéniségét sohasem adta fel. Ez önmagában is elég forradalmi kijelentés, ha arra gondolunk, hogy a nyelv egy-egy népcsoport meghatározó magatartási normája. Bakonyi tovább megy ebben az irányban állítva, hogy a zsidók az idegen területeken való

¹⁴ Hutterer 1991. 60

¹⁵ Uo. 68: „a számtalan nyelvi sziget és szirt integrációja következtében elérte egy német melléknyelv – másként kifejezve – a német nyelvhez közel álló nyelv státuszát.”

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 60: A magyar városok jiddis nyelve évszázadokon keresztül szoros, nyelvileg és földrajzilag motivált kontaktusban fejlődött az említett városok kelet-dunamenti és bajor nyelvjárasi elemekből álló dialektusával. Hatott továbbá a korabeli bécsi köznapi és a német irodalmi és köznapi nyelv. Ehhez még hozzájárult a magyar környezet, és a strukturálisan több vonatkozásban eltérő kelet-középnémet nyelvjárás növekvő hatása.

¹⁸ Bakonyi József (Munkács). A héber hangtan jiddis nyelvre kifejtett hatásáról szóló értékezés a szerző disszertációjának részét képezte. Posztumusz jelent meg Immanuel Löw emlékére 1947-ben kiadott évkönyvben is: *Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Löw Immanuel emlékére*. A kötet 105 lapja még 1944-ben készült el, de ezután a nyomtatást betiltották. Bakonyi József életét ugyanúgy, mint a kötet más szerzőit is – többek között Löw Immanuelét és Vidor Pálét – a deportálás oltotta ki.

letelepedésük során sajátos nyelvi stratégiákat dolgoztak ki, amelyeknek egyik eredménye a jiddis nyelv. Cikkének 4. oldalán Bakonyi azt írja, hogy a zsidók sohasem változtatlanul vették át az adott terület nyelvét, hanem azt asszimilálták önmagukhoz. A jiddis tehát a diaszpóra nyelvalkotása, a nyelvhordozója az askenázi zsidóság. A zsidóság „antropológiai alkata és faji tulajdonságai mozdították elő elsősorban a sajátos zsidó nyelvjárási kialakítását” – írja Bakonyi cikkének 7. oldalán, majd néhány oldallal lejjebb összefoglalja, hogy a gálut körülményei között a jiddis „a nemzeti nyelv rangjára emelkedett.”¹⁹

Jiddis származását illetően Bakonyi a Rajna melléki közép német dialektusokra mutat rá, de azt is bizonyítja, hogy a nyelv „lelke” vallási héber eredetű: „A héber a jiddis szókinésben a lelki kultúra kifejező elemei.”²⁰

A konkrét eredeti elemek közé Bakonyi a status constructust sorolja, amely más, mint „az árja nyelvekben.”²¹ A hangtani sajátosságok között elsősorban a Patach furtivumot említi a kárpátaljai mintákból összegyűjtött példák felvonultatásával. Említi még az –r (res) sajátosan héberes gutturális hangzását. Harmadik jellemző a –b (bet) dentolabiális hanggá (-v) való átalakulása, amely Bakonyi szerint ugyancsak a héber nyelv eredeti jelensége.

Szegoláció a következő feltűnő fenomén, amelynek eredetét a szerző a héber nyelvhez köti. A jelenség lényege, hogy a szóvégi kettős mássalhangzót feloldja a rövid –e: elf > elev, fünf > finev, Hemd > hemed stb. Ez a jelenség azonban nem mindig szabályként jelenik meg, mert a jiddis alkotó ereje – Bakonyi szerint – „még nem fejezte be működését.”²²

A felsoroltaknál sokkal fontosabbnak tartja Bakonyi a hangsúlyos és hangsúlytalan, nyílt és zárt szótagok kapcsolatát a szótagok magánhangzóinak hosszúságával. Szerinte ez a jiddisben a héber hangtani szabály alapján valósul meg, vagyis a zárt szótagban csak rövid, a nyílt szótagban a hosszú magánhangzó lép fel.²³ Ennek a szabálynak köszönhetően alakulhattak ki az olyan formák, mint: ki (Kuh), hiten (hüten), ze (sehen), gáj (gehen), zugen (sagen), num (Nahme), vojnen (wohnen).²⁴

A fenti állítások vizsgálata, illetve szakmai értékelése nem tartozik feladataink közé, de nem hagyhattuk említés nélkül ezt a hipotézist, amint azt is észre kellett venni, hogy a zsidó

¹⁹ Bakonyi 1947. 13

²⁰ Uo. 40

²¹ Uo. 42

²² Bakonyi egyébként úgy vélte, hogy a jiddis szót egy –d-vel kell írni. A kettős –d a német szokás. Anélkül, hogy vitatkoznánk a cikk szerzőjével jelen dolgozatban az általánosan elfogadott írásmódot alkalmazzuk.

²³ Uo. 25

²⁴ Uo. 26

jiddis kutatók szívesen foglalkoztak a nyelv sajátos, a német normanyelvtől eltérő fonetikai jelenségeivel.²⁵

1. 3. A zsidók pesti jelenlétének írásos emlékei

A pesti jiddis hivatali formája egy olyan hivatali nyelv, amelynek szubsztrátumát (itt: nyelvi alapját) a jiddis diglosszia képezte ugyan, de amelyre a pesti német nyelvjárás és a budai jogi nyelv is erős hatást gyakoroltak.²⁶

A jiddis iratok, és a német nyelvű zsidó levelezés is bizonyítják Hutterer hipotézisét a kölcsönös nyelvi hatásokról és az egyéni fejlődési utakról. Főleg a szókincs nyújtja a pesti hivatali jiddis ősi forrásokból való kacskaringós kialakulásának példáit. Így, például, a családi állapot rovatában, az 1827-es adóösszeírásban (conscriptióban) lépten-nyomon találkozunk a *witib* szóval, amely mint *Witwe* (azaz: özvegy) értendő. A *witib* alak *Witwe* szó egyik mellékformája. Az utóbbi forma az ahd. (althochdeutsch) *wituwa*-ból (vö. mhd. *witewe*, a latin *vidua*, illetve az orosz *vdova* alakokat) fejlődött ki.²⁷ Német nyelvű iratokban, sőt az 1826-as zsidó összeírásban sem találtunk *witib* alakot, amelyet valamelyik írnok saját nyelvi környezetéből hozhatott be 1827-ben Pestre, meggazdagítva ez által a pesti jiddis szókincsét.

A nyelvi sajátosságokon túl, a vizsgált iratok azt is bizonyítják, hogy a zsidók akkor telepedtek le Pesten, amikor a város egy németes településből gyors léptéssel egy metropolissá kezdett átalakulni, és ennek az átalakulásnak a zsidók tevékeny elemei lettek.

Különböző magyar településekről és a világ más pontjairól Pestre érkezett zsidók egy sajátos népcsoportot alkottak. Az a tény, hogy az iratok tanúsága szerint a helyi zsidók mindig is pestieknek (vagy ittenieknek, illetve hazainak) nevezték magukat, bizonyítja a zsidók pesti társadalomba való integrálásának készségét. A zsidó jelenlét már a 18. század végén volt érezhető a városban. A zsidók pesti letelepedése befolyásolta a pesti hatóság hivatalos levelezésének helyzetét is. A Városi Tanácsnak el kellett sajátítania bizonyos speciális zsidó fogalmakat, és gondoskodnia kellett, többek között, a héber fordítókról.²⁸ A zsidó közösség hivatalos iratforgalma mutatja, hogy a zsidó lakósságnak is alkalmazkodnia kellett a

²⁵ Feltétlenül meg kell említeni még Kovács Livia dolgozatát a jiddis nyelv másodlagos diftongizációjáról, amely ugyancsak az 1947-es Évkönyvben jelent meg.

²⁶ A budai hivatali (jogi) nyelv hatásáról: Bassola 1985. 9, 12

²⁷ Paul 1959. 748

²⁸ Hogy ilyen fordítók segítették a Tanács munkáját, bizonyítja például egy 1826. december 22-én kelt házassági levél, amelyen látható Johannes Nep. Albert (szent Nepomukról elnevezett Albert) aláírása, aki akkoriban Professor Ling. Hebr. et studii Bibl. Vet. Test. Revisor Libror Hebr. volt.

Házassági levél PIH-II-B-2-a (Zsidó levéltár)

Simon Feuchtmann „Notar und Übersetzer (Translator) bei Magistrat”, de a pesti zsidóság közjegyzője is volt a 809. sz. irat szerint – BFL, Vegyes ügyek. IV 1202 pp/XV.20.

specifikus pesti körülményekhez, noha maga a letelepedés a zsidók számára nem jelentett új tapasztalatot. Ám a pesti letelepedés egy új stratégiát követelt.

Pesten ugyanis a zsidóknak nem az egyedi mágnások kegyeit kellett megnyerni, hanem teljesíteniük kellett egy szabad királyi város követelményeit. A hatóság nem egy közvetítőként, hanem jogi személyként állt a zsidókkal szemben. Vagyis nem egy egyszerű, eseti alkalmazkodásról volt szó, hanem a zsidóknak a távlati integrációs stratégiára kellett berendezkedniük. A jiddis nyelvű iratokból – éppen a helyi hivatali nyelv megközelítéséből – ez a helyi törekvés egyértelműen kiolvasható.

Két budapesti levéltárból származnak azok a pesti zsidó iratok, amelyek a nyelvi elemzés mintájául szolgáltak. A Budapest Fővárosi Levéltárban főleg a németnyelvű iratokkal foglalkoztam, a Budapesti Zsidó Levéltárban az alábbi német és jiddis nyelvű szövegeket elemeztem:

- Protokoll 1828-1833 (német nyelven): 90. 63
- Pesti közösség 1828-1832 jiddis nyelvű jegyzőkönyvét,
- Az 1826. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1826,
- Az 1827. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1827
- PIH-II-B-2-a/1824, 1845 számú (német-jiddis nyelvű) házassági levelet
- PIH-II-B-2-a/79. 133/1846. számú, német nyelvű házassági meghívót.

Az elemzés eredményeit összefoglaltam az alábbiakban bemutatott grafikai-fonetikai és lexikális tulajdonságok leírásában.

1. 4. A 19. század eleji összeírások grafikai-fonetikai és lexikális tulajdonságai

A pesti jiddis nyelvű hivatalos iratokat még nem írták le, jelen leírás az első ilyen kísérlet. Jiddis nyelvelemzések léteznek ugyan, de ezek nem a hivatali, hanem a szépirodalmi nyelvvel foglalkoznak. Ilona Tahir-Ul-Haq²⁹ könyve érdekes információkat tartalmaz a jiddis énekekről, de számunkra már azért sem lehet releváns, mert a szerző a latin betűs átírásban mutatja be a szövegeket, emiatt a grafémák vizsgálata nem lehetséges. Helmut Dinse is kizárólag a latin átírásban közli a szövegeket, holott egy szöveg nyelvi vizsgálatánál a grafikai ábrázolás leírása elengedhetetlen.³⁰ Elemzésem alapvetően három aspektusban mozog: a grafikai-fonetikai, a lexikális-tartalmi és az antropológiai síkon.

A pesti zsidó adófizetők adatait az 1826-os összeírás 15, az 1827-es conscripció 19 rubrikában foglalta össze. Az 1826. évi összeírás egy 53 x 50 cm-es, keményfedelű könyv,

²⁹ Tahir Ul-Haq 1978

³⁰ Helmut Dinse 1974

amely 55 oldalt és 982 bejegyzést tartalmaz. Az 1827. évi összeírás méretei: 49x37 cm. Ennek a könyvnek is kemény kötése van, amely szemel láthatóan utólag készült. A könyvben összesen 955 bejegyzés, de ennél sokkal több személy szerepel, mivel a könyv a család összes tagjait és a háznál lakó egyéb személyek neveit is felsorolja. A könyv elején egy összefoglaló névsor található, amelyet egy másik kéz sokkal olvashatóbban írt. Az 1827. évi összeírás, ugyanis, nehezen olvasható.

A szövegek olvasási iránya megfelel a héber grafémákból alkotott szöveg irányának. A szöveg nyelve a pesti jiddis, de a hivatali kifejezéseket és a lexémákat a német normanyelvből, illetve a lokális nyelvjárásból kölcsönözte.³¹ (1. kép: Az 1826. évi adóösszeírás. 1a. kép: az 1827. évi adóösszeírás.)

Részletesen ezen a helyen az 1826. évi összeírás szövegét mutatom be, de ennek során hivatkozok az egy évvel későbbi iratra is.

1. rubrika: *familie Nr.* פאמיליע

Ilona Tahir-Ul-Haq a családra „*mispoche*” jiddis lexemát használta, amely egyébként a magyarországi zsidók körében is ismert volt. Az itt bemutatott mintánkról hiányzik egy vonal a -pé fölött, amelyet a -fé jelölésére (a dáges pont helyett) használ a jiddis. A szó kiejtésében, talán, már mindenki biztos volt, és ez nem igényelt egy külön jelölést.

A családok általában több személyből álltak. A 2. képen látnak egy átlagcsalád névsorát az 1827. évi összeírásból, amelyen sohn זאהן és tochter טאכטר lexémák is szerepelnek. A *sohn* második grafémája az *alef*, amely a hangsúlyos pozícióban áll és talán ezért sem igényelt pontosító jelölést. A *nunsofit* igen jellegzetes: nem egy egyenes, hanem egy jobbról balra dőlt szögben írt vonal. A *tochter* grafémái közül csak az első *tet*, az *alef* és a szóvégi *res* vehető ki egyértelműen. A *kaf* és a második *tet* egy nagyon szép grafikai kombinációt alakít. A jiddis írnokok grafikai kombináló készségéről lejjebb (a 3. rovatnál) még lesz szó. (2. kép: egy családi fészek az 1827-es adóösszeírásból.)

2. rubrika: *stadt oder forstadt, gasse und hojz Nr.* שטאדט אדער פאר שטאדט גאססע ונד הויס . *Stadt* lexemát gyakran két *tettel*, *statt*-nak írták, ami megfelelt a 18. századi német helyesírásnak. *Gasse* számos variációban jelent meg. Gyakori az olyan változat, amelyben a – *z* és az –*s* közötti különbségét két *szamehhal* fejezték ki. De egy *szameh* is egy sziszegő (nem pedig egy zengő) hangot hivatott jelölni. Sem a német normanyelvben, sem annak

³¹ Az akkori pesti nyelvjárás valószínűleg a bajor-osztrák és alemman (sváb) elemeket tartalmazta: vö. a Fővárosi Budapesti Levéltárból származó dokumentumok leírását, valamint Hrotkó Larissza 2009. 113

nyelvjárásaiban nem létezik a fonetikai árnyalatok ilyen grafikai ábrázolása. A jiddisben ez az arámi-héber és a szláv beszüremléseknek köszönhetően jelenik meg.

A szöveg grafémáit a kiegészítő jelek fonetikailag részben módosítják. A jiddis specifikus jeleket használt az egyes mássalhangzók fölött vagy alatt, amelyeket a héber grafikai ábrázolás nem ismert. A jelek segítségével egy-egy mássalhangzó fonetikai-szemantikai értéke úgy változott meg, hogy egy labiális fonémából, például, egy dentolabiális alakult ki. A képen láthatjuk az ilyen átalakulást az *ab geschafft* (azaz: abgeschafft – itt: kitoloncolt) lexémában, amelyben a *-pé* fölött látható az átalakító jel. (3. kép: ab geschafft)

Alef alatt gyakran látunk egy vonalat (paszek, vagy patach > a), ami megegyezik a jiddis írott nyelvi normájával. A pesti iratokban az *alef komec*-al is találkozunk, ami azt jelenti, hogy א graféma többértékű volt. Normál esetben ez –o komec-al és –a paszekkal. Gyakran az *alef* minden további kiegészítés nélkül áll, mint például az אדער lexémában, ahol az *alef* az –o-nak felel meg. Sőt ebben a szóban többnyire az *ajint* sem használták. Más közismert szavakban is (illetve a hangsúlyos pozícióban) – például *Alt Ofen* (אלטטפן = Óbuda) - a kiegészítő jeleket már nem alkalmazták.

3. rubrika: *nammen* נאממען. Az 1827-es összeírásban már csak egy *mem*-el. Lehet, hogy az 1826-os írnok a *mem* kettőzésével a vokális rövidségét jelezte, de az is előfordulhat, hogy a német melléknyelvekre jellemzően ez a forma megőrizte a középkori kettős *n*-normát.³² Ezt a lehetőséget semmiképp sem zárhatjuk ki, ha a jiddist egy melléknyelvnek tekintjük.

A harmadik rubrika címének grafikai ábrázolását a nyomtatott betűkkel képtelenség visszaadni. Ugyanis az utolsó két grafémát – az *ajint* és a *nunsofítot* – az akkori szokásoknak megfelelően összeírták, és így egy újabb grafémát alkottak, amelynek valószínűleg egy önálló fonetikai értéke is volt. Vagyis a szó vége nem mint –e, –n (két teljes értékű fonéma), hanem mint –en (egy másfeles fonéma) hangzott. Meglépő a nyelvnek ez a törekvése a fonetikai árnyalatok grafikai jelölésére! Talán ennek a törekvésnek, valamint a héber írnokok grafikai művészi hajlamának köszönhetjük a pesti jiddisre is jellemző számtalan sajátos grafikai zsugorítást. A 3. képen láthatjuk – *nicht* (נכט) szép kivitelezését a dokumentum utolsó előtti oszlopában.

Szokásos zsugorításnak tűnik a *nun-jud-kaf* két grafémás ábrázolása, a már említett *ajin* + *nunsofít*, *fé* + *tet*, *nun* és *gimmel* összeírása (például a *bešeftiging* בשפטיגונג szóban, amely csak az 1827-es adóösszeírásra volt jellemző). *Ajin* + *nunsofít* is egy nagyon szép grafikai kombináció. A 2. képen már láttuk a *tochter* jellegzetesen zsugorított kivitelezését. A 4. képen

³² Fleischer 1966. 207

is még néhány összeírást mutatunk be az 1827-es évi adóösszeírásból. A bejegyzés egy bizonyos Ignáz Schlesingerről szól, aki feleségével és egy *tichl hojzirrel* (kelmeházalóval) lakott egy fedél alatt a terézvárosi 3 Trommel (Dob) utcában. Az adózó anyagi helyzetét így írták le: *lebt fin unterstutzung zajner kinder* (gyermekai támogatásából él). (4. kép: Ignaz Schlesinger.)

Fin lexéma a *pé/fé*, *vav* és *nunsofit* grafémákból tevődik össze, ám tudjuk, hogy ebben a helyzetben a *vav* egy vokalizált mássalhangzó, amely németül *u*-nak olvasandó. A jiddis askenáz kiejtésben ez a graféma *-i*-nek felel meg.

A képen láthatjuk az *ajin* és a *nunsofit*, a *nun* és a *gimmel* összeírását, valamint az összeírási kísérletet a *tichl טיכל* lexémában. Az utóbbi a német kurrent (folyamatos) írás hatásáról tanúskodhat. A további kiegészítő jelekről még lesz szó a 8. (foglalkozási) rubrikánál, ám már itt is elmondhatom, hogy a pesti kiegészítő jelek készlete távol sem volt olyan gazdag, mint amilyenre rábukkantam egy 18. századvégi temesvári üzleti jegyzékben. (5. kép: a temesvári jegyzék.)

A nevek rubrikájának leírását néhány hagyományos zsidó név grafikai ábrázolásával fejezem be. Mózes, Dávid és Salamon ősi nevek szentírásban szereplő ábrázolása mellett az adóösszeírásokban találkozhatunk az európai kiejtést kifejező formát. Egy Bing Dávid (az askenáz kiejtésben: Dovid) nevű, frankfurti születésű 66 éves tanár 1794-ben telepedett le Pesten komoráns státuszban. A nevét az írnok így ábrázolta: דאוויד - *dalet-alef-vav-vav-jud-dalet*. Ez a forma a latin betűs ábrázolás tükrözése. A tanár feleségének neve nem Sara, vagy Saraj (*szin-res-jud*, illetve *szin-res-hé*) volt, hanem Szári (azaz *samech-res-jud*), ami jobban felelt meg a délies német kiejtésnek.

A család 19 éves Mózes nevű (németül Moses, askenáz Mojzes) gyermekének neve jiddisül מאזעס alakban jelent meg, ami igen szokatlan. A legkisebbik, 17 éves fiú neve Sallamon volt, vagyis סאללאמן: *samech-alef-két lamed (!)-alef-mem-vav-nunsofit*. Meg kell jegyezni, hogy mind a négy név európai formája az 1827-es adóösszeírásban nem volt ritkaság.

A női nevek változatosabbak voltak, mint a férfiaké. A fenti család három leányának nevét - Theresia, Henriett és Rosita – ugyancsak németesen írták be.

4. rubrika: *geburts ort* געבורטס ארט (azaz: születési helyi). Az *alef* alatt a második lexémában *komec* olvasható (talán ismerték az *Art* lexémát is). A földrajzi helyek írása sok fejtörést okozhat az olvasónak. Többek között azért, mert a *dalet* és a *zajin* közötti különbség alig észrevehető. Tulajdonképpen csak az alsó vonal iránya dönti el, hogyan kell olvasni az adott grafémát. A mater lectionis – főleg az *alef* és a *hé* - írása is változó. Az *alef* két eleme

időnként igen messze kerül el egymástól, ami a *-hé* grafémára is jellemző. Az utóbbi két eleme normál esetben egy kis szöveget alkot egymáshoz viszonyítva.

A legegyszerűbb városnév Pest פּעסט, amely már elég sűrűn fordul elő az összeírásban. Wien – ווין - sem okoz nagy gondot. A fentiekben említett *alt ofen* (Óbuda) is gyakori. Nitrát, például, *najtreként* írták. A normatív *-eu* diftong az újkori irodalmi nyelv jelensége, a felsőnémet nyelvjárás ezt a diftongot *-aj* formában használja, így a hivatalos német *Neutrából* *najtre* lett: ב"טרע.³³ Morva egyébként *meern* (két ajinnal), *bemen* (Böhmen, hol *ajinnal*, hol *aleffel*: באהמען) - a Csehország neve volt. A születési helyek között szerepel még Abony, Aszód, Bamberg, Billitz, Boskowitz, Breslau, Dabos, Frankfurt, Freistadt, Irsa, Kanizsa, Kassa, Keresztúr, Lackenbach, Maglód, Miskolc, Nikolsburg, Paks, Pápa, Pécel, Preßburg, Szemes, Saszbereg, Szécheny, Sebsény, Sziksz, Temesvár, Varsó, Veresvár, Zsambek, hogy csak néhány ismertebb helyet felsoroljam.

5. rubrika: *verhajrate, ledig oder witwer* פרה"ראטה לעדיג וויטווער - nős, nőtlen, vagy özvegy. A rubrika címében egy esetleges nyelvtani szabálytalansággal találkozunk. Az első lexémát, amely tulajdonképpen a participiumok kategóriájához tartozik, egy és nem két szóvégi *-te*-vel ábrázolták (azaz: *verheiratet*). A perfekt participium ilyen alakulása azonban a nyelvjárás sajátossága, vagyis nem az írnok műveletlenségének, vagy figyelmetlenségének, hanem a nyelvjárás szokás jele. Az utolsó lexéma egyértelműen csak a hímnemű személyekre vonatkozik, de ez jellemző is az 1826-as összeírásra. Ebben a könyvben csak a férfi családfők szerepelnek, a nőket akkor írták be, ha az özvegyek státuszában elfoglalták a családfői helyet. Ekkor azonban *witwe* lexéma volt használatos.

6. rubrika *zahl der kinder* צהל דער קינדער - a gyerekek száma. Ebben a rubrikában külön jelölték a hímnemű vagy nőnemű utódokat: מננליך, וי"בלליך. A szó eleji dentolabiális *-v* (német *-w*) két *vávnak* felel meg. Az ezután következő graféma a héber nyelvben a rövidítést jelöli, de itt ez egy *-aj* diftong.

A diftongizáció – hasonlóan a középkori német nyelvhez (mhd.) - az első fázisban a jiddisben is érvényesült. Ám ezután az utak elváltak: ugyanúgy, mint a nyelvjárásokban, a jiddisben is lezajlott a mhd. diftongok összehúzása, például a *hauz*-ból *hōz* lett (*hauz* > *hōz*). Ezt követően az összehúzott magánhangzó a jiddisben mégis diftongizálódott: *hauz* > *hōz* > *hojz* (ugyanígy: *brojt*, *grojss*, *gaj*, *stajn*, *lajg*). Az új diftong egy másodlagos fonetikai jelenség, amely eredetileg csak az adott nyelvi tartományra volt jellemző.³⁴ A conscripció

³³ Kovács Livia 1947. 269-271

³⁴ Uo. 1947. 270

szövege azonban itt sem következetes. A *hojz* (*Haus*) diftongizáló mintáját nem követi a *gross* (például: *gross hendler*) írása.

7. rubrika: *Tolerirt oder komorirt oder sohn ajnes tolerirten oder komorirten* טאלרירט אדר קאמארירט אדר זאהן א"נעס טאלרירטען - tolerált vagy komoráns, vagy egy tolerált ill. komoráns fia. A rubrika címében szereplő lexémák a *komecos alefot* használták fel az *-o* fonéma grafikai ábrázolására, kivéve az *ajnes*-t, amelyben az *alef* már csak a héber grafikai ábrázolás miatt is szükséges. Az *oder* lexémát itt *ajin* nélkül írták, ami gyakoribb, de nem szabályozott ábrázolás volt. Sőt láthatjuk, hogy a *tolerirt* is *ajin* nélkül íródott.

A szóvégi *ajin+nunszofit* összeírása itt is látható. Az olvasási nehézséget a *sohn* lexéma okozta a *zajin* lendületes kivitelezése miatt, amely ezt a grafémát majdnem a *lameddal* tette egyenlővé.

A német normanyelvnek megfelelő Genitivus-szerkezet is a hivatali nyelvről tanúskodik. A beszélt nyelvben gyakoribb a körülírás, a *fin* (*von*) prepozíció és egyéb eszközök használata. A hivatali nyelv főnévi és melléknévi ragozása (deklinációja) tehát többnyire az irodalmi nyelv szabályai szerint érvényesült (ám ez az egyedi német műveltségen is múltott).

Megjegyzem, hogy nemcsak a fiúk örökölhették a türelmi (*Toleranz*) jogot. Némely esetben a *Toleranz* az özvegy birtokába került, és a fiú az anyja üzletében dolgozott. Érdekes, például, hogy Wahrman Israel, a pesti közösség első hivatalos rabbija, Büchler szerint nem volt tolerált. Wahrman Regina, a rabbi nyugdíjas özvegye (*pensionierte rabinersfroj*) 1825-ben kapta meg a türelmi jogot, 32 éves nőtlen fia anyjával élt együtt.

8. rubrika: *Hantirung oder erwerb zwajg* האנטירונג אדער ערוורב צוויג - kereskedelmi foglalkozás vagy szakmai ágazat. *Hantirung* = *hantieren* (vagy *handieren*) lexémát a népi etimológia a *Hand* (kéz) szóhoz kapcsolta és ebben az értelemben a kereskedéssel hozta összefüggésbe.³⁵ Az eddig vizsgált iratokban ez a szó csak az 1826-os adóösszeírás 8. rubrikájának címében található. 1827-ben ennek *gewerb oder bešeftigung* felel meg.

A számos szakmai elnevezés közül először a *handler/hendler* lexémát vizsgáljuk. Nem azért, mert ez fordult elő leggyakrabban az összeírásban. Sokkal gyakoribb volt a *hojzirer* (illetve többnyire *hojzir*, a házaló). De a *hendler* lexémában ismét egy sajátos írásmóddal találkozunk. Úgy tűnik, hogy ebben az esetben az egyébként befogadott umlautozás nem tudott érvényesülni. Többnyire האנדלר formával találkozunk, amelyben az *alef* alatt *patach* látható (>*handler*). Ugyancsak az umlautozás nélkül írják a *trager*-t טראגר (=Träger). Ám ez

Az összehúzott diftong sekunder diftongizációjának példáit megtalálhatjuk a sváboknál is. L. Hrotkó Larissza 2009. 113-140

³⁵ Paul 1959. 275

sem volt következetes. Az 1826-as conscripcióban előfordul az umlaut jelölése is, amelyhez az *alefot szegollal* vokalizálták. Ugyanezt a kísérletet látjuk a *lederfärber* (bőrfestő), vagy *todtengräber* (sírásó) lexéma ábrázolásában is. Érdemes megjegyezni, hogy ez a grafikai ábrázolás nem felelt meg a jiddis irodalmi normának.³⁶ Láthatunk olyan oldalt is, ahol az egymást követő bejegyzések sem egyformák: egy *lajnwandhandlerin-t aleffal*, de vokalizáció nélkül, az alatta látható *tobak handler-t* pedig egy *patach*-al *-hé* alatt írta ugyanaz a kéz! Az adatokat valószínűleg bemondásra írták be, és előfordulhat, hogy a bejegyzett személy mondta, hogyan írják a nevét és foglalkozását.

Egy kiszolgált katonát, például, olyan tökéletes normatív melléknévi végződéssel írtak be, amely egyáltalán nem jellemzi a német melléknyelveket: *ver abschideter soldat* פער אבשידעטער סאלדאט. Az utolsó lexémát *szamehhal* írták, a második *alefot komeccal*, az utolsó előttit *patach*-al vokalizálták. A *szamech* használata a délies (bajor ill. bécsi osztrák) kiejtésre utalhat. A délies kiejtés jellemezhetette az egész közösséget is, hiszen a zsinagógát is *szamech*-al írták. Itt egy példa: *vor bether im sinagoge* פאר בעטהער אים סינאגאגע. A *-tet* grafémát követő *-hé* valószínűleg a német nyelvű iratok mintájára került át a jiddisbe.³⁷ A prepozíció utolsó betűje *-mem* és nem a *-nun*, holott a német nyelvben a „synagoge” egy nőnemű szó.

A délies (felsőnémet) kiejtésről tanúskodik a *-pf* affrikáta jelenléte is. Egy példa: *pfajfenmacher*; a héberbetűs ábrázolásban: פפ"פענמכר. A héber ábrázolás feltűnő jellegzetessége, hogy nem jelölték meg a *-fé* fonémát, és ahol lehetséges, a grafémákat összeírták (*ajint* a *nunnal*, a szóvégi részből csak a *-kaf* olvasható ki egyértelműen!) Ennél a lexémánál megemlítjük, hogy a *mem* grafémát általában satírozták. Néha ezt a *szamech*-al is megtették, ezért az olvasásnál óvatosság ajánlatos.

A conscripció szövegében az umlautozott *-o* (*-ö*) sem érvényesülhetett. Ehelyett a közösségi írnokok az *ajint* alkalmazták: טרעדלער (*tredler* → *Trödler* = használtáru kereskedő, zсібárus). A késői középkori nyelvben is volt ennek a szónak egy umlautozás nélküli formája, amely a mai nyelvben is előfordul, noha már teljesen más értelemben.

A 8. rubrika leírását a *hendler/handler* lexémával folytatjuk. Az 1826-as conscripcióban egy rövidáru kereskedő (*schnittwaren handler*) szakmai bejegyzése így nézett ki: שניטט וו הנדלר. A második lexémából csak két *vávot* írtak, amely fölött egy egyenes vonal látható. Ez a vonal a rövidítésre utal. Az utolsó lexéma első grafémája alatt egy *patach* látható, amely ugyancsak egy rövidítése az *alef+patach* kombinációjának.

³⁶ Vö. Spic: 1878. A szegolos aleffal ez a szöveg az *-ö* fonémát jelölte. Az umlautos *-a* grafémát az alef fölötti két rövid vonalkával ábrázolták.

³⁷ Fleischer 1966. 134.

A rövidítések és a zsugorító összeírások fajtájához tartozik a *knecht* (a conscripcióban egy férficseléd) és a *köchin* (szakácsnő) ábrázolása. Ezt mutatja a 6. kép. (6. kép: knecht, köchin.)

Szakácsnő volt az egyik leggyakoribb női foglalkozás. Szinte minden családban volt egy-egy szakácsnő. Sőt volt olyan család is, amely engedély nélkül tartózkodott Pesten, hét 21 és 2 év közötti gyerekük volt, gazdasági tevékenységet sem gyakoroltak, de szakácsnőjük volt (1827-es összeírás 69. oldalán). Persze, érthető is, hogy ennyi gyerek mellett a háziasszony képtelen volt a kóser étkezés követelményeit teljesíteni.

Az 1827/79. bejegyzés alatt egy Ana Weiß nevű özvegy szerepel, aki rövidáru házaló volt főfoglalkozásban. Ezen kívül még szobát is adott ki. Három gyermeke mellett rokoni státuszban két diák lakott nála, az egyik Schlesinger filozófiahallgató volt. A *filozófia* grafikai ábrázolásában igazán elvárhattunk volna egy-egy *-hé* beszúrását a *-pé* után, de nem – ebben az esetben az írnok nem volt hajlandó a latinós írásra és úgy írta ezt a szót, mintha csak egy pipakészítőt jegyzett volna be: פילוזאפ egy kis dőlt vonással a szó végén, amely talán a szó rövidített változatát jelezte. Előfordulhat, hogy az írnok eddig még nem találkozott ezzel a lexémával a német nyelvű iratokban.

Befejezésül még néhány szó a lexikális elemek együtt-, illetve különírásáról. Az igék hangsúlyos prefixumait és az összetett főnevek szemantikailag értelmezhető részeit – amint láttunk - általában külön írtak. Ebből olyan érdekes értelmezések is következhetnek, mint amilyen *hebamme* (Hebamme – bába) lexéma külön írása (*heb amme*) volt. Két értelmezési momentummal találkozunk itt. Az első ismét a német népi etimológiához kapcsolódik, amely ezt a szót az *amme* (Amme – dajka) lexémára vezeti vissza. De az első elem elkülönítése mutatja, hogy a jiddis követte a szó eredeti formáját és szemantikáját az ófelnémet (ahd.) nyelvből. Az ófelnémetben ez *hevianna* volt, amely szó azt a nőt jelölte, aki *az újszülöttet a fölről felemelte*.³⁸

9. rubrika: *zit des hir zajns* צײַט דעס היר זײַנס (Az itt tartózkodás ideje.) Itt is látjuk a jellegzetes értelemszerű különírást és a diftongizáció látszólagos következtelenségét. *Zit* lexémában a diftong összehúzása történhetett, amely az egy évvel későbbi összeírásban is ugyanilyen formában látható a 8. rubrikában. Megjegyzem, hogy a *zeit* lexema jiddis formája egyáltalán nem felel meg a felsőnémet normának.

Úgy tűnik, hogy a hivatali jiddis dacolt a felsőnémet nyelvjárások diftongizációs készségével. De a pestkörnyéki sváb nyelvrégióban sem volt következetes a diftongizáció. Vecsésen, például, nem volt diftong az olyan lexémákban, mint *seit*, *zwei*, *seite* (*zat*, *zwa*).

³⁸ Paul 1959. 280

10. rubrika: *zahlt stajer oder nicht* צאהלט שט"ער אדר נכט. (Fizeti az adót vagy sem?) Ugyanitt írták be azokat is, akik még mindig az Óbuda felé fizették a közösségi adót (a *Toleranztarif* fizetését a 14. rubrikában tartották számon). 1826-ban még közel 60 személy Óbudán adózott. A számok alapján megállapítható, hogy többen fizették az adót, mint a türelmi díjat. Egy példa a 7. oldalról: 5 személy fizette az adót, de csak négyen a türelmi díjat és egy személy fizette az adót az óbudai közösségnek. Némely szegény koldus is (például Saks Dávid az 1826. összeírás 18. oldaláról) fizette a közösségi adót, a nagykereskedőkről nem is beszélve. Bauer Moritz nagykereskedő, aki már Pesten végezte el a gimnáziumot és magyarul is tanult, fizette úgy az adót, mint a türelmi díjat is.

Grafikailag figyelemre méltó a *–hé* használata *zahlt* lexémában, amely ugyancsak a normanyelvhez közelítő hivatali nyelv sajátossága.

11. rubrika: *fermegens umstende ob gut, oder mittelmesig, bemittelt oder arm, dirftg.* Héber grafémákkal: *פערמעגענס אומשטענדע אב גוט אדר מיטטעל מעסיג בעמיטלט אדר ארם דירפטג* - (Vagyoni körülmények, jó, vagy közepes, vagyonos, vagy szegény, vagy szűkös, azaz a támogatásra szoruló).

Ebben a szövegben először is ismét az umlautozás részbeni elutasítását tapasztalhatjuk: az umlautos *-o* helyett az írnok az *ajint* használta, amely valószínűleg egy keskeny *–e*-fonémának felelt meg. Az *–ü* helyett a judot látjuk, amely az *–i*-nek felel meg (vö. *dirftig*). Ezzel a jelenséggel a fentiekben említett vecsési sváb szociolektusban is találkoztam.³⁹

A grafikai ábrázolásban szembetűnő a satírozott *mem* és a *komecos alef* az *ob*, illetve *oder* lexémákban. A 11. rubrikának vannak alcímei, amelyek pontosítják a vagyoni helyzetet: *gut*, *Ite klas* (קלאס), *2te klas*, *3te klas*, *arm*, *dirftig*. Ebből alkothatunk véleményt a közösségi tagok anyagi helyzetéről. A jó minősítés és az első osztály a valóságban erősen keverődött, ehhez a kategóriához nem sokan tartoztak. Jellemző példa: jó minősítést ért el egy Austerlitz Dávid nevű nagykereskedő (*gross handler*), vagy Leitner Wolf, Goldberger Dávid és Goldberger Leopold nagy kereskedők (Leitnerhez hasonlóan mindketten óbudaiak), de csak szegény fokozatú volt Heller Bernard *normal lehrer* (azaz iskolai tanító). És még ennél is szegényebb volt Lewinger Katarina sokadik özvegyasszony, aki *dirftig* kategóriájához tartozott. Mühlhofer Alexander *Magister der Chirurgi* (sebész orvos) is csak a szegények osztályát érte el! A *chirurgi* lexémát az írnok valóban *–hé* grafémával írta, ami tulajdonképpen helytelen és inkább egy latin hangzásra utal.

³⁹ Hrotkó Larissa 2009. 125-126

Az 1827-es összeírás 14. oldalán találkozunk egy elszegényedett nagykereskedőnővel. Bécsi születésű Josefa Hirsch özvegyként nem tudta eltartani magát, és 7 gyermekével a szegénységbe sodródott. Selka Abeles ismert óbudai terménykereskedő veje is például a szegények közé tartozott. Az 1826-as összeírás tanúsága szerint 982 összeírt személyből 559 fő a szegény státuszban volt. Ha ehhez még hozzáadjuk a segítségre szorulókat, megállapíthatjuk, hogy az átlag anyagi helyzet inkább szerénynek volt mondható.

12/13. rubrika: *moralisches betragen ob gut, verdeutschig oder schlecht* מאראלישעס בעטראגען אב גוט פערדעכטיג אדער שלעכט (Erkölcsei magatartás: jó, gyanús vagy rossz). Ez a cím is egy egyértelmű átírása a németül megfogalmazott hatósági követelménynek. *Betragen* mint magatartás *sich mit jm. betragen* (valakivel kijönni, vö. *sich vertragen*) ige szemantikájából vezethető le. Ez a szó már a modern német nyelv szókincséhez tartozik, ma azonban egy másik jelentésben használatos.⁴⁰

Erkölcseileg általában jónak minősítették a közösségi tagokat, a bizonytalan esetekben az *unbekannt* (ismeretlen) bejegyzés szerepel. Csak ritkán írták be a *verdeutschig* (umlautozás nélküli) lexémát. Talán 5-6 esetben csupán (például Kohen Kopel foglalkozás nélküli 3 gyermekes apánál, aki akkoriban már 17 éve élt Pesten). Az ismeretlen minősítés elég furcsának tűnhet akkor, ha az illető már huzamosabb ideig (2-5, vagy 14 éve, mint Bernard Goldstein) fordult meg a közösségben, ismerték a nevét, családi körülményeit, sőt még azt is tudták, honnan jött. Itt egyfajta kezességről lehetett szó, amely nehezen volt megszerezhető, ha a kérdéses személynek nem volt rokona a közösségben. Persze, ez az osztályozás a tagok óvatosságáról is tanúskodik.

Ha valóban fenntartások voltak valakivel szemben, akkor az *Anmerkung* (megjegyzés) című rovatában egy-egy kategorikus mondatot fogalmaztak meg az illetőről. Például Josef Najwirth házalóról, aki Alt Bistritz-ről jött Pestre: *ist (איזט) bereits ab gešaft und wek (וועק) gešickt worden, seit ¼ jahr zu rick (ריק) kommen und halt sich hir ohne er lojbnis*. (Már kitoloncolták és elküldték, de negyedévvél ezelőtt visszajött és engedély nélkül tartózkodik itt).

A *ge-* nélküli participium - *kommen* - nem a felsőnémet nyelvterületre, hanem inkább Magdeburgtól északra eső régióra jellemző. Egyébként ugyanúgy, mint a korábban említett hiányos diftongizáció is. Meglépő az *ist* zajinnal való ábrázolása is, amelynek fonetikai formája ugyancsak idegen a délies nyelvi szokástól. A középnémet kiejtéshez pedig nem

⁴⁰ Paul 1959. 90-91

kellett volna a szóvégi *-tet*. Ezzel szemben egy tipikusan felsőnémet tompítást láthatunk a *wek* (=weg) prefixum ábrázolásában.

Úgy tűnik, hogy dativ plural formáját az írrok nem ismerte, másutt sem a normának megfelelő *seit ...Jahren*, hanem csak *seit ...johr* áll. Ez az egyszerűsített egyes számú, deklináció nélküli alak jellemzi a nyelvjárásokat.

Egy másik személyről az összeírásban megjegyezték, hogy papírok nélkül tartózkodott Pesten. Az *Ausweis* szót így írták: אויז וו"ס. Az első lexéma *ojz*, vagyis itt is a jiddis *-oj* diftongot látjuk, mint a *hojz* esetén. *Alef* – mint *mater lectionis* – nem rendelkezik saját fonetikai értékkel, noha ezt teljes bizonyossággal még sem állíthatjuk.

Az 1827-es conscripcióból az erkölcsi rovat hiányzik, de a közösség nem adta fel a belső rendfenntartó és felügyelő funkciót. A Megjegyzés rovatában továbbra is olvashatók az egyes tagok életviteléről szóló bejegyzések. Egy ilyen esetben azt írták, hogy az illető gyanús emberekkel üzletel: *helt gešefte mit verdechtigen menšen auf*. Az *-auf* itt: און , vagyis talán az új német normának megfelelő *-au* diftonggal (persze lehet ez diftongizáció nélküli *-of* is). Úgy tűnik, hogy legtöbb esetben az *-au* mégis *-oj*-nak olvasható. Vagyis a *frau* a jiddis nyelvben *froj*. Az 1826-os összeírásban a *frau* grafikai ábrázolása: פרויא. A szóvégi *alef* talán a vokális nélküli *mater lectionis*.

14. rubrika: *zahlt toleranzen tax oder nicht* צאהלט טאלראנצן טאקס אדער נכט. (Fizeti a türelmi díjat vagy sem). *Zahlt* itt is az új hivatalos nyelvi normának megfelelően *hé*-vel, *nicht* – ugyancsak szokásos módon – a látható *jud* nélkül. A *judot* ugyanis a *kafba* írták be. A normától eltérő az *-en* kopula használata a *toleranzen* lexémában, de még ez is arról tanúskodik, hogy a jiddis a déli szomszédokkal együtt fejlődött.

Nem minden türelmi joggal rendelkező (tolerált) tag tartozott a közösség krémjéhez. Kétségtelen, hogy voltak nagyon jómódú tolerált kereskedők is, mint például Moritz Bauer, vagy Ulman család tagjai. Az 1827-es összeírás szerint Samuel Ulman (preßburgi, azaz pozsonyi származású nagykereskedő), aki akkoriban már 25 éve élt Pesten, tolerált volt. Ám ugyanilyen egyértelműen a conscripció nem nyilatkozik testvéréről, 20 éve Pesten élő Gabriel Ulman terménykereskedőről, aki úgyszintén vezető prominens tagja volt a pesti közösségnek. Róla csak azt írták, hogy a tolerált Ábrahám Ulman fia. Egyébként Mózes Ulmant sem írták be toleráltnak Csehországból származó Feuer Lázár nevű vejének bejegyzésében. Igaz, Mózes 1827-ben már két éve nem volt a zsidó közösség tagja.

Kunewald Kopel tolerált prominens is csak a 3. osztályú vagyoni kategóriához tartozott, de igen sok tolerált szegény volt, és akadt koldus is közöttük. Az elszegényedés a 20-as években főleg a nem kiugróan vagyonos első telepeseket sújtotta.

Az utolsó rovatról – a megjegyzésekről – feljebb már ejtettünk néhány szót. Ide egyébként beírták azt is, ha valaki a közösség szolgálatában állt. Mint például: *im gemajnde dinsten bei der fajer spritzen*, azaz: a közösség szolgálatában a tűzoltásnál. Az eredeti szöveg: אַם געמ"נדע דינסטען ב"א פ"אער שפּריטצען. A grafikai ábrázolásban itt is feltűnik a *pé/fé* és a *nun* míves rajzolata, valamint az *ajin* és *nunszofit* összeírása.

1. 5. A leírás részleteinek összefoglalása

A kutatási anyag részletes bemutatását követően összefoglalom a leírás súlypontjait. A nyelvi elemzés antropológiai szerepéről elmondhatjuk, hogy néhány levéltári dokumentumra korlátozott elemzésből is nyilvánvaló, milyen sokat tudhatunk meg egy-egy személyről, illetve egy emberi közösségről az írott szövegek nyelvi vizsgálatából.

Meg merem kockáztatni azt a kijelentést, hogy a kutató érzelmi viszonyulása a kutatásának anyagához az írott források olvasása során alakul ki, illetve fogalmazódik meg. A szövegek, illetve az előbeszéd nyelvi elemzése a zsidó tudományok hagyományos területéhez tartozik. Ezt a jelen fejezetben idézett újkori magyarországi tanulmányok is – gondolok itt Bakonyi József és Kovács Livia munkáira – bizonyíthatják. Mindkét szerző arra törekedett, hogy bizonyítsa a jiddis nyelvi függetlenségét. Valószínűleg ez a gondolat foglalkoztatta akkoriban a kutatókat, beleértve a nyelvi területet is. Kovács Livia munkája követhetőbbnek tűnik, hiszen dolgozatában csak egyetlen nyelvi struktúrát vizsgált. Ugyanakkor a szerzőnő módszertani hibája, hogy túl sok helyet hagyott a jiddis és német nyelv összehasonlításának. Ezért noha a jiddis diftongizáció specifikus voltát akarta bizonyítani, minduntalan a német nyelvi diftongizációval foglalkozott.⁴¹

Figyelemre méltó volt a szerzőnő azon megjegyzése, amellyel bizonyítani kívánta, hogy a jiddis egy élő nyelv, mert fonetikailag még javában fejlődik.⁴² Ezzel több olyan megállapítást cáfolt, amely éppen az ellenkezőjét állítja.⁴³ Jelen elemzés csak a pesti hivatali nyelvvel foglalkozott, amelyet hivatali jiddisnek neveztem el. A jelemzésből kitűnt, hogy a zsidó közösség a nyelvben is az integrációra törekedett, és éppen ezért ragaszkodott bizonyos etnikai határokhoz, ami a saját nyelv használatában is megmutatkozott. Ugyanis ez a jiddis

⁴¹ Például a diftongizációs összehasonlításnál a 269. oldalon, ahol utalásokat tesz az egyes német dialektusokra, mint Ostmitteldeutsch. Ugyanakkor a szerző nem tesz említést jiddis nyelv különböző dialektusairól, így a jiddis a német nyelv dialektusai közé esik.

⁴² Kovács Livia 1947. 271.: „Jiddisch ist phonetisch noch immer nicht festgesetzt [...]”

⁴³ A jiddis nyelv történeti fejlődésének elemzése nem feladatom, de fontosnak tartottam megjegyezni, hogy a jiddisről szóló irodalomban egyformán hallhatók a pro és kontra hangok. Megemlíthető például Wladimir Strumiski *Egy gazdag nyelv lassú halála* 1992. évi, Szántó Erika *Egy nyelv, ami nincs többé* 1995. évi, de Szabó Vera *A jiddis élt, él, élni fog* 1997. évi tanulmánya is.

képezte a pesti zsidó közösség elsődleges magatartási normáját. Az elemzés alapján kiemelhetjük még, hogy:

- a hivatali pesti jiddis nyelv nyelvtanilag megközelítette az irodalmi német normát, noha az egyéni nyelvi tájékozódás ezt erősen befolyásolhatta. Ugyanis a nyelvtanilag korrekt bejegyzések mellett előfordultak a nyelvjárásra utaló egyszerűsített nyelvtani formák.
- A szövegek grafikai ábrázolása nagyjából a magyarországi városi jiddis norma szerint alakult, de az umlautozás megjelölésében az irodalmi jiddis normától való eltéréseket, valamint a nyelvi szabályok figyelmen kívül hagyását vettem észre.
- A szövegek lexikai szintje a modern, illetve a korai középkori német nyelv ötvözete, amely egyrészt arra utalhat, hogy a jiddis a 12. század előtt alakulhatott ki. (Ez, természetesen, csak egy hipotézis, amelynek bizonyítása nem tartozott jelen tanulmány feladatai közé.)
- Másrészt a szövegek szókinccse mutatja, hogy a zsidók a városi lakosság különböző rétegeivel tartottak fenn kapcsolatokat.
- A közösség jogot formált arra, hogy a tagokkal szemben erkölcsi és gazdasági követelményeket támasszon, amelynek teljesítését következetesen ellenőrizte. Ez a kiterjedt felügyelet és a tagok nyilvántartása azt jelzi, hogy a tagok nevében a közösség vezetése lépett fel a külső világ felé.
- A külső kommunikáció az 1826-1827. években elsősorban német nyelven történt, aminek nyelvi következményeit a jiddis szövegek ugyancsak magukon viselik.

2. Deutschsprachige Geschäftskorrespondenz zwischen dem Pester Stadtrat und der jüdischen Gemeinde zu Pest

2. 1. Inhaltliche Klassifizierung der Schriftstücke

Die Pester Archive bewahren zahlreiche Dokumente auf, die auch Sprachwissenschaftlern vieles zu erzählen haben. 1780 war Pest noch eine kleine deutschsprachige Ortschaft, wo Deutsch die Muttersprache vieler Stadtbewohner war. Die Pester Kanzleisprache weist Versuche einer Standardisierung der Schreibweise und des Sprachgebrauchs auf, was auch die Pester Koine hätte beeinflussen sollen. Doch können wir eher eine umgekehrte Wirkung nachweisen: Die oberdeutschen Mundarten wirkten (neben anderen Faktoren wie z. B. Latein) auf die Schreibung offizieller Briefe. Unterschiedliche Schreibweisen und diverse

Abweichungen von der Neuhochdeutschnorm können im 19. Jahrhundert noch verfolgt werden.

Wolfgang Fleischer in seiner Arbeit *Frühneuhochdeutsche Geschäftssprache und neuhochdeutsche Norm* wies darauf hin, dass die Kanzleisprache seit Ende des 15. Jh. eher zum Objekt des sprachlichen Entwicklungsprozesses wurde, während sie noch vor hundert Jahren diesen Prozess in die Wege geleitet hatte.⁴⁴ Durch vorliegende Analyse schriftlicher Befunde aus den Budapester Archiven kann ich diese Aussage unterstützen. Die zu analysierende Korrespondenz aus dem Budapester Hauptstädtischen Archiv (BFL) konnte inhaltlich folgenderweise gruppiert werden.

Die Gruppe A enthält offizielle Korrespondenz, deren Sprache eindeutig als Amtssprache (die Sprache der Verwaltungsbehörde) bezeichnet werden kann. Einzelne Schriften dieser Gruppe sind auch umfangreicher als andere, weil sie aus mehreren Doppelblättern bestehen, auf deren Rückseite behördliche Notizen, z. B. Erklärungen zur Weiterleitung, kurze Zusammenfassungen, Beurteilungen oder Kodierungen zu entnehmen sind. Alle Schriften sind mit Sachnummern und Daten, sogar mit Siegeln versehen. Dabei wurden Oktober, November und Dezember häufig durch Zahlen angegeben, wie z. B. *9br* (November) usw., was auf die lateinische Aktenführung zurückzuführen ist.

Bei den Unterschriften gab es Unregelmäßigkeiten: Manchmal änderte die Behörde den im Brief angeführten Namen nach Belieben. Es kam vor allem bei Namen häufig vor, die auf *-tsch* (*-cs*, *-ts*, *-cz*) endeten. Die Sprache der Briefe dieser Gruppe ist unpersönlich, man spürt den großen gesellschaftlichen Unterschied zwischen den Autoren dieser Briefe (Mitgliedern des Stadtrates bzw. der Königlichen Behörde) und den Empfängern (jüdischer Gemeinde zu Pest.)

Die Schriften der A-Gruppe haben im Allgemeinen eine Präambel und einen Schluss, der den Leitsatz der Präambel wiederholte bzw. betonte. Der Inhalt wurde oft in Punkten zusammengefasst. Unterzeichnet wurden diese Schriften von dem Löbl. (Löblichen) Stadt Magistrat oder Löbl. Stadt Gericht.

Zur Gruppe B gehören die Verträge, z. B. der Mietvertrag (*Contract*) der jüdischen Garküche vom 28. August (1)789. Die Kanzlei zu Pest war anfangs nur eine Königliche Ofener (Budaer) Filiale, so dass die Amtssprache der Ofener Kanzlei das Pester Amtsdeutsch beeinflusst haben muss. Die deutsche Sprache der Ofener Kanzlei wurde von Latein geprägt,

⁴⁴ Fleischer 1966. 115.

denn die Rechtssprache der Gesetze entstand unter Einfluss der lateinischen Übersetzungen.⁴⁵

Die Gruppe C bildet Geschäftskorrespondenz persönlichen Charakters. Von anthropologischer bzw. soziologischer Ansicht her sind diese Briefe besonders interessant, denn sie enthalten ausführliche Beschreibungen der Gründe, welche die Autoren zum Schreiben bewegten. Die meisten Briefe dieser Gruppe entstanden in der jüdischen Gemeinde.

Eine Sondergruppe bilden die Niederlassungs-Genehmigungen bzw. diesbezügliche Anträge, welche in der vorliegenden Analyse nicht vorgeführt werden.

2. 2. Deutsch als Geschäftssprache in Pest

Die Sprachsituation in Pest änderte sich Ende des 18. Jahrhunderts schnell zu Gunsten der ungarischen Sprache. Schon 1780 bildeten sich verkehrte demographische Verhältnisse an dem Pester Piaristen – Gymnasium, wo die meisten Gymnasiasten (52 %) im Unterschied zu städtischer Bewohnerstatistik ungarisch waren.⁴⁶

Die jüngere Pester Generation bereitete schon im 18. Jh. den Weg für die ungarische Sprache. 1790 erreichte der ungarische Adelstand die Einführung der ungarischen Sprache in den Ämtern des Pester Komitates. Alle Protokolle der Gemeindefitzungen und andere offizielle Dokumente mussten auf Ungarisch geschrieben werden.⁴⁷

Aber in Pest galt Deutsch nach wie vor als offizielle Sprache der Verständigung zwischen dem städtischen Magistrat und ethnischen Gruppen der Bevölkerung. Die von mir analysierten Briefe und Dokumente stammten größtenteils aus der Kanzlei Herrn Richter Johannes Boráros (1755-1834) bzw. des Pester Stadtrates. Aber auch der private Geschäftsverkehr zwischen den Pester Bewohnern wurde auf Deutsch abgewickelt. Das bezeugen unter anderem Vermieteraufzeichnungen, die unter den Schriften der Intimata Garküche im Hauptstädtischen Archiv entdeckt wurden.⁴⁸ Der Vermieter Somogy (Somogyi) zeichnete die von einem Juden namens Samuel regelmäßig entrichteten Summen jedes Vierteljahr auf Deutsch auf (771-773. Blatt.) Diese Aufzeichnungen wurden – wahrscheinlich wegen des Niederlassungsantrags – mit einem Begleitbrief (770. Blatt) der Behörde zugeschickt. Der Brief wird als Beispiel geschäftlicher Korrespondenz bzw. Pester Umgangssprache im Weiteren ausführlich analysiert. (Bild 7: Geschäftliche Notizen)

⁴⁵ Vgl. im Kapitel 1.

⁴⁶ Kósa 1937. 6.

⁴⁷ Das können die Befunde des BFL (Budapester Hauptstädtisches Archiv) nachweisen: Die Briefe aus verschiedenen Orten um Pest (außer Ofen und Altofén, versteht sich) wurden auf Ungarisch abgefasst, während die Pester Korrespondenz zu gleicher Zeit auf Deutsch oder Latein abgewickelt wurde.

⁴⁸ BFL Intimata IV. 1202 pp/XV.20, Int. a. m. 4647, 4957/I-II

2. 3. Jüdische Deutsch-Schreiber der Pester Gemeinde

Ende des 18. Jahrhunderts um 1780/83 kamen in Pest über Altofen die meisten ersten jüdischen Ansiedler, die laut der jüngsten königlichen Verordnung nun auch in Pest wohnen durften. Die Sprache ihrer Sozialisierung im Pester Ambiente war für die Juden nicht neu: Deutsch bewährte sich als Kommunikationsmittel bei früheren Ansiedlungen und Sozialisierungen in Böhmen, Mähren oder Altofen. Sogar die spätere Ungarisierung von Juden ging - mit aller Sicherheit - über Deutsch vor sich.⁴⁹

Es bedeutete jedoch nicht, dass alle Mitglieder der jüdischen Gemeinde Deutsch als Zweitsprache (neben Jiddisch) in Schrift beherrschten. Ende des 18. – Anfang des 19. Jahrhunderts unterzeichneten viele von ihnen die von den Gemeindeübersetzern angefertigten Briefe noch lange mit hebräischen Lettern. Dieses Verhalten führte zur Herausbildung sprachlichen Gettos, was in der Frühperiode der Ansiedlung vor allem die jüdischen Frauen teilweise isoliert haben muss.

Von den offiziellen Gemeindeschreibern sind uns Johannes Carl Kohlmann (Kollmann Károly), Joseph Fischer, Simon Feichtmann (auch Feuchtmann genannt) und Wolf Weiß bekannt. Auf einem Brief aus 1801 ist der Name eines Frantz Gußleth zu finden, der sich als *Actuor* des Briefes bezeichnete, über den ich aber nichts Näheres berichten kann. Den Namen von Wolf Weiß fand ich in der Conscription vom 1827. In dem Inhaltsverzeichnis der Conscription wurde Wolf Weiß als *Sachenschreiber* (Aktenschreiber) eingetragen, auf der 140. Seite (Familiennummer 611) wurde sein Beruf jedoch auf *Sofer* geändert, was auf Hebräisch auch als *Gelehrter* verstanden werden kann.

Unter Pester jüdischen Ansiedlern gab es zwei Kohlmanns und beide hinterließen Spuren im Leben der Gemeinde. Einer von ihnen ließ sich samt Ehefrau und Kinder noch 1816 in der Pester Pfarrkirche (Belvárosi Plébániatemplom) taufen. Damals war Herr Kohlmann 41 Jahre alt. Als Pate trat Herr Stadtrichter Boráros, als Patin seine Frau bei der Taufe an.⁵⁰ Als offizieller Gemeindeschreiber und Notar beglaubigte er unter anderem einen Heiratsbrief aus dem Jahr 1807.⁵¹

Simon Feuchtmanns Name ist in Briefschlüssen mehrerer Niederlassungsanträge zu finden. 1812 war er *Notar bei der Judenschaft Pest und Hebräisch-Übersetzer bei dem*

⁴⁹ S. im Teil IV (Kap. 1, bei: A pesti népességi és vallásügyi viszonyok) am Beispiel einer deutschsprachigen Pester Zeitung, die für Verbreitung der ungarischen Sprache auf Deutsch warb.

⁵⁰ Siehe auch im Teil VI. Nachlaß vom Richter Johannes Boráros ist unter Zeichen IV. 1225 in BFL zu finden.

⁵¹ Hrotkó Larissza 2008. 17

Stadtrat.⁵² Groszmann erwähnt Simon Feuchtmann in seiner Arbeit über die erste Satzung der Pester Juden.⁵³ Sándor Büchler erwähnte Feuchtmann (*Feuchtmann Simon ben Samajo*) als einen Pressburger Juden, der in Alt Ofen als Lehrer tätig war.⁵⁴

Simon Feuchtmann ist auch im *Wegweiser* 1827 zu finden⁵⁵, allerdings ist er dort als Papierhändler Simon Feichtmann (*wohnhaft in Theresienstadt 532.*) angegeben. Die Diphthongierung der gesprochenen Sprache war offensichtlich nicht stabil und unterschied sich von der Neuhochdeutschenorm. Gewiss müssen die Phoneme den Graphemen nicht unbedingt entsprechen. Die neuhochdeutsche Norm hätte sich in Schrift durchsetzen können, ohne die lokale deutsche Aussprache beeinflusst zu haben.

Es gab also eine situationsbedingte mehrsprachige Verbindung zwischen der jüdischen Gemeinde und dem Pester Magistrat. So signierte ein nach heiligem Johannes Nepomuk benannter (vielleicht getaufter) Albert den oben angeführten Heiratsbrief⁵⁶ als Hebräisch-Übersetzer.

Manche Briefe sind trotz schöner Schrift der Schreiber ziemlich schwer zu lesen, denn die Grapheme der damaligen Pester Amtssprache stimmen nicht völlig mit denen der modernen Sprache überein. Ein eklatantes Beispiel des Unterschieds zwischen dem Gesprochenen und dem Geschriebenen war der Vokal *-e*, welchen fast alle Schreiber in Pest – jüdisch wie deutsch oder ungarisch - im 19. Jahrhundert noch immer als *-n* schrieben, was die heutige Interpretierung der Texte ziemlich erschwert. Diese Erscheinung wurde auch von Fleischer beschrieben, allerdings anhand der Schriften aus dem 16. Jahrhundert. (Bild 8: Begleitbrief.)

2. 4. Textanalysen

Die Abweichungen von der Neuhochdeutschenorm werden zuerst am Beispiel des erwähnten Begleitbriefes (Bild 8) analysiert. Der Text lautet: „v. Schomogy [„y“ mit zwei nebeneinander gestellten Punkten] sein Haus in der Sühemans gasse, hat in Arenda ein Jud, welche nicht Dolerirt ist, heißt Samuel Jakob.“ Es zeigen sich folgende phonetische und graphische Abweichungen im Vergleich zu der Hochdeutschenorm bzw. den anderen Schriftbefunden:

- Ein *y* mit zwei nebeneinander gestellten Punkten kann als *i* interpretiert werden. Der gleiche *y* kommt übrigens auch in anderen Pester Briefen vor. Zum Beispiel im Brief

⁵² BFL Vegyes ügyek [Verschiedenes] 1202 pp: 1804-1841, 810

⁵³ Groszmann 1934. 221

⁵⁴ Büchler 1901. 279, 321

⁵⁵ Dorffinger 1827. 558

⁵⁶ PIH-II-B-2-a im Jüdischen Archiv zu Budapest

vom Juni 1816⁵⁷, der von vielen Juden mit lateinischen Buchstaben unterschrieben wurde. Auch in diesem Brief entdecken wir *y* mit zwei nebeneinander gestellten Punkten: *bny*, *July*, *Juny*, *zwnytn*, *drny*. Doch wurden die Wörter *gleich*, *hinsig*, *tollerirt*, *ein* usw. mit *i* geschrieben. *Y* wurde also vor allem im Auslaut verwendet.

- Auf dem 636. Blatt der Schriftsammlung *Intimata* entdeckte ich eine Liste mit den Namen von Bewohnern der Königsgasse.⁵⁸ Auch hier wurde im Namen *Mayer* ein *-y* mit zwei Punkten eingesetzt.
- Die beiden Grapheme (*i* wie *y*) wurden von Fleischer als gleichartig angeführt¹ *-Y* wurde in den offiziellen Briefen oft verwendet, was auch auf lateinische Wurzeln der ungarischen Rechtsverordnungen zurückgeführt werden kann. Dasselbe gilt übrigens für Grapheme *-c* (statt *-k*) vor allem im Wort *Contra* oder *Konskription*.
- Auffallend ist die niederdeutsche Form im Wort *Dolerite* (statt: Tolerierter), die sich schon im Mittelhochdeutschen oberdeutsch durchgesetzt hat. Diese Form war jedoch weder für die städtische Kanzleisprache noch für die jüdischen Textgestalter wirklich typisch. Es gibt nur wenige Briefe, in denen diese Form vorkommt.
- In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, dass die Schreiber manchmal zur Abschwächung von Konsonanten neigten. Die Garküche – ein Stichwort für die ganze Korrespondenz von *Intimität* – jüdische Garküche - wurde in einigen jüdischen wie amtlichen Briefen als *Garküche* bezeichnet, was vielleicht auf die für die deutschsprachigen Randgebiete typische Assimilation zurückzuführen ist (vgl. Briefe aus den Zeiten des Richters J. Borragos, z. B. Nr. 546. vom 18. März 1790 bzw. vom Februar 1790, nicht nummeriert.)
- Interessanterweise wurde dieses Wort auch von Fleischer als Beispiel auf der 215. Seite angeführt. In die 16. Jh. wurde Garküche in den Briefen der Dresdner Kanzlei sogar mit *-j* geschrieben. Die *k*-Form wurde dort nur im Wort *gegen* (*gegen*, *Darlegen*) entdeckt. In der Peter Korrespondenz gab es auch getrennte Schreibung des Wortes, wobei der erste Teil (*gar*) klein, der zweite (*Küche*) großgeschrieben wurde: *gar Küche*. Bemerkenswert ist es, dass die Pächter dieser Küche auch als Garküchler benannt wurden, da das Berufssuffix *-lern* in Peter deutscher Mundart intensiv gebraucht wurde.

⁵⁷ *Intimata* 4647-4957/ Seite 739-740

⁵⁸ Hrotkó Larissza 2008. 270

⁵⁹ Fleischer 1966. 127

- Bemerkenswert ist auch der Umlaut in *Susman* (Seemanns) *Gasse*. Die Umlautbezeichnung wurde übrigens bei allen Schreibern – sowohl bei denen vom Stadtrat als auch von den Schreibern der jüdischen Gemeinde – konsequent durchgeführt. Verschiedene Zeichen über dem *u* dienten der Verdeutlichung des Unterschiedes zwischen *ü* und *u*. Die Phonologisierung und Grammatikalisierung des Umlauts (z. B. für Bezeichnung der Plural-Form) vollzog sich im Oberdeutschen schneller als im Norden, so dass mit Sicherheit festgestellt werden kann, dass oberdeutsche Spracherscheinungen sowohl die Geschäfts- als auch Umgangssprache von Pest geprägt haben.
- *Ein Jud* (ohne *e* im Auslaut). In diesem Fall haben wir es mit einer Art Synkope zu tun, die überwiegend im Oberdeutschen vorkommt.
- Die Diphthongierung wurde in Schrift konsequent durchgeführt – sein, ein, heißt (mit *i* geschrieben).

Einige auffallenden grammatischen Merkmale des Textes:

- *v. Somogy sein Haus*“ (statt Genitivs). Eine Erscheinung, die für Mundarten charakteristisch ist. In den meisten Briefen hat sich aber die Genitiv-Norm schon durchgesetzt.
- *Welche* statt *welcher* ist entweder dem Dialekt oder mangelhafter Ausbildung zuzuschreiben. Diese Erscheinung kommt auch vereinzelt vor.
- Die satzbildende Funktion des verbalen Prädikatgliedes entspricht der Neuhochdeutschnorm.

Der früheste Brief der Intimata - Sammlung wurde mit dem 24. September 1787 datiert. (Bild 9: Der Brief vom 24. September 1787). Mit diesem Brief zeigte ein gewisser Salamon Amman Vierz einen polnischen Juden an, den er im Brief als *ein gewisser Kerl Nahmen Joel Schmuckler* bezeichnete. Die Kopie des Briefes muss von der Pester Behörde angefertigt worden sein, denn die Form des Schreibens und die Linien einzelner Buchstaben stimmen mit denen der Protokolle bzw. Begleitbriefe überein, welche zweifellos vom Magistrat herausgegeben wurden. Ein anderes Beispiel der deutschsprachigen Korrespondenz der jüdischen Gemeinde ist der schon erwähnte Brief vom Juni 1816 (Intimata-Blatt: 739-740). Dieser Brief wurde von mehreren jüdischen Prominenten mit lateinischen Buchstaben unterzeichnet. Graphische und phonetische Eigenheiten des Briefes sind wie folgt:

- Der Schreiber verwendete *-n* für *-e* in manchen Wörtern, dabei war er nicht konsequent. Vgl: *hinsig, din, Gnrücht* usw. Aber: *tollerirt, exmitirt, resigniret,*

Resignation. In den Wörtern lateinischer Herkunft und in den Namen wurde Graphem *-e* geschrieben. Für mich ist es ein Beweis der Lateinkenntnisse dieses jüdischen Schreibers. Es kann auch festgestellt werden, dass er mit Kanzleideutsch vertraut war.

- Über die Anwendung von *-y* wurde schon berichtet.
- Statt *-l* wurde in den Daten und Zahlen immer *-i* eingesetzt: i859i. Dabei wurden Jahreszahlen manchmal ohne Tausende geschrieben: July 8i5, Juny 8i6. Auch im Hebräischen gibt es übrigens eine ähnliche Art der Schreibung von Daten (die sog. kleine Datenschreibung).
- Innerhalb des Satzes wurden Kommas für Trennung einzelner Wörter, vor den Bindewörtern aber (z. B. dass oder weil) immer Semikolon eingesetzt.
- Als Trennungszeichen innerhalb des Wortes wurden zwei nebeneinander stehende kleine Striche verwendet, die einem Anführungszeichen ähneln. In anderen Briefen wurde die Trennung durch klares Gleichheitszeichen gelöst.
- Über den Buchstaben verwendete der Schreiber auch eher Striche als Punkte für Bezeichnung des Umlauts (oder als Bindestrich zwischen den zusammengehörenden Wörtern.) Im Wort *Gründen* besteht das Umlaut-Zeichen aus zwei Elementen: zwei Strichen über dem Buchstaben und einer zusätzlichen gebogenen Linie darunter.
- Grapheme *S* und *St* (klein wie großgeschrieben) sind nicht einfach zu lesen, jedoch entsprechen beide Zeichen der Kurrentschrift des 19. Jh. Auch die Groß- und Kleinschreibung entspricht im Großen und Ganzen der Neuhochdeutschnorm. Lexikalisch kann folgendes hervorgehoben werden:
- In der 5. Zeile steht *Statthalterey* für Staathalterei. Stadt und Statt galten schon im 12. Jh. als gleichartige Formen für die Polis. Auch in der Conscription steht *Statt* für Stadt in den Adressen-Bezeichnungen (z. B. *Theresien-Statt*.) Diese Form bedeutete jedoch nicht den Staat, der vom Schreiber gemeint wurde. Das Wort Staat (spätmdh.) war dem Schreiber offensichtlich nicht bekannt. Getrennte bzw. zusammengesetzte Schreibung der Wörter war in diesem Brief nach wie vor unsicher: z. B. *Statthalterey verordnung*.
- Die Pester Juden werden in erster Zeile des Briefes als *Judenschaft* (für Judentum) bezeichnet. Damit drückte der Schreiber die Spezifik einer bestimmten Gruppe von Individuen aus, nicht aber ihre Zugehörigkeit zu dieser Gruppe, die als Gemeinde bezeichnet wurde.

- Vermutlich war der Schreiber einer der Unterzeichneten, deshalb wirkt der Brief emotioneller als sonstige amtliche Schriften. Schon die einführenden Worte klingen nahezu dramatisch: *das Gerücht verbreitet sich...* . In der 9. Zeile steht *gänzlich resigniret*⁶⁰ und dieser Ausdruck der freiwilligen Niederlegung des Amtes – dramatisch bekräftigt durch *gänzlich* - wiederholt sich noch in dieser Zeile als eine substantivierte Variante. In der 15. Zeile wird das Wort *Resignation* noch mal wiederholt, was dem ganzen Brief das Gefühl eines Untergangs, einer katastrophalen Lage oder mindestens einer Unsicherheit verlieh. Viermal wiederholt sich das Wort *Restauration* auf erster Seite, welches normalerweise eine neue Wahl bedeutete. Die häufige Wiederholung des Wortes erweckte gewiss ein reges Interesse des Lesers, was der Schreiber durch seine Schreibstrategie auch zu erzielen versuchte.
- Ziemlich viele Probleme hatte der Verfasser bei Schreibung der Wörter mit *-e* und *-i*, die er manchmal wegließ. *Jüdsche* könnte aber zum individuellen mundartgefärbten Wortschatz des Schreibers gehört haben.

Zum Satzgefüge ist folgendes zu bemerken:

- Der Schreiber hatte eine große Vorliebe für zusammengesetzte Sätze, die jedoch keine klare Rahmenkonstruktion aufweisen. Bei seiner dichterischen Art der Mitteilung verwendete er fast nur Partizipien.
- In der Verbalendung verwendete der Verfasser meistens *-et*: *resigniret*, *begehnmiget*. Die neuhochdeutsche Regelung der Verbalendungen wurde bei keinem der Pester Schreiber wirklich konsequent angenommen.
- Auch in diesem Brief könnte eine Unsicherheit im Genitiv, bzw. Gebrauch vom Possessivartikel entdeckt werden: *bei seiner Versammlung der Ausschussmänner*.

Unten wird ein Fragment aus dem Brief angeführt, in dem die Unterzeichneten versuchten, die Untauglichkeit der neugewählten Mitglieder des Gemeindeausschusses zu beweisen.⁶⁰ Anhand dieses Fragments kann die Vorstellung über den Stil des Briefverfassers gebildet werden: „Bei der hiesig tollerirten Judenschaft verbreitet sich das allgemeine Gerücht; daß die Herren exmitierten Benedikt v. Fellner, Stadt-Hauptmann, und Johann Boráros Magistratsrath in folge der untere 4 Juli 8i5 № i859i ergangenen hohen Statthaltereii verordnung, anstatt H. Marcus Sachsel, und H. Isai Schlesinger, deren der erstere sich von hier ganz weg begeben, der zweite aber gänzlich resigniret, und seine Resignation gnädigst begehnmiget worden, nächster Tagen eine Zusammentret(e)ung (hier ein „e“ zu viel – L.H.) der hiesig jüdschen

⁶⁰ Um den Text deutlicher zu machen, meide ich den Gebrauch von Graphemen *-n* und *-y* für „e“ bzw. „i“.

Gemeinde worden sollen, allein das (? – L.H.) nicht nur die Stelle des Herrn Sachsel und H. Schlesinger sondern auch die durch magistratualiter bestätigte Resignation erledigte Stelle H. Joachim Kadisch eben so auch H. Adam Mautner, welcher gleich bei seiner Erwählung ausdrücklich die ihm getroffene Wahl verbethen (wahrscheinlich: „verbieten“ – L.H.), und seit der letzt abgehaltener Restauration gar einmal bei seiner Versammlung der Ausschussmänner erschienen; [...]“

Es ist durchaus vorstellbar, dass der Verfasser des Briefes über gute Deutschkenntnisse verfügte und mit deutscher Literatur vertraut war; seine Schreibung wurde jedoch emotionell beeinträchtigt. Spuren der Pester Koine – bis auf erwähnte Genitiv-Konstruktion und Ausfall von *-e* in wenigen Wörtern – sind nicht auffallend.

2. 5. Zusammenfassung sprachlicher Charakteristiken

Obwohl es auch auffallende Übereinstimmungen zwischen den Schriftstücken gibt, zeigt die Schreibweise keine weitgehende Einheitlichkeit im Vokalismus bzw. in den Grundelementen des Konsonantismus, jedoch in der Satzfunktion des Verbs. Der vorher analysierte Brief ist eher eine Ausnahme. Differenzen zwischen einzelnen Schreibern ergaben sich durch ihre individuellen Eigenschaften, unterschiedliche Herkunft bzw. ihr Amt. Diese Unterschiede waren also sozialbedingt. Chronologische, soziologische und geografische Schichtungen und Staffelungen überlagerten sich teilweise, jedoch beweist die oben angeführte inhaltliche Gruppierung der Schriften, dass die Verhältnisse der gesellschaftlichen Unterordnung den Gebrauch der Sprachmittel beeinträchtigten. Allerdings ging es hier um die grammatischen Strukturen, darunter vor allem um die Satzbildung.

Die sprachlichen Eigenheiten des Oberdeutschen setzten sich vor allem in der Phonetik durch, darüber hinaus wurde der Wortschatz der Schriften von den lateinischen Texten der Kanzlei beeinflusst. Die Variationen in der Lexik sind begrenzt und gesetzmäßig erfassbar.

Trotz aller Vorliebe für oberdeutsche Mundarten weist die Vielfalt der Differenzierungen das Streben der Pester Schreibtradition, sich nicht lokal eng zu beschränken. Dazu trug wahrscheinlich auch die zunehmende Rolle der ungarischen Sprache bei.

Die meisten Schriftstücke der Altöfener Juden wurden auch in deutscher Sprache ausgefertigt, welche einerseits den Einfluss des Oberdeutschen, andererseits sprachliche Gewohnheiten aufweist, die die jüdischen Deutsch-Schreiber bei ihrer Übersiedlung mit nach Altöfen gebracht haben.

Nun könnte in der Altofener Korrespondenz auch der Einfluss des Wirtschaftsdeutschen hervorgehoben werden. Dieser Einfluss kann vor allem auf Altofener Protokollseiten wahrgenommen werden, die von Aufteilung des Vermögens vom verstorbenen Simon Boschkowitz handeln. Aber auch offizielles Wiener –Deutsch könnte auf die deutsche Sprache der Altofener Juden gewirkt haben. Als Beispiel wird Protokoll-Notiz vom 10. Juni 1809 erwähnt. Die Altofener Juden wurden durch diese Notiz zur Erfüllung ihrer Pflicht aufgefordert: „[...] unserer Pflicht gegen den Allgütigen Landesvater [...].“ Und so weiter im Text des Briefes: „Wir sind der Liebe gegen unseren Allgütigen Landesfürsten verbunden, aus Möglichkeit unserer Kräfte uns anzustrengen um neue ansehnliche Beisteuern zu leisten“.

Dieser Notiz folgte eine weitere patriotische Ansprache, die die Altofener Juden dazu bewegen sollte, sich freiwillig zu *Cavallerie* zu melden.

Die meisten Altofener Schriftstücke, wie auch die Seiten des Protokolls, welches im Budapester Hauptstädtischen Archiv aufbewahrt wird, sind schwer zu lesen.

III. A PESTI ZSIDÓ LETELEPEDÉS ÓBUDAI GYÖKEREIRŐL

1. A 18. századvégi – 19. századeleji óbudai zsidóság, mint a pesti zsidó letelepedés humán forrása

1. 1. Adalékok a *türelmi adó korszakának zsidó demográfiájához*

A népszámlálási adatok feltüntetetésével a történetírók általában azt sugallják, hogy írásuk objektív igazsággal rendelkezik. Vajon nincs-e egyéb – információon kívüli - eszmei háttér¹ a demográfiai mutatóknak? Igen - van, mert a demográfiák elsősorban a különböző politikai célokat szolgálják. A 18. századi zsidó letelepedés demográfiai, például, egyrészt az adó (az úgynevezett Toleranz-Tax, azaz *tolerancia-taksa*) beszedését, másrészt az elnéptelenedett területek benépesítésének ellenőrzését vették célba.²

Ezért az akkori összeírásokban a tömegszámok domináltak, a társadalmi csoportok és viszonyok, többek között a lakossági foglalkoztatás ábrázolása ezekből a dokumentumokból szinte teljesen hiányzott. Az 1804-1841/42. évi népszámlálási összeírásokból hiányoztak a női lakosokra vonatkozó adatok is, amiért a conscripciókat korrigálni kellett.³ A zsidóság korabeli életkörülményeire a népesség összeírási mutatóiból nem lehet következtetni, ám a mennyiségi mutatók segítségével megrajzolhatjuk az akkori zsidó jelenlét országos és helyi térképét. Még akkor is, ha az adatok részben pontatlanak, részben ellenőrizhetetlenek. Az adatok

¹ Őri 2002. 39-72

² Uo. 48-49.

³ Moess 1968. 10

pontatlanságát Moess Alfréd is szoba hozta, de úgy vélte, hogy a letelepedési trend-vonalak ábrázolását ez nem befolyásolja.⁴

Moess zsidó demográfiai tanulmánya az 1746. és 1846. közötti időszakot, vagyis az úgynevezett türelmi adó korszakát dolgozza fel. Az összeírások módszereit, eredményeit és utólagos értelmezését a szerző is kritizálja. A 18. századi zsidó összeírások nagy része ugyanis csak a fentiekben említett hatalmi-kormányzati feladatokat teljesítette.⁵

Büchlerhez hasonlóan Moess is felhasználta a Magyar-Zsidó Oklevéltár adatait, de a régi adatokat helyesbítette az újonnan megtalált 1728. és 1736. évi összeírás alapján.⁶ Az 1728-as általános népességi összeírás tartalmazta a zsidó családfőket és a megélhetés módjának megjelölését. Az 1736-as zsidó pilisi és váci összeírás ugyan hasonlított a Magyar Zsidó oklevéltár 1737. január 22-i összeírásához, de tartalmazta a gyerekek számát és a származási helyet is. Két összeírás összehasonlításából megállapíthatjuk a zsidó bevándorlási, azaz mobilitási számokat.

Az 1784-85. évi josefinusi lélekösszeírás tartalmazta a zsidó női népesség adatait, de a Pilisi járás zsidó népességét Moess először az 1736-37. évi összeírás alapján tárgyalja, amelyből a női statisztika hiányzik. Szerinte a korabeli zsidók elsősorban Morvaországból és Magyarország északnyugati vármegyeiből érkeztek a járásba. Csak két helyi zsidó lakos található meg köztük 1737. táján: egy óbudai (talán Moyses Simon, akit Büchler Sándor is megemlíti) és egy isaszegi lakos.⁷

A letelepedési engedélyért folyamodók kérvényeiből kiderült, hogy Grünhut Jakob (1938-1943. számú, magyar nyelvű kérvény)⁸ is már Óbudán született. Jakob (Jákob) talán Henriette Grünhut (1826. évi conscripció 337. sz. bejegyzése⁹) fia volt, aki 1796. óta élt Pesten. Henriette férjével költözött fel Pestre, de 1826-ban már özvegy volt. A kérvények alapján Marcus (Márk) Licht, a morvaországi Jakob Licht fia is Óbudán született (a 832-834. sz. 1811. évi beadvány).

⁴ Uo. 10-11

Példaként Moess megemlíti a pilisi járás összeírását, amelyben az 1837. évben hirtelen egy 1000 fős növekedés mutatkozik, de a rákövetkező évben ez a szám ugyanennyivel csökkent is.

⁵ Őri 2002. 39

⁶ Moess 1968. 8-9

⁷ Uo. 1968. 15

⁸ BFL: Lakhatási ügyek IV 1202pp

⁹ Zsidó Levéltár: PIH I-7. 1/1826

Óbuda (Alt-Ofen) és Pilisvörösvár (Wereschwar) voltak a Bécsből Budára vezető úton lévő legkorábbi zsidó települések, ahol 1725-ben összesen 15 zsidó család lakott. 1728-ban már 49 család volt a területen, beleszámítva a Zsámbékon megjelent zsidó telepeseket is.¹⁰

A terület zsidó lakosságának növekedését mutatja az 1746. évi népességi adatainak összehasonlítása a josefinusi lélekösszeírással. Az 1746. évben Óbudán és környékén összesen 307 zsidó élt az alábbi megoszlásban: Zsámbékon 50, Tökön 3, Perbálban 4, Tinnyén 3, Vörösvárott 13, Óbudán 200, Budaörsön 3, Tétényben 31 lélek.¹¹ Ezek a számok is csak a férfi zsidó lakosságra vonatkoznak. A valódi szám ennél sokkal nagyobb, ha hozzáadjuk a családfők feleségeinek és kiskorú gyermekeinek számát.

Az 1784-85. évi összeírás alapján 1157 zsidó férfi és 1146 zsidó nő, azaz összesen 2303 zsidó élt a Pilisi járásban. Összehasonlításként: a Pesti járásban 1746-ban 53 (férfi), de az 1784-85. években már 529 zsidó (284 férfi és 245 nő) élt.¹²

Figyelemre méltó, hogy a Pilisi járás zsidó lakosságának száma (így Óbudán is) az 1825. körül tetőzött, utána stagnált, illetve csökkent az 1784-85. évi szintre. Az összlakossághoz viszonyítva a zsidók az 1784/85. években a Pilisi járás lakosságának 4, 4%-ot tették ki. Ez a szám dinamikusan növekedett 1825-ig (7, 5%), majd visszaesett az 1784-es szintre (4, 9%). A pilisi csökkenés legszembetűnőbb volt, ami különösen Tinnyét és Zsámbékot érintette. A csökkenéshez nyilván hozzájárult az 1831-es járvány is, amely rabbi Münz Mózes, Óbuda, sőt egy időben Pest híres vallási vezetőjét is elvitte.¹³ De elsősorban a pesti (és részben budai) zsidó lakosság számának növekedésével magyarázható meg a pilisi járás demográfiai változása.¹⁴ Ugyanis Pesten 1842-ben már 7643 zsidó lakott szemben az 1784-85. években összeírt 40 (család) fővel. A Pest megyei zsidó lakosság 1824. és 1827. között 10. 000 lelket számlált, ami 1842-re kissé csökkent.

A zsidó női népességi adataihoz visszatérve, meg kell említeni, hogy az európai nőtöbbséggel szemben Pest megyében az egyes járásokban 1784/85-ben a zsidóságnál a férfitöbbség mutatkozott: a férfiak a Pest megyei zsidó lakosság közel 51, 1%-át tették ki. Ez a többség a későbbi években is észlelhető volt. Így az 1848. évi gyömrői statisztika szerint 57, 4%-os volt a férfiak aránya a 0-17 éves korosztályban. Moess megjegyzi azonban, hogy egy ilyen kép némely német településen is kialakult a Pest megyében.¹⁵ A férfitöbbség – így következtetett Moess - a korabeli expanzív, szapora közösségekről tanúskodik. Ez a

¹⁰ Moess 1968. 16

¹¹ Uo. 15-16

¹² Uo. 16-28

¹³ Moess 1968. 53-54, Parczel 1901. 4

¹⁴ Moess 1968. 59

¹⁵ Moess 1968. 10

következtetés látványosan kizárja a nőket a közösségek építéséből, és rögzíti a nők alárendelt biológiai státuszát, ami a szerző férficentrikus biodeterminista gondolkodására utal.

1. 2. Büchler Sándor óbudai népszerűségi adatai

Büchler Sándor is foglalkozott különböző korok zsidó összeírásainak adataival, noha munkájának jellege miatt a népszerűségi adatokra inkább támaszkodott, de nem elemezte őket. A népszerű történeti narratívának második részéből¹⁶ kiderül, hogy a 18. század első óbudai zsidó telepese egy bizonyos *Jakab* (Jákob) Löb volt, aki 1712-ben telepedett le itt.¹⁷ Hogy egyedül vagy esetleg feleségével együtt telepedett volna le, arra még utalást sem találunk. Pedig Jakab Löb felesége is az első óbudai zsidó telepes lehetett, ami azt jelenti, hogy legalább két első zsidó telepesről kellett volna beszélni. Az 1727. augusztusi – Büchler szerint is – „hézagos”¹⁸ összeírásban már 24 zsidó férfinév szerepelt, akik ritka kivétellel családfők voltak. Vagyis ott voltak a zsidó nők is valahol, de őket nem említi az összeírás.

A telepések többnyire Vörösvárról, Cseh- és Lengyelországból jöttek. Erre Büchler valószínűleg a telepések neveiből következtetett. Az 1788-1790. években keletkezett óbudai névsorokban valóban megtalálható több *Wereschwari*, *Pollak*, sőt *Prager* név is, de az első telepések valódi származása a pontatlan és hiányos bejegyzések miatt csak ritka esetben követhető nyomon. Azt is tapasztaltuk az okmányok elemzése során, hogy a helységek neveit az írnokok saját tudásuk, illetve a helyi szokások szerint írták be, amit a későbbi nemzedék újraértelmezett.

Büchler Sándor által 1904-ben a Magyar - Zsidó Szemlében megjelenített 1727. augusztusi összeírásban¹⁹ szereplő telepések közül öten vagy gyermektelenek voltak még, vagy csak leánygyermekük volt. Csak Joseph Pragernak volt 5 fia (Filip, Lasarus, Abraham, Bernard és Jonas), a többiek átlagban két fiúgyermeknek örülhettek. Jacobus (Jákob) Flesch Juda nevű fia Budán élt akkortájt, valószínűleg már külön az apai háztól.²⁰ Zömében még aránylag fiatal családokról lehetett szó.

Az óbudai helytörténeti adatok szerint az első népszerűségi összeírás 1725-ben volt. Ekkor 10 zsidó család lakott Óbudán. 1727-ben Zichy Ferenc leromboltatta az első zsidó imaházat, aminek nyomán 1732-ben a zsidók egy szerződést kötöttek meg a helyi hatósággal az új

¹⁶ Büchler 1901. 270-328

¹⁷ Uo. 270

¹⁸ Uo.

¹⁹ Büchler 1904. 413-415

²⁰ Uo. 413-415

templom építéséről. Ekkor már 168 zsidó élt Óbudán 1208 - többségben német - katolikus és 186 - többnyire magyar ajkú - református mellett.²¹

Az 1736-1737. évi országos zsidó összeírás óbudai listája csak 42 nevet sorolt fel,²² de ez mégis hosszabb volt a budainál.²³ 8 magyar származású telepes van a listában, ezek közé *Moses* (Mózes) Simon is tartozott, aki Óbudán született. 6 fő szerepelt az 1727-es összeírásban is, ezek: Isak Abraham, Lebel Isak, Eliza Aron, Marcus Lazarus, Isak Hirschl, Isak Juda. Abraham, Mandel, Wolf, Hirschel és Hirschl családi nevekkkel a későbbi óbudai iratokban, majd a pesti letelepedésre vonatkozó kérelmekben is találkozunk, de egyenes kapcsolatot az első (1727-37-ben letelepült) óbudai telepesek és Pestre költözött óbudai zsidók között a rendelkezésünkre álló adatok alapján csak egy-két esetben lehet bizonyítani.

1752-ben 59 zsidó családot írtak össze Óbudán. Ekkor jelennek meg a jegyzékben Abeles, Hollitscher, Koppel, Mandl, Tauss, Trebitsch, Nikolsburger neve.²⁴ Az 1767-1768. évi összeírási táblázat szerint²⁵ az óbudai közösséghez tartoztak: David Abeles, Wolff Abeles, Sekel Holiser, David Boskovith, Abraham Israel, Kopl Jeremias, Isak Markpreiter, Lebel Joseph, Baroch Abeles, Samson Salamon, Mohses Lebl, Kopl Lazar, David Kunits, Simon Spitzer, David Giles, Mandel Markus, Aron Salamon, Corinth Salamon, Hirschl Joseph, Joseph Hersch, Herschl Markus, Israel Markus, Lebl Goldschmidt, Salamon Véer (Béer) és még néhányan. A női nevek a felsorolásból teljesen hiányoztak.

1767-ben 109 zsidó család lakott Óbudán.²⁶ Arról, hogy a zsidók 1768. február 20. előtt laktak Óbudán, tanúskodik a Magyar - Zsidó Oklevéltár XVI. kötetének 74-es bejegyzése is. Ez a dokumentum ugyanis az óbudai és az aszódi zsidók panaszát tartalmazza. Az óbudai aláírók sorában ismétlődnek a nevek, amelyek majd a pesti telepesek között is megtalálhatók a Fővárosi Levéltár iratai szerint: David Boskovics (Boskovitz), Volff (Wolff) Abeles, Baruch Abeles, Jeremias Kopl (Koppel).

1. 3. A pesti zsidó letelepedés óbudai származását igazoló, illetve cáfoló adatok

Az óbudai zsidóság újkori demográfiai, illetve élettörténeti vonatkozásait jelen dolgozatban a pesti letelepedéssel kapcsolatban említtem. A pesti zsidók magatartási szokásait az óbudai életformák nagymértékben befolyásolhatták. Ezek közé tartozott a német nyelv és kultúra ismerete, a német nyelvjárás a helyi jiddisre kifejtett hatása, a közösségen belüli

²¹ Helytörténeti füzetek 2002. 32

²² MZSO III. 1937. 756

²³ Büchler 1901. 270-271

²⁴ Uo. 283-286

²⁵ MZSO XVI. 1974. 157-160

²⁶ Büchler 1901. 293

szakképesítési formák, az irodalmi és a tudományos ismeretek (a tudáspotenciálok). Mégis éppen a pesti zsidók voltak azok, akik aktívan részt vettek a magyarországi zsidóság úgynevezett magyarításában, ami nemcsak a 18. századra kialakult magyar kultúra tartalmainak elsajátításában, de az új kulturális normák megformálásában is megnyilvánult – elsősorban az irodalomban és a képzőművészetben.

Az Óbuda németes hagyománya részben valóban közrejátszódott a pesti zsidó kultúra létrejöttében,²⁷ de még sem ez a kultúra lett a domináns. Többek között azért sem, mert a pesti zsidóság óbudai gyökerei ugyan vitathatatlanak, de sok pesti zsidó család nem Óbudáról származott. Nem kizárólag az óbudai körzetből, hanem több lengyelországi és galíciai tanító és tanár is vándorolt fel Pestre.

Moess Alfréd zsidó demográfiai tanulmánya a 18. századi magyar zsidó településeket nagyjából három típusra bontotta: az agglomerációs, az 50-150 lélekszámmal, illetve a legfeljebb 50 lélekszámmal rendelkező település-formára. Az óbudai zsidó település az 1700-as évek végére az első típushoz tartozott. Az 1800-as évek elején nagyságrendileg, de tekintély szempontjából is itt a pozsonyi közösség után az ország második legerősebb zsidó közössége alakult ki. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei települések – és ezen belül különösen a pilisi járáshoz tartozó Óbuda – zsidó lakossága képezte a 18. századvégi pesti letelepedés fő humán forrását. Büchler Sándor könyve²⁸ nyomán Moess Alfréd is úgy vélte, hogy az első pesti telepések Óbudáról származtak.²⁹ Büchler szerint az óbudaiak minden tiltás ellenére még 1759-ben egy *hátsó ajtón* jutottak be Pestre.³⁰

De amint már említettük, több korai pesti zsidó telepes, akiről a Budapesti Fővárosi Levéltár (BFL) és a Zsidó Levéltár iratai is tanúskodnak, nem Óbudán született. Az is igaz, hogy sokan közülük a türelmi adót az óbudai közösségnek fizették, illetve tartoztak megfizetni. Így fordulhatott elő, hogy némely nem óbudai zsidót is óbudainak neveztek Pesten. A türelmi adó Óbuda felé történő fizetését említi Büchler Sándor, de a korabeli óbudai és pesti zsidó adóösszeírásokból is ez egyértelműen kitűnik.³¹

A pesti közösség 1826. évi összeírásából (conscripcióból) kiderül, hogy 169 legrégebbi pesti zsidó lakos közül³² csak harmincan vallották magukat óbudainak. Ez a szám mégis kiugróan magas volt a többi migrációs csoporthoz képest. Főleg, hogy Óbudáról nemcsak

²⁷ Dr. Groszmann 1920. 86-87. A dolgozat témája a pesti kultusztemplom, amely a bécsi zsidó templom mintájára készült, és ezt a mintát akarták véglegesen rögzíteni a templom hívei.

²⁸ Büchler 1906. 344

²⁹ Moess 1968. 60

³⁰ Büchler 1904. 337

³¹ BFL: V6/XV.20. 36-1, 2434-2435

³² Akik az 1826-1827. években már legalább 25 éve laktak Pesten.

egyes személyek, de gazdaságilag tekintélyes családok (Abelesék, Goldbergerék, Granstetterék, Koppelék, Kunewalderék, Trebitsék) települtek át. Az 1826. évi összeírás sajnálatos módon csak a családfők nevét rögzítette, így az elsőként áttelepültek tényleges számát, amely 169-nél biztosan jóval nagyobb volt, sohasem fogjuk megtudni. Az óbudaiakhoz hasonlóan családias volt a pozsonyiak (például Ulmanék) letelepedése, akik szinte ugyanakkor lakták be Pestet, mint a legtöbb óbudai, vagyis az 1790-es évek végén - 1800-as évek elején.

Az óbudai illetékességű első pesti telepések száma további 18 fővel nőne, ha hozzáadjuk azon személyek neveit, akik születési helyként ugyan nem az Óbudát adták meg, de a türelmi adót az óbudai közösségnek fizették. Ez elsősorban négy nikolsburgi (az 1826. adóösszeírás 725, 833, 834, 863. számú bejegyzése), két eisenstadti (724. illetve 905. számú bejegyzés) és három preßburgi (pozsonyi) (668, 886, 896. számú bejegyzés) személyt illet. Figyelemre méltó, hogy a 886. szám alatt a conscripcióban Joachim Offenheim (Offenheim) neve szerepel. Offenheim (Oppenheim, vagy Oppenheimer) név nem volt ritka. Elég, ha csak Samuel Oppenheimerre, a híres bécsi faktorra gondolunk, akinek volt üzleti kapcsolata a pesti, illetve pestkörnyéki zsidó kereskedőkkel.³³

Abraham Israel Offenheim az óbudai zsidók közül elsőként kapta meg a pesti toleranciát 1786-ban.³⁴ Ugyanakkor a neve az óbudai toleráltakról készült későbbi (1788-1792-es) névsorban is szerepel.³⁵ Abraham Israel Offenheim pesti toleranciája ugyancsak a zsidó konyhai bérleményhez fűződött, aláírása megtalálható az *Intimata a. m.* 4647-4957/I. jelölésű iratgyűjtemény 80-81. oldalán Hirschl Boskowitz (Boskovitz) és Leitersdorf szignója mellett. Joachim Offenheim valószínűleg rokonai révén került be az óbudai bérleti üzletbe.

Szerepel az óbudai névsorokban Duks családi név is, így a 896. számú bejegyzésnél olvasható pozsonyi származású Duks óbudai adóztatása is valószínűleg a családi kapcsolatokkal magyarázható.

Érthetetlen lenne, miért éppen Óbudának fizetette meg türelmi adóját egy prágai (1826/846. számú), vagy egy bécsi (1826/888. szám alatt szereplő Joachim Kádis ismert

³³ MZSO XVI. 1974. 87, 405-411. Ezek a bejegyzések arról tanúskodnak, hogy Oppenheimer kereskedett Pest környékén. MZSO XVIII. kötete (Budapest 1980) Oppenheimert elsősorban hadiszállítónak mutatja, aki részt vett Magyarország és Németország közötti árumozgatásban.

L. MZSO XVIII. 1980. 92-93

³⁴ Büchler 1904. 346

De talán még sem Offenheim volt az első óbudai zsidó Pesten. Schams szerint 1780-ban két (óbudai) zsidó kapta meg a Pest Városától a hatósági engedélyt a vásáron való megjelenésre és üzletkötésre. Nevük Abelsberger és Liebner.

Schams 1821. 133

³⁵ BFL V6/XV.20. 36-1, 2434-2435

nagykereskedő), sőt egy lengyelországi születésű zsidó (az 560. szám alatti Hirschl Dins), ha figyelmen kívül hagynák a zsidók egyéni megélhetését biztosító üzleti tevékenységet.

Joachim Kádís (az eredeti iratokban: *Kadisch*) 1800-ig ugyan Bécsben élt, de Gerson Koppel (1826/748) óbudai nagykereskedő veje és üzlettársa volt, és így elnyerte az óbudai tartózkodási és iparüzési engedélyt. Koppel, illetve Kadisch család történetét Bácskai Vera elég részletesen írta le,³⁶ jelen tanulmányban csak egy női részlettel járulok hozzá a leíráshoz.

Joachim Kádís (*Kadisch*) Theresia nevű leánya David Herzfelder nagykereskedő felesége volt és valószínűleg jó körülmények között élt. Lakásuk ugyanis a lipótvárosi Neu Markt tér 269-ben volt. Ez a cím a tehetősebb pesti zsidó családokra volt jellemző, többek között a pozsonyi Gabriel Ulman terménykereskedő is ott lakott. Joachim Kadisch úgyszintén a Lipótvárosban (Leopoldstadt-ban) lakott, amint az óbudai illetékességű Joachim Kanitzer (Kunitzer) és Simon Ponzen nagykereskedő is. Theresia Herzfelder 32 évesen egy tüdőbetegségben hunyt el, amiről az 1838. évi halotti jegyzőkönyv XXXV/137. számú bejegyzéséből értesültünk.

Úgy Koppelék, mint Joachim Kadisch (és a fent említett Joachim Kanitzer is) a zsidó konyha (Garküche) bérletébe „kapaszkodva” jutottak be a pesti piacra, illetve a letelepedésig, amiről a zsidó konyhával kapcsolatos levelezés több irata tanúskodik.³⁷

A 833. számú összeírási bejegyzés szerinti Abraham Panzen (Ponzen, sőt Bonzen) ugyancsak az óbudai *Garküche* társbérelője volt.³⁸ Prágai születésű Simon Frankl (1826/846. bejegyzés) egyrészt rokonságban állhatott az óbudai Frankl-családdal, másrészt könyvelője volt a komaromi Katarina Kopel üzletasszonynak, akinek neve felfedi, hogy köze lehetett az óbudai Koppel (Kopel) családhoz. Katarina Kopel révén kerülhetett Simon Frankl a Garküche-üzletbe és kaphatta meg az óbudai toleranciát. Simon Frankl aláírását megtaláljuk az *Intimata a. m.* gyűjtemény 648. oldalán.

A budai zsidók a türelmi adójukat az óbudai közösségnek fizették, így az 1826/808. illetve 809. számú bejegyzés nem okoz meglepetést. Mandel Schreiner balassagyarmati (1826/769) és Leopold Hertz miskolci (1826/891) túrt zsidó biztosan részt vettek az óbudai üzletben, ezért is kérhették az óbudai *Schutz- und Handelsjude* (védett és kereskedő zsidó) státuszát. Ezt a státuszt egyébként az óbudai zsidók elköltözésük után is megtarthatták, de az óbudai

³⁶ Bácskai Vera 1989. 98-99

³⁷ Int. a. m. 1202.c. 412-413

³⁸ Például: Int. a. m. 1202.c. 412/646

toleráltak közé történő felvétel nélkül Óbudán a kereskedelmi tevékenységet nem folytathatták.³⁹

Az 1826/863. szám alatti *Aron* (Áron) Abeles nikolsburgi születésű, Óbuda felé fizető pesti telepesről Bácskai Vera azt írta, hogy valójában nem is a nagykereskedő, hanem az 1804. évi összeírás szerint *dorsarius* (*tregler, trödler*) volt.⁴⁰ Az 1826-os conscripcióba azonban 3. osztályú nagykereskedőnek íratta be magát, miközben Bácskai szerint akkoriban már tönkrement, és az üzletét egy nikolsburgi rokona vezette. Dorffinger kalauza is Aron Abelest az 1826-27. években a nagykereskedők között szerepeltette.⁴¹ Nagykereskedőhöz illően Abeles Aron az útmutató szerint a Lipótvárosban lakott.

Az 1837-es halotti könyvi bejegyzése (*Sterberegister*)⁴² szerint Rosalia Aron Abeles felesége vízkórban hunyt el. A család akkoriban a 2 Szerecsen utca (2 Mohrengasse) 1289. szám alatt lakott, de az asszony a 3 Dob utca (3 Trommelgasse) 278. szám alatti kórházban halt meg. A halotti könyvek tanúsága szerint a legszegényebbek és elhagyottak többnyire a 3 Dob utca 388. szám alatti átmeneti kórházban haltak meg, amelyet valószínűleg úgyszintén a pesti Chevra Kadisa tartott fenn. Tehát a halotti könyvi bejegyzés adatai sem bizonyítják Aron Abeles nagyfokú elszegényedését.⁴³

Az 1826-ban regisztrált két legrégebbi pesti zsidó telepes egyike egyébként nem óbudai, hanem az 1771. óta Pesten lakó Elias Bajer (Bauer) aszódi kommoráns zsidó (1826/939) volt. Elias Bajer vendéglősként kereste kenyerét, 2 leánya és 2 fia volt, adóját megfizette, noha szegénynek tartotta magát. Ugyancsak 1771. óta élt Pesten nikolsburgi Löbl Deutsch koldus, 1776. óta pedig Babet Mandel nevű, foglalkozás nélküli özvegy Povrádból.⁴⁴ Mindketten a zsidóság gazdaságilag leggyengébb rétegéhez tartoztak. Érdekessége a dolognak, hogy Löbl Deutsch egy túrt (tolerált) zsidó volt, akinek aláírását megtalálhatjuk a túrt pesti zsidók 1811. májusi közös levélén. Ebben a levélben a pesti zsidó toleráltak a konkurenciától, illetve az elszegényedéstől való félelmükben kérték a városi hatóságtól, hogy szigorítsák meg az újonnan érkező zsidók iparüzési engedélyének kiadását.⁴⁵

Az 1826. évi pesti conscripcio 738. számú bejegyzésében megtalálhattam egy Óbudáról elszármazott ősi pesti lakos nevét. Löbl Ablirtzer is egy szegény tolerált zsidó volt, de adóját és türelmi taksáját az Óbudai közösségnek megfizette. Ablirtzer az élelmiszerkereskedéssel

³⁹ Büchler 1901. 287-289

⁴⁰ Bácskai Vera 1989. 29

⁴¹ Uo.

⁴² BFL. A 36 izr: XIX/79

⁴³ Hrotkó Larissa 2008. 273

⁴⁴ 1826/ 559. és 777

⁴⁵ BFL: Int. a. m. 4647-4957/I. IV. 1202. c. /412, 645. oldal

foglalkozott (*Kreissler*, vagy *Greissler* volt) és 1826-ban ugyancsak 50 éve, vagyis 1776. óta élt Pesten. A családi neve azonban kissé szokatlan, és egyik óbudai jegyzékben sem található. Előfordulhat, hogy *Abeles* vagy *Bilitzer* név rontott írásáról van szó.

A pesti letelepedések ősiségének megállapításakor figyelembe kellett venni az új pesti generációt is, vagyis azokat, akik a letelepedés éveiben Pesten születtek. Ezek közé tartozott némely óbudai szülő gyermeke: például Anna Reich, született Kunewalder – az óbudai Regina és Kopel Kunewalder leánya. De a fiatal pesti zsidó nemzedék nem csak óbudai felmenőkkel rendelkezett. Egyik legelső pesti zsidó telepes lengyelországi származású Joel Berkowits (Berkovits), a zsidó konyha egyik hírhedt bérlője volt.⁴⁶ Berkowits eredeti szakmája *Possamentierer* (paszományos) volt. Az 1827. évi összeírás 497. számú bejegyzésénél láthatjuk Isak (Izsák) Berkowits nevét, aki pesti születésű paszományos volt. Izsák Berkowits 1827-ben 53 éves volt, vagyis 1774-ben született. Joggal tételezhetjük fel, hogy Izsák Joel Berkowits fia volt, aki ilyen módon a lengyelországi zsidó hagyomány pesti folytatójának nevezhető.

A fentieket összefoglalva feltételezhetjük, hogy egyes óbudai vállalkozók még 1780. előtt telepedtek le Pesten, ám ezek többnyire olyan szegények voltak, akiknek Óbudán sem volt egzisztenciális lehetőségük. Hasonló következtetésre az óbudai zsidó vállalkozók pesti érdekeltségeiről jutott Bácskai Vera is, aki elsősorban a zsidó vállalkozók adatait tanulmányozta.⁴⁷ Ehhez még azt lehetne hozzáfűzni, hogy néhány új telepes – függetlenül attól, hogy óbudai, nikolsburgi, vagy pozsonyi származású – a pesti környezetben hamar elszegényedett, sőt koldussorsra jutott.

2. Az Óbudai iratok, mint a kutatás forrása

2. 1. Családfői névsorok

A Budapesti Fővárosi Levéltárban az *Óbudai zsidó hitközségi iratait az V6/XV. 20* (36-1.2434-2435) számú mikrofilm őrzi. Az *Óbudai zsidó hitközség* dokumentumai tanúsítják, hogy a zsidók jelen voltak a környék gazdasági életében, és megfizették a türelmi adót. Az 1788-92-es anyagok több nyelven készültek: vannak német, latin, de jiddis és héber nyelvű feljegyzések is. Ez megfelelt annak a műveltségi szintnek, ami zömében Morva- és Csehországból (Bohémiaiból) 1736. körül bevándorolt zsidóktól elvárható volt. A bevándorlók többsége nőtlen fiatal volt, akik nősülés és új egzisztencia megteremtésére érkeztek Magyarországra.

⁴⁶ Büchler 1901. 349. L. még a 66. sz. jegyzetnél.

⁴⁷ Bácskai Vera 1989. 20

Az óbudai zsidók cseh- és morva felmenőit Bató J. Lipót a héber feliratokon fedezte fel.⁴⁸ Morvából Óbudára áttelepült Neuhaus-ról azt mondta, hogy ő volt Kopeliéknek, Kunewaldereknek és Wodianereknek őse. Rezel, Neuhaus felesége, Boskovitz leány volt.

A zsidók 1740-es ideiglenes kiűzetése Prágából, majd az 1746. évi ideiglenes kiűzetése Budáról hozzájárult az óbudai zsidó lakosság gyors növekedéséhez. A hatóságok is úgy intézkedtek, hogy a gazdasági életben hasznot hozó zsidók ne hagyják el az országot, és a kiűzetés után lehetőleg Buda környékén maradjanak. A Magyar - Zsidó oklevéltár XVII. kötete rögzítette az egyik budai zsidó költözése körüli zűrzavart. A névtelen *angestellte jud* (alkalmazott zsidó) hadseregnek dolgozott, ezért 1769. szeptember 1-én olyan döntés született, hogy noha Budán nem lakhatott, de a városba bemehetett, ha a katonai érdek ezt kívánta. Úgy látszik, hogy a zsidó tovább is Budán lakott, ezért a levelezés még folytatódott. A 399-es bejegyzés is sürgette a hadsereg zsidó alkalmazottjának távozását Óbudára, *wo die übrige(n) juden wohnen* (ahol a többi zsidó lakik).

Az Óbudai zsidó hitközség (akkoriban ez természetesen közösség és nem hitközség volt, hiszen a zsidó vallás elismerése még nem történt meg) legkorábbi adókimutatásai az 1780-as évekből származnak. Kézzel írt német nyelvű lapokon a nevek és a megfizetett adó mértéke olvasható:

Juda Boskoviz, 1781-92: f810

1792. október végétől hátralékban van (f143 ill. 318).

Nathan David, 1790-1792: f557

Jüival (családi neve olvashatatlan), 1791-1792: f319

A pénznem megjelölésére nemcsak *f* vagy *fl* (forintot), de *Gulden* vagy *m.m.*- jelölést is alkalmaztak, amit néha betűkkel is kiírtak: *in königlichen Münzen* (koronában).

A 320-327. számú felvételek nyomtatott formában 9 lapot tesznek ki. A lapokon egy latin betűs német nyelvű adófizetői névsor olvasható, amelyben az összeírtakat nem a családi, hanem a személyi nevek szerint csoportosították alfabetikus sorrendben. A felsorolás első neve Abraham Israel, az utolsó kettő a Z betűnél található: Zachrias Billitz és Zachrias Bamberger a közösségi összeírás 268. illetve 278. oldaláról.

A felsorolásban nincsenek női nevek. Az A betűnél többnyire Abraham (Ábrahám) és Arron (Áron) szerepel, de találkozhatunk Aberl és Aeschel névvel is. Abraham Frankl nevét kiemeljük, mert a *Zsidó konyhával* kapcsolatos iratok 634, illetve 648-649. oldalán megtalálható egy bizonyos Simon Frankl (Frankel). Mivel a *Frankl* név akkoriban nem olyan

⁴⁸ Bató 1907-1908. 34

gyakran fordult elő, mint például Weiss, vagy Mandel, feltételezhető, hogy az aláírók között szereplő Frankel úgyszintén egy óbudai zsidó volt. Az A betűnél 44 név látható, amelyből a következők voltak olvashatóak: Abraham Israel, Abraham Frankl, Abraham Schoßburg, Arron Kyne, Abraham Esek, Abraham Kirschner, Abraham Hirschl Lowaschbren, Aberl Graner, Abraham Kohn, Abraham Spitzer, Abraham Asod Abraham Leipnek, Arron Krumau, Abraham Schambek, Abraham Bogdan, Arron Löb Eybesitz, Abraham Freistatler, Aberl Buchstitzer (Buchstützer), Abraham Markel, Aeschl Schare, Abraham Neuhausen, Arron Sallamon Kohn, Abraham Jakob Graner, Abraham Brode, Arron Jeditz, Arron Freysatl, Abraham Weiß Kopel, Arron Schöneher, Abraham Freysatl der alte, Aron Moyßes Nasch, Arron Brikaß, Aberl Blo (Blau), Aberl Kohn, Abraham Mihall, Aeschel Tukls, Abraham Löwy Baß, Abraham Lemeltroger, Abraham Atsch, Arron Feldsband, Arron Baß Pagger, Abraham Brüger, Arron Schmeckr Lowaschbren, Abraham Baß Nasch, Abraham Tottis, Abraham Bengl.

A B betűnél (13 név) több Baruch, ezen kívül Berl és Bella is fordul elő: Baruch Simon Ables, Baruch Markus Ables, Baruch Brankis, Baruch Goytein, B. Pollitz, Bella Tures, Berl, Tottis, Berl Samuel Proßnitz, Bentzion Reichnitz, Baruch Boskowitz és mások. Ugyanitt olvasható: Brandwein Arrenda (pálinkafőzési bérlemény).

A C betűnél (7 név) bejegyzett személyek „Cheyem” nevet viseltek: Cheyem Kestman, Cheyem Kirschner, Cheyem Schuster, Cheyem Wereschwar, Cheyem Dein, Cheyem Kuntz, Cheyem Josef Kitzen.

A D betűvel kezdődő névcsoportot 18 David (Dávid) alkotta. Az első tizennégyet az írnók dupla „v” betűvel írta: Dawid Boskowitz, Dawid Kohn Stampfen (Stompfai), Dawid Schaichter („Schachter” askenáz kiejtéssel), Dawid Schabe (azaz: Schwabe), Dawid Josef, Dawid Drucker, Dawid Baß Nasch, Dawid Mauer, Dawid Löb Kalher, Dawid Moyses Schuster, Dawid Libnau, Dawid Hirschl der junge (junior), Dawid Hirschl der alte (senior), David Markus, David Berr Bybesitz, David Petzel, David Berr Petzel.

Az E betűs névcsoportban 13 név szerepel: Eberl Ables, Elkan Muntz, Elkan Goiten, Elkan Tuchls, Eisek Wihall, Elias Hirsch Embeke, Elkan Schuster, Elias Kuntz, Elias Lasar Siltz, Eiseck Löb Schambek és mások.

Az F betűnél 12 bejegyzés látható, amelyből az egyik *Fleischbank Arrenda* vagyis a mézárszék, a másik *Fleischkretzer Pacht* (talán *Grätzer*, vagyis a huscsontozó bérlemény). Az első személyi név valószínűleg *Feischl*, a családi nevek (fentről lefelé): Moyses, Schachter, Pollayer, Wazen, Löwy Baß, Weißkirch, Feischl Nikolsburg, Feierl Pentele.

A 19. és a 213. összeírási oldalról származó bejegyzés szinte olvashatatlan, valószínű, hogy ez is valamilyen közösségi szokást (intézményt) rögzített.

A G betűs nevek közül a *Gerstl* a leggyakoribb. Itt is 12 név szerepel: Gerstl Boskowitz, Gerstl Pollack, Gerstl Helhut, Gerstl Markus Kohn, Gabriel Hill, Gakl Neubrau, Gerstl Abraham, Gerstl Hollitsch, Götzl Lowaschbren, Gerstl Lettiviz, Götzl Schoßburg, Gerstl Metrisch.

A H betűs neveknél (összesen 40 bejegyzés) *Hirschl* a leggyakoribb. Az olvasható nevek: Hirschl Branicks, Hirschl Nasch (vagy Nach), Hirschl Graner, Hesel Siltz Kan, Hirschl Stitzer (Stützer), Hirschl Löb, Hirsch Berr, Hirschl Betschke, Hirschl Haberer, Hirschl Eigenan, Hirschl Setschi A., Hirschl Wischigrad, Hirschl Wolf Kan, Hirschl Siltz, Hirschl Simon Abeles, Hirschl Triest, Hirschl Samuel, H. Humkl Schachter Arrenda, Humkel Tures, Hirschl Boskowitz, Henrich Abeles, Hirschl Schreiber, Hirschl Sallamon Kohn, Hirschl Markus Abeles, Hirsch Löb Ligman, Hechal Mahler, Herschl Löb Stillman, Herschl Schambek, Herschl Schonock, Hertzl Elkan Mentz, Herschl Löb Kan.

Változatosabb a „J” és „I” betűs névcsoport (80 név): Jonas, Juda, Jakob, Jonl, Israel (Israil), Josef, Jonatan, Jacob, Jaccob, Jüdl, Juval, Jsaj, Ichak, Josef Abels, Jonas Bogdan, Josef B., Juda Beichl, Josef Kohn, Josef Kan, Josef Pollack, Josef Löb Kohn, Jakob Trebitsch Schachter, Josef Schachter, Josef Hirsch, Jsrael Anstitz, Israel Abraham, Israel Pilisch, Jakob Goitein, Jonl Blo, Josef Löb Tures, Israel Löbisch, Jakob Glogauner, Josef Wereschwar, Jakob Kutterer, Josef Gran, Isak Kat, Juda Schabe, Josef Österreicher, Josef Setschin, Juval Goitein Schenker, Jakob Hirsch, Juda Kother, Isak Teltsch, Isak Stillman, Josel Kuttneschrauber, Isak Schlesinger, Isak Herschl, Kutterer, Isak Kohn Schachter, Isak Siltzer, Jakob Kestelz, Isak Bybesitzer, Isak Tetten, Isak Tottis, Isak Sitzer, Juda Foll, Isak Goldschmid, Juda Bachrach, Jakob Pilisch, Josef Boskowitz, Jakob Nutzer der Garküche, Josef Aberl Granner, Isak Sallamon Kohn, Jakob Kohn Pachter, Isak Jewil Pollitzer, Jaccob Marresh, Jakob Samson Freistatler, Ichak Drucker, Ichak Pesach Nach, Juda Boskowitz, Josef Juder, Judl Koytein, Jasay Lob Brekits, Jasaj Hollitsch.

K betűnél 14 bejegyzés olvasható: Kille Poheim Schuster (talán a közösségi cipész), Keyem Mark Isak, Kille Schuster (közösségi cipész), Kille Mauer (közösségi kőműves), kassa bruttó (vagyis a pénztár), Kasiel Schambek, Koggel Paß, Kille Pachter (a közösségi haszonbérő), Hersch Boskowitz, Koppel Kunewalder, Kalman Lob Branicks.

Az L betűs csoportban (33 név) *Löb* ill. Löbl fordul elő leggyakrabban. Van még két *Lenar* és *Löbsch* (Lebsch): Löb Hollitsch, Löb Abeles, Löb Kunewalder, Löb Goldschmidt, Löb David Rother, Löb Betler Schneider, Löb Schambek, Löbl Tottis, Löb Naph, Lebsch

Kinderlehrer (Lebsch, a tanító), Lasar Schuster, Löb Joseph Trebitsch, Lasar Tottis, Lichman Temeschwar, Lemel Kohn, Löb Bogdan, Lasar Bachrach, Löbl Licht, Löbl Lustig, Löbl Abraham Offenheimer és mások.

Az M betűnél (88 név) többnyire *Moyses* (Mózes) fordul elő, de van néhány *Marcus* (Márk), *Mayer* is, és még *Mayerlöb*. *Michal* Jattel Michael helyi változata. Ezek a nevek: *Moyses Rother*, *Markus Hirschl Nasch*, *Moyses Di(a)man(t)*, *Moyses Trebitsch*, *Moyses Austerlitz*, *Moyses Schambek*, *Moyses Bogdan*, *Moyses Polak*, *Menke Prag*, *Markus Hollischau*, *Markus Buchstitz*, *Markus Sach*, *Markus Leitersdorf*, *Moyses Arad*, *M. David Abeles* stb.

Az N betűnél 7 *Nathan* található meg: egyikük *Nathan Gabor*. Ezzel a ritka zsidó családi névvel találkozunk a pesti zsidók körében is, és pedig a cselédlányok között (1827/183). 25 éves *Anna Gabor* ugyan *Lovasberényből* jött fel Pestre 1825-ben, de *Bobele* terménykereskedő házában élt, aki egy régi óbudai családból származott. Valamilyen kapcsolat *Anna Gabor* és *Nátán Gabor* között biztosan fennállott.

A P betűs csoport kiolvasható neve (5 bejegyzés): *Perec Goldberger* és talán *Pinkas Jonas Pollack*. Feltételezem, hogy *Perec Goldberger* hamarosan csak *Franznak* írta magát.

Az S betűs nevek (50) közül az első *Sellig*, majd igen sok *Samuel* és *Simon* következik. Ebben a csoportban találkozunk két olyan névvel, amely a pesti zsidó iratokban is gyakran fordult elő: *Simon Boskowitz*-el (*Boskovitz*) és *Selka Abelesszel*. Az R betűnél található *Rafael Kirschner*; a T betűnél *Tewel Pollitzer*, *Tewel Trebitsch* és egy *Trestl*, vagy *Tretl* (esetleg *Trötl*?) A W betűnél 21 név szerepel, a leggyakoribb név *Wolf*: *Wolf David Abeles*, *Wolf Simon Abeles*, *Wolf Boschowitz*, *Wolf David Kohn* stb.

A 328-341. számú mikrofilm-felvételek, amelyek nyomtatott formátumban 14 A4-es lapot tesznek ki, egy héberbetűs névsort tartalmaznak. A főcímet úgy értelmeztem, mint egy jelentést a k. k. Toleranz-Tax (császári és királyi türelmi adó) befizetéséről, amelyet (5)541-ben (1781) *pészách* előtt Óbudán אוביןישן írtak le. A fejlécut héber betűkkel jiddisül, sőt részben latinul írták. 206 főtől összesen 3203 Ft-ot szedtek be türelmi adóként.

Óbudán kívül a lapokon található más közeli helység Toleranz-Tax befizetési igazolása is: az aszódi, a kiskatai, a zsámbéki, az almási, a budai, a péceli, az irsai, a vörösvári, a tetingi (tetényi), az izsáki kimutatások. Ezek igazolják, hogy a zsidók először ott települtek le, ahol védelmi státuszt kaptak. Az óbudai, zsámbéki, tetényi, vörösvári területeken ezt a státuszt részben az óbudai uradalomtól, részben más nagybirtokosoktól kapták meg.

Az óbudai közösség női tagjai a férfi családtagok háttérében éltek, ezért nevük csak akkor merült fel a közösség levelezésében, ha egy hagyatéki eljárásról, vagy valamilyen vitáról,

esetleg panaszról volt szó. Az óbudai közösségben a nők nemcsak a vezetőségben nem voltak jelen, de egyetlen tisztviselői helyet sem foglaltak. A férjezett, vagy megözvegyült, jó anyagi körülményekben élő nők (mint Rachel Boskovitz) egyáltalán nem rendelkeztek beleszólási joggal, amennyiben a családban férfitagok is voltak. Az értelmiségi, kisebb vagyonú és közeli férfirokonok nélküli családok özvegyei (mint Marja Becher) rendelkezhetek saját és gyermekei vagyona felett, sőt a gyerekek nevelése terén a férfiakkal azonos kötelességeik voltak.

A meglehetősen rendezetlen iratgyűjteményben található még az 1811. előtti és az 1823-1834. évi anyag (az 1834. évi restaurációig, azaz a tisztújításig).

2. 2. Az óbudai vonzási körzethez tartozó települések zsidó népessége

Az óbudai adózói névsorokból megállapíthatjuk, hogy 263 tolerált zsidót számláló Óbuda vonzási körzetéhez Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alábbi településeinek (ישורים) zsidó lakossága tartozott:

Wersik – 4 tolerált, Tochar – 2 tolerált (egyikük Tochar, vagy Tuchar), Kiskata – 2 tolerált, Zsámbék (Zsámbok, Schambek) – 1 fő (Meir Kohn). Kahal Zsámbék (a zsámbeki közösség) – 46 fő (pl. Abraham bar Mosche, Wolf Roth, Meir és Löb Schape, Meir bar Josl, Schmuel bar Josl, Mosche bar Josl, Mosche Löb, Abraham Trebitsch, Josef Trebitsch, Lasar Teting, Israel Big, Juda Ber és más nehezen olvasható nevek).⁴⁹

Ha folytatjuk Büchler Sándor gyakorlatát, mely szerint a zsidó családi nevekből következtethetünk az összeírt személy születési helyére, Teting (Tétényi) Lasar név alapján megállapíthatjuk a zsidók mobilitását, amely kezdetben egy vonzási körzetre korlátozódott.

S. Lazal (valószínűleg Szent-László) – 2 fő tolerált. Walka – 1 fő tolerált zsidó, Setschi (Szécseny?) – 1 fő, Almás – 1 fő, Hewim – 1 fő. 37 tolerált személy Kahal Oven, azaz a budai közösségből (pl. David Löb Asot, vagy Asod, Mosche, Meir, Schmuel Bril, Mosche bar Mendel Polack, Josef Sochar.) Kahal Damon (Damony, vagy Domony közössége) – 41 tolerált fő. Itt is van egy Jakov Löb, aki vagyonosabb személy lehetett, hiszen 35 koronát fizetett adóként. Mosche Big ezzel szemben csak 15-öt. Schmuel Big taksája 35, Jehuschua Bigé 25 korona volt. Schalom bar Chaim-nak csak 2. 30 koronát kellett fizetnie. Itsch (Ics) – 4 tolerált fő 15 és 8 korona között fizettek – jó módúak lehettek. Tat Jurga – 3 fő Michael, Lasar, Ajsek, Icchak (a családi név feltüntetése nélkül!) Kahal Pecil (péceli közösség) – 34 tolerált fő (Chaim bar Zwi, Josef Mosche, Schmuel Sontag, Mosche bar Nachum, Karl S., Schlomo Cheit, Mosche Bitschke, Josef Bitschke, Bitschke (Bicske) – 5 tolerált fő (családi

⁴⁹ A héber betűkkel írt nevek német betűkkel való átírása követi a korabeli okiratok nyelvi formáját.

nevek nélkül). Kahal Sáp (Sáp közössége) – 9 fő, Schuhl (Sul) – 3 fő, Mende – 1 fő (Abracham bar Schmuel), Schak (Zsák, talán Izsák) – 2 fő, Maglód – 16 fő, Sele (Szele) – 23 fő, Sződ, Szada, Juhdie (Zsidó) – 3 fő, S. Marton – 2 fő, Martkata (Martonkata) – 6 fő, Farnos – 1 fő, Kahal Irsa (irsai közösség) – 30 fő, Kahal Jan – 22 fő, Kahal Apostok – 25 fő, Harta – 2 fő, Vadkert – 1 fő, Kecel 1 fő (Löb), Tat – 3 fő, Dab – 1 fő, Pereg – 1 fő, Mischga – 1 fő, Katie (Kata) – 1 fő, Ruschnak (Rusnyák) – 1 fő, Kehila Izsák (izsáki közösség) – 14 fő, Kehila Teting (Tétény) – 16 fő, Weriswar (Vörösvár) – 17 fő, Dine (valószínűleg Tinnye) – 11 fő.

A pesti összeírásokban a fenti helységnevek gyakran fordultak elő. Ezért ha nem is mindig Óbuda, de annak vonzási körzete valóban képezte az első pesti letelepedések főbb humán forrását.

3. Az óbudai körülmények a pesti letelepedés idején

3. 1. Az óbudai zsidó vállalkozók pesti üzlete

Az 1740-es években Óbuda dinamikusan fejlődött. Felépül az új-budai (Neu-Altofen) zsellér negyed, illetve olyan ipari létesítmények, mint Valero István óbudai selyem gyára. A budai kiűzetéstől eltekintve az 1730-as és 1740-es évek közötti 10 év egy csendes, nyugodt terjeszkedési időszak lehetett az óbudai zsidók számára, de az 1746. évi óbudai összeírás mégis három zsidó családdal kevesebbet mutatott.⁵⁰

Büchler Sándor szerint az újkori óbudai zsidó közösség 1742-ben kezdett újra alakulni egy tisztázatlan esemény után, amely rövid időre megszakította a közösség folyamatosságát.⁵¹ Közvetlen bizonyítékokkal, amelyek ezeket az adatot igazolták volna, nem rendelkezünk. Az 1788-1792-ben készült óbudai iratok megerősítik Moess Alfréd demográfiai adatait, melyek szerint a felsorolt adózó zsidó családok már jó pár éve éltek Óbudán, illetve a vonzási körzetébe tartozó településeken.⁵²

Büchler Sándor népszerű történelmi tanulmánya⁵³ az óbudai viszonyokról egy szinte idilli képet festett. Schams Ferenc⁵⁴ szerint is az óbudai zsidó népesség kedvező körülmények között gyorsan szaporodott: 1794-ben 382, 1803-ban 527, 1822-ben már 3210 zsidó lakott festői Óbudán a „békés együttélésben.” Eleinte Óbudán csak a földművelők éltek, de a zsidók érkezésével a kereskedelem is fejlődött. Persze, leginkább a batyus kereskedőkről, a

⁵⁰ Büchler 1901. 275

⁵¹ Uo. 273

⁵² BFL: V6/XV. 20.

⁵³ Büchler 1901. 413-415.

⁵⁴ Schams 1822. 638: „im friedlichen Gemische”. Összesen 7356 lelket számlált az akkori Óbudán. Schams in: Bácskai Vera 1971. 49-53, illetve 90.

házalókról beszélhetünk. Más lehetőség Óbudán nem igen adódott. Bácskai Vera⁵⁵ Óbudát még piacközpontnak sem nevezi, csak vásártartó helyként említi. Ezzel szemben Óbudán volt ipar, és a zsidók űzhették is az ipari szakmákat, ám ennek ellenére a fejlődő Pest elszívta az óbudai zsidó lakosságot. Lehet, hogy Óbuda volt az utolsó tradicionális (vagyis átmeneti) zsidó település, ahol a zsidók addig laktak, amíg jobb üzleti környezetet nem találtak.

Pestre érkezett óbudai zsidók zöme még sem az iparosi, hanem a kereskedelmi szakmát űzte. Ezen belül legnépszerűbb foglalkozás volt a házaló (Hausierer, avagy a korabeli helyesírás szerint: *hausirer*), illetve zsidókereskedő (*tredler*, vagy *trödler*, *sőt tregler*). Egy fokkal feljebb álltak a kereskedelmi ügynökök (*sensal*) és a különböző kereskedők (*händler*). Meglehetősen sok volt a rövidáru kereskedő, illetve házaló (*schnittwarenhändler*, *schnittwarenhausirer*), kevesebben és valószínűleg tehetősebbek voltak a borkereskedők. Persze a rövidáru házalók, illetve a kereskedők vagyoni helyzete nagyon különböző volt: voltak nagyon szegények és valamivel kevésbé szegényebbek. Ignatz (Ignác) Ber, például, aki ugyan pestinek vallotta magát, de Óbudának fizette a türelmi taksáját, rövidárus volt és mégis a 3. vagyoni osztályhoz tartozott (1826/282. összeírási bejegyzés). Ezzel szemben Franz Prager rövidárus (1826/286) szegény volt. Az utóbbi egyébként Nikolsburgot adta meg születési helyül, de adóját úgyszintén Óbudának fizette.

Az első telepések közül is volt néhány nagykereskedő és a határidős ügyleteket kötő nagykereskedő (*promter grosshändler*). Egy ilyen azonnal szállító kereskedő volt például Joachim Kuntzer, aki 1786. óta élt Pesten. Kuntzer azonban szegénynek számított. Ezzel szemben a pozsonyi Joachim Ofenheim, ugyancsak határidős nagykereskedő a 3. osztályhoz tartozott. Vagyis nem minden Pestre költözött óbudai kereskedő volt jómódú, noha többen valóban erős vállalkozói réteget képeztek: az óbudai származású Josef Granstetter nagykereskedő az 1. osztályhoz, az óbudai Gerson Kopel terménykereskedő a 3. osztályhoz tartozott.

Elsők közül települt át Wolf Kohen vendéglős, Theresia Freund (vagy Freind) és Theresia Beer kóser pék, Adam Rotter ékszerész, de voltak koldusok is az óbudai-pesti telepések közül. Például a 60 éves David Sachs (vagy Sax), aki 1795-ben költözött át Pestre. Kérdés azonban, hogy David Saks már Óbudán is koldult-e, vagy Pesten szegényedett el annyira. Hiszen Saks (Sachsel, Sax, Saxel) nevű pesti telepések között tehetősebbek is voltak. Például Marcus Sachsel, akinek nevével elsősorban a zsidó konyha (*Garküche*) körüli levelezésben találkozunk. Marcus egy *Ausschussmann* (vezetőségi tag) és *Schutzjude* (egy földesúr

⁵⁵ Bácskai Vera – Nagy 1984. 72

védelme alatt álló zsidó) volt, vagyis a pesti közösség vezető rétegéhez tartozott. Az óbudai jegyzékben az M betűnél is megtalálható egy Marcus Saks a toleráltak között. Előfordulhat, hogy a pesti Marcus Sachsel azonos az óbudai névsorban szereplő Sakssal.

Az óbudai adófizetői névsorban a B betű alatt két olyan Baruch szerepel (Baruch Simon Ables és Baruch Markus Ables), aki kapcsolatba hozható Baruch (Boruch) Abeles-szel. Ugyanakkor az 1789-1790-es években Baruch Abeles már a pesti zsidók névsorában a zsidó konyha (*Garküche*) levelezésében is megtalálható (például a 61-es jelölésű, 1789. évi, vagy 499. ikt. számú 1790. február 8-i levélben).⁵⁶ Ugyanebből az óbudai névsorból kitűnik, hogy az óbudaiak az 1700-as évek végén valóban tartottak fenn üzleteket Pesten, ugyanis a „P” betűnél található meg a *Pester Kascher Kocharrenda* bejegyzés.⁵⁷ De Boschkovitsch (Boschkowitz, Boskovitz) család legtöbb tagja, a Kunewaldék (Kunewalderék), a Goldbergerék és az Abeleszék ekkor még mindig az óbudai zsidósághoz tartoztak. Selka Abeles 1805-ben, Gerson Goldberger és fiai csak 1811-ben költöztek fel Pestre.⁵⁸

A vagyonosabbnak ítélt óbudai zsidók közül elsőnek Ábrahám Kopel gyapjúkereskedő 1785-ben,⁵⁹ Icchák Wolf Kohen ezüstműves 1789-ben telepedett le Pesten.⁶⁰ A fentiekben említett Josef Granstetter 1. osztályú nagykereskedő 1790-ban, Gerson Kopel 3. osztályú terménykereskedő 1791-ben, Simon Posen terménykereskedő 1793-ban, vagyis már javában az új letelepedés főszakaszában költöztek fel,⁶¹ amikor a pozsonyi Ulmanék is felkerekedtek Pestre. Az olyan szegény óbudai, mint Jakob Herschl házáló 1781, vagy Markus Herschl koldus pedig 1784. óta élt Pesten.⁶²

Egy külön csoportot alkottak azok az óbudai vállalkozók, akik bérelték a pesti zsidó konyhát (*Garküchler*). Büchler Sándor szerint éppen a kóser vendéglő bérleménye volt a hátsó ajtó, amelyen át az óbudai zsidók bejutottak Pestre, holott az 1766. június 20-i közlés szerint a zsidók Pesten még a vásárokat sem látogathatták meg.⁶³ Mégis az óbudai Lázár Simon 1762. évi bérleti szerződését követően⁶⁴ újabb és újabb óbudai kérvények kerültek a Pesti Tanács elé. 1782-ben Dávid Mózes, augusztusban Sámuel Jakab és Mózes Löb kérvényei jelennek meg,⁶⁵ míg végül 1783. május 27 megszületett a helyi hatósági határozat

⁵⁶ BFL: IV. Int. a. m. 1202.c.

⁵⁷ BFL: V6/XV. 20

⁵⁸ Zsidó Levéltár: PIH I-7. 1/1827

⁵⁹ Bácskai Vera 1989. 86

⁶⁰ 1826/ 585

⁶¹ 1826/ 807, 748, 1827/ 1

⁶² Az 1826. évi összeírás szerinti 397. ill. 488. számú bejegyzés. Valószínűleg egy családhoz tartoztak, Markus erkölcsi magaviselete rossznak (*schlecht*) volt minősítve, de bővebb magyarázatot adtak meg.

⁶³ Büchler 1901. 336

⁶⁴ Uo. 337

⁶⁵ Uo. 337

arról, hogy a város a vásáron kívül is bérbe adhatja a zsidóknak a vendéglőt, mert „nem okoznak kárt.”⁶⁶

A kutatás forrásai alapján csak Samuel Jakab pesti letelepedését követhetjük nyomon, igaz ezt is csupán feltételesen. Az óbudai névsorban, az I betű alatt szerepel egy *Jakab Nutzer der Garküche* (Jákab, a vendéglő haszonbérője), aki esetleg azonos Büchler által megnevezett bérővel. Az 1826. évi pesti adóösszeírás 68. számú bejegyzése szerint Katarine Jakab óbudai özvegyasszony (*Katarina Jakab aus Alt Ofen*) már 30 éve élt Pesten. Az asszony a ruhakereskedésből próbálta magát és leányát fenntartani, de mint a legtöbb pesti özvegy a közösség segítségére szorult. Feltételezhetjük, hogy Katarine az óbudai Samuel Jakab bérő özvegye volt.

Mózes Löb talán azonos volt azzal a Moyses Liebnerrel, aki partnere volt Joel Berkovits nevű lengyelországi paszományosnak az 1789-es bérleményben.⁶⁷

A zsidó konyhával kapcsolatos iratok közé tartozik a 329-es irat is, amelyet aláírtak az óbudai névsorban is megtalálható David Tilz (Silz) és Jakab (vagy Josef) Goitein. Az 1798. évi 348. számú iratban, majd az 1799. évi 434. ill. 444. számú iratban Hirschl Boschkowitz (Boskovitz) neve jelenik meg, aki ugyancsak megtalálható a korabeli óbudai névsorban.

Bácskai Vera Boscovitz Hirschlről azt írja, hogy alapítója volt a 18. század végén Óbudán létesített képfestőműhelynek. Az üzem 42 munkást és napszámosokat is foglalkoztatott. A műhely forgalma évi 20 000 vég vászon volt, amelynek értéke egy és egynegyedmillió forintot tett ki.⁶⁸ Hirschl Boskovitz talán a zsidó konyha bérletében is érdekelt volt, ugyanis az 1798. évi 348. számú iraton jelenik meg aláírása, mint a hazai túrt zsidóé: *Judae Gestim domiciliati tollerati*. A 434-444. számú (1799. évi) iraton Boskovitz aláírása az olyan bérők között szerepel, mint Salamon Mandl, Jakob Schönstein és Salamon Bauer.

Az óbudai körzethez tartozó Pécelről való Bauer családról még külön is lesz szó, Salamon Mandelt, vagy Jakob Schönsteint az óbudai névsorban nem találtam meg.

4. Az óbudai zsidó férfisorsok

4. 1. Boskovitz

Boskovitz Simon (a német nyelvű iratokban *Boschkowitz*, de talán *Boschkovith* is) családja ahhoz a modellhez tartozott, amelyet Bácskai Vera találóan *Bécsből – Pestre, Pestről –*

⁶⁶ Uo. 343

⁶⁷ BFL Int. a. m. 1202. c. 4647-4957/I. 1. irat: 1789. február 1-től 1792. február 1-ig érvényes bérleti szerződés „von jüdischen Gasstätte.“

Berkovits és Liebner vitájáról még: Hrotkó Larissza 2007. 40-43

⁶⁸ Bácskai Vera 1989. 91

Bécsbe modelként ábrázolt. Ez a modell elsősorban a morva bevándorlású nagykereskedői családokra volt jellemző. Morvaországból a gyapjú-, textil-, ill. dohánykereskedők érkeztek, akik a magyar zsidó nagykereskedők (a levéltári levelezésben először a századfordulón megjelenő *Großhändler*) zömét képezték. Egy részük később a banki üzleteket nyitott Bécsben. Hirschl Boskovitz a 18. század végén egy kékfestő üzemet alapított Óbudán. Üzletei Pesten, Debrecenben, Aradon, Szegeden és Nagyváradon voltak. Simon Boskovitz, Hirschl legidősebb fia, rőfösáru-nagykereskedőként önállósította magát. Legnagyobb adófizető volt a kereskedők között a maga korában. Simon és családja még Óbudán maradtak, noha Löbl József – Simon legidősebb fia - Pesten is tolerált volt, több lakása, sőt saját pesti háza is volt. A század közepén Bécsbe helyezte át üzleteit, majd 1848. után be is szüntette a pesti érdekeltségét.

Boskovitz család óbudai történetét az 1809-1834-es óbudai jegyzőkönyvekből ismerhetjük meg. Boskovitz Simon hosszú éveken át szinte minden egyes közösségi ülésen és tanácskozáson jelen volt; a jegyzőkönyveket személyesen írta alá latin betűkkel. Némely aláíró ugyanis csak héber betűkkel írt alá, ami arra utalhat, hogy nem mindenki ismerte a latin betűs írást. Feltételezésünket néhány igen kezdetleges latin betűs próbálkozás igazolja. Simon Boskovitz neve mindig első helyen szerepelt az aláírók között, hiszen a közösség bírāja (Richter) volt. Második aláíróként Abraham Bobelles (vagy Bobeles, Bobelle) szerepelt, aki túlélte Boskovitz Simont – a neve 1833-ig ott van minden dokumentum alatt. 1833-tól kezdődően Wilhelm Bobelles váltotta fel Ábrahámot.

Figyelemreméltók az 1809. évi jegyzőkönyvek, amelyeket ugyancsak Simon Boskovitz írt alá bíróként. Ekkor találkozunk először az óbudai kóser húsmérés haszonbérletének nyomával. Március 26-án tervezték megrendezni a licitálást, amelyet minden zsinagógában ki kellett hirdetni. A licitálás tehát nyilvános volt, a hatóság részéről Urbanovits udvarmester úr vigyázott arra, hogy a zsidók a közigazgatási területre érvényes rendnek megfelelően járjanak el ez ügyben.

E korszak másik érdekessége, hogy jegyzőkönyvei a háborús körülmények között készültek. Az eddig kizárólag üzleti, szűkszavú, nem irodalmi stílusú és a szépírással sem dicsekedhető szövegek tartalma és külleme hirtelen megváltozott. Például szolgáljon az 1809. április 19-i jegyzőkönyv. A szöveg mindenekelőtt rögzítette a közösség bírójának (Simon Boskovitznak) és tagjainak (köztük Franz Goldbergernek) megjelenését. Majd kihangsúlyozta, hogy a jelenlegi háborús állapotok (*die gegenwärtigen Kriegszustände*) minden hűséges alattvalót (*alle treuen Untertanen*) a legnagyobb hazaszeretetre (*Patriotism*) buzdítanak arra készítve, hogy hazájának védelméhez (*zur Verteidigung des Vaterlandes*)

önkéntesen járuljon hozzá (*freiwillige Beiträge zu leisten*). A zsidók nem akarták *elhanyagolni az Ország Jóságos Atyjával szembeni kötelesség teljesítését*: „Wir sind der Liebe gegen unseren Allgütigen Landesfürsten verbunden, nach unserer Möglichkeit und unseren Kräften uns anzustrengen, um neue ansehnliche Beisteuern zu leisten“ folytatta a szöveg elég jó németséggel, erősen fellengzős, agitációs stílusban. Jobb olvashatóság érdekében a fontosabb szavakat - *Verteidigung des Vaterlandes, Patriotism, Allgütiger Landesvater, Allgütiger Landesfürst, freywillig, Rekrutenstellung Rekruten zur Cavallerie* (önkéntes jelentkezés a lovasságnál) - érthetően, latinosan írták ki.

Az adózók névsora igen hosszú. *Von den kontribuierenden Individien* megjelent: Aron Hirschel Weissfeld, Abraham Ats, Isak Totis, Isak Jonas és a többiek. Az egész listát nem közöljük, de néhány nevet még érdemes megemlíteni. A névsorban szerepelt például az ifjú Hirschl Boskovitz, Isak Wolf Hanover és Joachim Vörösvár. Mindhárom név a földrajzi pontokhoz kapcsolódó névcsaládhoz tartozik, mint például Pollák, Pohl, Ungár vagy Schlesinger, Oppenheim, illetve Oppenheimer. Joachim Vörösvár (Joachimból a magyarosítás következtében többnyire János lett) név arra utal, hogy ez a család Vörösvár érintésével érkezett Óbudára.

1826-tól kezdődően Simon Boskovitz – talán betegsége miatt - gyakrabban hiányzott az ülésekről. 1828. december 8-án először jelenik meg Joseph Löbl Boskovitz neve, aki ugyancsak bíróként foglalja el apja helyét a közösségben. Simon Boskovitz haláláról az 1829. decemberi jegyzőkönyvekből értesülünk, amelyek a hagyatéki eljárásról, illetve Regina Boskovitz (zsidó néven Rachel) asszony és gyermekei közötti vagyonmegosztásról szólnak.

Az özvegy színrelépésével az elhunyt Simon Boskovitz alakja hirtelen személyes vonásokat nyer. Biztosra vehetjük, hogy ez az ember egy sikeres üzletember, férj és családapa volt. Ezzel szemben Rachel asszonyról talán csak annyit mondhatunk el, hogy önálló élete nem volt. Férje gyámságából fiainak gyámságába került át, noha anyagi helyzete biztosított volt. A hagyatéki eljárásról szóló levelezést követően Rachel asszony ismét háttérbe szorult. Valószínűleg élete végéig gyerekeinél lakott.

A hagyatéki eljárásról készült, december 6, 7. és 9-i jegyzőkönyveket már Joseph Löbl Boskovitz bíró írta alá. A vagyont Regina (Rachel) asszony, Joseph Löbl és Emanuel Boskovitz fiútestvérek, valamint nővérük – Schendel-Charlotta – között osztották fel. A végrendelet a közadakozást is tartalmazta, például a Talmud-Tóra iskolára Simon Boskovitz évi 80 fl-t (avagy guldent) hagyott. A hagyatéki rendezésről készült jegyzőkönyv néhány további részlete jó példát szolgáltat a vagyonos zsidók anyagi helyzetéről. Simon Boskovitz által hátrahagyott 60. 760 gulden és 26. 000 konvertibilis pénzérmet kitevő összegre Joseph

Löbl és testvére, Emmanuel Boskovicz váltót állított ki Rachel asszony rendelvényére. A hátrahagyott pénzből a fiútestvérek 65. 000 gulden összegre szóló váltót állítottak ki Schendel (Charlotta) nevű hajadon nővérükre. Charlotta sem kapott szerepet a vagyon megosztásban, hanem az apa akaratát a fiúgyermek hajtották végre. Anyjuk részére Boskovitz testvérek egy összeget helyeztek letétbe, amelyből évente átalányként 6000 guldent folyósítottak. Rachel asszony és fiai között egy szerződés jött létre az özvegy ellátásáról. Az 5. pont alatt szerepel egy megegyezés Rachel asszony és Emmanuel nevű fia között az asszony lakásának ügyében.

Apjától eltérően Joseph Löbl nem minden közösségi tanácskozáson jelent meg. Így 1830. márciusi ülésen sem volt ott, de áprilisban ismét visszatért, a májusi és júliusi ülésről viszont hiányzott. Bizonyára a bécsi és pesti üzletei akadályozták az óbudai közösségi tevékenységét, amelyet még sem adott fel, hiszen december 26-i restaurációra (újraválasztásra) is benevezett. Ez Boskovitz üzleti érdekeltségével magyarázható, ugyanis a vagyonát még nem helyezte ki teljesen Bécsbe. Az 1833. évi restaurációs listán Joseph Löbl már nem szerepelt, helyét Hirschl Boskovitz vette át.

Joseph Löbl Boskovitz további óbudai tevékenységéről nincs adatunk.⁶⁹ Viszont a pesti zsidó anyakönyvi bejegyzések között találunk olyan beírást, amelyből megállapíthatjuk, hogy Joseph Boskovitz 1840-ben Pesten József tér 148. szám alatt lakott családjával. A *Sterberegister* (halotti anyakönyv: Izr 423/41) XXXVI. fólióján szerepel David, *Joseph Boskowitz* fia Óbudáról, aki 19 évesen halt meg. Az anyja nevét nem írták be, ami a korai anyakönyvekben elég gyakori volt.

Amint más forrásokból (elsősorban Bácskai Verától) tudunk, Joseph Löbl Boskovitz (Boskovicz) idővel Bécsbe helyezte át üzleti és magán székhelyét. Boskovitz nem támogatta a magyar függetlenségi harcot, és ezért 1850-ben hűségi kitüntetésért folyamodott. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy 32. 000 koronával hozzájárult a szabadságharc után kirótt hadisarc kifizetéséhez. 1857-ben Boskovitz bécsi üzlete csődbe ment.⁷⁰

Joseph Löbl-ön kívül az újraválasztottak névsorában Abraham Bobelle és Bernhard Hirsch szerepeltek *Deputirte*-ként, akik a néhai Simon Boskovitz idején is ezt a tisztséget töltötték be. Évek óta nem (vagy csak kis mértékben) változott az *Assessoren* (helyettes testületi tagok) listája. A közösség gyámja (*Vormund*) Nathan Abeles⁷¹ volt, aki 24 vagyon felett örködött a közösség megbízásából. A tisztségviselők között voltak még a zsinagógai elöljárók (*Synagog-*

⁶⁹ 1831-ben a nagy kolerajárvány idején Boskovits Löbl József az óbudai zsidó közösségnek 300 forintot, a beteg katonáknak 100, a keresztény kórháznak 200 forint adományozott azonnal a járvány kitörése után.

⁷⁰ Bácskai Vera 1989. 95

⁷¹ Abeles családról: Bácskai Vera 1989. 28.

Vorsteher), és ebből is láthatjuk, hogy az 1848. előtt a zsidó közösség nem a szoros értelemben vett hitközség, hanem elsősorban egy vallásügyi adminisztratív egység volt, amely autonómnak a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján még sem volt nevezhető. Hiszen minden elnökségi és közösségi ülésen, valamint a tisztújításkor megfigyelőként és a központi hatalom végrehajtójaként jelen voltak a nem zsidó hatóság képviselői.

1830-ban Jesája Rosenthal, David Bergel és Abraham Goldstein voltak a zsinagoga előljárói. Egy belső ellenőr neve (*Controllor*) is szerepelt a listákon (1830-ban, például, Joseph Gran).

4. 2. Selka Abeles és mások

Selka Abeles egy másik óbudai nagykereskedő, akinek sorsa a korai pesti közösséghez is szorosan kapcsolódott. 1813-ban a neve már a pesti restauráció névsorában található más óbudaiak - például Joseph Granistädter (vagy Granistetter), Abraham Koppel, Joachim Kadisch – mellett. Az 1827-es pesti adóösszeírás⁷² szerint Selka Abeles 1805-ben költözött át Pestre, 1827-ben 64 éves volt.

Selka haláláról nem tudunk volna semmit, ha az egyik pesti jegyzőkönyvi bejegyzésben nem merült volna fel felesége neve. Eddig a letelepedési, illetve lakhatási engedélyekből, valamint a *Garküche*-levelezésből csak azt tudtuk, hogy Selka Abeles eredetileg egy óbudai terménykereskedő és 1811-ben már biztosan pesti tolerált volt⁷³. Pesten – legalábbis 1827-ben – Selka Abeles Terézváros *Landstraße* (Országút) 525. (ide nagykereskedőként volt bejegyezve), illetve Terézváros 267. szám alatt (mint pálinkakereskedő) lakott, Dorffinger címjegyzéke szerint.⁷⁴ 1816-ban a 943. (és 946.) számú letelepedési mikrofilm-felvétel tanúsága szerint Selka Abeles vejének, Moyses Hellernek, budai lakosnak kért lakhatási engedélyt: „Moyse Heller zu Ofen wohnhaft und ein Weib und 2 Kinder habe [...]” (Moyse Heller, budai lakos, akinek elmondás szerint felesége és két gyereke van). 1830-ban Selka egy másik lakhatási engedélyért folyamodott fia, Moyses Abeles részére. Az 1827-es összeírás 176. sorszámú (1827/176) bejegyzése szerint egyébként két fia – 28, illetve 23 éves - még a családi fészekben élt. Az idősebbik diák volt, a kisebbik a családi üzletben dolgozott.

A pesti jegyzőkönyv 1830. december 28-i bejegyzése enged betekinteni Abelesék családi életébe. A jegyzőkönyv 100. oldalán olvashatjuk, hogy Selka Abeles meghalt, „[...] die Witwe bittet um Beistand zur Erlangung ihrer Allatur-Gebühr und übrigen Zugebrachten.”⁷⁵

⁷² Zsidó Levéltár: PIHI-7.1./1827

⁷³ BFL: Int. a. m. 1202. c. 648-649.

⁷⁴ Dorffinger 1827. 554, 556

⁷⁵ Azaz: „az özvegy segítséget kér, hogy hozományának és egyéb járadékok résző részét megkaphassa.”

Vajon miért kellett az özvegynek a közösség elöljáróitól segítséget kérni? Talán, mert éppen a veje meg akarta rövidíteni az asszony jogait, holott az özvegynek járó összeget, illetve járadékot általában már a házassági szerződésben rögzítették.⁷⁶ Többet a jegyzőkönyv az esetről nem ír, amiből következtetünk, hogy az ügy pozitívan rendeződött le. Selka Abeles özvegyének nem kellett a közösségtől megélhetési támogatást kérni.

Szerencsénkre nemcsak a vagyonos óbudai zsidó lakosokról maradtak feljegyzések. Az egyik 1809. évi jegyzőkönyvben 07. 27-án találkozunk először David és Marja Becher nevével, akik saját rövid történetükkel ugyancsak hozzáírtak néhány oldalt az óbudai zsidók és a zsidó nők krónikájához. Bechert a közösség hívta meg, mivel szükségük volt saját sebészre (*Chirurg*), aki a szülész (*Acuscher*) teendőit is elláthatta. A jegyzőkönyv szerint az elöljáró urak „besagten David Becher für den hiesigen Ort höchst nöthig und ganz unentbehrlich sehen.”⁷⁷

Becher óbudai élete azonban nem volt hosszú. Már 1823. január 6-án a bíró és az elöljárók Becher hagyatékának rendezésével foglalkoztak. Marja Bechert, a sebész-szülész özvegyét arra kötelezték, hogy a kiskorú leányát kiházásításáig rendesen ellássa, felnevelje és a reá hagyott *Capital*-t (200 forintos tőket) megőrizze. David Becher összesen 2000 guldent hagyott hátra, ebből 800 konvertibilis pénzérmet. Özvegyiségére tehát – mivel fiúgyermek a családban nem volt – Marja Becher a férfiakkal azonos családjogi helyzetbe került.

Wolff Abelest Büchler Sándor is megemlíti. Lehet, hogy valamilyen rokonságban állt Selka és Baruch Abeles-szel. Baruch Abelest biztosan ismerte, mert mindketten írták alá azt a bizonyos 1768. február 20-i panaszlevelet, amely bizonyította, hogy a zsidók 1768. előtt telepedtek le Óbudán. Selka Abeles is akkor még óbudai lakosok közé tartozott. Wolff Abeles egy óbudai *Schutzjude* volt eredetileg. A fentiekben említett óbudai adófizetői listán a „W” betűnél (327. oldalon) összesen 21 név áll, ebből csak kettő nem Wolff. Wolff Simon Abeles és Wolff Dawid Abeles képviselik a listán az Abeleszek népes óbudai családját. Sőt az óbudai községi tisztviselők között is volt egy Nathan Abeles, aki a gyámsági ügyekért felelt.

Wolff Abeles neve gyakran bukkant fel a pesti hivatalos levelezésben. A pesti hitközségi jegyzőkönyv szerint Abeles hosszú éveken át egy *Ausschussmann*, vagyis a közösség második vezető testületének és számos bizottság tagja volt.

Az *Intimata a. m.* IV. 1202/c levelezés I. dobozában található, 1802. február 21-i (453-es számmal megjelölt) latin nyelvű iraton találkozunk először Pesten Wolff (Volf) Abeles

⁷⁶ Hrotkó Larissa 2008. 17

⁷⁷ (Az említett David Bechert az itteni (közösség) számára rendkívül szükségesnek és teljesen nélkülözhetetlennek látják.)

nevével. Az irat belső (454-es jelű) lapján több tolerált aláírása olvasható, akik közül Wolff Abeles is szerepel: Baruch és Lazar Abelsberger (ugyancsak bizonyítottan óbudai eredetű), Jakob és Baruch Schlesinger, Salamon Bauer, Jakob Hertz, Salamon Mandl, Moyses Liebner (valószínűleg óbudai), Josef Musicant és Volf Abeles. Az Intimata II. dobozában található 691-es, 1813. június 17-i (német nyelvű) jelentésben is látható Wolf Abeles neve, aki a restaurációk állandó jelöltje volt. Az un. 12 *Genannte* (felügyelő választmány)⁷⁸ választásának előkészítésében vett részt Moses Ulmannal, Marcus Dubbal, Jacob Leutnerrel, David Austerlitzel, Abracham Groszmannal, Meyer Ganssal, Hermann Breisach-al. Az 1816-17-es restauráció listáján (722-749-es jelű iratok) már a felügyelő választmány tagjaként szerepel.

Pesten is kialakult egy terjedelmes Abeles-család. Az 1840-es halotti anyakönyvek közül (Izr 423/41) találkoztunk olyan beírással (XLV. fólió, 112. sorszám), amely Abeles családdal, de a magyar orvostudománnyal is kapcsolatos: „Regina geb. Abeles, Altofen, Gattin des Markus Deutsch, 42 Jahre, 2Mohrengasse 1318 – Brustkrebs.” (Regina, Markus Deutsch felesége, született Abeles Óbudáról, 2 Mohren Gasse (2 Szerecsen utca, a mai Paulay Ede utca) 1318 alatti lakos mellrákban halt meg.) A mellrák diagnosztizálása tehát igen korán történt, miközben a betegség más fajtáit még nem határozták meg ennyire egyértelműen. Regina Abeles Óbudáról jött, korát tekintve akár Baruch, Wolff vagy Selka Abeles lánya lehetett.

4. 3. Az óbudai zsidó nők családjogi esetei

Josif Granichstädter szintén óbudai volt, de 1813-tól neve a pesti iratokban - *Garküche* körüli levelezésben és a pesti jegyzőkönyvben – fordult elő. Aktív tagja volt a közösségnek, szinte minden közgyűlésen vett részt. Óbudán – feltéve, ha valóban róla volt szó - egy hosszadalmas örökösödési vitába keveredett bele. 1824. augusztus 15-én az óbudai közösség elöljárósága írásban rögzítette, hogy Ester (Eszter) Teltsch ismételen kérte az 1821. évi beadványának mielőbbi kivizsgálását. Az ügy az örökös zsinagógai ülés (női karzat 163. számú széke) körül forgott, amelyet az asszony Löbl Graner-től, édesapjától kapott nászajándékba. Az ülés már 39 éve (egy másik levélben 50 éve) a család, illetve Eszter birtokában volt. Joseph Gran és Jacob Gran, Josif Granichstetter – Ester bátyjának - fiai vitatták Eszter Telsch jogát. Minden érintett fél előadta az indoklását (Óbuda V/5, 44. mikrofilmkocka), majd egy közjegyzőt bíztak meg az ügy formai rögzítésére.

⁷⁸ Groszmann 1934-1935. 200

A következő (47. számú) filmkockán Eszter Teltsch azzal pótolta vallomását, hogy az ülést 1779-ben házassági ajándékként kapta meg apjától. Apja különben is tekintélyes örökséget hagyott gyermekeire. Amikor Eszter fiútestvéreinek (Simon, Aberl, Hirsch és Jacob) fiai – apjuk halála után – egymás között osztották örökségüket, akkor Eszter zsinagógai ülését is bele akarták vonni az osztozkodásba. Sajnálatos módon az ülést, ugyanis, egyetlen végrendelet sem említette.

Végül Eszternek sikerült megtalálnia apja egyik levelét, amelyet nem is 1779-ben, hanem 1773-ban írt. A levél nemcsak az ajándékozás tényét rögzítette, de azt is, hogy a testvéreknek 2400 forintot kellett volna Eszter részére kifizetni, amit még nem tettek meg. A testvérek fiaitól pedig olyan válasz érkezett, hogy a 163. női zsinagógai ülés után járó összeget a családfő halála után azért nem osztották szét Simon, Aberl, Hirsch és Jacob között, mert tartalék családi vagyonként akarták ezt kezelni arra az esetre, ha valamelyik családtag szorult helyzetbe kerül. Egyébként a férfi részben is volt egy (266. számú) ülés, amelyet család ugyanilyen okból nem osztott szét. Eszternek az ülést csak könyörületből engedték át eddig és nem azért, mert valóban az övé volt.

A bíróság mégis Eszternek ítélte oda az ülést, amiről egy megfelelő okmány is készült. Előfordulhat, hogy a fentiekben említett Josif Granichstetter azonos az 1813-as pesti restaurációt aláíró Granichstädterrel, akiről azt is tudjuk, hogy 71 éves korában hunyt el 1837-ben az *Obere Donau Zeil* 3-ban. A halál oka a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint a *Brustwassersucht* volt.

Óbudán pedig 1824-ben még egy hasonló történetet jegyeztek fel a zsinagógai ülések kapcsán. Október 24-én Rebeka, egy bizonyos Jesaja Simon-Fleischer (hentes) leánya, nagyapjának – Seckel Saintek-nak - és nagyanyjának – Jochewednak – örököséként jelentkezett a bíróságon. A nagyapja már 1788-ban, a nagyanyja 1814-ben halt meg. Nászajándékul (*Morgengabe*) a nagyanya egy zsinagógai ülést kapott a nagy zsinagógában, amelyet Rebeka most magának követelt.⁷⁹

Az óbudai zsinagógai ülések körüli viták több dologra engednek következtetni. Mindenekelőtt ezek élő tanúi Nepauer Máté által 1767-69-ben épített és hamarosan lebontott zsinagógának. Ugyanakkor azt is jelzik, hogy abban az időben már állt az új zsinagóga (1821), amelynek építése a közösségnek rengeteg pénzbe került.⁸⁰ Így a zsinagógai ülések

⁷⁹ „Morgengabe” jelentéséről ld. Hrotkó Larissza 2008. 17.

⁸⁰ Összeg: 130012.36 bécsi értékű forint. Parczel 1901. 4-5.

A Magyar-Zsidó Oklevéltár III. kötetében megtalálható az óbudai zsinagóga építési telkének 1737. szeptember 29-i adás-vételi megállapodása: MZSO III. 753/462. sz. bejegyzés.

még nagyobb értéket jelentettek ebben az új épületben, mint általában máshol. Ezt Franz Schams is megemlítette, aki könyvében vagy 10 oldalon keresztül dicsőítette a pompás Óbudai zsinagógát és dicsérte az óbudai zsidók üzleti ügyességét.⁸¹ A zsinagóga fenntartását, illetve a zsinagóga melletti kórház működtetését a zsinagógai ülések eladásából fedezték. A licitálás során több ezer guldent is kínáltak egy-egy székért, ami szép összeget hozott a közösségnek.

A zsinagógai ülésekkel kapcsolatos viták kivizsgálásáért általában a nők folyamodtak, mert a férficsaládtagok néha visszaéltek a nők gyengébb helyzetével. Igaz, a közösség előljárósága szinte minden ilyen esetben a nők javára döntött. Talán azért is, hogy a közösségnek ne kelljen még egy szegény özvegy (illetve árvaleány) eltartásáról gondoskodni, hiszen a zsinagógai ülést a nő bármikor pénzzé tehetette.

Hasonló esetek fordultak elő Pesten is, noha ott 1830. körül – több kisebb zsinagógában - ez nem volt annyira szembetűnő. Majdnem ugyanakkor, amikor Eszter és Rebeka Óbudán harcoltak jussukért, egy bizonyos Sara Saxl özvegy 1831-ben panaszkodott a pesti előljáróknak a lengyel (*polnische*) zsinagógában elveszített ülések miatt. A vezetőség kérte „die Gabaim der polnischen Schul die Synagog-Bücher zu zeigen.” Ez a bejegyzés is mutatja, hogy az ülések miatti viták a családi viták egyik gyakori esetét képezték, amelyekben a nők voltak a sértett felek.

Rövid óbudai kitekintésemet egy zsidó iskolai ünnepségről szóló hír felidézésével fejezem be. Az 1833. évi német nyelvű Vereinigte Ofner-Pester⁸² beszámolt arról, hogy március 8-án az Óbudai Izraelita közösség németül *Trivial*-nak nevezett általános iskolája megtartotta a szokásos nyilvános vizsgát, amelynek során a tanulók az általános iskolai ismereteken kívül a német és a magyar nyelvű olvasástudásukat is bemutatták. 140 fiú és lány ebből is remekül vizsgázott. Főleg 4 lány tüntette ki magát a magyar beszéd magas fokú tudásával, és egy 11 éves leány az alkalomhoz illő beszédet is mondott magyar nyelven. Az óbudai zsidó hölgyek társalgási képessége, tehát, megfelelt az újkori emancipációs elvárásoknak, ám több kérdés is vetődik fel eme újsághír hallatán. Mindenekelőtt, hogy milyen arányokban képviselték magukat a nemek a 140 fős tanulócsoportban, és az, hogy ez az elitcsoport mekkora hányadot képezett az egész zsidó óbudai gyermekseregen belül. Az is kérdéses, hogy az általános iskolát elvégzett óbudai zsidó lányok közül valaki továbbtanult, illetve valamilyen szakmát

⁸¹ Schams 1822. 641-646, Bácskai Vera 1971. 90

⁸² Vereinigte 1833 (24) 373

szerzett. Minden esetre azt látjuk, hogy Óbudáról Pestre települő zsidó nők némelyike már rendelkezett a házkála követelményeit kielégítő műveltséggel.⁸³

IV. ÓBUDA UTÁN. A PESTI KEZDET

1. A pesti környezet

1. 1. A pesti népességi és vallásügyi viszonyok

Már a 19. század első felében a pesti életviszonyok élénken érdekelték a szakmai kutatókat és a szépírókat. Dr. Anton (Antal) Jankovics úgy írta le az 1830-s évek városát, mint egy több nemzetiségű települést, amelyre mégis a németesség volt jellemző.¹ Jankovics leírásából kiérződik a magyarság iránti vonzalma. Ha figyelembe vesszük a szerző antropológiai tipológiáját, akkor a magyarokra leginkább a *Naturmensch* megjelölés illet.² A magyarok akkortájt ugyan még kevesebben voltak Pesten, mint a németek, ám a szerző szerint ők voltak ott „otthon.”

Ezzel szemben a zsidók Jankovich leírása alapján egy gyenge, idegen hajtásnak tűntek, akik nem illettek sem a városhoz, sem annak politikai céljaihoz.³ Ugyanis a zsidók makacsul ragaszkodtak a régi szokásokhoz, nem szerettek dolgozni, nem vitték túlzásba a tisztálkodást, nem ügyeltek az egészséges táplálkozásra, de meg arra sem voltak hajlandók, hogy a közösségi tagok életeseeményeit rendesen anyakönyvezzék.⁴ Külsőleg a zsidók egymáshoz hasonlítottak, és semmiben sem tértek el más országok zsidó lakosságától, vagyis a rokoni szálak egymáshoz fűzték őket, nem pedig a Magyarországhoz. Nem is csoda, tehát, hogy nem élvezték ugyanazokat a jogokat, mint a város többi lakói.⁵ Az igazsághoz tartozik

⁸³ Többet a házkála terjesztői sem követeltek egy nőtől, sőt kifejezetten korlátozták a nők továbbképzési törekvéseit.

Erről: Hecht 2009. 29, Hrotkó Larissza 2009. 54-58

Az óbudai zsidó iskoláról beszámol egyébként Schams Ferenc is: „5 Klassen - 300 Zöglinge, beyderley Geschlechts.”

Schams 1822. 645

¹ Jankovich 1838. 120

Jankovich József a nádor orvosa volt: Bácskai Vera 1971. 53.

Schams Ferenc leírásából a pesti lakosság összetételéről:

„[...] keine Familie ihre einheimische Abstammung mehr bis in die dritte Generation hinaufführen kann, mit einiger Ausnahme der Griechen und Raitzen, besonders der Juden, Ungern, Slowaken, Siebenbürger, Österreicher, Böhmen, Mährer, Steyermärker, Tyroler, Italiener, Franzosen, Baiern, Schwaben, Sachsen, Rheinländer, Schweizer, Lothrninger u. a. m. wandern unaufhörlich nach Pest [...]“ (Egy család sem vezetheti vissza az itteni származását a harmadik generációig, kivéve néhány görögöt, rácot, különösen zsidót, magyarok, szlovákok, erdélyiek, osztrákok, csehek, morvaiak, stájerországiak, tiroliak, olaszok, franciák, bajorok, svábok, szászok, frankok, svájciak, lotaringiaiak és még sokan mások sietve vándorolnak Pest felé...)

Schams 1821. 109

² Uo. 113 és 113-120.

³ Uo. 121-122

⁴ Uo. 97

Schams Ferenc leírásából úgy tűnik, mintha a zsidók nomádszerűen rajzoltak volna különböző világrégiókban.

ugyanakkor, hogy még Jankovich számára is léteztek kivételes becsületes zsidók, akiket nagyra tartott. Ilyen volt például a szerző kollégája „humaner und einsichtsvoller Direktor Dr. Jakobovich.“⁶

Idegen, vagy sem - némely tiltakozás ellenére az első zsidó lakosok már 1771-ben telepedtek le Pesten és szemmel láthatóan beilleszkedtek, sőt sajátos pesti kultúra valódi alkotó elemévé váltak.

Büchler Sándor szerint is utoljára 1773-ban büszkélkedhetett Pest zsidómentességével.⁷ Az 1787. évi első hivatalos összeírás pedig már 14 tolerált zsidót 114 lélekszámmal (családtagokkal és szolgálakkal) mutatott ki.⁸ Moess Alfréd demográfiaja ettől kissé eltér, hiszen Moess a Magyar-Zsidó Oklevéltár adatait⁹ veszi figyelembe, amelyek szerint 1784-1785-ben Pesten csak 40 első zsidó telepese volt. A pesti zsidó település alapkövének lerakása idejét Moess 1783-ra teszi, az első pesti telepesei szerinte is Óbudáról származtak.¹⁰ Ám mindkét szerző megegyezik abban, hogy 1799. végén már 310 tolerált és 765 commoráns zsidó élt Pesten.¹¹ Úgy a Pest egész lakossága, mint ezen belül a zsidó népesség is egyaránt dinamikus szaporodott. De míg 1809-1842/43-ig Pest lakossága „nagyjából megkétszereződött, a zsidóság száma az 1809. évinek mintegy négyszeresére emelkedett és százalékaránya közel megduplázódott.”¹²

Eme nép polgári jobbítása nem sikerült úgy, ahogy kívánatos lett volna.

Schams 1821, 130-131.

„[...] sie säen nicht, sie ernten nicht und sammeln nicht in Scheunen, sie verfolgen bloß den Weg ihres partiellen Handelns“ „Sie scheinen die schönen Werke der emanzipierten Juden – Mendelsohn, Ben-sew, Ginzburg etc. – nicht lesen zu wollen.“ (nem vetnek, nem aratnak és nem gyűjtenek a magtárakba, csak kiskereskedelmük útját követik... Úgy tűnik, hogy nem akarják olvasni az emancipált zsidók – Mendelsohn, Ben-sew (?), Ginzburg etc. szép műveit.)

Schams 1821. 132

⁵ Jankovich 1838. 121

Ezzel szemben Schams úgy vélte, hogy a pesti zsidók külsőleg nem különböztek a nemzsidóktól. Schams 1821. 135

⁶ „humánus és empatikus Dr. Jakobovich igazgató”: Jankovich 1838. 243

⁷ Büchler 1901. 399. Meg kell jegyezni, hogy Büchler eme állítását az 1826-1827. évi zsidó adóösszeírások is igazolják. Így, például Isak (Izsák) Berkovits (1827/497 ill. 1826/498) pesti születésű zsidó 1827-ben 53 éves volt, vagyis 1774-ben született Pesten. Nikolsburgi születésű Löbl Deutsch (1826/559), és aszói származású Elias Bajer (Bauer, 1826/939) 1771. óta élt Pesten saját bevallása szerint.

Magyar-Zsidó Oklevéltár XVI. kötete közli az 1767/8. évi országos zsidó összeírás adatait. „Buda város területén (1767-ben) nincs zsidó lakás”. Ugyanezt írták a pesti viszonyokról is.

L. MZSO XVI 1974. 167 (26/5. és 6. sz. bejegyzésnél)

Demian J. A. katonatiszt-szerző történeti leírásában szerepel egy mondat, amely mutatja, mennyire megbízhatatlannak és ellentmondóak voltak a jelentések. Az 1792. évi állapotokat összefoglalva állította, hogy Pesten nem volt zsidó lakos: „So hat z. B. die Stadt Pesth schon vor alten Zeiten her das Vorrecht genossen, dass sich auf dem Umfange ihres Gebiets kein Jude festhaft.” Demian 1805. 352

⁸ Büchler 1901. 347

⁹ Moess 1968. 93

¹⁰ Uo. 60. Moess itt is Büchler Sándorra hivatkozik.

¹¹ Büchler 1901. 344, Moess 1968. 60

¹² Moess 1968. 64

Az 1827-ben megjelent pesti kalauz szerint a városban 3991 zsidó lakos élt.¹³ Ez a szám (7,4% Moess Alfréd adatai alapján)¹⁴ magasabb volt az országos mutatónál (2,28%). Akkoriban a latin és görög szertartású katolikus lakosság a magyarországi összlakosság 60,37%-át is elérte. A katolikus többség meghatározta a más vallásúak magatartását és erkölcsi felfogását. Eklatáns példája a katolikus vallásetnikum dominanciájának, hogy noha a református és az evangélikus vallású magyar lakosok az ország lakosságának 25,69%-át tették ki,¹⁵ csak 1813-ban írták elő törvényben, hogy az evangélikusok többé nem nevezhetők eretnek.¹⁶ Pesten 763 református és 1660 evangélikus élt, 1835-ben a lakosság számának növekedésével emelkedtek ezek a mutatók is. Az evangélikus lett a domináns protestáns vallás Pesten.¹⁷ A pesti Deák téri nagy evangélikus templomot 1811-ben szentelték fel, 1830-ban volt a pesti Széna (mai Kálvin) tér első református istentisztelet.¹⁸ Ám a város továbbra is túlnyomóan római-katolikus maradt. A katolikus vallás valósággal városvallássá fejlődött.¹⁹ Zsidó telepeseeknek, tehát, elsősorban a magyarországi római-katolikusok rétegében kialakult magatartási normákhoz kellett igazodniuk. A Helytartótanács 1800. március 18-i, 6320. számú rendelete is a római-katolikus vallást egyenest *uralkodónak* nevezte, amikor előírta, hogy „az elhagyott és kitett ún. „státus-gyermekeket” az uralkodó vallásban kell nevelni, tekintet nélkül a befogadó vagy az örökbefogadó vallására.”²⁰

A templomokat és a templomtereket a pesti római-katolikus szónokok, illetve prédikátorok uralták, akik jellemzően képviselték a pesti kultúra két domináns profilját: a németet és a magyart.²¹ A magyar nyelv még 1804-ben is csak egyike volt a városban használt nyelveknek. Az 1804. január 1-i Vereinigte Ofner-Pester újság egy elméleti-gyakorlati tanfolyamot hirdetett az „itteni főiskolán,” amelyet az orvosok és sebészek képzési kurzusa mellett szerveztek a patkolással is foglalkozó állatorvosoknak. A nyilvános előadásokat latin nyelven, az írni és olvasni tudó kovácsok részére magyar, német és szlovák nyelven is tervezték megtartani:²² „[...] die öffentlichen Vorlesungen werden in lateinischer,

¹³ Dorffinger 1827. 186

Schams Ferenc szerint 1820 körül Pesten 224 zsidó család lakott: Schams 1821. 132

¹⁴ Moess 1968. 64. Kósa János adatai csak 6,4%-os mutatót eredményeznek, de ez akkor is jóval az országos átlag felett volt. Kósa 1937. 5-6.

¹⁵ Balogh Margit-Gergely 1993. 42

¹⁶ Uo. 35

¹⁷ Kósa 1937. 146

¹⁸ Uo. 43

¹⁹ Uo. 80

²⁰ Balogh Margit-Gergely 1993. 25

²¹ Kósa 1937. 81, 82-83, 89

²² Vereinigte 1804 (1) 2.

für die schreib-und lesekundigen Schmiede aber in ungrischer, deutscher und slowakischer Sprache abgehalten.“

Ugyanez a német nyelvű újság 1804. május 27-én olyan hirdetést tett közzé, amely jól példázza a magyar nyelv tudatos, programszerű népszerűsítését. Egy ismeretlenségbe burkolózó személy versenyt hirdetett, amelynek résztvevőinek az alábbi kérdésekre kellett válaszolni: „Wie weit kam bisher die Ungrische Sprache in ihrer Ausbildung? und wodurch könnte diese noch mehr befördert werden?”²³

A nyertes 12, a második helyezett 6 dukát díjra számíthatott. Úgy látszik, a pályáztatás nem volt nagyon sikeres, mert a jelentkezés, illetve a válaszok beadásának idejét meghosszabbították.

Egy 1841-ben megjelent osztrák úti leírásban, amelynek érdekessége nemcsak az igazán jó nyelvi kivitelezése, Pest város és annak társadalma színes, csípős, helyenként szatirikus ábrázolása, de a szerző titokzatos három betűs (G. S. B.) megjelölése a címlapon, igen pozitívan ábrázolta a magyar ifjúságot a német fiatalokhoz képest. A szerző a magyarokban a dinamizmust és a hazaszeretetet emelte ki.²⁴

Hogy a pestiek nem kedvelték az idegeneket, és hogy a zsidókat még évekig idegeneknek tartották, kiolvasható a levéltári iratokból. De a hatóságok a 18. század közepétől a polgári társadalom fenntartása érdekében inkább az adminisztratív eszközökkel próbálták szabályozni az együttélést és az áthaladó forgalmat. A rendeletek között érdemes megemlíteni az 1799. október 18-i helytartótanácsi határozatot, amely előírta, hogy amennyiben „a városi pénztárak valamely felekezeti iskolát segíveznek, ezen túl kötelesek mindegyik helybeli felekezeti tanintézetet a lakosság felekezeti arányszáma szerint segívezni.”²⁵

Ez a szabályozás biztosan csak a keresztény felekezetekre vonatkozott, és ezt a feltételezésemet egy 1804. július 8-i rövid újságcikk megerősíti. A cikk ugyan konkrétan nem Pestről, hanem a Váci Süketek-Intézetéről (*Taub-Stummen-Institut*), illetve az intézeti felvételi szabályokról szólt, de egyértelműen mutatja, hogy a korabeli társadalom előnyben részesítette a keresztény felekezeteket és a férfi nemet:²⁶ „Die Anzahl der Zöglinge, welche in dies Institut unentgeltlich und ohne Unterschied der (christlichen) Religion aufgenommen werden,

²³ Vereinigte 1804 (43) 547: Meddig jutott el a magyar nyelvtanulásban? Mit tehet még érte?

²⁴ R. J. Rügen in: Oesterreichische Daguerreotype, Leipzig 1841

A könyv egyes leírásainak szerzője Anton Reclam jun. Volt, aki a könyvet szerkesztette és kiadta az 1828-ban alapított, ma is világszerte ismert Reclam-Kiadóban.

²⁵ Balogh Margit-Gergely 1993. 25

²⁶ Vereinigte (55) 715

Magyar fordítás: A növendékek száma, akiket ebbe az intézetbe térítésmentesen és vallási (keresztény – saját megj.) felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül vesznek fel, 20 fiú és 10 lány. Felvételnél ezek ne legyenek 7 évnél fiatalabbak, se 14 évnél idősebbek.”

begreift 20 Knaben und 10 Mädchen. Sie dürfen bei ihrer Aufnahme nicht unter 7 und nicht über 14 Jahr alt sein [...]“

A levéltári zsidó levelezés egyik leggyakrabban említett nem zsidó alakja Johann (János) Boráros volt. Az *Intimata* (Int. a. m.) zsidó iratanyagban többször találkozunk Boráros nevével,²⁷ első alkalommal a 418-423. számmal jelölt iratcsomó lapjain, ahol ez áll: *Joannes Boráros Ordinarius Iudex et Comitatus Pest Assesor* (táblabíró és Pest vármegyei ülnök).

Boráros bíró úr feladataihoz tartozott a Pesten keresztül áthaladó és az itt letelepülő külföldiek felügyelése is. Ilyen módon szoros kapcsolatba került a pesti zsidókkal. Leveleiket szorgalmasan német nyelvre fordító zsidók időnként Johann von Boráros úrnak szólították a bírót (lásd például az *Intimata* iratok 426. sz. oldalán) egyrészt a hivatali széke iránti tiszteletből, másrészt a *von* egy divatos toldalék volt a nevek előtt. Boráros János ellenőrizte, hogy a zsidók megtartják-e a városra érvényes szabályokat és a kötelező formalitásokat. A bíró iratai között²⁸ – eltérően a zsidó külső levelezéstől – több a latin, mint a német nyelvű levél, és vannak nyomtatott iratok is (ezek főleg a körözvények voltak, de közöttük egy sem vonatkozott a zsidókra).²⁹ Néhány magyar nyelvű irat is előfordult már a kötegben, holott 1848 előtt a magyar nyelv hivatali használata nem volt jellemző Pestre. Boráros János működési ideje alatt Pesten és környékén nemcsak a zsidók, de sok olasz átutazó is megfordult, főleg a napóleoni háborúk miatt. Voltak rendes olasz tranzit kereskedők, mint például Georgini, aki gyümölcsöt vásárolt Pesten és a Fekete-tengeren keresztül vitte ki áruját az országból. De bőven akadtak kis- és nagy szélhámosak is.

1797-ben tartózkodott Pesten, majd el is utazott macedón születésű *Solimann Bassa*, török alattvaló. Kísérte őt az ugyancsak macedón származású *Mortohai* (valószínűleg Mordehaj) *David* (*Bedienenter*, azaz a szolgáló), aki Dubnicából érkezett, valamint szerbiai születésű, Belgrádból érkezett szolgálja. Mindketten nőtlen zsidók voltak.³⁰ Mordehaj Dávid 18 éves, középtermetű, rövidre nyírt hajú és fekete szakállú, Izrael Izsák 40 éves, ugyancsak középtermetű, fekete hajú és barna szakállú férfi volt. Mordehaj Dávid szeme szürke, arca hosszúkás volt, miközben Izsák szemét feketének, arcát pedig teltnek mondták. Jóllehet

²⁷ BFL: 1202. c. Int. a. m. 4647-4957/I. (1789-1807)

²⁸ BFL: IV. 1225

²⁹ A zsidók körözvényeit lásd Schram Ferencnél: „1790-1819. közti körözölevelek, nyelvi és néprajzi adatai”, Budapest, 1964. Itt az 1791. évi 16. 430. számú körözö levélben találunk egy korabeli zsidó leírást Weis Móyses 22 éves óbudai zsidóról, aki „nagy fekete kerék kalapba, sárgás fejér stráffal pötsögetett pruszlikba, fekete bugyogóba, német saruba” járt. Schram 1964, 34.

A 35. oldalon még egy leírás, amely másként írt le egy körözött zsidót: „Mikolás József Zsidó Pécs és Makó közt lopott s elszökött. Járt setét kék frakba, Kávé színű hosszú Kapútba Sárga és kék tsikos Pantaleonba Német Tszimába és most modi Kalapba.” 1813. 4915. sz. (A körözést Makón bocsátották ki). 39. oldalon van még egy leírás, amelynek alanya egy bizonyos Herschl Bergl Ungról.

Mordehaj és Izrael zsidó vallásúnak vallották magukat, az azonos etnikumhoz való tartozás külsejükről nehezen megállapítható. Ebből a feljegyzésből láthatjuk, hogy Macedóniából is jöhettek az úgynevezett török zsidók a pesti közösségbe.³¹

A szapora pesti zsidó közösség körüli város is mind nagyobb lett. Az 1848. évi statisztikák 80 ezer pesti lakósról számolnak be. Jól strukturált városigazgatásra valóban volt szükség.³² *Der Pester Bote* német nyelvű pesti újság szerint az 1850. évi népszámlálás kiderítette, hogy Pest lakossága már 106. 379 lelket számlált. Az idegenek számának levonása és a távollevő városlakók hozzáadása után ez a szám 100. 619 főre növekedett: „Nach der im Jahre 1850 vorgenommenen Volkszählung in Pesth betrug die anwesende Bevölkerung von Pesth 106, 379 Seelen, nach Abschlag der Fremden (22, 993) und Hinzurechnung der abwesenden 442 Einheimischen ergab sich eine einheimische Bevölkerung von 83, 828 Seelen. Die zum Schlusse des Militärjahres 1846-47 vorgenommene Konskription hatte 100, 619 Einwohner nachgewiesen.”³³

1. 2. A terézvárosi zsidó demográfia és a terézvárosi utcák

A 18. század végi *Külső-Terézváros* adminisztratív területe a mai VI. és VII. budapesti kerületet foglalta magában. 1768-ban itt 366 ház volt, és ez a szám 1790-re majdnem megduplázódott.³⁴ 1824-ben már 1121 házat számláltak itt, amelynek 7112 ablaka volt.³⁵ Az utóbbi részlet ma talán feleslegesnek tűnik, de nem a 19. század elején.

³⁰ 101-102. jelölésű lapok: 1797. április 6-i lista azokról, akik „aus der hiesigen Contemacz herausgetreten sind”.

³¹ Vö. például az 1827. évi pesti összeírás 9. számú bejegyzését (1827/9), amely egy török zsidó kereskedőről szól.

A török és lengyel zsidók jelenléte Pesten azonban nem volt kívánatos. A „Hazai s külföldi Tudósítások” 1812. évi számában jelent meg a Királyi Helytartó Tanácsnak rendelete, amely elrendelte, „[...] hogy ezen Városból minden Lengyel és Török zsidók eltakarodjanak Augusztus hónap alatt, kik az itt maradásra már régibb szabadsággal nem bírnak.”

Nemzeti Újság vagyis Hazai s külföldi Tudósítások 1812 (8) 57.

³² L. például *Städtische Behörde* In: *Wohlfelster und zuverlässiger Fremdenführer...*, 1844, 69-75. A városban működött „Magistrat oder der innere Rath (1 Bürgermeister, 1 Stadtrichter, 1 Stadt-Hauptmann, 12 Magistratsräte).“ A városi tanács mellett működött a közjegyzői és az adóhivatal, a levéltár, az iroda stb. A külső tanács, vagy a választott polgárság 12 fővel (*genannte Bürger*) képviseltette magát. Működött a rendőri és a bírósági hivatal is: például *Kriminalkommission, Marktgericht*.

³³ *Der Pester Bote* 1857, 126 (Erinnerungskalender).

Ugyancsak az (Erinnerungskalender) rovatában olvasható egy megjegyzés arról, hogy 1851. március 9-én jelent meg az újonnan alapított magyar nyelvű *Pesti napló* első száma (124).

³⁴ Bácskai Vera 1982. 4.

³⁵ Patachich 1833. 17. Vö. Lipótvárosban ugyanakkor csak 297 ház.

Patachich József pesti tanácsos „*Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth*” című, 1833-ban Pesten megjelent könyvből idézem ezeket és következő adatokat. A könyvét németre fordította és kiegészítette a kolerajárványról szóló adatokkal Carl Patisz, megesketett „Landes- und Gerichts-Advokat Expeditör”. Patachich munkájára hivatkozik Dr. Groszmann Zsigmond (Groszmann: 204) és Moess Alfréd is (Moess: 66-67). Egyébként uo. Moess Dorffinger 1827. évi pesti kalauzát is megemlíti, amelynek adataival több helyen igazolom a zsidó levéltári iratokat. Ez fordítva is igaz: a zsidó levéltárban megtalált iratok igazolják (esetleg cáfolják) Dorffinger adatainak helyességét.

Patachich József tanácsos úr 1833. évi leírása a fenti részleteket is magába foglalta, de visszanyúlt a város néhány történeti előzményéhez is. Valószínűleg már a 30-as évek Terézvárosáról mondta Patachich, hogy a városrész néhány rendes utcának és szép épületnek örülhetett. Mivel 1796-ban a pesti utcákat már kezdték világítani (kezdetben csak 600 lámpa volt a városban, ami a 30-s években 1533-ra növekedett³⁶), Terézvárosnak is volt már valamivel több, mint 15 kivilágított utcája.³⁷

1829-ben Terézvárosban 44 utca volt 1306 házzal, míg Belváros 49 utcájában csak 696 ház állt. Terézváros zsúfoltságát csak Józsefváros, a legrégebbi pesti lakónegyed közelítette meg: 50 utcájában 1254 ház állt. Lipótváros ezzel szemben tágasabb volt: csak 425 ház állt 21 utcában. 1839-ben Jozsefvárosban 8.65.500, míg Terézvárosban 7.11.300 klasztert számláltak.³⁸ Ekkor Terézvárosban 1411, Józsefvárosban 1406 ház volt.

A régi Terézvárosban élt legtöbb pesti zsidó. 1827-ben 3259 zsidó lakosa volt, ebből 970 lány és 717 felnőtt nő. A fiúk és a felnőtt férfiak száma valamivel kisebb volt ennél: összesen 1572 fő.³⁹

A pesti zsidó statisztikában a fiútöbblet – legalábbis az 1826-27. években - nem egyenletesen mutatkozott. Dorffinger adataiból megállapíthatjuk, hogy Belvárosban és Lipótvárosban volt egy kis fiútöbblet (Belvárosban 31 leány szemben 44 fiúval, Lipótvárosban 141 leány szemben 185 fiúval), de a legsűrűbben lakott Terézvárosban a lányok voltak többségben: 970 szemben 916 fiúval. A születési statisztika a fiúknál valamivel kedvezőbb volt ugyan (92 fő, a lányoknál csak 84 fő. Szűrőpróbaként megvizsgáltam az 1827. évi adóösszeírás szerinti 100 zsidó családot, és kiderült, hogy 287 utód többsége – 160 fő – hímnemű volt), de a fiúknál magasabb volt a halálozási szám: 29 fő szemben 25 lánnyal. A felnőtt férfiak halálozási száma is nagyobb volt Pesten: 19 fő, míg a nőknél csak 10 (amennyiben az adatok megbízhatók).

Tekintettel a nagy különbségekre a felnőttek és a gyerekek száma között - például 970 lány, de csak 717 felnőtt nő a Terézvárosban, vagy 31 lány és 18 nő a Belvárosban - feltételezhető, hogy nemcsak a születési ráta, de a gyermekhalandóság mutatója is magas lehetett. És valóban: 1826-ban 92 zsidó fiú és 84 zsidó lány született,⁴⁰ de 25 lány, illetve 29 fiú meg is halt. A zsidó gyermekhalandóság volt a legnagyobb a pesti vallásesetnikai csoportok

³⁶ Patachich 1833. 5

³⁷ Uo. 4-5.

³⁸ J. Sadler in: Schlesinger 1840. 5

³⁹ Dorffinger 1827. 186

⁴⁰ Uo. 53

között.⁴¹ Pedig a rendkívül nagy gyermekhalandóság egész Pestre is jellemző volt. Döbbenetes adatot olvashattunk az 1783. évi *Wiener Zeitung*-ban, amely arról írt, hogy 1782-ben Pesten 799 gyerek született, de 963 halt meg.⁴²

Főleg az első életév volt kritikus, az 1839-es halálozások egy harmada, például, ezt a kort érintette. De még ezen belül is elsősorban a házasságon kívül született gyermekek között volt nagyobb a halandóság: 100 gyermekből 21 halt meg még az első életévben, míg a házasságban született gyerekeknél csak 10-12. Az ok a szülők (elsősorban a dolgozó nők) testi gyengesége, valamint a gyerekek hiányos ellátása, illetve hanyag felügyelet lehetett.⁴³

A nagy halandóság oka a város egészségügyi állapota is lehetett, amelyet Bakács Tibor a *Budapest egészségügyének száz éve* című munkájában röviden így ábrázolt: a csatornázás gyakorlatilag nem létezett, a vízvezeték csak egyes magánházakban volt. A személtakarítás ismeretlen volt. „A fertőző betegségek mibenlétét illetően éppen a kórokozók ismeretének hiányában a legellentmondóbb nézetek uralkodtak.”⁴⁴

1830-ra Terézváros a legnagyobb külvárossá nőtt. Több kutató, köztük Alfréd Moess is állítja, hogy a zsidóság 92-98%-a a Teréz- és Lipótvárosban lakott, a József- és a Ferencvárosban alig volt néhány zsidó. Patachich, aki kortársként ezt még Moessnél is jobban tudta, ugyancsak azt írta, hogy Terézvárosban lakott a pesti zsidó lakosság zöme.⁴⁵

Az egykori pesti kerületek közötti nagyságrendi és gazdasági különbségekre utalhatnak az 1841. évi *adórajstrom* (ingatlanadó) októberi számmutatói.⁴⁶

Kerület:	Adózók száma:	Befolyt összeg:
Belváros (Innere Stadt)	679	11.099, 28 Ft.
Lipót Város (Leopold Stadt)	464	9.246, 35 Ft.
Terézia Város (Theresien Stadt)	1465	8.238, 57 Ft.
József Város (Josef Stadt)	1536	2.541, 39 Ft.
Ferenc Város (Franz Stadt):	719	1.640, 30 Ft.

A Belvárosi 24. sorszám alatti görög templom, például, 100 forintot fizetett októberi adóként, míg a 823. sorszám alatti Teréz Városi *Izraelit. Gemeinde* csak 11 forintot, a 1028.

⁴¹ Uo. 54

⁴² Wiener Ztg. 1783 (5) 4. Az újságot (amint néhány más kiadványt sem) már nem sikerült beszerezni, ezért forrásként csak a Bibliográfia IV. kötetét adhatom meg: IV. 1965. 8.

⁴³ Schlesinger 1840. 92-93

Bakács Tibor az 1840-es évek Pest-város egészségügyi állapotának leírásában megemlíti egy balesetet, amely a „Kétszerecsén-uccában” történt. Egy gyerek le akart ereszkedni a lépcső korlátján, de lezuhánt és orvosi segítség ellenére meghalt. A városi tanács ennek nyomán arra kötelezte a háztulajdonosokat, hogy a korlátra csavarokat szereljenek annak megakadályozására, hogy a gyerekek csuskáljanak!

Bakács 1948. 14

⁴⁴ Uo. 5

⁴⁵ Moess 1968. 65, Patachich 1833. 3

⁴⁶ Az 141/2. évi pesti adórajstrom

sorszámú Plébánia a Nagy Mező utcában (ugyancsak a Teréz Városban) még annál is kevesebbet – 4 forintot – fizetett. Természetesen, ez az összehasonlítás nem egy háttéri gazdasági elemzés alapja, a célja csupán a nagyságrendek közötti különbségek szemléltetése.

A korabeli pesti térképeken⁴⁷ látszik, hogy *Waitzner Landstraße* a Duna felől Nyugaton elválasztotta a Terézvárost a Lipótvárostól, *Landstraße* Délen a Belvárostól, *Tabakgasse*, *Felbergasse* és a *Kerepescher Gasse* (mai Rákóczi út) a Józsefvárostól. Észak felé terültek el a magánkertek (többek között ott volt Dr. Rombach *Eisenbad* (vasfürdő) ingatlana). A Valero gyár (*Walero-Fabrik*) és az Orczy ház közötti lakótér egy sűrűn lakott utcahálózatot alkotott. Kiemelkedett a kerület képén a *König Gasse* és a vele párhuzamos *Drei Trommel Gasse*. A keresztutcák: *Nußbaum*, *Akazien*, *Kreuzgasse*, *Schiffmannsgasse*, *2 Herzengasse*, *Ellenbogengasse*.

Bácskai szerint 1824-ben, 1835-ben és 1847-ben tartották meg a terézvárosi teleköszeírásokat.⁴⁸ Összevetve Bácskai által közölt topográfiai mutatókat kideríthetem, hogy 3 *Trommel Gasse* 381 a mai Dob u. 7 (a ház tulajdonosa 1827-ben Setzer József volt), 3 *Trommel* 388 a mai Dob utca 21 (tulajdonos: Wurm József) volt.⁴⁹ Dob utca ezen részében laktak különösen szegény zsidók és itt volt az 1830-as évek egyik átmeneti zsidó kórháza, amelyben többnyire a szegények és az átutazók haltak meg (lásd az V. rész 3. fejezete *A hajadon anyák* című alfejezetében).

Patachich József megírta azt is, hogy a pesti zsidóknak 1833-ban báró Orczy házában az Ország úton (*Landstraße*) két szép új zsinagógájuk volt, de másutt is létesültek imaházai, ahol elvégezték az istentiszteletet. A 19. oldalon Patachich azt írta, hogy az Orczy ház a Király utcában állt, és a házban egy fürdő, illetve két 284 férőhelyes zsinagóga volt. Vagyis ez az Orczy-ház volt, amely a Király utca sarkán állt, és amelyet *Judenhofnak* hívtak. 1833. körül itt egy artézi kutat ástak éppen.⁵⁰

Erről írt a furcsa című, magát legmegbízhatóbbnak nevező *Pesti Idegenvezető* is, amely 1844-ben Pesten jelent meg. A *Wohlfeilster* (talán *wohlpfeilster*?) und zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebung“ eleinte egy szót sem szól a

⁴⁷ BFL: TBTk 2006. Még egy forrás: Fabó Beáta, Holló Szilvia Andrea, Budapest térképeinek katalógusa, I/1. kötete, 1660-1873.

⁴⁸ Bácskai Vera 1982. 3

⁴⁹ Dorffinger 1827: 100-132.

Wurm háztulajdonos nevét az 1841. évi „adólejstromban” is megtaláltam, de az új divat szerint már nem „W”-vel, hanem „V”-val íratta nevét.

⁵⁰ Patachich 1833. 11

Schams Ferenc leírásából kitűnik, hogy 1820 körül 2 nagy zsinagóga a Király utcában és 5 kisebb magán zsinagóga is volt a városban. A német zsidók ilyen módon elkülönültek a török, illetve „fränkisch” (frank!) zsidóktól, „obwohl alle insgesamt den Gott Israels nur in der hebräischen Sprache anbethen.“

Schams 1821. 131-136

városban lakó zsidókról. Csak a *Merkwürdige Gebäude, Plätze, Straßen und Gassen* (Különleges épületek, terek, utcák és mellékutcák) című részben tesz említést erről a különleges etnikai csoportról. A zsidók zsinagógái – írja a könyv – az Országúti Orczy-ház bérelt magánhelyiségében helyezkednek el. Egyikük igen kellemes belső berendezéssel rendelkezik.⁵¹

Ugyanez a könyv tesz egy figyelemre méltó említést a zsidó iskoláról és egy kevésbé hízelgő megjegyzést a zsidó könyvkereskedésről. A zsidó iskolát az 1814. évi királyi rendeletre létesítették az Orczy-házban. Az iskola a *Normal-Schule* mintájára működött, de a héber nyelvi oktatással kiegészítve. 1 tanár és 2 segédtanár 200 főt tanított itt. Ugyanebben az épületben volt egy másik iskola is, amelyben 160 fő tanult.⁵²

A zsidó könyvkereskedés egy jelentős gyűjtemény, de a kereskedelmi forma szerint inkább zsidóvárosnak tűnt az idézett könyv szerzőjének, mert részben régi könyveket tartott és a ház előtt is kereskedett.⁵³

Patachich József tanácsos leírása ezzel szemben Pest-város minden vallásnépészeti rétege iránt barátságos. A zsidó imádkozási szokások ugyan kissé egzotikusak lehettek számára, ám ellenszenvet nem érezhetünk, amikor, például, azt olvassuk, hogy a zsidók minden helyet templommá tesznek és imádkoznak ott, ha összegyűlt 10 nagykorú férfi (beleértve a 13. életévét betöltött fiúgyermeket is).⁵⁴

Közemberhez illően Patachich részletes információt közöl két zsinagóga közötti különbségről, amelyet nagyjából úgy magyarázott meg, hogy az egyik zsinagógában a *Minhog Pohlen*, a másikban a bécsi szokások szerint, a német–héber nyelvű imakönyvekből imádkoznak.

Úgy 25 évvel Patachich kora előtt *Judenhofban* egy Katrin nevű fiatal zsidó nő élt, akinek apja David Helfer az éppen alakuló zsidó közösség egyik előjárója volt. Később Katrin egy Glaser nevű özvegy kocsmáros felesége lett és a *Judenhofból* az Ország út (*Landstraße*) 536-ba költözött (1827/245. Lásd az V. rész 1. fejezetének *A vendéglátó- és élelmiszeripar* című alfejezetében), ahol még sokáig folytatta felnőtt életét.

Ágai Adolf pesti emlékeiben az Orczy-ház fényes történetét végét írta le, amelynek szemtanúja lehetett. A Valero-udvarral együtt az Orczy-házat a 20. század csákány-halálra

⁵¹ Wohlfeilster 1844. 50

⁵² Uo. 88.

⁵³ Wohlfeilster 1844. 98

⁵⁴ Patachich 1833. 28

ítélte a templomok, színházak, vendéglők, kávéházak és boltok maradványaival együtt, mert Pest mindig újult és semmilyen ősi nyomokat nem bírt elviselni.⁵⁵

A 18. század végén - 19. század elején a pesti polgárok az *electa communitas*-t (*erwählte Bürgerschaft*, azaz: választott polgárságot) alkották, míg a polgársággal nem rendelkezők a *Duldung* (avagy *Tolerancia*, azaz a tolerancia), vagy az *einstweiliges Verweilen* (*Commoratio*, azaz az ideiglenes itt-tartózkodás) címén lakhattak a városban.⁵⁶

A pestiek útleveleket is kaptak (*Passierscheine*), amelyekből látni lehetett a tulajdonosok születési helyének, vallásának, életkorának adatát, valamint alakjának, arcának, hajának, szemöldökének, orrának és szemének leírását. Ezt az útlevelet a tulajdonos által Pesten üzött tevékenységéhez volt szükséges, vagyis többnyire a férfi polgárok rendelkeztek vele.

A pesti hatóság szabályozta a lakók magatartását is. A polgári viselkedési norma az erkölcsi előírásokat is tartalmazta, például a felebaráti szeretetet, amelyet egy humanista felhívás formájában fejeztek ki: „Sei er noch so gering, noch so arm – sein Name ist Mensch!”⁵⁷

A szabályzat a tisztasági előírásokról sem feledkezett meg, a táplálkozás pedig egyszerű és elégséges kellett, hogy legyen, aminek számos pesti járvány (ami többek között az 1838. illetve 1848. évi zsidó halotti anyakönyvekben is követhető) ellentmondani látszott.

Ellentmond Patachich József által megfestett emancipált városképnek az a tény is, hogy Pesten egymást követték a gyilkosságok és a rablások. A *Pressburger Zeitung* 1790-ben 476. oldalon számolt be Mátyás-templom kirablásáról, amely június 2-ról 3-ra való éjszakán történt. De hogy ez nem volt csak egyetlen ilyen esemény, igazolja, többek között, a *Pester Zeitung* is, amely 1846. évben 937, 1021, 1027, 1521, 1779, 1847, 2349, 2359, 2381 oldalakon tudósított súlyos bűncselekményekről.⁵⁸ A prostitúció és a nemi betegségek terén pedig Pest előkelő helyet foglalt Európa városai között.⁵⁹

1. 3. A terézvárosi lakók és polgárok: a lakóházak és a háztulajdonosok

A demográfiaiak szerint a pesti zsidóság erőteljes szaporodása az 1815/16-16/17, 1831/32-1834/35. évekre tehető. Az 1842-43. évekre a zsidók a városi lakosság 10,8%-át tették ki (ez 7. 643 fő volt).⁶⁰

Pedig a pesti élet egyáltalán nem volt könnyű: a járványok megszokott ütemben tizedelték a lakosságot. 1831-ben egy újabb kolerajárvány sújtotta a várost, ami állítólag nem jelentette a

⁵⁵ Ágai 1998. 292-294

⁵⁶ Patachich 1833. 89

⁵⁷ Patachich 1833. 123

⁶⁰ Moess 1968. 93

zsidó lakosság lélekszámának kedvezőtlen változását, holott Bakács Tibor szerint a halálozási arány Pesten 1831-ben igen kedvezőtlen volt: 100 megbetegedésből 31 halállal végződött. Az 1848. évi kolera járvány sem volt enyhe lefolyású. Ennek nyomát a zsidó halálozási anyakönyvekben is megtaláljuk (426 bejegyzés). Ez a járvány csak 1850-ben kezdett csillapodni.⁶¹

Az 1838-as árvíz után a zsidó lakosság száma több mint 450 fővel esett vissza. Eme állítást a levéltári zsidó halotti anyakönyvek nem támasztják alá. 1838-ban összesen 139 halálozást regisztráltak. Ekkor hunyt el, például, 60 éves Moritz Löwentritt Lovasberényből, aki rabbi volt és valószínűleg ideiglenesen tartózkodott Pesten. Löwentritt rabbi *Landstraße* 564-ben halt meg hidegrázásban (*Zitterfieber*, XX. fólió/ 89). Ugyancsak 1838-ban halt meg 55 éves Anna Walther, egy zsidó felesége (XX. fólió/87). Halálának oka *Unterleibsentzündung* (altesti gyulladás) volt. Valószínűleg nem minden halálesetet jegyeztek meg pontosan, hiszen az árvízi károkról szóló jelentések 404 megrongálódott és 811 összeomlott terézvárosi házról számoltak be. Összehasonlításképpen: Józsefvárosban 891 ház beomlott, 115 megrongálódott, Lipótvárosban 394 ház közül 256 sértetlen maradt, nagyon megrongálódott 67, bedőlt 71, miközben Terézvárosban csak 166 ház úszta meg épen a nagy árvizet.⁶²

Többek között azért, mert itt sok volt a szegény vályogház. A zsidók között is több áldozat lehetett, ennek nyomát a halotti anyakönyvekben azért nem láthatjuk, mert a megtalált holttesteket nem a zsidó temetőben temették el. Egyetlen bejegyzés, amely valamilyen kapcsolatba hozható az 1838. évi árvízzel, a Felber-utca 307. sz. alatti kórházból származott és így szól: „Fischl Huthändler, Alter: 48 Jahre, todt eingebracht.”⁶³ (Fischl Huthändler, 48 éves, holtan hozták be.) 1839-ben is volt bejegyzés egy ismeretlen holttestről, amelyet a Duna vízből emeltek ki (XVII/95). Egyéb jelét annak, hogy 1838-ban egy természeti katasztrófa sújtotta volna a zsidó lakosságot, a halotti anyakönyvekben nem találtam.

A szervezettebb közigazgatás érdekében a Terézvárost nyolc belső kerületre osztották szét. A Terézváros és környékének zsidó lakossága – legalábbis 1841-ig – bérházakban, vagy

⁶¹ Bakács 1948. 8, 10.

Az anyakönyvek szerint 1848. októberében megjelentek a tifusz-járvány szörványos esetei (például a Zriny Gasse 186-ban), majd minden környékbeli kórházban szaporodtak a tifusz okozta halálesetek, amelyeket a kolerajárvány követett. L. az A 37-es anyakönyv 66-68. lapját: a 350. sz. bejegyzés alatt szerepel például Samuel Spitzer, aki Balassagyarmaton született és a Nemzeti Gárda 39 éves altisztje (*Korporal*) volt. Spitzer ugyancsak a járvány áldozata lett, és a katonai kórházban halt meg.

BFL XV 20 Egyházi anyakönyvek.

⁶² Némethy 1938. 125

Uo. 127. oldalon van egy összehasonlítás a városi kerületeket ért anyagi kárról. Terézváros kára 3. 686. 334 Ft volt, miközben Belváros gazdagabb lakosságát 1.071.040 forintos kár érte. Lipótváros kára 545. 706 Ft. volt.

⁶³ Sterberegister (Toten-Protokoll) XXXIII. Fólió/122.

kisebb fogadóknak lakott. Ugyanis 1841. előtt a zsidóknak Pesten nem is lehetett saját házuk.⁶⁴ Betelepüléskor a zsidók megkaphattak ugyan a keresztény kereskedőt is megillető jogokat,⁶⁵ de a polgári státusz megadásában még sokáig nem reménykedhettek.

A zsidók polgárosításának kérdése csak 1839-1840-ben került a pestmegyei közgyűlések elé. A későbbi szerzők ezt a folyamatot zsidó emancipációnak nevezték, holott itt elsősorban a magyarországi és pesti társadalom fejlődését, illetve emancipációját akadályozó helyzet megszüntetéséről volt szó.⁶⁶

A zsidó születési, illetve halotti anyakönyvekben talákoztunk sok terézvárosi bérház és fogadó nevével. Sajnos, ezek helyenként teljesen olvashatatlanak, ám néhányat felsorolhatunk: *3 Trommel in 3 Trommel* (3 Dob a 3 Dobban) és *beim Regenbogen* (a Szivárványnál) a Dob utcában, *beim grüne Kranz* (A zöld koszorúnál) az Ellenbogen (azaz Könyök) utcában, a *zur goldene Schaf* (Az arany juhhoz) és a *zum Rettig* fogadó a Rettig (Retek) utcában volt található. Schwarzadler (a Fekete Sas) utcában állt a *zum Schwarzen (H)Uhu* (A fekete bagolyhoz) nevű fogadó. A Király utcában volt a *schwarze Katz*, és a Könyök utcában a *goldene Maus*. Persze, a *weisse Gans* (Fehér liba) sem hiányozhatott a névválasztékból. A bérházak nevei is találóak voltak: *Schmied Ungars Haus* (a magyar kovács háza), *Simon Haus*, *Schulmeisterhaus*, *Bachfried-Haus (Bachfriedsche)*, *Brandnerische Haus*, *Wagnersche Haus*. A Síp utcában állt az *englische Haus*, ami az Angol Király utcának közelsége miatt érthető is volt. De hogy mit akart mondani a *Schwindungs-Haus* elnevezés, nem könnyű kitalálni. A Grosse Nussbaum (Nagy diófa) utcában természetesen *beim Birkenbaum* (A nyírfánál) ház állt. *Zum guten Hirten* (A Jó pásztorhoz) is valószínűleg egy kisebb fogadó lehetett. Az Orczy házat *Orzische Haus*-nak nevezték. Néhányszor talákoztunk egy édes hangzású lakáscímmel is - a *Marcipáni* házzal, amelyről később kiderült, hogy valójában Marczibányi név rontott írása volt!⁶⁷ 1850-től kezdődően mind kevesebb háznév és mind több házszám szerepelt a jegyzőkönyvekben, ami a város központi területrendezésére és a nyilvántartás rendszeresítésére utalt.

Az első zsidó háztulajdonos az óbudai Simon Boskovics (Boscovitz), illetve az ugyancsak óbudai Kaunitz volt. Több tehetős óbudai telepes a Terézváros külső utcáin rendezte be

⁶⁴ *Hölgyfutár* 1849-ben közölte, hogy most már a zsidók is vásárolhatnak belvárosi házat.

Hölgyfutár 1849. 83 In: Bibliográfia III. 1964. 324

⁶⁵ Például: BFL 1202pp 1786-1817 (Letelepedési ügyek), 1835. sz. budai átirat.

⁶⁶ Bródy In: Magyar Zsidó Szemle 1933/1-4. 205

⁶⁷ BFL: 1837. évi születési anyakönyvek (Geburtsregister XV. 20)

Patachich a háztulajdonosok közül meg is nevezte Marczibányi urat, akié a *Götter* (jiddisül: *Getter*) utcában álló, Hild-ház volt.

Ld. Patachich 1833. 19

háztartását: Boskovitz a Bálvány utcában, Sámuel Goldberger a Fekete Sas (*Schwarzadler*) utcában lakott. Egyikük sem lakott a Terézváros belsejében, a Király, vagy a 3 Dob utcában.

A betelepülő pozsonyiak közül többen eleve a Lipótvárosban, főleg a *3Kronen* (Három Korona) utcában kerestek szállást. Az 1840. évi halotti anyakönyvből tudjuk, hogy Simon Löwy és Sámuel Bräuer nagykereskedő – mindketten *aus Preßburg* (Pozsonyból) – a Három Korona utcában halt meg.⁶⁸ Később a tehetősebb óbudaiak is elhagyták a Terézvárost. József Löbl Boskovitz nagykereskedő David nevű 19 éves fia a lipótvárosi József téren álló házban halt meg.⁶⁹ Samuel Ullmann Váczi (*Waitzner*) utón élt. Carl Ullmann Charlotte nevű feleségével viszont József tér 161-ben lakott 1844-ben. 1849-ben a házszám megváltozott, de az is lehet, hogy valamelyik évben rosszul írták be.⁷⁰

Dob utca a Terézváros egyik belső főútvonalát alkotta. Az utca eredeti neve *3 Trommel Gasse*, azaz 3 Dob utca volt, a lakott területe körülbelül a mai Klauzál tér magasságáig – vagyis a Pacsirta mezőig, illetve a városi lövöldéig - tartott. Feljebb a kertek, a szőlősek és a *Viehmark* (barompiac) helyezkedett el. Az elnevezését az utca valószínűleg a *Drei Trommel* fogadóról kapta meg. Az 1836-as születési anyakönyvben a fogadó nevével többször találkozunk (háromszor csak az első fölión). A *fogadó* szó a jegyzékben ugyan nem olvasható, de az elnevezés jellegzetes formájából (*Drei Trommel in Drei Trommel*, vagy fonetikailag kissé változtatva: *3 Dromel in 3 Dromel*) hamar rájövünk, hogy a név valójában egy fogadót takar.⁷¹

Király utca (*König Gasse*) képét több irodalmi mű rögzítette számunkra. Nagy Ignác (1810-1854), a zsidó témák nem feltétlenül jóindulatú feldolgozója a „Nagyravágyó” című novellájában ezt a képet nyomorúságosnak, sőt visszataszítónak festette meg:⁷² „Pesten a Király utcából jobbra-balra több, részint tágasabb, részint szűkebb sikátor nyílik, melyek annyiban meglehetősen hasonlítanak egymáshoz, hogy rozszant házaikat jobbadán zsidók lakják, lényegesen pedig csak abban különböznek egymástól, hogy egyik tisztátlanabb a másiknál”.

⁶⁸ BFL: Egyházi anyakönyvek XV. 20. (*Sterberegister* 1840)

⁶⁹ *Sterberegister*: 1840/XXXVI. 7.

Ugyancsak 1840-ban halt meg májgyulladásban (*Leberbrand*) 40 éves, óbudai származású Eduard Dennhof kántor: XXXIX/57.

⁷⁰ BFL: Egyházi anyakönyvek XV. 20.

Carl Ullmann és Charlotte nevű (geb. Ullmann!) felesége az 1844. évi (A24) anyakönyv szerint Joseph Platz 161. szám alatt laktak. Ez az ún. „Wagnerische Haus” volt.

⁷¹ A szállodáról egy félig romantikus, félig tréfás leírás olvasható Ágai Adolfnál: *Utazás Pestről – Budapestre*, 295-296 – amelynek főszereplője Ballagi Mór, alias Bloch Móric.

⁷² Szalai 2002. 148-186. Az idézet a 148. oldalon található.

A leírás ugyanilyen hangulatban folytatódik, kihangsúlyozva a környék kétségbeejtő külsejét. Ezzel szemben Lakner Sándor (1822-1847) Király utcát egy forgalmas, élettelen városi útvonalnak ábrázolta, amelynek zsidó lakói – kissé kívül állóan ugyan – de egyáltalán nem egy deprimáló légkörben éltek: „A nagyszerű házak ablakaiból vagyonos ábrahámisták tekintenek le az alattok hangyáskodó keresztényekre [...]”⁷³

Két leírás között olyan nagy a különbség, hogy a szépirodalmi művekre jellemző érzelmi befolyásoltságon kívül mások okot is kell keresnünk. És az ok a fentiekben említett zsidótársadalmi polarizáció lehetett. A szerzők valószínűleg Király utca két egymástól erősen különböző felét írták le.

A német ajkú átutazó, aki egyszer egy nyári napon a Városligetbe indult sétálni, és a keskeny járda meg a száguldozó lovas kocsik miatt életveszélybe sodorta saját és kierője életét, az akkori Király utcát egy jóllakott kígyóként ábrázolta, amely hol szélesedve, hol keskenyedve vezetett a város legsűrűbben lakott részén keresztül: „Die Gasse wie eine sattgefütterte Schlange bald weiter, bald enger sich durch den belebtesten Stadttheil hindurchzieht.”⁷⁴

A zsidó novellájában⁷⁵ Lakner egy Váci (*Waitzner Landstraße*) úti házat írt le, és ez a leírás megegyezik a levéltári iratok alapján kialakult képnek. Lakner novellájának főhőse egy ötvenéves *öreg*, aki Óbudáról megy át Pestre, hogy az ottani munkával pénzt szerezzen a nagy szegénységben tengődő családjának. Pesten az *öreg* zsidó azonnal beállt a házalók népes soraiba, de egy Váci úti ház kapujában a házalás tilalmát hirdető német nyelvű feliratba ütközött, így volt ideje, hogy körülnézzen. A ház, „amelynek külsejéről az ember azt hinné, hogy lakosai fülig úsznak a tej- és vajban,” nagy hatással volt szegény Mózesra.⁷⁶

1800. óta megjelenő *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* hirdetéseiből is alkothatunk véleményt a Terézvárosi lakótér részleteiről. Az 1804. augusztus 26-i 69. számában az újság hirdette a *Königgasse* (vagy *König Gasse*, azaz Király utca) 509. szám alatti ház árverését, amelyet a kortársak Josef Blessisch-háznak hívtak. A házhoz a 2 *Mohren* (Kétszerecsen) utcára nyíló kert is tartozott. A telek ezek szerint a *Königgasse* azon részét érintette, amelyet *Krailen Gasse*-nak neveztek az első – talán szláv származású - lakosai. A ház és a kert kikiáltási ára 17, 200 Ft volt. Az eredeti hirdetés így szól: „Lizitation eines Hauses samt Garten in Pest. Versteigerung in der Theresien-Vorstadt, Königgasse Nro. 509 – Joseph

⁷³ Lakner: Szalai 2002. 15.

⁷⁴ Richter: Oesterreichische Daguerreotypen 1841. 16.

⁷⁵ Lakner: Szalai 2002. 223

⁷⁶ Uo. 225

Blessisches Haus – Garten gehört dazu und stößt bis auf die Fläche in der 2 Mohren (Krailen-Gasse)⁷⁷.

1804. augusztus 30-án hirdették az un. *Hepplerische Häuser* licitálását. A 213. és 236. szám alatti házak a 3 Dob utcában álltak, és mindkét ház egy hölgy tulajdonában volt, akit *Frau Eigentümerin*-ként nevezett az újság: „die sog. Hepplerischen Häuser in der 3 Trommel-Gasse Nro. 236 – Zu den 4 Linden, samt Garten – 704 Klaster, unweit von dem goldenen Siebe, neben dem Wohnhause der Frau Eigentümerin – Nro. 213 samt Grund bis auf Pfeiffer-Gasse – 1479 Klaster.“⁷⁸ A következő – novemberi számból – egy Dob utcai ház belső beosztását is kivehetjük: „3 Trommelgasse Haus Nro. 244 samt Garten. Der Grund 650 Q. Klaster. Im 1. Stock 3 Zimmer, 1 Küche, 1 Speis, Erdgeschoß 6 Zimmer, 3 Küchen, Weinkeller, Stalung auf 6 Pferde, eine Wagenschup [...]“⁷⁹

A hirdetésekéből következik, hogy nem minden Terézvárosi ház földszintes volt. Az utóbbi hirdetés legalább egy felső emeletet sejtetett. Ezen kívül a házhoz tartozott egy szekérszín és egy borpince is. Az első emeleten 3 szoba, 1 konyha és egy élelmiszerkamra helyezkedett el. Az utóbbinak nagy szerepe lehetett abban az időben, amikor a hűtőszekrények, vagy a hűtőládák még ismeretlenek, a családok pedig igen nagyok voltak. A földszinten 6 szoba és 3 konyha volt. Úgy tűnik, hogy akkoriban a konyhának a mainál nagyobb jelentősége volt: átlagban minden második-harmadik szobára egy-egy konyha jutott.

A közlekedési eszköz a ló volt, ezért az eladásra kínált házak fel voltak szerelve istállóval. Esetünkben 6 ló elhelyezésére alkalmas istálló képezte a ház részét. Összehasonlításként az új Lipótvárosi ház eladás hirdetésének adatai: 13 szoba, 6 konyha, 2 élelmiszerkamra, 6 ló elhelyezésére alkalmas istálló, 2 borpince – 15. 000 Ft-ért, amiből 4000 utólag fizethető.⁸⁰

A Lipótvárosi ház épülete valamivel nagyobb lehetett, mint a Terézvárosi, de a szobák számához viszonyított konyhák aránya ugyanaz volt, mint az előző hirdetésnél. Feltételezhetjük, hogy a Lipótvárosi ingatlanak drágábbak voltak.

Fentebb említett Dr. Schlesingernek köszönhetjük a pesti házak építőanyagának, valamint a lakás-körülmények kortársi leírását.⁸¹ Német nyelvű leírása szerint a jobb házak többnyire a helyi mészkőből és égetett téglából épültek, de Terézvárosban ez csak a Váci Országúti építményekre vonatkozott. A többi épület agyagból készült, és a tető még mindig szalma vagy nádfedésű volt, noha ezt egy rendeletben már régen megtiltották.

⁷⁷ Vereinigte 1804 (69) 901

⁷⁸ Vereinigte 1804 (70) 913

⁷⁹ Vereinigte 1804 (92) 1178.

⁸⁰ Vereinigte (86) 1105

⁸¹ Schlesinger 1840. 6-7

A Belvárosban az épületek többsége az 1840-es évek elején már kétemeletes volt, a bejárati ajtótól az épületek belsejébe egy márványból, vagy mészkőből készült széles lépcső vezetett fel. A lipótvárosi házak már-már luxuskivitelűek voltak. A szobák nagyméretűek, az ablakok magasak voltak.

Ezzel szemben a terézvárosi szobák némelyike olyan alacsony volt, hogy kiegyenesedni sem lehetett benne, és olyan szűkek, hogy mozgásról gondolni sem lehetett. Ráadásul az olyan környéken, mint Retek, vagy Könyök utca egy-egy szobában 6-7 ember is lakott. Ennek következménye a számtalan járvány és lázas megbetegedés volt. A házak kályhái fatüzelésűek voltak, de a fa árának emelkedése miatt mind többen áttértek a széntüzelésre. A konyhák irgalmatlanul füstöltek az ég felé.⁸²

De ezek a lakások is igen keresettek voltak. Patachich József pesti leírásában felsorolt néhány háztulajdonost,⁸³ de Dorffinger kalauza ebben a vonatkozásban részletesebb, mert nemcsak a telek-, de a háztulajdonosok névsorát is tartalmazza.⁸⁴ Többek között itt található Pfeifer József, illetve Pfeifer Gáspár neve, akikről elnevezhették a Síp utcát. Unger Anton a 3 Dob utcában rendelkezett ingatlannal, de néhány telek a piaristáké, illetve a szervitáké volt. Az ismert nevek között megtalálható *Podmanitzky* báró, *Rotepiller* (Rotenbiller), *Walero* (akinek a Stadtwäldchen-ban, azaz a Városligetben is volt ingatlana). *Von Rombach* tulajdona volt az Eisenbad (a vasfürdő). *Ungeheuer* (Szörnyeteg! Bizonyára egy félreértett, vagy írt név.) Nikolaus a Rettig utcában rendelkezett ingatlannal.⁸⁵

Maradtak még iratok – főleg nyugták - amelyek igazolják a zsidók bérleti viszonyát. Például a 119. számú 1802. áprilisi iratban Margaretha Schreinen igazolta, hogy Jacob Loth és felesége 1789. óta 12 éven keresztül nála lakott, és ez idő alatt mindig becsületes volt. A 723. számú lapon Almássy gróf igazolta, hogy Jacob Loth zsidó 1801. augusztus 30-án azonnal kifizette az esedékes 1198 forintot. A 724. számú lapon a 2305 forintos lakbér kifizetését igazolta Keglevich gróf.⁸⁶

Terézváros több telke Harasty (Haraszty) család tulajdonában volt. Haraszty Anton, majd Schmidt Andreas, mint Haraszty örököse szerepel a háztulajdonosi névjegyzékben, ahol Haraszty Theresia és más női háztulajdonos neve is olvasható volt.⁸⁷

⁸² Uo. 8

⁸³ Patachich 1833. 19-24. A háztulajdonos között nála szerepel az akkoriban már kikeresztelkedett Moritz (Mór) Ullmann Leopoldstadt 201. szám alatt.

⁸⁴ Dorffinger 1827. 100-132

⁸⁵ Dorffinger 1827. 126

⁸⁶ Vegyes ügyek 1804-1841/724-725

⁸⁷ Dorffinger 1827. 131. (1263. sz. bejegyzés a Königgasse ingatlanáról. A névsorban még: Hegedűs Anna – 3Trommel Gasse, Liszo Julianna – Pfeifergasse ingatlan tulajdonosnői. Dorffinger: 109.)

Theresia Harasztyról a zsidó letelepedési kérvényeknek köszönhetően több adat maradt az utókor számára. A 977. számú lapon Theresia 1816-ban Fleischer nevű izraelita személyét igazolja és ebben az iratban megadja leánykori nevét: Grosinger. Theresia Harasty nemcsak házait adta bérbe a zsidóknak, de alkalmazta is a zsidó munkaerőt, az említett Fleischer ugyanis 1790. és 1796. között, állítólag, nála szolgált.⁸⁸

Ugyancsak a telek- illetve háztulajdonosok közül szerepel Dorffinger névsorában a pesti jótékonyági Nőegylet (*Frauenverein*), amelynek tulajdona volt az *Allianzgasse* (Szövetség utca) 87. számú ingatlan.⁸⁹

1. 4. A pesti női társadalom néhány sajátosságának leírása

A századfordulón Pesten letelepült zsidó nők a város női rétegének részét képezték. Annál is inkább, mert a pesti életük a keresztények közvetlen szomszédságában valósult meg, nem pedig egy elkülönített zsidó gettóban. Hiszen – több más társadalmi érintkezési formán kívül - közel 50 éven keresztül a keresztények házaiban béreltek lakást, üzlethelységeket, közösségi és imatermeket. A pesti női társadalom olyan sajátosságait írom le ebben a fejezetben, amelyek a pesti zsidó női kultúra kialakulására is hatással voltak.

Pest város női lakosságának vagyoni és társadalmi szempontból kiemelkedő rétege a 19. század elején közös társadalmi céljait egyesületi formában is megfogalmazta. Bár ez csak a vagyonos, illetve rangosabb férfiak feleségeit és leányait érintette, mégis érdemes szót ejteni a pesti hölgyek egyesülési hagyományáról. Ugyanis 1866-ban meg fog alakulni az első pesti zsidó Nőegylet, amely már nemcsak egy zsidó közösség partikuláris érdekeit képviseli majd, hanem a közjó céljait is tűzi maga elé, és elsősorban a pesti szegények és más rászorultak megsegítésével foglalkozik.⁹⁰

Patachich József tanácsos úr Pest szabad királyi város leírásában beismerte, hogy a város férfivezetői a 19. században már képtelenek voltak egyedül megbirkózni a növekvő szegénységgel és bűnözéssel.⁹¹ Szükség volt olyan társadalmi kezdeményezésekre, mint amilyen a pesti hölgyek 1817-ben megalakult jótékony egylete volt.⁹² Elmondható, tehát,

⁸⁸ BFL: IV. 1202pp, 977. sz. oldal: Theresia Harasty, geb. Grosinger.

Ugyanebben a csomagban megtalálható Israel Wahrman Rabbiner 1811. július 19-i igazolása, amit Elisabetha Löwin ügyében adott ki. Elisabeth Löwy a 4735. sz. ügyirat szerint „tolerierete Jüdin” (túrt státuszú zsidó nő) volt Pesten, aki fia letelepedési ügyében fordult R. Wahrmanhoz.

⁸⁹ Dorffinger 1827. 102

⁹⁰ Hrotkó Larissa 2009. 154-156

⁹¹ Patachich 1833. 52.

A pesti női és ezen belül zsidó női bűnözéssel, így például a prostitúció adataival, ebben a dolgozatban nem foglalkozom, ugyanis az első szabályok és rendeletek a „kéjgésről, bordélyházakról és kéjhölgyekről” csak 1867-1885-ben láttak napvilágot.

hogy nemcsak a pesti férfilakosság öntudatának növekedése, de a női emancipáció és a nők társadalmi integrációja is jellemezte a századfordulón rohamosan fejlődő Pestet.⁹³

A Vereinigte Ofner-Pester újság szívesen számolt be a császári és királyi család tagjainak különböző közszerepléseiről. Az egyik ilyen közszereplésről, pontosabban egy látogatásról, amelyet „ihre k. k. Hoheiten Erzherzog und Seine Gemahlin” a Pesti jótékony Nőegylet különböző intézményeinél tettek, bőbeszédűen beszámolt az újság 1832. június 17-i száma.⁹⁴

Az újságból arról értesültünk, hogy Terézvárosban a Nőegyletnek (*Waldzeile*, azaz Erdősor utcában) egy „önkéntes” dologháza (Dolgozók, vagy Kereset háza) nyílt meg, ahol olyan férfiak és nők dolgoztak, akik vagy testi fogyatékkal éltek, vagy valamilyen más okok miatt nem kaphattak munkát. Többen gyapjúválogatással, illetve gyapjufeldolgozással foglalkoztak itt. A Terézvárosban az újság szerint ez már a második ilyen ház volt. Vajon a zsidó szegények is kaphattak ott munkát? Az újságok erről külön nem számoltak be, de az 1827. évi zsidó adófizetői összeírásban volt bejegyzés (1827/29), ahol albérlőként 32 éves nőtlen Ezekias Austerlitz *wollsortirer* (gyapjúválogató) szerepel. Talán ő is egy Egyleti dologházban dolgozhatott?

A *Felbergasse*-ban az 1830-as években a Szegények egyleti iskolája volt, amelyben 141 fiú és lány tanult, többek között az 1831. kolera járvány áldozatainak gyermekei. A lányok fonni, varni, kötni tanultak, a fiúk az asztalosi szakmát sajátíthatták el. Terézvároson kívül is voltak az *Egylet* ellátó egységei, amelyek azt a célt szolgálták, hogy senki se jusson koldusbotra.⁹⁵

Terézvárosban az egyesület egy olyan gyógyintézetet is tartott fenn, amelyben szembetegeket gyógyították, és sikeres műtéteket is végeztek. Egyáltalán nem meglepő, tehát, hogy az egyik terézvárosi zsidó család tagjai között szemészekre is rábukkantam.⁹⁶

A magánszférában a pesti nők helyálltak ugyan, de többnyire mint férfitámasz. A pesti özvegnők nemcsak háztulajdonosként – mint az említett Theresia Haraszty, vagy Liszo Julianna, Gottlieb Theresia és Lukovits Elisabeth Jos. Dorffinger névsorából - de más gazdasági területeken is folytatták a vállalkozói tevékenységet. Így, például, egy bizonyos Barbara Protafchevitz, *bürgerl. Totaher Weinhändlerin* (tatai polgári borkereskedőnő) a már idézett *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 1804. január 8-i számában hirdette borait. A dolgotat V. részében ennek a szakmának zsidó női tükrét is láthatjuk majd.

⁹² Patachich 1833. 52-61 (Der Frauen-Verein). Az egyesület magyar elnevezése 1818-ban a „Jóltevő Asszonyok Egyesülete” volt a *Nemz. Gazd.* 1818 (1) p. 124-137 szerint.

⁹³ A pesti lakosság öntudatának kialakulásáról: Moess 1968. 66.

⁹⁴ Vereinigte 1832 (49) 819

⁹⁵ Uo. 820: „hogyan koldusként ne legyenek a város terhére.”

⁹⁶ L. az 1827. évi adóösszeírásban: Abrahám Kopel (1827/849) családjának egyik tagja.

A már megemlített német ajkú idegen átutazó 1841. évi jegyzete foglalkozott a pesti nők sajátos jellemzésével is. Véleménye szerint a pesti nők sokkal magabiztosabbak és jóval emancipáltabbak voltak a férfiakkal való társalgásban, mint más városok leánykai, akik sohasem távolodtak el a rájuk vigyázó anyjuktól: „Die erwachsenen Töchter in Pesth behaupten einen gewissen Grad Selbständigkeit und haben sich, z. B. den Männern gegenüber mehr emanzipiert, wie dies in anderen Städten der Fall ist, wo das Töchterchen vom Mütterchen sich nie entfernen darf, um mit diesem oder jenem jungen Herrn allein zu sprechen.“⁹⁷

A leírásban szóba hozott női emancipáció a század elején bizonyára csak a tehetősebb zsidó női réteget érte el. Pesten a 19. század elején ugyan nem voltak olyan szalonok, mint Berlinben, vagy Bécsben, de a pesti zsidó nők egyrészt a rokoni kapcsolatoknak, másrészt a német nyelvű divatsajtónak köszönhetően tájékozottak voltak.⁹⁸ Elég hamar kezdődhetett a magyar nyelvoktatása is, noha nem olyan gyors ütemben, ahogy a magyarosodás hívei kívántak. Ezt abból látjuk, például, hogy 1841-ben Ballagi (Bloch) Móric egy felhívást intézett a *magyar-zsidó tanítók* központi képzéséről.⁹⁹ Az előző (III.) rész utolsó soraiból is arra következtethetünk, hogy a magyar nyelvtanulásra a zsidó művelt körökben volt kereslet.¹⁰⁰ De az 1830-as években a magyar nyelv még távol sem honosodott meg a pesti női körökben. Ezt Patachich József is megjegyezte, mondván, hogy a magyar nyelv a nép szélesebb rétegekben való elterjedését akadályozza, hogy a kereskedők és az iparosok nagyobb részt németekből tevődnek össze, de az egyre szaporodó pesti zsidók is ezt a nyelvet beszélik. A hölgyek sem járulnak hozzá a magyar nyelv elsajátításához – Patachich véleménye szerint – ugyanis a németek azok, akik a divatárut Magyarországra hozzák.¹⁰¹

1. 5. A pesti nők külseje, öltözködése, életformája

Az alábbi információkat Dr. Jankovich Antonnak köszönhetjük. A nőkről Jankovics ugyanolyan leereszkedően és kioktatón nyilatkozott, mint a pesti zsidókról. Elképzelhető, hogy ebben nem a személyes nőgyűlölete, hanem a 19. századra rögzült társadalmi magatartási minta nyilvánult meg.

⁹⁷ G. S. B. 1841. 4-5.

⁹⁸ Szoros rokoni kapcsolatok fűzték Bécshez Bauer és Ullmann családokat. Bauer Móric felesége Bécsből származott. Kadisch nagykereskedő (és más közösségi tag – l. 1827. évi adóösszeírásban) is Bécsből érkezett. Több zsidó nő Pozsonyból származott, ahol az európai divat és új szokások (mint például a szabadtéri séta) ugyancsak már elterjedtek a zsidó nők körébe. Vö. a 110. sz. lábjegyzetnél is.

⁹⁹ Balogh-Gergely 1993. 53

¹⁰⁰ Vö. az óbudai izraelita iskoláról szóló fenti jelentést dolgozatom III. része végén.

¹⁰¹ Patachich 1833. 2: „[...] die Deutschen, die die Modewaren in unser Land einführen.“

Jankovichnak úgy tűnt, hogy Pesten több lány született, mint a fiú. Ugyanis sok családnál volt a házasságra érett lány. „Die reichen Mädchen heirateten nicht nur leichter, sondern auch früher, doch tritt der grösste Theil der hiesigen Schönen sehr selten vor dem zwanzigsten Jahre in den Ehestand.”¹⁰²

„Asszonyaink,” – folytatta Jankovich „általában szeretik a tisztaságot és a rendes otthont.” A felső rétegek hölgyeitől eltérően az alsó osztályok női képviselői erős és jó felépítésű testtel rendelkeztek.¹⁰³ A felsőbb társadalmi osztályú hölgyek sajnós átvették a sminkelés divatját, ami a szolid hölgyeknek egyrészt nem szükséges, másrészt károsítja egészségüket.¹⁰⁴ Ami az öltözködést illeti, az akkori pesti nők nem különböztek a párizsi, vagy bécsi hölgyektől, és ez a ruhaanyag spórolásában is megmutatkozott.¹⁰⁵ Jankovich úgy vélte, hogy a nők túl sokat mutattak magukból. Szerinte a férfiak hamar megunják a meztelen testrészek látványát, már nem izgatja őket az „was man unverhüllt zu sehen gewöhnt ist, wie uns der treffliche Wieland (Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Herzens) so schön erwiesen hat. Halbverhüllte Schönheiten reizen die Neugierde ungleich mehr.“¹⁰⁶

Itt szeretném megjegyezni, hogy a nadrág viseletének elterjedését Jankovich egészségi okok miatt lelkesen üdvözölte. Jankovich kritizálta a nőket – főleg a felső társadalmi osztálybelieket – ülő életmódjuk miatt is, és javasolt több mozgást, noha belátta, hogy a lányok kevesebb sportolási lehetőséggel rendelkeznek, mint a fiúk, akik már úszhattak is az újonnan felépült úszócsarnokokban.¹⁰⁷ A társadalmi szokások között Jankovich említette még a társasági táncot, ahol éppen a keringő tarolt, és az egyre terjedő kártyajáték valamint a dohányzás káros hatását.¹⁰⁸

A többször idézett *Wohlfeilster und Zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebung*, amely nagymértékben felhasználta Dorffinger és Patachich bőséges információját, úgyszintén említette a hölgyek öltözékét, amely a külföld eleganciájához igazodik: „Die Toilette der Damen richtet sich ganz nach den elegantesten neuen Moden des Auslandes [...]”¹⁰⁹

A Magyar-Zsidó Oklevéltár X. kötetének pozsonyi anyagában az 1766. évi iratok között megtalálható egy 675. számú feljegyzés. Ez a feljegyzés a pozsonyi zsidó nőkről szól, akik minden látszat szerint követték a pazarló és ártó divatot. A körlevél figyelmeztette a zsidó

¹⁰² Jankovich 1838. 101

¹⁰³ Uo. 123-124

¹⁰⁴ Uo. 124: „Solide und ein ordentliches Leben führende Frauen und Mädchen haben die Schminke nicht nötig.”

¹⁰⁵ Uo. 155

¹⁰⁶ Uo. 156

¹⁰⁷ Uo. 160

¹⁰⁸ Uo. 167

¹⁰⁹ Wohlfeilster 1844. 39

nőket, hogy ne járjanak gazdag, arany és ezüst hímzéssel, lengyel szőrmével díszített, hosszú ujjú ruhákban. Az ellenkezőket a nyilvánosság előtt meg kell inteni, és ki kell vezetni a zsinagógából: „(Sorglose Weiber!) Was euren grossen pracht betrefft, sol künftig abgestelt sein... hauben mit krepn oder puschen, neue mode polische pelzen mit lange erbel, dergleichen andre neie mode in spezi’ granirtre’ (Kleider) auch keine reiche (kleider, die in Gold und Silber eingefasst oder vortere samuti pelzin (sogar Sabbath oder Feiertag überhaupt) nit zu tragen.” „Wiedrigen fals sol diese (wiederspenstige Frau in der Synagoge öffentlich) vor allen aus gerufnt werden und (durch Tempeldiener) ab zu schafn.”¹¹⁰

Ez a feljegyzés ugyan a pozsonyi zsidó nőkre vonatkozott, de éppen a pozsoniak között sokan telepedtek át Pestre, és a ruházkodási szokásokat biztosan magukkal vitték.

A zsidó nők külsejéről és magatartásáról keresztény szerzők is írtak. *Lea* című rövid elbeszélését Beöthy Zsigmond biztosan nem a zsidó olvasói számára írta meg (1839), hanem mert a zsidó nő számos korabeli irodalmi alkotás egzotikus szereplőjeként izgalmasabbá tette az olyan esemény leírását is, mint amilyen az 1838-as pesti árvíz volt.¹¹¹ Beöthy *Leája* inkább egy keresztény hágiográfiára emlékeztetett, mintsem egy valódi zsidó nőre, de mivel a szerző a zsidó telepések második nemzedékének kortársa, a kor irodalmi ízlését hűségesen adja vissza. Az utcákra zúduló víz könyörtelen erején kívül Beöthy a zsidó nő portréján keresztül megrajzolhatta a korabeli férfiak nőideálját: egy érző, erotikusan ható, ám áldozatképes és nemes szívű tragikus szépséget.

Az alábbiakban idézett két újsághirdetés ugyan nem közvetlenül a zsidó terézvárosi rétegekből származott. Ám ezeken keresztül is alkothatunk véleményt arról, mik voltak a nemekkel szembeni társadalmi elvárások Pesten a századfordulón, amelyek a polgárosodásra vágyó zsidóságot sem hagyták érintetlenül. Az első hirdetést egy fiatal leány tett közzé, amelyben szobalányi vagy nevelőnői állást keresett valamely úri családnál. Hirdetésének első soraiban az állást kereső leány a korát és a testi épségét, sőt kellemes külsejét, majd közvetlenül utána az erkölcsi és magatartási makulátlanságát bizonygatta.¹¹²

Ugyanabban az újságban egy férfi a gazdálkodással vagy közigazdasággal összefüggő tanácsadói állást kereste. A férfi csak a képesítését ecsetelte, aminek során kiderült, hogy szakmai ismereteken kívül több nyelven is (például magyarul, csehül és illirül) beszélt. A férfi egyébként a 3 Korona utcában – *im Bruggerischen Hause* – lakott és referenciaszemélynek a háztulajdonosát nevezte meg. Feltűnik tehát, hogy a nőktől társadalmilag is elsősorban a

¹¹⁰ MZSO X. 1967. 571-572

¹¹¹ Szalai 2002. 135-142

¹¹² Vereinigte 1811 (68) 737

kellemes külsőt várták el, de nagyobb fokú romlási hajlamot is tételeztek fel róluk, mint a férfiakról.

2. Pest zsidó női és férfi telepesei

2. 1. A zsidó telepések önmeghatározásának pesti sajátosságai

Boskovitz család történetében¹¹³ láthattuk, hogy az óbudai zsidók komolyan vették a közösségben (*Gemeinde*) viselt tisztségeket. Külső érintkezésekben, amelyek nyomát a helyi hatósággal folytatott egyéni levelezésben követtem, úgy azonosították magukat, mint helyi *Schutz- und Handelsjude*, (*Handels- und Schutzjud*). Így írta alá Jakab Abraham óbudai zsidó az 1786. január 25-i letelepedési kérvényét (*Gesuch-t*):¹¹⁴ *Schutz- und Handelsjud von Altofen*. Az aláírás háttérében egy helyi közösség sejthető, amely több hasonló védett kereskedő zsidóból állt. Ezzel szemben Sámuel (Samuel) Gözel bécsi zsidó nagykereskedő egyik ajánlólevelében úgy nevezi magát, mint *Großhändler*”, illetve *Faktor der Wiener Juden*, ami részben képviseleti, ám mégis individuális fellépésre utal.¹¹⁵

Meg kell jegyeznem, hogy a berlini zsidók a 18. század végére ugyancsak közösségnek nevezték magukat. *Gemeinde* szót olvashatjuk az 1793/94-ben kiadott *Norm für di zemtliche mitglidr des administratziohns-korps der jidisen gemeinde in Berlin*,¹¹⁶ és *Gemeinde* (közösség) szó dominál a Budapesti Fővárosi Levéltárban őrzött zsidó levelezés 655. számú lapján is, amely az óbudai zsidók ajánlólevelét tartalmazza.¹¹⁷ Ugyanott látható olyan elnevezés is, amely mintegy kiemeli, és szemtől szembe állítja az egyént a nem zsidó hatósággal, kiengedve őt az eddigi közös védettségéből: „ein incorporierter Schutzjud der hiesigen Herrschaft und contribuirendes Individuum” (az itteni uraság védelme alá felvett zsidó és adófizető személy). Ez a megnevezés Pesten már nem fordulhatott elő. Pesten ugyanis a zsidók csak saját (majdani) közösségük védelmére számíthattak, mivel ott nem volt olyan uraság, amely egy személyes külső partnerként lépett volna fel a zsidókkal való kommunikációban. Pesten a zsidók a várossal álltak partneri kapcsolatban még akkor is, ha a partnereket személy szerint nevezhették meg, mint például Agent J. Schickmayer az 1786. február 10-i beadvány hivatali feldolgozóját, vagy Josephus Domokos Senator-t az 1804. évi levelezés hatósági főszereplőjét.¹¹⁸

¹¹³ Dolgozatom II. része, 4. f. „Boskovitz” alatt

¹¹⁴ BFL: Vegyes ügyek, 532-550. sz. lap

¹¹⁵ Uo. 591

¹¹⁶ Jiddische Drucke: Berlin 5554. („A berlini zsidó közösség adminisztratív testületének minden tagjára vonatkozó szabályzat” című irat).

¹¹⁷ BFL: IV. 1202 pp. Vegyes ügyek 1786-1817/ 655. sz. oldal

¹¹⁸ BFL: IV. 1202 pp. Vegyes ügyek 1786-1817

Az óbudai zsidók *Juden von Alt-Ofen*, azaz óbudai zsidóknak nevezték magukat, és ez a forma jellemezte a magyarországi zsidók egymásközi érintkezéseket. Még 1841-ben is hasonlóan írták alá igazolásukat a pápai zsidók (BFL 1899-1900. sz. lapon). Móric Bauer, az első pesti zsidó közösség egyik legkiemelkedőbb vezető személyét igazoló levelet a debreceni zsidók úgy írták alá, mint a *debreceni zsidóság* (BFL 906. sz. lap).¹¹⁹ Minden esetben a közös a zsidóság fogalma volt, amelyet a zsidók az aktuális lakóhely szerint pontosítottak.

Baruch Abelsberger egykor óbudai, majd pesti zsidó az 1801. évi kérvényében így mutatkozott be: „[...] bisher von Altofener Judengemeinde, [...] Arendator der Garküche” (eddig az óbudai zsidó közösségtől [...] a főzőkonyha bérlője).¹²⁰ Ez a bemutatkozás egy átmenetet jelentett az óbudai zsidó közösségből az egyéni pesti boldogulásba.

A pesti érdekeltségekkel rendelkező óbudaiak (de más származású zsidó telepések is) az ottani tartózkodásukat eleinte kizárólag gazdasági tevékenységnek tartották. Ezért nem minden pesti zsidó tekintette szíve ügyének a közösségi tisztséget. Joachim Kádís (Kadisch), például, hét évi tisztségviselés után határozottan elutasította az új jelölést, illetve újraválasztását.¹²¹ Az első levelek aláírói *jüdische Garen/Garnküchler*, vagy *Garenküchler Arendator* (a zsidó főzőkonyhások, vagy: bérlők) voltak saját bevallásuk szerint.¹²² BFL 327-330. sz. oldalakon jelenik meg a tolerált zsidók elnevezése: „Camera Regia Hungarica ad Infantiam gremiatum Tolleratorum Judeorum[...]” illetve „Judae Gestim domiciliati tollerati” (1798. évi 348. sz. iratban).¹²³

1805-ben egy újabb, Pesten még nem tapasztalt elnevezés bukkan fel: *Judaica Communitas* az 564-66, illetve 593. sz. lapon. Ám közben az 570. sz. lapon: *das comunierende jüdische Publikum* (azaz: az egyesült zsidó közönség).¹²⁴ Ez a szófordulat ugyancsak a zsidók közösségét jelölte, de elsősorban a közös populációra utalt.

A *tolerált zsidók grémiuma* továbbra is létezett. Annak ellenére, hogy az új telepések sokasága és a tolerált zsidók együtt alkották a pesti zsidóságot (*Judenschaft*), a grémiumnak volt saját arculata, amelyet a pontosan felsorolt nevek formáltak. 1811-ben a tolerált zsidók alkották a vezető választmányt (*Ausschußmänner*), akik között aláíróként név szerint szerepelt Marcus Sachsel (Saxel, Saxl, Sax), Abraham Kopel, Adam Mautner, Isac Schlesinger, J. Schwarzenberg és mások.

¹¹⁹ Uo. Latin nyelvű irat az 1817-ből.

¹²⁰ BFL: IV. 1202.pp Vegyes ügyek/631. számú oldalon

¹²¹ BFL: IV. 1202. c. Int. a. m. 4647-4957/I. 693. sz. oldalon

¹²² Uo. például: 6, 7, 292, 309. sz. oldalon

¹²³ Uo. Int. a. m. (I. doboz)

¹²⁴ Uo.

1840-es években még találkozunk a *tolerirte Juden* aláírással, de a kívülállók már előrevetítik a társadalmi változásokat, és ezt a pesti zsidók újabb elnevezésében fejezik ki. Az 1305. számú lapon¹²⁵ Rottenbiller Leopold alpolgármester úr a pesti zsidókat *izraelita községnek* nevezte, ami abban az időben még nem felelt meg a valóságnak, és talán csak a keresztény vallási formációk elnevezését utánozta.

Ha a külső levelezésben a zsidók egymásra hivatkoztak, akkor *Jude*, vagy *hiesige* (*hisige*) *Jude* kifejezést használtak, mint például a 693. sz. lapon. A 739-740. sz. lapon az aláírók még *hiesig* (*hisig*) *tolerirte* zsidóknak, de a 1401-1404-es jelű lapokon – a *Reglamente* részleteiben – pesti izraelitáknak (*Pester Israeliten*) nevezik magukat.¹²⁶ 1816 és 1840-es évek közötti út hosszú volt, a pesti zsidók önmeghatározásában is nagy változás történt.

Groszmann kijelentése, mely szerint 1843-ban, amikor eltörölték a türelmi adót, akkor lett a pesti zsidóságból a zsidó község,¹²⁷ kissé megelőzte az eseményeket. Az 1840-es években, különösen pedig az 1847-es iratokban mind gyakrabban alkalmazzák az *izraelita* kifejezést az egykori *zsidó* helyett. Ez a szóhasználati változás szemlátomást összefüggött a magyar nyelv előretörésével. A zsidó szó elég gyorsan elveszítette a magyar társadalmi legitimációt, helyette a hivatalos iratokban német *Israelit*, illetve magyar *izraelita* szót alkalmaztak. Bizonyítékul szolgálhat, például, az 1841. évi pesti adólajstrom nyelvezete.¹²⁸ Az adókönyv végén egy külön felsorolás a zsidók adózását tartja nyilván németül (*Israeliten*) és magyarul (*izraeliták*).¹²⁹ A zsidó közösséget is *Israelit. Gemeinde*-ként vették fel a nyilvántartásba.

A német nyelv nem tesz különbséget a *község* és a *közösség* szavak között, németül a zsidók a korábbi években is *Gemeinde* szót használtak a külső kommunikációban. A pesti belső zsidó társadalom azonban a letelepedés kezdetétől világosan polarizálódott a telepések származási helye és az ott kialakult vallási szokásai valamint vagyoni helyzetükkel összefüggő pesti lakhely szerint. Hiszen külön mikroközösségeket alkottak a *polische Schul* (másként: *polnische Synagoge*), az *alte Synagog*, a *Kultus-Tempel* vagy a *türkische Juden*.¹³⁰ Az egyes csoportok közötti idegenkedést, sőt ellenségeskedést jól mutatja Joel Berkovits paszományos, a zsidó konyha egyik első bérlőjének története, akit a többi pesti telepés több okból sem akart befogadni.¹³¹ Az ügy még jobban elmérgesedett, amikor Berkovits

¹²⁵ BFL: Intimata a. m. /II. 1808-1850

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Groszmann 1934-1935. 201

¹²⁸ Fővárosi Szabó Könyvtár 1841/2. pesti adólajstrom

¹²⁹ 1841/2 évi pesti adólajstrom, Isr. Gemeinde: Teresia város 1484. számú telke, 824. és 857. sorszám alatt

¹³⁰ L. a pesti közösségi jegyzőkönyvben (pl. jegyzőkönyv: 49, 55, 71, 76), illetve Fried Jakob letelepedési ügyében: 1855. számú lapon (1847. márciusában) Fried előadja, hogy 70 éves, de ellátja magát, mert előimádkozó a török izraelita imaházban. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az *alte Synagog* és a *Kultus-Tempel* híveinek névsora több azonos nevet tartalmaz, hiszen néhány zsidó (például Gabriel Ullmann) egy ideig

megkövetelte, hogy az imaház vallási tárgyait részére, mint a zsidó konyha főbérelőjének haladéktalanul adják ki. Ez ellen Baruch Abeles, Moyses Liebner és Marcus Saxel hevesen tiltakozott. Az orvoslást a városi hatóságnál az 499. ikt. számú, 1790. február 8-i levél¹³² útján keresték, amelyben kifejtették, hogy a zsidó konyha pesti bérlése már szinte ősidők óta fennáll, míg az imaház csak 1787. óta működik. Az imaházat az alulírottak hozták létre, de nem, mint konyhabérlők, hanem mint olyan emberek, akik a bérlemény miatt állandóan Pesten laknak, és eddig kénytelen voltak családokkal együtt Óbudára utazni, hogy részt vegyenek az előírt istentiszteleteken.

A későbbi években sem voltak ritkák a közösségen belüli viták. Egy ilyen esetről szól az 1832. február 7-i jegyzőkönyvi feljegyzés 6. pontja, amelynél Jacob Neumann kért elégtételt M. L. Büchlertől, aki őt a zsinagógában nyilvánosan megsértette. Az előjáróság úgy döntött, hogy mindkét félnek Breisach Izsák előtt kell megjelenni, aki belátása szerint megpróbálja őket kibékíteni (jegyzőkönyv: 118).

A pesti zsidóság társadalmi magatartása ugyanakkor már megfelelt a felvilágosult közösségekkel szembeni humanista követelményeknek, amelyek közé a kölcsönös segítségnyújtás is tartozott. 1830-ban a Lackenbachi zsidó közösség (*Israelit-Gemeinde*) kérte a pesti zsidók segítségét, mivel az ottani közösséget először a tűzvész, majd az árvíz súlyosan megkárosította. A pesti zsidók válaszoltak, hogy noha a pesti közösségben sok a rászoruló, akik között többen nem is a helyi, hanem az idegen zsidó, és a közösségi kasszában ez a helyzet jelentősen megterheli, mégis – tekintettel a szomorú helyzetre – a kérvényezőnek 30 forintot utalnak át az adományokból (jegyzőkönyv: 51).

A pesti zsidó nők pedig ki-ki a maga családjához tartozott, és ez határozta meg a közösségi hovatartozásukat is. Ugyanis a házasságokat – amint a pesti jegyzőkönyvből is látunk – a családfők intézték el, így a nők önmeghatározására a társadalom nem volt tekintettel.

2. 2. A pesti telepes zsidó nők kora és származási helye

Azok a zsidó nők, akik 1780. és 1803. között telepedtek le Pesten, általában nagyon fiatalak – 13-20 évesek - voltak. Társadalmi magatartási szokásaik már Pesten rögzültek, noha a

még mindkét imaházat támogató (jegyzőkönyv: 76). Későbbiekben ez a helyzet megváltozott, erről számolt be Dr. Groszmann Zsigmond „*A pesti kultusztemplom*” tanulmányában.

L. Groszmann 1920. 90-91.

¹³¹ Hrotkó Larissa 2007. 40-43. Korábbi írásomat azzal egészítem ki, hogy az 1789. február 4-i beadványban (6. sz. Intimata/I-lap) még a pofonokat is említették („ein baar Ohrfeigen”), amit Joel Berkovits Moyses Liebnerrel a leopold-i piacon (*Leopold Markt*) váltott.

¹³² BFL: Intimata a. m. /I.

családból hozott minta, illetve a közösségi elvárások nyilván befolyásolták az egyéni szokások kialakulását.

Ritkábban fordultak elő az első telepesek között a 30 év feletti nők, és egészen ritkán a 40 év feletti. Regina Wahrman (1827/236) az első hivatalos pesti rabbi özvegye 33 évesen jött fel Keresztúrról Pestre 1799-ben. Ugyanabban az évben költözött fel Lackenbachról 36 éves Franciska Lackenbach, aki 1827-ben pékségből élt 8 éves Barbara unokájával a *Schwarz Adler* utcában. Ekkor Franciska már özvegnő volt, a toleranciát az elhunyt férje még 1806-ban kapta meg (1827/131).

Magdaléna Weiss Hollitsból 43 évesen telepedett le Pesten (1827/114). Magdaléna lányával és annak családjával élt együtt. 1827-ben 70 éves volt, a veje zsidóként dolgozott, de az anyósát eltartotta, holott 5 gyermek is volt a háznál: a legidősebb 20 és a legfiatalabb 7 éves.

Szári (סארי) Bing viszont 16 évesen jött fel Dabasról Pestre. Ugyanabban az évben Frankfurtból érkezett - letelepedési szándékkal - 33 éves Dávid Bing. Bing tanár volt, mégis kommoránsi státuszt kapott a helytartóságtól 1824-ben. A fiatalok Pesten ismerkedtek meg, vagy még valószínűbb, hogy sajchenolás (a zsidó csoporton belüli házasságközvetítés) útján kötöttek házasságot. Legidősebb gyermekük 1827-ben 23 éves, a legkisebbik – hatodik – gyermek 8 éves volt 1827-ben (1827/69).

Szaraj Elias 19 évesen Vácról jött fel Pestre 1802-ben. Pipakereskedéssel foglalkozó férje Benjamin vele egyidős volt. Benjamin pesti születésű volt, ugyanis belgrádi származású apja - Gábiel Elias - 1827-ben már 53 éve, vagyis 1774 óta élt Pesten. Ez a család is eltartotta az idős családtagot függetlenül attól, hogy 4 gyermek volt a háznál (1827/111).

A későbbi telepesek között voltak olyan idős nők, akik egyedül érkeztek Pestre, feltehetően megélhetési nehézségek miatt. Például Éva (*Ewa*) a koldusnő, aki 55 évesen fél éve élt a városban (1827/563). *Teresie* Berliner esete is szokatlan volt, mert idős kora ellenére egyedül élt Pesten (1827/458). Teresie 60 éves volt 1827-ben, az összeírási bejegyzés szerint 52 évesen jött fel Vázsonyról.

43 évesen települt le Pesten fogyatékkal élő férjével együtt Rosalie Dressler (1827/460). Lemberger Anna (1827/492) ugyancsak 43 éves volt letelepedéskor. Valamivel idősebb (45 éves, 1827/470) volt Rachel Feit, Mari Herschl (47 éves, 1827/573) és Magdalene Glaser (47 éves, 1827/504). Sőt Elisabeth Zwillingner már 48 éves volt, amikor férjével letelepedett Pesten (1827/479). Elisabeth talán korábban is élt Pesten, csak férjét már egyszer kitoloncolták.

Származási helyük különböző volt: Bécs ugyanúgy fordult elő, mint Prága vagy Malacka. Az utóbbi egy komoly zsidó település volt Pozsony megyében. J. C. Thiel „Das Königreich Ungern” könyve első kötetéből megtudjuk, hogy Malackán és Stomfán (Stampfen, vagy Staumpen) több száz zsidó lakos élt. Stomfán 643 zsidó volt, és egy zsinagóga is állt.¹³³

Több zsidó nő jött Óbudáról és Cseh- illetve Morvaországból. Nagyobb csoportot alkottak a balassagyarmati, a hollitsi, illetve nikolsburgi születésű zsidó nők. De elég sokan már pesti születésűnek jegyeztették be magukat az 1827. évi adóösszeírásban. Ezekből a bejegyzésekből kiderült, hogy legtöbbször 1786 (például Anna Weiss: 1827/79) és 1804 között születtek, vagyis az első települési hullámmal sok fiatal, szülőképes zsidó nő települt le Pesten.

2. 3. A házasságkötés feltételei, a háztartás felszerelési tárgyai a hozomány leírása alapján

A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyv minden oldalán olvashatók a házassági bizonyítványok (*Copulations-Attest, Copulations-Erlaubnis*) kiadására vonatkozó kérések. Ezeket általában a vőlegények nyújtották be az előjárásnak. Így a jegyzőkönyv 23. oldalán: *Nathan Knöpfler bittet um Copulations-Erlaubnis mit Leny Morgenstern*. (Nátán Knöpfler kér engedélyt Leny Morgenstern-el való házasságkötésre). A válasz: *Bewilligt* (jóváhagyva). Ugyanezen az oldalon Aron Löwy kért engedélyt arra, hogy feleségül vegye Rosalie Goldberger, Herman Lesner házasságot akart kötni Johanne Blau-val, Selig Pibeschitz Matilde Falk-al, Hermann Brukner Rosalie Landauerrel, Leopold Beer Theres Auerbach-al. Minden egyes esetben a házassághoz az előjáráság hozzájárult.

A szokásos rövid kérés mellett olykor hosszabb, ünnepélyes szöveg is olvasható. Mint, amilyen például az 1829. július 15-i bejegyzés: „Josef Stein aus Maar bittet um Copulations-Erlaubnis mit Demoisell Regine Tochter des hiesig comorationsbefugten Salomon Bernstein.”¹³⁴

Zsidó Levéltárban őrzött néhány házassági szerződés (*Ehepact, Ehekontrakt*)¹³⁵ alapján fogalmat alkothatunk a pesti zsidó nők életének egyik legfontosabb eseményéről – a házasságkötésről.

¹³³ Thiel 1833 (I). 18, 26.

Érdekességként megemlítendő, hogy Vácott ezzel szemben akkoriban csak 9 zsidó élt, Zsidó nevű pilisi településen pedig 1830 körül zsidók már nem laktak. Vö. 246-275.

¹³⁴ (Móri születésű Josef Stein engedélyt kér Salomon Bernstein helyi kommoráns Regina nevű leányával kötendő házasságra.)

¹³⁵ Zsidó Levéltár: PIH II-B-2-a

Az egyik szerződés főszereplője egyrészt Magdalena Waitzen (Váci Magdolna), Ábrahám Waitzen leánya, és másrészt Josef Hirsch, Hila Schacherl fia volt. Az eredeti okmány valószínűleg még 1824 májusában készült, majd 1835. október 28-án az okmányt az eredeti héber nyelvről német nyelvre fordították le. A fordítás hitelesítésének tanúi jó ismerőseink voltak, akikről dolgozatom következő részében találunk említést (l. az 1. fejezetben *A vendéglátó és az élelmiszeripar*, vagy *Az alkalmazottak és értelmiségiek feleségei* alcímek alatt). Tanúk: Jacob Singer és Michael Pariser – az egyik kántor, a másik sámesz és sachter volt a pesti zsidó közösségben. Nátán Braun, a pesti zsidó közösség közjegyzője az eredeti szöveget „deutlich und treu” (egyértelműen és hűségesen) fordította le, amit aláírásával igazolt.

A vőlegény egy arany gyűrűvel a hupa alatt jegyezte el menyasszonyát, Mózes és Izrael törvényét megtartva. Az eljegyzés azonos (hagyományos) képletével, amely a gyűrűt és a hupát, mint a házasságkötés nélkülözhetetlen kellékeit nevezi, találkozunk *Rabbi Isak (Izsák)* 1826. évi házassági szerződésben is.¹³⁶

Josef Hirsch hozománya 3000 korona és 3 ezer bécsi aranypénz volt. Ezen kívül a hozományához tartozott a sábáti, az ünnepnap és a hétköznapi ruha. Egy 2250 korona összegű betétlevél (*Vermehrungsbrief*) egészítette ki a vagyon vőlegényi részét.

A menyasszonynak Ábrahám Waitzen hozományként 1500 koronát és megfelelő ruházatot, valamint egy garancia-levelet adott arról, hogy az örökségből a lányának még feleannyit fizet, mint az elsőszülött fiának.

A váló záradék kimondja, hogy Josef Hirsch elviselhetetlen magatartása esetén – amennyiben a feleség emiatt hagyná el őt – tartozik a feleségnek járó tartás megfizetésével, amelynek mértékét a partnerek által megegyezéses alapon kiválasztott bíróság állapítja meg. A feleség minden ruháját és ékszerét ebben az esetben visszakapja. Az ítéletet 14 napon belül kell meghozni.

A halálozási záradék szerint a feleségnek csak az általa bevitt hozománya járna abban az esetben, ha a férj házasságuk első évében halna meg. Ha a férj házasságuk második évében halna meg, akkor nemcsak saját hozomány, de a férj hozományának fele is jár a feleségnek.

Az 1845-ös szerződés partnerei Rosa Kraus és Wolf (Farkas) Synaberger voltak. Rosa Kraus Heinrich Kraus testvére volt. Ezt talán azért írták be a szerződésbe, mert Rosa édesapja már nem élt. Ez a szerződés is mutatja, hogy noha a zsidó szokások szerint a menyasszony beleegyezése szükséges a házasság megkötéséhez, valójában a férfiak adták ki a házasság

¹³⁶ Uo. Ezen kívül: Hrotkó Larissza 2008, 17-19

kötelékébe lépő menyasszonyt. Az 1845. évi szerződés ellenjegyzője Marcus (Márk) Kunstädter közjegyző volt (l. az V. rész 1. fejezetének *Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei* alcíme alatt. Megjegyzem, hogy Márk Kunstädter az óbudai Rosalie Maschitz férje volt).

Rosa Kraus hozománya 5000 koronából, a ruhából és az ágyneműből állt, ezen belül: 1 tucat ing, 1 tucat harisnya (párosan), 12 különböző női ruha, 4 éjjeli „korzett”, 3 nagy törülőruga, 4 kicsi törülőruga, 1 (tucat) len ruha, ½ tucat szalvetta, 1 tucat asztalterítő, 2 teljes ágynemű - garnitúra tollpaplannal és huzattal, 1 aranylánc, 12 ezüstgyűrű, 60 ezüstedény.

4 éjjeli korzett (*Nachtkorsett*) említése egy kis fejtörést okozott. Ugyanis a Korsett (másként: Mieder) egy fűzöt jelent, amelyet – legalább is ma - nem szoktunk éjszakára felvenni. Persze, korzett arra is jó, hogy a sérült, de leginkább törött testrészek tartását biztosítsuk. Hát, megnyugtató magyarázatot erre a négy fűzőre valójában nem tudok adni.

A szerződés 1846. évi toldalékában feljegyezték, hogy a jegyajándék – *Morgengabe*¹³⁷ – is járt hozzá. Válás esetén a férjnek havi 20 guldent kellett fizetnie.

Rabi Izsák fiatal felesége hozományában¹³⁸ ugyancsak a sábáti, az ünnepi és a köznapi ruha szerepel, de ezen kívül – noha esküvőről volt szó - a halotti ruháról is gondoskodtak már. Tetszetős ágykabátot és takarítóeszközöket is vitt magával a házasságba a fiatalasszony. A fenti specifikáción túl Rosa hozományához még egy nagytükör és 12 keretezett kép tartozott. A háztartási felszerelés igényes lehetett, mert egy 4 mázsa képességű mérleg is tartozott hozzá. 4 rendes imakönyv (ezen belül: egy *Machzor* és egy *Korbán-Mincha*) és a nőknek ajánlott *Lev tov* című olvasókönyv is szerepel a felsorolásban. Ezek a részletek a rabbi leendő felesége műveltségéről és polgári ízléséről tanúskodtak.

A rebecen ketubáját is a váló, illetve halálozási záradék egészítette ki. A házasságot 1807-ben kötötték Milititsben, de Rosa asszony pesti származású volt (Ary, Kollmann rabbi fiának lánya), ezért az irat Pestre került vissza, ahol 1826-ban német nyelvre fordították le és hitelesítették.

Minden részletes egyeztetés ellenére a zsidó közösségben is voltak hosszú vitás válások. Berger házaspár válóügye a pesti közösségi jegyzőkönyv több oldalát töltötte meg. 1830. május 9-én 7. pontként az elöljáróság (*Vorstand*) tárgyalta Jákob Berger beadványát. A tétényi (*tetting-i*) származású Berger egy felsorolást nyújtott be azon bútorokról, amelyek a különélő feleségénél – született Breisach Bettinél – voltak. Ugyancsak a feleségénél volt a férjét megillető 801 korona készpénz. Ezeket a férj vissza kívánta kapni. A vita elmérgesedett,

¹³⁷ l. az előző lábjegyzetet

¹³⁸ Uo. 19

a házaspár az óbudai zsidó bírósághoz akart fordulni, de a pesti elöljáróság október 8-án a helyi *Besdin* illetékességét mondta ki. A pesti grémium úgy vélte, hogy amennyiben a házaspár az óbudai bírósághoz ragaszkodik, úgy saját költségére kell Óbudára utaznia.¹³⁹ A közösség olyan komolyan vette az ügyet, hogy a válófélben lévő férj és feleség közötti közvetítést Móric Bauerra, az elöljáróság prominens tagjára bízta, aki általában a külföldi pénzügyi kapcsolatokkal foglalkozott. Talán azért történt a rendezés ilyen magas szinten, mert Betti Berger a befolyásos Breisach családból származott. Isak D. Breisach, például, évekig a közösség elöljárója volt. Végül is biztosan sikerült kompromisszumot találni, mert a jegyzőkönyv többet nem írt az ügyről.

2. 4. A szülésekről, a gyerekekről és a gyakran előforduló betegségekről

A Pesten letelepült zsidó nők életének nagyobb részét a terhesség, a szülés és a gyerekellátás vette igénybe. Az általam vizsgált adatok alapján a legfiatalabb anya 13 éves volt (például Teresia Weiss cselédlány, hajadon anya - 1827/44). Ám volt olyan nő is, aki jóval 30 éves kora után szülte első gyermekét, és 43 éves nők is még javából szültek. Jól ábrázolja az erőltetett szülési dinamikát az 1827. évi összeírás 104. sorszáma alatti család névsora. 1827-ben 43 éves Rosalie F. 24 évesen szülte első gyermekét. Ezt követően minden második évben szült egy-egy gyermeket, de a negyedik szülés után 9 évig szünetelt. Ezt követően még három gyermeket hozott világra 3-4 évenként (előfordulhat, hogy időközben voltak sikertelen terhességek, sőt gyakori volt az újszülöttek korai halála is). Az adóösszeírás tanúsága szerint az utolsó gyermekét Rosalie 41 évesen szülte.

Hasonló szülési ütemet láttam Tobias Grün családjánál is (1827/188), akinek első felesége 1827-ben már nem élt. Talán éppen szülésbe halt bele, hiszen erre is vannak példák. Grün fiai 17, 15, 12, 11 és 5 évesek, lánya 13 éves volt. Rosalia, 21 éves második felesége már egy másfél éves gyermek anyja volt.

25 éves bajai születésű Elisabeth Polák (született Stetter, vagy Stettner) 1827-ben már négy fiú – 9, 7, 6 és fél éves – és egy 2 éves lány anyja volt. Ez különösen gyors szülési ütemre utalt, a legkisebbik fia születése egybeesett a család Pestre való felköltözéssel, amely nem zavarhatta meg Elisabeth szülési statisztikáját. A fiatal nő, egyébként, egy pozsonyi származású terménykereskedő felesége és egy név szerint megnevezett (valószínűleg már Pesten élő) tolerált leánya volt. Elisabeth Stetter-Polák jó körülmények között élhetett, hiszen egy szobalány is állt szolgálatára az összeírás szerint (1827/250).

¹³⁹ Jegyzőkönyv: 95. Itt azonban Jákobot már Josefnek nevezik, de ugyanarról a személyről van szó.

21 évesen kezdett szülni Susan Leits (1827/146), aki 20 éves korában Óbudáról jött fel Pestre. Férje rövidáru-házaló volt. Rossz anyagi körülmények ellenére 1827-re már 8 gyerekük született: 16, 14, 13, 12, 10, 8, 7, 6 éves. Susan sem tervezte a szüléseket, amelyek szinte évente következtek. Az utolsó gyerek után azonban már 5 év telt el újabb gyermek nélkül. Susan 37 éves volt, elképzelhető, hogy később még szült.

Hasonlóan alakult bécsi származású Josefina Hirsch élete (1827/253), aki egy nagykereskedő felesége volt. Josefina 19 évesen szülte első gyermekét, majd kétévente még ötször szült. Az utolsó gyermek 5 évvel korábban jött világra, azóta több gyerek nem született, pedig Josefina férje is csak 35 éves volt 1827-ben.

Függetlenül attól, hogy jómódú könyvelő-feleség (mint Regina Ablis – 1827/20), vagy egy rövidáru-házaló neje (mint Regina Pißka – 1827/286) volt a szülőanya, a szülési ütem 1 és 2 év között váltakozott. Regina Pißka 1827-ben 18, 16, 15, 12, 10, 9, 7 és 3 éves gyermek anyja volt. Ha figyelembe vesszük, hogy 1827-ben Regina 31 éves volt, akkor könnyen kiszámíthatjuk, hogy első gyermekét 13 évesen szülte.

39 éves Regina Ablis 20, 18, 17, 16, 13, 12, 10, 5, 4, éves gyermekek anyja volt 1827-ben. Első gyermekét Regina 19 éves korában szülte. A szülések átlagdinamikája jól kivehető Katrine Beier adataiból is (1827/252). 23 éves pesti születésű Katrina első gyermeke 1 évvel és 9 hónappal ezelőtt született, de 1827-ben már újabb 4 hetes gyermeke volt. Megjegyzem, hogy Katrina férje 1827-ben 30 éves volt.

A zsidó halotti anyakönyvekben két olyan esetet találtam, amikor a nő halálát egyértelműen nehéz szülés okozta: Elisabeth Denhof-Wotzassek (V. rész 1. fejezetének *Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei*) és Katarina Auerbach (*A fuvarozók, a szállítók és az iparosok feleségei* alfejezetben).

A pesti zsidóságot sújtó gyakori betegségekről a halál okából tudhattam meg. Az 1838. évi halotti anyakönyvben találkoztam 42 éves óbudai születésű Regina Deutsch, született Abeles haláláról szóló bejegyzéssel, amelyben mellrákot (*Brustkrebst*) jegyezték be Regina halálának okául.¹⁴⁰

A 18-19. századi Pestet gyakran látogatták a járványok. Kisebb-nagyobb számban, de rendszeresen fordult elő az akkoriban még súlyos betegségként jelentkező szamárköhögés és a váltóláz. Az 1831. évi ázsiai kolerát már több ízben említettem dolgozatom oldalain, de a

¹⁴⁰ BFL: 1838/XLV/112. sz. bejegyzés

Ugyanakkor az orvostudomány 1847-től tartja számon a magyarországi rákmegbetegedéseket: L. Melly József, A rákbetegség jelentkezése a székesfővárosban 1847-1926-ig: *Gyógyászat* 1928. 804-807, 842-843, 864.

pesti jegyzőkönyv néhány bejegyzésének ismertetésével ismételten felidézem a hivatalosan 1831. június 13-tól szeptember végéig pusztító ragályt.

1831. július 14-én a zsidó közösség elöljárósága, a bérlők társaságának képviselői és a prominens adózók összeültek egy kibővített vezetőségi ülésre „wegen der jetzt leider eingetretenen traurigen Epoche und Krankheitsumstände [...]” (a most sajnos megkezdődött tragikus korszak és a kolerajárvány körülményei miatt). Még aznap délután a tagok újra összejöttek és megkezdték az önkéntes gyűjtést, mert „ha - Isten ments! – a súlyosbodó katasztrófa miatt a közös pénz elfogyna, és nem is lenne várható annak pótlása, a kijelölt tagoknak jogosítványuk lenne a közösség deponitívumához nyúlni.”

Második intézkedésként egy válságbizottságot hoztak létre, amelynek minden délelőtt 10 és 12, délután 4 és 6 óra között a közösségi teremben vagy más megfelelő helyiségben kell üléseznie tanácsadás és intézkedés céljából. A bizottság tagjai: Sámuel Wodianer, Marc Stern, Selig Mandl, Jákob Schwarz, Dávid Goldberger, Bernát Schlesinger a közösség, Salamon Ullmann, Hermann Löwy és mások a bérlők (*Garküche*) részéről. A kórház részéről Dr. Jakobovits. 2 főelöljáró és olyan prominens tagok, mint József Granichstädter, Joseph Rosenthal, M. A. Kohen, Jonas Deutsch és Leopold Schönwald is tartóztak a testülethez.

Ugyancsak júliusban a városi tanács által kijelölt felügyelőkkel együtt a bizottsági tagok végigjárták a város összes olyan negyedét, ahol zsidók laktak, és ellenőrizték a lakások higiéniai állapotát (jegyzőkönyv: 120).

1831. szeptember 5-én a közösség több tagja levelet írt az elöljáróknak, amelyben megrázó részleteket közöltek a kolera által okozott pusztításról. A ház, amelyben szinte csak zsidók laktak, két izraelita imaháznak és a közösségi termeknek adott helyet – Meyer úrhoz, báró Orczy fiskálisához korábban intézett tiszteletteljes kérések ellenére – a járvány után még mindig használhatatlan állapotban van. A házban ugyanis hirtelen 36 személy betegedett meg, és 25 személy nagyon gyorsan meghalt, most közel 30 holttest még mindig a házban volt, ami rendkívüli veszélyt jelentett az élőkre nézve. A levél aláírói között volt Gabriell Ullman, Hermann Cohn, Simon Saxl, David Goldberger és más. Dr. Jakobovits és Moritz Chorin is aláírta ezt a beadványt.

Az 1831. évi kolera járvány miatt Pesten 3700 ember betegedett meg és 1911 ember meghalt.¹⁴¹ 1832-ben Pesten skarlát tombolt, 1833-ban az első bejegyzett influenza, 1834-ben a kanyaró, majd 1835-ben az idegláz fordul elő járványszerűen.¹⁴² A járványok szüneteiben, vagy éppen párhuzamosan velük reumatikus és légúti betegségek, valamint az alhasi

¹⁴¹ Jankovich 1838. 175. A szerző a betegség lefolyását is részletesen leírja a 175-178. oldalon.

megbetegedések voltak azok, amelyek főleg a nőket sújtották Dr. Jankovich szerint. Az orvos női betegségnek tartotta a tüdőbajt, a vérszegénységet (*Bleichsucht*), és a fehér folyást.¹⁴³ A hipochondriát a doktor némely agglegényre, de a hisztériát egyértelműen az *öreglányokra* ragasztotta klisészerűen.¹⁴⁴

Jankovich megállapította, hogy a zsidó lakosság leggyakoribb tömeges megbetegedése a rüh, amelytől az érintettek nem is akartak megszabadulni: „Die Krätze ist hier unter den Juden sehr häufig. Es gibt Familien, wo alle Individuen zusammen krätzig sind, es fällt ihnen nicht ein, sich davon zu befreien, weil sie sich dabei sonst gut befinden.”

De ez a betegség is ragályos volt, és a zsidók elsősorban a városi lakosság alsó osztályát fertőzték, amellyel sűrűbben érintkeztek: a szabókat, a mestereket és a katonákat.¹⁴⁵

Az általam vizsgált levéltári iratokból kiderült, hogy a nem járványos időszakban a halált okozó betegségek között a lázas megbetegedések, a tüdőbetegségek, illetve a mellhártyagyulladás fordult elő gyakrabban. A tüdőbetegségek között találkozhatunk a *Lungensucht*, a *Lungenlähmung*, a *Zehrung* és az *Abzehrung* elnevezésekkel. *Lungenlähmung* volt 32 éves Theresia Herzfelder, született Kádis (Kadisch) halálának oka.¹⁴⁶ *Brustwasser* (vizes mell) okozta 52 éves Anna Schlesinger, született Steinhart halálát.¹⁴⁷ Anna férje – Hermann Schlesinger – egyébként ház-felügyelő volt (*Haus-Inspektor*), amely szakma csak egyszer fordult elő az általam vizsgált iratokban.

Nervenfieber, *Zitterfieber* (hideglelés) elnevezésű betegségek fordulnak elő szinte minden anyakönyvi lapon, de van, akinél a bélbetegség (*Gedärmland*) volt a halál oka. Egy 60 éves nő halálát már öregkori elgyengüléssel (*Altersschwäche*) magyarázhatták meg,¹⁴⁸ noha ennél idősebb nők is voltak a közösségben. Például 85 éves Catharina Auerbach, aki az Országút (Landstraße) 362-ben öregkori elgyengülés miatt halt meg. Idősebb volt Fanny Goldstein is, aki Poroszországból származott és 98 évig élt.¹⁴⁹

¹⁴² A járványokról: Jankovich 1838. 171-207

¹⁴³ Uo. 195, 197.

„Der weisse Fluss sehr häufig angetreten, doch verheimlicht ist [...] eine der langwierigsten und am schwersten zu heilenden Krankheiten, besonders wenn es Wirkung einer nicht zu ändernden Lebensart oder Symptom jeder Menstruation ist.” (Fehér folyás nagyon gyakori, de eltitkolt [...] egyik leghosszadalmasabb és nehezebben gyógyítható betegség, főleg ha ez egy meg nem változtatható életmód hatása, vagy a mindenkori menstruáció tünete.)

¹⁴⁴ Uo. 198

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ BFL 1839/XXXV/137

¹⁴⁷ 1839/XXXII/97

¹⁴⁸ Rosalia Kenzer: 1840/XXXVII/19

¹⁴⁹ 1840/XLVI/122

Ugyancsak Poroszországból származott Rosalia Fellner, aki 88 éves korában halt meg.¹⁵⁰ Babett Breslauer, született Boskovitz 78 évig élt.¹⁵¹ Férje – Áron Breslauer – 1844-ben halt meg 80 évesen.

Egy pár szót érdemes még ejteni az akkori zsidó kórházzal, amely Felbergasse-ban, egy földszintes házban volt. 6 kicsi, de száraz és tiszta szoba 30 ágygal mindkét nem részére – az állapotok tulajdonképpen egész jók voltak, ami Dr. Jakobovich, egy kivételesen tiszta és rendes embernek volt köszönhető. A problémát csak a zsúfoltság és a szellőztetés lehetőségének hiánya okozta – az ablak alatt ugyanis egy bűzös árok húzódtott.¹⁵²

Dr. Engländerné Brüll Klára adatai szerint is a kórház 1805-ben alakulhatott meg, és az eredeti elhelyezésének nyomát talán az Orczy házban kell keresni. 1809-ben már egy teljes házat béreltek a kórház számára. 1815-ben a kórház a Kreutz-Gasse-ban, 1827-ben a Diófa utcában, 1830-ban a Dohány utcában volt. 1840-ben a közösség vett egy alkalmas telket, amely részben a Gyár-utcára nézett.¹⁵³

2. 5. A közösségen belüli női kommunikáció

A női kommunikáció formája röviden egy szóval jellemezhető: a panasz. Valószínűleg ez volt az egyetlen tartalom, amit egy nő a közösség elé tárhatott. A panaszokat a nők szóban adták elő, majd az írnok, vagy egy jegyzőkönyvező (például Marcus Kunstädter, akit a jegyzőkönyv 93. oldalán kórházi írnokként említett) a nők szavait írásban foglalta össze, egy férfi lexémakészletből merítve.

A zsidó közösségi jegyzőkönyv (*Protokoll*) lapjain a legtöbb női név segélykiáltásokhoz kapcsolódik, amelyet az írnokok igen józan, sőt szinte közömbös tényfeltárásként fogalmaztak meg. Bernat Schlesinger özvegye kért segítséget a közösségtől „in ihrer dermaligen bedrängten Lage,”¹⁵⁴ Rebeka, a helyi kóser hentes özvegye kérte a közösség támogatását, hogy a kitoloncolt Marcus Boskovitz vejét védjék meg: „bittet ihren von hier abgeschafften Schwiegersohn Marcus Boschkovitz in GemeindeSchutz nehmen zu wollen” (jegyzőkönyv: 11).

Hasonlóan higgadtan fordult férje érdekében a közösséghez Theresia Blechner, mintha csak éppen egy kötelességet tenne. Elkeseredésnek nyomát sem láthatjuk panaszának szövegében.

¹⁵⁰ 1841/LVII/a

¹⁵¹ 1841/81. fólio/97

¹⁵² Jankovich 1838. 243

¹⁵³ Engländerné Brüll Klára 1930. 108-111

¹⁵⁴ Jegyzőkönyvben: Protokoll, 15. May 1828. (További jegyzőkönyvi hivatkozásokat a szövegben megfelelő oldalszám feltüntetésével szerepeltetem).

Legtöbb ügy, amelyben a nők a közösség segítségét kérték, anyagi jellegű volt. Jacob Spitzer özvegye az elmaradt kamatai miatt fordult az előljáráshoz (jegyzőkönyv: 11), Fany Saxel özvegnő kért hozzájárulást a pészáchi liszt árusításához, amit Lazar Schambekkal egyetemben kívánt lebonyolítani (jegyzőkönyv: 41), Theresia Tettinger kért támogatást Daniel Hamburger veje elleni keresetben (jegyzőkönyv: 42).

De voltak hivatali ügyek is, amelyekben az egyedülálló nőknek személyesen kellett eljárni. Ezt tette például Hany, született Preiß, aki a pesti Simon Cohn elvált felesége volt. Hany távozni kívánt a pesti közösségtől, ezért szüksége volt a családi állapota rendezését igazoló okmányra (jegyzőkönyv: 44), elsősorban az esetleges férjhez menés miatt.

Szokatlannak tűnik viszont az 1830. október 12-i bejegyzés az aktuális napirend 9. pontjához. Jütel Cohn ugyanis miskolci Löbl Cohn felesége volt, mégis személyesen fordult a közösséghez, hogy pénzét letétbe helyezhesse (jegyzőkönyv: 94).

Ennél súlyosabb volt Adelheit, a bécsi Mayer Hirschl tolerált kereskedő lánya ügye. Mayer Hirschl veje apósa halála után azonnal magához vette annak tolerancia-okmányát, amiért Adelheit panaszt nyújtott be ellene. Az előljárásság kimondta, hogy az okmányt jogtalanul tulajdonították el és elrendelte annak haladéktalan visszaszolgáltatását az elhunyt leányának (jegyzőkönyv: 136).

Egy családi anyagi probléma rendezéséért fordult a közösséghez Theresia Bachrach, Coiten Bachrach özvegye. Jacob Hirsch nevű mostohaapja meg akarta volna rövidíteni az asszonyt, aki az egykori specifikáció szerinti anyagiak, értékpapírok és az őt megillető készpénz kiszolgáltatását, illetve kifizetését kérte.

Minden egyes esetben az előljárásság a női panaszokat és kéréseket ugyanolyan gondosan vizsgálta meg, mint a férfiakét. Tény azonban, hogy a jegyzőkönyvben rögzített események aktív szereplői a férfiak voltak, akik a női panaszokat vizsgálták, értékelték és orvosolták. Ez a családi mintára alakult társadalmi magatartás egyértelműen patriárhális volt, és visszahatott a családi viszonyokra is.

3. Az első zsidó telepes férfiak történeteiből

3. 1. Néhány letelepedési ügyről

Az 1780-as évek végétől kezdődött az óbudai zsidók erőteljes áttelepülése Pestre, aminek következtében az 1820-as évek második felére az óbudai zsidó közösség növekedése megállt. Mind többen folyamodtak a pesti letelepedési engedélyért.

Jacob (Jákob) Abraham, aki eddig Óbudán volt *Schutz- und Handelsjud* (védett zsidó kereskedő), még 1786. január 25-én – vagyis az elsők közül - fordult Pest városának

Tanácsához, hogy neki és családjának az állandó pesti tartózkodást (toleranciát), illetve egy pesti lakás bérletét engedélyezzék.¹⁵⁵

A letelepedési engedély kérelmek levéltári gyűjteményének 553. sz. lapján kezdődik Jacob Abraham (Jákob Ábrahám) ügyével kapcsolatos levelezés. Az 554. sz. lapon a kérelmező emlékezteti a pesti hivatalt, hogy már 3 hónappal ezelőtt is kérte a lakhatási engedélyt. Az 557-580. sz. lapokon a hivatal rögzíti Jákob Ábrahám kérvényét, és egyidejűleg véleményezi ezt. Az alábbiakban egy részlet olvasható Ábrahám írásos kéréséből. Tekintettel az állandó pesti munkájára (a levelezésből kiderült, hogy Jákob Ábrahám a királyi és császári *Tabak Abaldo* pesti ügynöke), az állandó pesti lakásra is volt szüksége (558. sz. lap):

„Bittschrift.

Höchlöbl. Königl. Hungar. Staathalterei

Unterzeichneter Schutz und HandelsJude

Zum 1. kann Supplicant mit seinem Haushalten keine zertrennte Wirtschaft führen zu Altofen und Pest dasselbe Hauswesen betreiben.

Zum 2. Gehöret nun die Gharküche für reisende und Marktleute, deren Aufenthalt nur einige Zeit andauert, er hingegen hat die meiste Zeit mit seinem Gewerk in Pest zu verbringen.

Ist sein Aufenthalt niemand nachteilig geworden nicht der Handelschaft nicht dem gemeinen Wesen. Wenn nicht vielmehr nützend.

Erlaubte ja die allerhöchste Toleranz Patente jedem Juden frey hinzuziehen ohne Nachtheil des Niederlassungs Orts [...].¹⁵⁶

Az ügy beható kivizsgálása és teljes körű informálódás nyomán született az 567. sz. lapon rögzített írás, amely szerint Jákob Ábrahám „bey kayserl. Königl. Toback Abaldo, dass er da gar nicht beschäftigt, noch angestellet, sodann sein vorgeben falsch und ungegründet syen. Worüber gegenwärtige bezeuget. Pest, den 9. März 1786. Lorenz Beyseuer.”¹⁵⁷

Az 566. sz. lap, amely a pesti kereskedők véleményét rögzíti, elárulja, hogy Jákob Ábrahám adatai nem felelnek meg a valóságnak, és hogy valójában ez a személy lopott holmik kereskedésével foglalkozik. A levél feladói: *Bürgerliche privilegirte Kauf- und HandelsMänner von hier* (az itteni polgári kedvezményezett kereskedők). A levél készítői kérik, hogy Jákob Ábrahám indokolatlan kérését utasítsák el, mert az, hogy k. k. Tabak

¹⁵⁵ BFL: IV. 1202/553 k.k.

¹⁵⁶ (Kérvény. Nagytiszteletű magyarországi helytartóság! Alulírott védett kereskedő zsidó elpanaszolja, hogy (1) két külön háztartást – Óbudán és Pesten – nem tarthat. (2) A zsidó vendéglői elhelyezés azoknak a zsidóknak jó, akk ideiglenesen tartózkodnak Pesten, neki pedig munkája miatt állandóan kell Pesten tartózkodnia. (3) A kereskedői tevékenysége nem csak nem károsít senkit, de hasznos is. (4) Hiszen a Legmagasabb Instanciából való Türelmi Rendelet is megengedi a zsidóknak a szabad letelepedést [...].)

¹⁵⁷ (A császári és királyi Tobak Abaldonál sohasem volt foglalkoztatásban, sem alkalmazásban. Eze szerint a megadott információk hamisak és indokolatlanok, amit mai dátummal igazol Lorenz Beyseur, 1786. március 9.)

Abaldonál foglalkoztatják, nem felel meg a valóságnak. Így hát üzletileg a pesti tartózkodása indokolatlan, sőt káros. Ugyanis az ilyen fajta zsidó tilos kereskedést folytat az adófizető polgárok kárára, kereskedik mindenféle lopott holmikkal, ezért városra nézve Jákob Ábrahám pesti tartózkodása megengedhetetlen.

Az ügy folytatódott, amiről tanúskodnak a mappa későbbi keltezésű lapjai. Az 568. sz. írat egy ismételt összefoglalást tartalmaz arról, hogy a helyi polgárok és kereskedők J. Ábrahám kérését hamisnak és indokolatlannak találták. Következett, tehát, az elutasítás, egy újabb válasz és egy újabb összefoglalás (577-582. sz. lapokon), ami jellemző volt a zsidó letelepedési ügyek hosszadalmas lebonyolítására.

Végül is Pesten maradt-e ez az Ábrahám? Valószínűleg igen, mert az Intimata a. m. gyűjtemény 1. dobozának 329. sz. lapján az 1799. október 21-i iraton látható Jacob Abraham saját kezű aláírása.

A beadványhoz a kérelmezőnek több igazolást (*Attestat*) kellett csatolnia, amely meggyőzhette a városatyákat az illető szándékának komolyságáról és polgári megbízhatóságáról. A jelentkezőnek megfelelő anyagi és erkölcsi feltételekkel, valamint bizonyítottan lakhellyel kellett rendelkeznie. Némelykor jó névű zsidók vállaltak kezességet letelepedni vágyókéért. Így tett például Israel Offenheimer, aki egy Spitzer nevű zsidóért kezességet vállalt. Almássy gróf pedig igazolta, hogy egy bizonyos Jacob Loth 1801. augusztus 30-án egyik bérházában lakott, és a bért (1198 forintot) azonnal rendesen megfizette.

A kérelmekhez az adó rendszeres fizetéséről szóló okmányokat is mellékeltek. *Lasar* (Lázár) Abelsperger (vagy Abelsberger) 1789. óta lakott Pesten, de még nem rendelkezett toleranciával. Apja – Baruch Abelsperger tűrt zsidó, aki Óbudáról telepedett át Pestre - igazolta Lázár személyi adatait. Az adófizetési okmányokból kiderült, hogy Lázár 1797. óta fizetett adót Pesten: 1799/800-ig 13, 20 forintot, 1800/18001-ben csak 8 forintot, 1802-1804-ben ismét 20 forintot.

3. 2. Bauer, a modern pesti zsidó vállalkozó

Salamon *Böhm-Pöhm-Penok-Bauer* életének pesti szakaszát a levéltári mikrofilm kockái nem egy szigorú kronológiai sorrendben mutatják.¹⁵⁸ A felvételek nem egy emberről, hanem egy-egy iratcsomóról készültek, és az összes előzményt is rögzítették. Az 588-as kockán az 1795. 04. 18-i német nyelvű lakhatási engedélykérést látjuk, de a kérés előzményeiből könnyen kideríthetjük, hogy ez a letelepedési ügy akkortájt már jó ideje folyamatban volt. A lakhatási engedélykérés előzményeként mellékelte 1787. április 25-i tanúsítvány Salamon *Pöhm*-ről

¹⁵⁸ BFL: 1786-1817. 551-897. IV. 1202. pp/544a-1147.

állították ki. A levél írója tanúsítja Salamon Pöhm rendes magatartását, hogy „három esztendőn át volt a Zsidó Zehság tagja. Helységünkben jámborul, becsületesen, minden botránkozás nélkül viselten mint Porcióját, mind Zéhságot és a rendeltetett Toleranz-Taxot mind ez mai napig minden hátramaradás nélkül megfizette.”

A tanúsítvány kiadásának oka, hogy Salamon Pöhm a *Nemes szabad királyi Pest városába* költözne, ami bizonyos feltételekhez kötött. Többek között a pályázónak igazolnia kellett az átláthatóságát, ne hogy egy sötét múltú személy a város lakóit szélhámos praktikákkal háborgassa. Akkoriban a városatyák nagy súlyt fektettek a lakosok ellenőrzésre. Ha valakiről kiderült, hogy büntetett előéletű, vagy nem rendelkezik a megélhetőséghez szükséges eszközökkel (vagyonnal, vagy szakmával), rövid úton kívülre került a városból.

Salamon Pöhmnek is sokáig kellett bizonygatnia, hogy alkalmas a pesti lakosság soraiba való felvételre. Az 590-es filmkockán szintén egy magyar nyelvű irat olvasható. A levél ugyan helyenként nehezen érthető, de végül is kiderül, hogy Salamon *Penok* nevű zsidó jeles magatartását, becsületes adófizetését igazolja. A levél Péczelben 1787 áprilisában készült, egyik aláírója Chikts János bíró volt. A lap alján a péczeli zsidó közösség aláírásai is láthatók, amelyeket héberül így foglaltak össze: „haanasim pecel.” Hogy a levélben említett Salamon *Penok* és a fentiekben szereplő Salamon *Pöhm* (a későbbiekben már *Böhm*) egyazon személy, bizonyítja az 1787. március 7-i kérvény, amelynek aláírója nem más, mint „Salamo Pöhm ein Jud in Petzel wohnhaft” (Salamon *Pöhm*, a péczeli zsidó lakos).

Az 596-as filmkocka Salamon Bauer történetének egyik legfontosabb pillanatát rögzítette. Míg 1787 májusában az eddigi Salamo Pöhm már Salamon Böhmnek íratta magát, ugyanannak az évnek júliusában Salamon Pöhm-Böhm-Penok hivatalosan és véglegesen (*für immer*) Bauer nevét vette fel. Ezzel kezdődött Salamon Bauer legitim pesti polgári élete, a hatóságok ugyanis ragaszkodtak a hasznosnak vélt zsidó kereskedő egyértelmű (*eindeutig*) azonosításához.

Salamon Bauernak komoly osztrák érdekeltsége is volt. 1795. május 30-i tanúsítványt egy bizonyos *Freyherr* (báró) von Schilfer írta alá, akinek Bauer bizonyára nagy szolgálatot tett. Bauer állítólag felvásárolta von Schilfer birtokait, és így nagy összeghez juttatta a bárót, akinek erre sürgős szüksége volt. A tanúsítvány mellékletét egy magán levél képezi, amelyből kiderül, hogy von Schilfer szívesen tanúskodott Salamon Bauer mellett:

„Lieber Bauer!

Nebst Zurücksendung des von mir unterschriebenen Attestats so ganz in der Wahrheit gegründet und ich kein Bedenken tragen konnte seinem Verlangen zu willfahren, beharre
Sein dienstwilliger

Johann Freyherr von Schilfer.“

Komoly üzleti kapcsolatok kötötték Salamon Bauert bécsi Samuel Götzl nagykereskedőhöz. Götzl (vagy Götz) több ajánlólevelet is írt a pesti tanácsnak címezve bizonyítékul, hogy Salamon Bauer méltó a pesti lakhatási engedélyre.

1790. december 16-i levélben Samuel Götzl Großhändler (nagykereskedő) kezeskedik Salamon Bauerért, aki „gottliebend, wohnhaft in Pest” (istenszerető pesti lakos). A következő filmkockán Samuel Götzl nagyobb levele olvasható, amelyben a szerző kijelenti, „hogy Salamon Bauer úr, pesti lakos, már 12 éve megszakítás nélkül gondoskodik az olyan magyar termékek felvásárlásáért, mint birkagyapjú, hamuzsír, méz és rozs. Évi számlái 200 000 forintra rúgnak. Üzleteit pontosan és becsületesen vezeti.”¹⁵⁹

Samuel Götzl aláírását hitelesítette Joseph Georg Hörl bécsi polgármester, Laurenz Ludwig Schwarzhüber bécsi tanácsos és Ant. Jos Lieb titkár.¹⁶⁰

Salamon Bauer letelepedési ügye 1796-ban még folytatódott, noha már régóta a városban lakott. Ekkor készült az a ceglédi levél is (613. sz. filmkocka), amelyből világos fogalmat alkothatunk Salamon Bauer magyarországi tevékenységéről: „Salamon Bauer kereskedő úr úgy városunkban, valamint ez környékén az gyapjúval való kereskedése által, a Tulajdonosokk tökéletes megelégedésére említett kereskedését Dicséretesen folytatta, e közben az gyapjú tartásra, s finomításra az lakosokat ösztönöztvén előre való pénz adással segítette, az tett alkuit becsülettel megtartván az vett Jóságott akár minden vita és fogyasztás nélkül ki fizette, s ez által az hazában találandó produktumok el adását tartósan előmozdítván az Hazának is haszon hajtott.

Czegléd, 28. január 1796

Siket János, Czegléd város bírása, s a Tanács”

A 617-es kockát követő iratokból kiderül, hogy Salamon Bauer a 19. században már pesti zsidó kereskedőnek számított (*Handelsjud in Pest*). Az Intimata a. m. - iratok között van egy latin nyelvű, 453. jelölésű lap, amely megemlíti, hogy Salamon Bauerért és Elcan Pinkaßért a zsinagógában állandóan imát mondanak.

¹⁵⁹ Fordítás az eredeti német nyelvű szövegről.

¹⁶⁰ A levél olvasható szövege: „, k. k. Wien – Magistrat, daß Samuel Götzl k. k. P. Großhändler persönlich erschienen und uns zu vernehmen gegeben. Wir gerüchten vorstehendes Dokument unter unserer Glaubwürdigung zu bestätigen da nun der Supplikant dieses Dokument eigenhändig unterschrieben und seine Petschaft beigedrückt zu haben vor Gericht bestätigte, also wollen wir gedachtes Dokument wie es die gerichtl. Gewohnheit mit sich bringt, mit Beidrückung unseres mittleren Sekretärsiegels wie nicht minder mit unserer hierunterstehend eigenhändigen Namensunterschrift hiemit bestätigen.

Joseph Georg Hörl wirklicher k.k. Rath-und Bürgermeister
Laurenz Ludwig Schwarzhüber wirkl. Magistratath“

Az 1802. február 21-i pesti zsidó községi választásokon Salamon Bauer már tolerált (túrt) zsidóként jelöltette magát. Úgy látszik, a községi vezetésbe még sem választották be, mert az 1811-es *restauráción* (tisztújítási választásokon) még nem szerepelt a *Deputirte* (választmányi tagok) között.

1811. július 20-án Budán készült egy magyar nyelvű, Antonino Mogyorossy aláírású levél, amely már azért is felkeltette érdeklődésünket, mert az eddig nem tapasztalt, hangzatos megszólítással kezdődik: „Áldás, Békesség minden Rendű és Rangú Olvasónak!” A továbbiakban a levél összefoglalja Salamon Bauer személyi, illetve személyiségi adatait:

- Fehér vármegyei Tettesben született, de Pest szabad királyi városba költözött el,
- kiskorában másutt nevelkedett, majd visszajött és 13 évig élt itt.
- Még 6 évig Andrássy János házában is lakott, akinek nagy bizalmát élvezte.
- Becsületesen kereskedett.
- Hívő izraelita, templomba járt.
- Alapvetően pozitív tulajdonságokkal rendelkezett: nyájas, barátságos, kedves, istenfélő.

A fentiekben megemlített nagykereskedői névjegyzékből megtudjuk, hogy Pesten Salamon Bauer Teréz-Városban, az 589. sz. alatt lakott. Később már ő is kezeskedett más zsidó kereskedőkért, akik Pesten akartak lakni és dolgozni. Így például egy bizonyos Bernard Lackenbacher terménykereskedő 1817-ben kért letelepedést és nagykereskedői iparendélyt, amihez Salamon Bauer ajánlólevelet írt.¹⁶¹ Lackenbacher már 1787. óta – valószínűleg Kanizsán - volt túrt (tolerált) lakos. Bauerrel biztosan üzleti kapcsolatban állt, akinek érdeke fűződött üzlettársának pesti letelepedéséhez.

Más forrásból¹⁶² tudjuk, hogy Salamon Bauer két lánya Bécsbe ment férjhez. A levéltári iratokból Móric (Moritz) Bauerról, Salamon fiáról szerezhettem további releváns információt, amely lehetővé tette a pesti zsidó közösség eddig nem túl gyakran említett alakjának megismerését.¹⁶³

Móric az első zsidó fiatalok közé tartozott, akik Pesten születtek és a pesti (piarista) gimnáziumba jártak. Amint az iskolai bizonyítvány is tanúsít, Móric már magyarul is tanult.¹⁶⁴ Az iskolai bizonyítványt Bauer Mauritius 16 éves tanuló nevére állították ki. Apja

¹⁶¹ Lackenbacher 1824-ben kikeresztelkedik és nemességet kap: Bácskai 1989. 35

¹⁶² Bácskai 1989. 35

¹⁶³ Bácskai Vera ugyan megemlíti Móricot Bauer Salamonról szóló oldalakon, de jelen beszámoló egyrészt részletesebb, másrészt a Zsidó Levéltári anyagokra is támaszkodik, és ilyen módon felfedi Móric Bauer életének alkonyát is, amely Bácskai számára titok maradt.

neve: „Bauer Salamon, pesti illetőségű kereskedő. Vallás: judaicae.” A kiállítás dátuma: 1805. szeptember 14.

Móric magyar nyelvi tanulmányainak osztályozása: Classis Primae. Felnőtt korban Móric a gazdaság kevésbé befutott üzletágát választotta: bizományosi és szállítmányozói üzletre kért iparüzési engedélyt.

Móric személyét, erkölcsét, erényét igazolta apja, Salamon Bauer, illetve Ickovics, akinek aláírását a dosszié 903. sz. lapján láthatjuk. A 904. sz. lapon Móric debreceni üzletei és aradi kapcsolatai nyertek igazolást. A 906. sz., latin nyelvű lapot a debreceni zsidóság írta alá. A 907. sz. lapon az áll, hogy Móric képesített kereskedő (*gebildeter Kaufmann*), a 908. számú lapon azt a megállapítást olvashattam, hogy mint Salamon Bauer fia Móric különösen alkalmas a tolerancia elnyerésére. A 910-925. számú lapok Móric Bauer külföldi kapcsolatait igazoló leveleket tartalmazzák, amelyek aláírói: *Gebrüder Stolles Söhne (Großhändler und Fabrikanten)*, *Baphielt és Saxel (Talkfabrikanten von Bielitz)*, *May és Holfelde, Georgswalde, Gebrüder Meisl, Johan Bruhman* és mások. A 930. sz. lapon egy bizonyos Hoffmann gratulált a tolerált nagykereskedői címhez és a 931. sz. lapon első ízben az aláírás: *Großhändler Moritz Bauer*. Néhány következő iratból, nyugtából, illetve számlából fény derül Bauer és Ulmann család közötti szoros üzleti kapcsolatokra.

Móric Bauer bizományosi raktárai és szállítmányozói szolgáltatásai bizonyára igen keresettek voltak. A kereskedelmi forgalom nem volt csekély, hiszen a megtalált számlák 2000, 1500, 8000, 3000, 1000 guldenről szóltak.

Meg kell jegyezni, hogy az üzleti levelezés formája 1828-ra erősen megváltozott, Móric Bauer levelei megközelítették a mai normákat. A dátum felkerült a szöveg elejére, a cég nevét is – latinosan érthetően, vagy előre nyomtatva – most már a levél tetejére írták fel. Az üzleti levelezésben szó esett a váltóról, pontosabban annak intézvényezett formájáról (*Tratte*-ről), amely nem más, mint a fizetési felszólítás. A váltó említése azt jelzi, hogy Móric Bauer üzleti életben modern utakon járt, és valószínűleg neves bankok is álltak üzletei mögött.

Az 1827. évi adóösszeírási bejegyzés szerint Bauer Móric 35 éves volt. Franciska nevű felesége 20 évesen - valószínűleg házasságkötés céljából - jött el Bécsről 1819-ben. Eltelt idő alatt három gyermekük született, a legidősebb 6 éves volt. Házukban egy raktáros és három alkalmazott is lakott. Se cselédlány, se szakácsnő a listán valamiért nem szerepelt, pedig a család – figyelembe véve az előzményeket - több mint jómódú lehetett (1827/859). Bauerék a

¹⁶⁴ BFL: 1817/898-899. számú lap

A piarista gimnáziumról írt a *Wohlfeilster und zuverlässigster Fremdenführer...*, hogy ott minden nemzetiségű és felekezeti diákok tanultak. Wohlfeilster 1844. 86

Getter (Götter) Gasse 273-ban laktak az adóösszeírás szerint. De Dorffinger is azt írta kalauzában, hogy Móric Bauer Leopoldstadt 273-ban lakott több zsidó nagykereskedő társaságában. Lipótvárosban Móric Baueren kívül lakott még Áron Abeles, Atsch Ábrahám, Breisach Izsák Dávid, Cohn Áron, Goldberger Adolf, Granichstädten József, Kádís Joachim, Kanitzer Joachim, Kanitz M. Löbl, Koppel Kuniwald, Mautner Ádám, Rosenfeld Jákob és Rosenfeld Simon, Schlesinger József és Schönwald Joachim.¹⁶⁵

Móric Bauer az 1828-1833. évi pesti Jegyzőkönyv állandó szereplője, egészen a haláláig. A nevével kezdődik, és vele fejeződik be ez a könyv! Móric elöljárója és pénztárosa volt a közösségnek 1828. óta. A tevékenysége az egyszerű közösségi ügyektől a bonyolult pénzügyi diplomáciáig terjedt (például Ábrahám Epstein peres ügye Eperjesben, jegyzőkönyv: 77-78).

Egyik egyszerűbb ügy volt például özvegy Kröndl Auerbach 1828. szeptember 14-i kérése, hogy a közösség segítsen neki az *őrült fia (sein wahnsiniger Sohn)* eltartásában (jegyzőkönyv: 25). De 1830. május 16-án Moritz Bauer úr ismét Bécsbe utazott, ahol Rothschildi házzal rendezett le egy összeg átutalását (jegyzőkönyv: 75).

A jegyzőkönyv 80. oldalán is van egy bejegyzés, amely arra utal, hogy Bauer a közösségi ügyekben sokat utazott Bécsbe és ilyenkor a közösségi képviselőt más tagokra ruházta át: „Da H. Moritz Bauer diese Tage nach Wien abreist, so überträgt die Verwaltung [...]”

1831-ben (jegyzőkönyv: 103) ismét referált, beszámolt a hagyatékok rendezéséről, ám az elöljárósági ülésekről ekkor sokat hiányzott. 1831. július 31-én a hivatalát megosztva átvették G. Ullmann és S. Wodjaner. 1833. március 20-án Moritz (Móric) Bauer alig 41 évesen meghalt. A valóban rendkívül emelt, ünnepélyes stílusú bejegyzés közölte halálának és végrendelete, valamint utolsó akarata közzétételének hírét: „Am 20. März ist Vorsteher Moritz Bauer seelig verblühen, wo sogleich abends desselben Tages sowohl dessen Endwill, als Testament von 17. August 1830 ausgefertigt eröffnet, und publicirt wurde laut Original im Archiv.” (jegyzőkönyv: 156).

Majdnem ugyanakkor – 1833. április 20-án – halt meg 75 éves korban Elias Naphtali Rosenthal, akinek nekrológiát – ha hiszik, ha nem – a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung tett közzé 1833. május 8-án: „Pesth, 8. Mai. Am 20. v. M. starb hier der israelitische Großhändler H. Elias Naphtali Rosenthal, im 75. Jahr seines Alters. Er war einer jener seltenen Menschen, deren Leben aus einer Reihefolge frommer, wohltätiger, uneigennütziger Handlungen bestehend, mehr das allgemeine Beste, als das eigene Interesse im Auge hatte. Seine seltene hohe Gelehrsamkeit in der hebräischen Theologie machte ihn weit und breit berühmt, und die

¹⁶⁵ Dorffinger 1827. 566

praktische Ausführung derselben wurde durch seine sonstigen wissenschaftlichen Kenntnisse erleichtert und veredelt. Mit Aufopferung seines Vermögens und seiner Gesundheit suchte er allen Menschen, ohne Unterschied des Glaubens, die seiner Hilfe bedurften, wirksam beizustehen. Er stand daher in hoher Achtung, eben sowohl bei seinen christlichen Nebenmenschen, als bei seinen Glaubensgenossen, eifrig bemüht, unter denselben wahre Aufklärung und ächte religiöse Moralität zu verbreiten. Gar manche wohltätige Einrichtung, gar manche preiswürdige Anordnung verdanken seine Glaubensbrüder dem Eifer, dem unermüdeten Streben des verklärten Lichtfreundes, und ihr Dank dafür wird sich nie verläugnen können. Am 21. wurde die entseelte Hülle desselben zur Erde bestattet, und da zeigte sich recht augenscheinlich, wie sehr und allgemein der treffliche Mann geliebt wurde. Tausende von Menschen folgten dem Zuge und sie alle äußerten die tiefste Rührung. Vor seinem Sarge aber ließen sich fünf Kanzelredner, der Reihe nach, vernehmen, und viele Thränen der Wehmut floßen bei ihren herzdurchdringenden Schilderungen der Tugenden des Unvergeßlichen demselben nach. Ruhe und Friede sei mit seiner Seele.“¹⁶⁶

Ezt a pompás szöveget Elias Naphatali Rosenthal valószínűleg nagyfokú jótékonyágának köszönhette, amit a nekrológ *vagyon és egészség feláldozásaként* említett. Rosenthal állítólag nem nézett a felekezeti hovatartozásra és mindenkinek segített, akinek erre szüksége volt. Ezért a keresztény kortársai ugyanúgy tisztelték, mint a hittestvérei. A nekrológ azt is hozta szoba, hogy Rosenthal igen jártas volt a *héber teológiában*, a zsidó vallás gyakorlását pedig egyéb tudományos ismeretei megkönnyítették, és nemesebbé tették. Hogy a zsidó közösség megemlékezése ugyanolyan mélyérzelmű volt-e, nem tudhatjuk, mert a jegyzőkönyv utolsó bejegyzése 1833. április 14-én készült.

V. NŐI STÁTUSZOK ÉS A NŐI MUNKA

1. Feleségek, özvegyek, leányok

1. 1. A zsidók pesti gazdasági tevékenységének piaci lehetőségei a századfordulón és a 19. század 40-es éveiben

A 18-19. század fordulóján a zsidók az úgynevezett (*Garküche*) zsidó konyhán keresztül jutottak be Pestre (vö. jelen dolgozat III. része 3. f. *Az óbudai zsidó vállalkozók pesti üzlete* című alfejezetében). A letelepedésre az óbudai zsidó üzletembereket ösztönözte, hogy Pest egy piacközpont volt szemben Óbudával, amelyet csak vásárhelyként tartottak számon.¹A

¹⁶⁶ Vereinigte: 1838 (38) 631-632

¹ Bácskai Vera-Nagy 1984. 45-48

pesti piacon való részt vétel az óbudai zsidók gazdasági életét is erősen befolyásolta, ezért a pénzügyi elszámolásokat a pesti piaci idényhez igazították.² Az első pesti zsidó üzletek ugyancsak az éves piachoz kapcsolódtak. Pesti piaci eseményről szólt az egyik legelső (6. sz.) pesti irat az Intimata-gyűjteményből is, amely a *Leopoldi-Markt* ideje alatt zajlott le.³

A *Leopoldi-Jahrmarkt* megtartására Pesten novemberben került sor. 1804-ben például az éves Lipóti piac megfelelt a várakozásoknak, csak a vevő kevés volt. A távoli tájakról alig jöttek üzletemberek, aminek oka a rossz utak és az esős időjárás volt. A belföldi termékek közül értékesítettek gyapjút, nyers bőroket, feldolgozott bőrt, viaszt, mézet, borokat és égetett szeszes italokat, dohányt, zsirt. Az aktuális árak 33 forintot is elértek.⁴

A Lipót-napi éves piacon kívül márciusban a *Josephi-Jahrmarkt* volt a soron, a Medárdi pesti piacot júniusban tartották meg. 1804-ben a József-napi piac nagyon gyengén sikerült, aminek oka ugyancsak a rossz utak és a rossz időjárás volt.⁵ A piacok miatt Pesten – így a Kerepesi útca és a Váci Országút mentén – sok volt a fogadó és a kocsmá. „Jól járt a kocsmával rendelkező pesti polgár is, hiszen saját borát italmérési engedély nélkül árusította.”⁶

A zsidók italmérése a pesti városi tanács engedélyéhez kötődött ugyan, de ez is egy sikeres gazdasági tevékenységnek bizonyult, amit a zsidó családok gazdasági tevékenységének leírásából (a *Vendéglátó és élelmiszeripar* alfejezetben) látni fogunk.

A házai termékpalettát a 19. század elején az olyan gyarmati áruk bővítették, mint kávé és csokoládé. 1804-ben Pesten már voltak kávéházak, amelyeket akkoriban *Koffeehausnak* neveztek.⁷ A csokoládét hirdető reklámszövegben nem kis meglepetésünkre azt olvashatjuk, hogy a „gyomor-csokoládét” több orvos is ajánlotta pácienseknek, mert ez „könnyen emészthető éték, különösen ajánlható a gyengélkedő, lábbadozó és öreg személyeknek.”⁸

Ezen a helyen a szerzők egy táblázatot közölnek a piacközpontokról, de Óbuda nincs köztük. Szentendre – egy kisméretű ugyan – de piacközpont volt. Uo. 72.

² A pesti kereskedők jó kereskedői erkölcséről és élettapasztalatáról így szólt egyik pesti útikalauz: „Pester Kaufmann seine Geschäfte solider und reeller führt als mancher ausländische...” (a pesti kereskedő komolyabban és reálisabban üzletel, mint némely külföldi...)

Wohlfeilster und zuverlässigster... 1844. 39

³ BFL: Intimata a. m. 4647-4957/I. Fent már említettem, hogy Schams Ferenc szerint első piaci engedélyt Abelsberger és Liebner nevű óbudai zsidó kapott (Schams 1821. 133). Ugyanő ezt írta a pesti piacról: márciusban a „Josephi”, júniusban a „Medardi”, augusztusban „Joh. der Enthauptung”, novemberben a „Leopoldi” piac volt esedékes.

Uo. 468.

⁴ Vereinigte 1804. (93) 1179

⁵ Vereinigte 1804. (44) 301

⁶ Végvári 1998. 10

⁷ Vereinigte 1804 (7) 92

Az első zsidó üzleti feljegyzésekben nem a csokoládéről, hanem a kóser borról és pálinkáról, és a kóser hús kiméréséről van szó. Az ezekre vonatkozó forgalmazási jogot a zsidók licitek útján bérelték a várostól. 1789. augusztus 28-án Joel Berkovits és Moyses Liebner kötötték meg az esedékes bérleti szerződést. De mindkét zsidó bérlő az üzleti levelezés szerint eredetileg más szakmai tevékenységet is folytatott: Berkovits paszományos, Liebner harisnyakötő volt.

Az 1841. évi pesti adólajstrom megőrizte számunkra a 19. század első felében gyakorolt foglalkozások felsorolását. E szerint a városban a nagykereskedőkön és kereskedőkön kívül működtek még pékek (például *Beigelbäker*), pamutgyárosok (*Cottonfabrikants*) és a csokoládékészítők (*Chiocolademacher*). Az adóösszeírás *Izraeliták* részében szerepeltek: *Incorporierte Grosshändler, Produktenhändler, Händler, Schuster, Gesellen, Greisler, Trödler, Kleinhändler, Traiteure, Pferdehändler, Trägler, Kleinhändler, Hausirer, Sensale, Graveur*. A magyar nyelvi részben a következő zsidó foglalkozásokat sorolták fel: *timár, varga, asztalos, üveges, szabó, szobapingáló*. A végen még néhány kiegészítés (magyarul és németül): könyvárus, fuvarozók, harisnyakötő, szövő, egy szalmakalap gyár és egy selyemgyár. A zsidóktól 1841 októberében befolyt adó összesen 579, 50 Ft-ot tett ki.⁹

Az alábbiakban a szakmai tevékenységekre bontott kép látható, amely a 19. század eleji pesti zsidó lakók gazdasági és szakmai tevékenységét ábrázolja. Az adatokból kiderül az is, miből éltek családotul, vagy egyedül Pesten letelepedett zsidó nők. Jelen adatközlés eltér a szokásos történetírástól, amely többnyire a férfiak életeseményeivel foglalkozik. Általános felfogás szerint a férfiak elegendően képviselik az emberiséget, ezért a zsidó férfiak képesek arra, hogy a teljes zsidóságot jellemezzék. A korabeli összeírásokban a családi névsorok első helyén – mint az egyetlen számba veendő családfenntartó – férfinevek szerepelnek. Ez nem felelt meg valódi életkörülményeknek, hiszen a nők sohasem voltak csupán passzív eltartottak, hanem tevékenyen részt vettek a családok, és ez által a zsidó közösség építésében és fenntartásában.

⁸ Honművész 1838 (2) 9

⁹ Az 1841/2 évi pesti adólajstrom

Schams Ferencnél olvasható egy bejegyzés Joachim Kanitzer kelmegyáráról (Tuchfabrik) – Schams 1821. 474. Ugyanő (és ezt Thiel is ismétli a magyarországi történetében) közölte, hogy a Kecskeméti utcában a Postával szemben a zsidók részére kijelöltek egy helyet a rövidáru kereskedés számára (481). De igen sok zsidó foglalkozott pénzváltással, mert ez a foglalkozás nem igényelt sok fárdságos munkát (!): „Doch wie zu jedem Unternehmen, bey welchem mit weniger Mühe und Anstrengung Geld zu verdienen ist, sich in der ganzen Welt Juden drängen, so findet man auch das Wechselgeschäft aller Käufe und Verkäufe meistens in den Händen dieser Abrahamskinder.“ A szakágazati keresztény-zsidó viszony 1: 6 volt. (485)

Groszmann Zsigmond szerint a pesti zsidóság második nemzedékét 540 család tette ki, akik közül 354 kereskedő és 73 iparos, de egyéb foglalkozású is és tanulók is volt.

Groszmann: Magyar Zsidó Szemle 1936, 231-243

Leírásom tehát lehetőleg a női neveket szerepelteti a családi névsorok első helyén. Ez a kis beavatkozás is elegendő ahhoz, hogy az ábrázolás női aspektust kapjon, és így a nő a mellékszereplőből az élet valódi szereplőjévé váljék.

1. 2. A megélhetés forrásai

A zsidó közösségi alkalmazottak béradatait a pesti jegyzőkönyv pontosan rögzítette, de ezek az adatok is csak a férfiakra vonatkoztak.¹⁰ Rendszeres közösségi fizetés járt a *dajonim*-nak, a sameszeknek, az előimádkozóknak, a kántoroknak, a tanároknak, akik mind-mind férfiak voltak. Nőket a közösség hivatalosan nem alkalmazott. Betegápolók, bábaasszonyok (szülésznők) fizetéséről semmit sem tudunk, noha a közösség ezeket a szakmákat nélkülözhetetlennek tartotta.¹¹ A nők munkabéréről tehát nincsenek közvetlen adataink, de vannak értésléseink az első pesti zsidó nők egyéb anyagi forrásairól. Például a férjek nevéhez fűződő anyagi állapotról, amelynek létrehozásához a feleségek hozományukkal, esetleg a tolerált, illetve kommoráns rokoni kapcsolatokkal, vagy a háztartásban és/vagy a családi üzletben végzett munkával járultak hozzá. Vannak adataink az örökség megosztásáról a különböző nemű gyerekek között, amelyekből látható, hogy a nők örökrésze nem volt kisebb, csak más természetű, mint a férfiaké.

Így *Nanetta Spitzer* apja – *Jakob Spitzer* - halála után 200 forint készpénzt kapott. Egyébként ez nem volt egy nagyon nagy összeg. Ennyi pénzt kellett például Abraham Koppel végrendelete értelmében temetésekor a szegények között elosztani.¹²

A pesti jegyzőkönyvi krónikából megállapíthatjuk, hogy Jakob Spitzer 1828-ban halt meg, mert özvegye akkor kérte az előjáróságtól a tőkekamat kifizetését. Az örökséget azonban csak 1831-ben fizették ki. Nanetta leánytestvére is 200 forint készpénzt örökölt. A teljes hátrahagyott tőke 704. 44 forintra rúgott, a lányok része után fennmaradó pénzt 3 fiúgyermek között osztották szét. Vagyis a fiúgyermek egyenként kevesebbet kaptak, mint a leányok (jegyzőkönyv: 133). Valószínűleg azért, mert ők az üzleti részt is örökölték (amennyiben ilyen volt), de az is lehet, hogy már megnősültek és elköltöztek az apai házból, vagyis még apjuk életében megkapták részüket. A lányoknak ugyanis hozomány járt, ha csak a család nem volt teljesen elszegényedett.¹³

Úgy tűnik, hogy néha a szegény lányok is megtalálták életük párját, ha a hátuk mögött család állt. A nők életében a családi-rokoni kapcsolatok döntő jelentőségűek voltak.

¹⁰ Jegyzőkönyv 27. oldalának fizetési listája és a 8. oldalán szereplő sameszi fizetések.

¹¹ Jegyzőkönyv 1828, 20. oldal: „die unentbehrlichen Personen.”

¹² Jegyzőkönyv 1828. december 15-i bejegyzés 31. oldalon. További jegyzőkönyvi hivatkozásokat csak a szövegben szerepeltetek.

¹³ Egy hozomány leírása: Hrotkó 2008. 17-19. Az esszé főszereplője például 600 rajnai guldent vitt a házasságba.

Előfordult, hogy az elszegényedett szülők a közösségtől kérték a kiházasítási segélyt. Például *Jacob Singer, Schulsänger*, vagyis kántor 1828. május 25-én (jegyzőkönyv: 11) kért támogatást a legkisebbik leányának kiházasításához, ám azt a választ kapta, hogy előzetesen a közösség semmit sem ígérhet. Ha itt lesz az esküvő ideje, forduljon személyesen az elöljárósághoz. Október 12-én Singer ismét kért, ám szemmel láthatóan rosszkor: a közösség éppen nagyon spórolt. Így csak egy előleget kapott a 186 forintos fizetéséből (jegyzőkönyv: 27). Az esküvői szertartás költségeiről annyit tudunk, hogy a *Chuppa* (hupa)-pénz 3 forintot tett ki (jegyzőkönyv: 6).

Az egyszeri segélyek mértékéről is van megbízható adatunk. Bernard Schlesinger özvegyének megsegítésére 22 forintot gyűjtettek össze 1828. május 15-én, 20 forintot kapott Lena Poppe 1828. július 26-án – valószínűleg ennyi volt az átlagos egyszeri segély. Ennél kisebb összegeket folyósítottak rendszeres havi támogatásként: Bela, Wolf Hollitsch özvegye havi 10 forintot kapott (jegyzőkönyv: 41). Lena Freystadt „betegségében” *Chevra Kadischától* egy hónapra 8 forint segélyt kapott, amit *Anie Irenu Cassa* (a szegényházi pénztár) további 8 forinttal toldott meg. Úgy tűnik, hogy 16 forint körüli összeg volt a nő megélhetési minimum. Feltevésünket igazolja, hogy egy „Findl-Kind” (talált gyermek) ellátására a közösségi pénztárból havi 10 forintot utaltak (jegyzőkönyv: 134.) Ez az összeg csak az étkezési költségeket – *Kostgeld* – fedezte. Tehát legfeljebb 16 forintba került egy felnőtt nő havi alapellátása, és a közösség mindenekelőtt azokat támogatta, akiknek még ennyi sem volt.

Regina, az elhunyt Israel Wahrmann rabbi özvegye nyugdíjat kapott, amely évi 400 forintot tett ki (jegyzőkönyv: 27). Akkortájt Regina Wahrmann volt az egyetlen „pensionirte rabbinerfroj” (nyugdíjazott rabbi feleség).¹⁴ Összehasonlításként: Áron Bassist zsinagógai szolga és Israel Brüll, a második hivatalban lévő rabbihelyettes ugyancsak 400-400 forintot kaptak fizetésként. Oppenheimer, mint első rabbihelyettes évi 500 forintos fizetéssel rendelkezett, amelynek emelését időnként kérte.¹⁵ Büchler Sándornak köszönhetően ezeket a számokat összehasonlíthatjuk a 18. századvégi óbudai fizetésekkel. Óbudán a rabbi éves fizetése az 1776. évi *Juden-Ordnung* szerint 150, a tanító fizetése 130 forint volt. A kántor havi 2 ft 30 kr, az első sakter évi 104, a második 78 forintot kapott.¹⁶ Ehhez képest a 19. századi pesti fizetések már magasabbak voltak.

¹⁴ PIH I-7. 1/1826

¹⁵ Például 1828. június 22-én. Válasz: „Wird in Berücksichtigung genommen um nach Regulierung des neuen Budget ihm willfahren zu können.“

¹⁶ Büchler 1901. 300

Bernat Heller, az Oberlehrer, akinek a tanítás vélhetően az egyetlen pénzszerzési forrása volt, 1200 forintot kapott évente, de az anyagi helyzetét mégis szegénynek minősítették. Szegény volt Regina Wahrmann is az 1826. évi összeírás szerint. Az 1827. évi 236. számú (1827/236) összeírási bejegyzésből többet tudunk meg: a keresztúri születésű Wahrmann asszony 1827-ben 61 éves volt, és akkoriban már 28 éve élt Pesten. Josef nevű 32 éves nőtlen fia is vele lakott egy háztartásban. Volt egy szakácsnőjük, és a lakásban még két Zickler nevű diák tartózkodott, akik Szikszról jöttek Pestre. Lehet, hogy a diákok Wahrmann asszony rokonai voltak, de minden esetre könnyítették a lakással és élelmizéssel kapcsolatos magas költségek viselését. Regina 1825. óta tolerált volt, az azonban nem derült ki, hogy folytatott-e valamilyen kiegészítő gazdasági tevékenységet, vagy sem.

Regina Wahrmann nem élt minden támogatás nélkül. Hiszen Pesten laktak gyermekei is. 29 éves Mayer Wolf eredeti szakmája lenvászón kereskedő volt (1827/772). Státusa: „sohn des verstorbenen tolerirten rabiner” (az elhunyt tolerált rabbi fia. Ez a megjegyzés ellentmond Büchler adatainak, aki szerint Wahrmann rabbi csak *commoráns* volt). Mayer Wolf fizetett adót, felesége – Rebeka – Galiciából származott. A háztartásban egy 22 éves prágai szakácsnő segédkezett. Ez a Wahrmann család Waitzner (Váci) úton lakott, nem messze a kereskedelmi raktárházaktól.

Az 1826-1827. évi adóösszeírásokból megállapítható, hogy a legtöbb felnőtt nő életformája a házasság volt. Az 1826. évi conscripcióban csak az adózót (családfőt), vagyis vagy a férfiak, vagy az üzletet továbbvivő özvegynök nevét írták be. Az *Ehe weib* (a nej) szó (az összetett szavak értelmezés szerinti különírása gyakori volt) az 1827. évi conscripcióban tűnik fel.

De voltak egyedülálló nők is a pesti zsidók között, akik vagy előzvegyültek, vagy nem is mentek férjhez, aminek oka nagyrészt a megfelelő hozomány hiánya volt. De a tolerancia, vagy kommorancia birtoklása is komoly előnyöket jelentett a nőtlen, vagy ismét házasodni vágyó férfiak szemében. Az 1826. és 1827. évi conscripció alapján összeállíthattuk a női gazdasági tevékenységek listáját, amelyet a gyakoriság szempontjából a cselédlányok és a szakácsnők, majd a kereskedelmi szakmák vezettek:

Szolgáltatási szektor (ezen belül önálló vendéglősnők, cselédlányok, szakácsnők és a szobát kiadó nők)

Kereskedőnők (ezen belül házalónők és ügynöknők)

Iparúzó (ezen belül a kézimunkázók)

Az olyan egészségügyi szakmák, mint az ápolónők és a bábaasszonyok

Kolduló özvegyek

Az 1827. évi adóösszeírásból kitűnik továbbá, hogy voltak saját anyagi eszközökből (*von eigenen Mitteln*) élő nők. Anna Wolf 50 éves özvegy az óbudai származású Wolf Oppenheimer kereskedő házában élt, amely az *Alter Gasse* 271. szám alatt volt (1827/855). Ugyancsak saját anyagiakkal rendelkezett 28 éves özvegy Mari Herzfelder (1827/421) Raab-ról. Mari Herzfelder Leopold nevű, óbudai születésű 6 éves fiával lakott együtt, de honnan volt saját vagyona és mennyi volt ez, nem tudhatjuk.

Pesti születésű 28 éves özvegy *Rosalie* (Rozália) Jaffa (1827/181) szintén önerőből élt 14, illetve 15 éves fiával. Megjegyzésben áll, hogy Rozália Jaffa Lebl Pick tolerált kereskedő lánya. Vagyis nem férje, hanem apja révén tartózkodhatott Pesten.

58 éves özvegy Barbara Michelstetter (1827/718) neve mellett ugyancsak *lebt von eigenen mitteln* állt. Barbara már 38 éve élt Pesten és valószínűleg férjétől örökölte a toleranciát. Barbarával együtt lakott 21 éves leánya Rosalie, aki még hajadon volt. Egy sorral lejjebb (1827/719) áll a bejegyzés, amelyben egy bizonyos Jonas Abelis adózó neve szerepel. Jonas-t az elhunyt tolerált *David* (Dávid) Michelstetter vejének írták be, aki 35 éves özvegy volt és ugyanabban a házban lakott, mint Barbara Michelstetter, vagyis *Königs Gasse* (Király utca) 1262 alatt. Jonas tehát Barbara veje is volt, ám a toleranciát Barbara, és nem a veje örökölte. Ennek ellenére a conscripció az elhunyt tolerált férfire, nem pedig az élő tolerált nőre hivatkozott.

Grázi születésű Mariann Kohn már 43 éve élt Pesten. 1827-ben 66 éves özvegy volt. Ő is önállóan élt, házában egy 18 éves *Magdalene* (Magdolna) Schwarz nevű szakácsnő dolgozott és lakott (1827/197).

21 éves *Teres* (Teréz név egyik írásos változata) Hirschfeld nagyon fiatalon özvegyült el. Abból, hogy *Landstrasse* 525-ben lakott, feltételezhetjük, hogy jobb módú zsidók közé tartozott. Rövid története tragikus képet fest, hiszen a házassága, amely miatt feljött Balassagyarmatról, csupán egy évig tartott. Férje hirtelen halála után *Teres* egyedül, tartózkodási engedély nélkül maradt Pesten. Anyagilag nem állhatott rosszul, hiszen független volt, nem dolgozott és egy 55 éves cseléd lány élt házában, aki éppen fél éve jött fel Veszprémből (1827/177). Minden jel arra utal, hogy mindkét nő önerőből próbált begyökerezni Pesten.

Rövidsége miatt figyelemre méltó az 1827/458. számú bejegyzés, amely 60 éves, vázsonyi születésű *Teresia* (Teréz) Berlinerre vonatkozik. Teréz 8 éve élt Pesten, ahova talán az elhunyt férjével együtt érkezett. 1827-ben özvegyen élt egyedül *Ellbogen gasse*, azaz Könyök utcában, ahol rajta kívül zsidó családok, hordárok és szeszégetők laktak. Pedig Teréz társadalmi státusza *muter* volt, vagyis biztosan voltak gyermekei.

Megélhetési lehetőségként említendő még az *Anie Irenu (Armen-Institut)*, azaz a szegényház intézménye, amely azonban nem kizárólag a nők eltartására szolgált. A nők szegényházba való felvételének van jegyzőkönyvi nyoma. Az 1830. október 17-i bejegyzés szerint „Lene Reinhold bittet wegen ihrer großen Krankheit und Dürftigkeit in die Anie Irene [...]” Lene-t felvették „in die Stelle des verstorbenen Baruch Mordehaj” (jegyzőkönyv: 95).

Minden nőt az adózók összeírásában (az 1826. és 1827. évi conscripcióban) családi állapota szerint soroltak be, ami nagyjából a férfiakra is vonatkozott. A férfiaknál az üzleti tevékenység volt elsősorban mérvadó, a nőknél ez csak akkor került előtérbe, ha ők voltak az adóalanyok. Noha itt is találkozhatunk társadalmi diszkriminációval, amely anyagi kárt ugyan az érintett nőknek kimutathatóan nem okozott, de rögzítette a vagyoni viszonyokat is befolyásoló negatív társadalmi szokásokat. Látni fogjuk például, hogy a leányok nevei még akkor is a fiúgyermek után következnek, ha a lányok idősebbek voltak a fiúknál. Némely esetben – amint a feltüntetett példákban tapasztalunk - a megjegyzés rovatában a tolerancia birtoklását az elhunyt férfi tolerálttal, de nem a türelmi jogot örökölt élő nővel hozták kapcsolatba.

A családi állapot a nők esetén az anyagi helyzetről is tanúskodhatott: a férjezett nő általában még megélhetett, noha az anyagi körülmények között a minőségi különbségek nagyok voltak. De egy özvegnő szinte biztos, hogy a rokonai, vagy a közösség támogatására szorult. Ezt láttuk például özvegy *Rosalie (Rozália) Schlesinger* esetén is. *Bernat (Bernát) Schlesinger* a legelső pesti telepések, vagyis a zsidó konyha bérlői közé tartozott. 1774. óta élt Pesten, de kereskedelmi ügynökként (*sensal*) nem szerezhette nagy vagyont. Az 1827. évi adózók között Schlesinger még szerepelt (1827/228), de a következő évben meghalt, és 60 éves özvegye kénytelen volt a közösséghez fordulni segítségért.

Az 1827. évi összeírásban az adózók egész családjá és a személyzet is szerepelt, a családi állapot szokásos (*verheiratet, ledig, witib*) megjelölésén kívül volt még a *hojz fater* (családapa) és a *muter* (anya) rovat is. Ezen kívül alkalmazták még az *anferwandte* (rokonok) és a *bruder* (fiútestvér) rovatokat, ami szükséges is volt ahhoz, hogy a mind jobban szaporodó pesti zsidóság állományát valamilyen módon átláthatóvá tegyék. Gyakran az *anmerkung* (megjegyzés) rovatban is a családi kapcsolatokra tettek utalást, például: Ignatz Kramer – „sohn der tolerirten Rosalie Klatscher” (tolerált Klatscher Rosalie fia). És ugyanígy: Filip Kramer – „sohn der tolerirten Rosalie Klatscher” (tolerált Klatscher Rosalie fia). *Filip* (Fülöp) és *Ignatz* (Ignác) anyja valószínűleg még egyszer férjhez ment, de 1827-ben 51 évesen ismét özvegy volt (1827/273). 20 éves *Nathan* (Nátán) fia vele lakott. *Rosalie* (Rozália) zsidó anyja volt ugyanúgy, mint két idősebb fia. A toleranciát a városi tanács 1806-ban ítélte oda, Rosalie

ezt valószínűleg a második férjétől örökölte. Rosalie Klatscher szerepel Dorffinger névsorában is mint¹⁷ *trödler* (zsibáros), aki *Landgasse (Landstraße)* 538. szám alatt élt Terézvárosban. Ez a környék gazdasági szempontból az előkelők közé tartozott. Rosalie valamilyen rejtélyes forrásból zsibárusként megengedhette ezt magának.

1. 3. A kereskedőfeleségek

Az *ehe weib* státuszban lévő nők távol sem voltak egyformán ellátottak, amit néhány példával bemutatunk. Ott volt például az óbudai származású *Rosalie* (Rozália) Goldberger, 51 éves Goldberger Gerson tolerált nagykereskedő felesége, aki 1827-ben már 16 éve élt Pesten (1827/189). A család a *Landstraße* (Országút) 527. alatt lakott. Rozália 49 éves volt, de a gyerekei (Dávid, Wilhelm, Leopold, Eleonóra) már mind külön éltek. A családi házban csak a legfiatalabb, húszéves Adolf fia lakott tizenhét éves *Rosalie* nevű feleségével.

A háznál élt még négy fiatal szolga, akiknek teendői nem derültek ki a felsorolásból. A szolgák 15 és 22 év közötti férfiak voltak, ezért arra gondolhatunk, hogy az üzletben segítettek. Ezen kívül volt ott egy cseléd, egy szakácsnő és egy Eleonóra Lewi nevű szobalány. Az utóbbi szakmai elnevezés (*stubenmagd*) előfordul még egyértelműen a 205. számú beírásnál, amely Teres Gans 33 éves borkereskedő feleség családtagjainak és kiszolgáló személyzetének névsorát rögzítette.

A családtagok számához viszonyítva a Goldbergerék személyzete szokatlanul nagy volt, és amellet szól, hogy Goldberger Rosalie asszonynak nem kellett nehéz fizikai munkát végeznie, a személyes kényelméről egy szobalány gondoskodott.

Rosalie Kohn 49 éves Hermann Kohn terménykereskedő (1827/194) felesége volt. Az összeírás tanúsága szerint Hermann 33 éve élt már Pesten, az elhunyt óbudai tolerált Kohn fiaként örökölte az 1802-ben kiadott toleranciát. 43 éves Rosalie Kohn Raab-ról (Rába) származott, és ugyancsak az első pesti telepések közé tartozott, hiszen akkoriban már 30 éve élt már Pesten. Két fia - 9 és 7 éves – Pesten született. Kohn családnak egy cselédük (40 éves Simon Hirschl Sáros-megyéből) és egy szakácsnőjük (20 éves óbudai *Rosalie* Schwarz) volt. Rosalie Kohn élete biztosítottnak látszik. Kohnék is a *Landstraße* utcában laktak, ahol a jobb módú zsidó családok – többnyire kereskedők – béreltek lakást.

Rosalie Wodianer 1802-ben költözött fel Kalocsáról Pestre (1827/850). 1812. körül kötött házasságot nála hat évvel idősebb, szegedi származású Rudolf Wodianerrel. 1827-ben Rosalie 31 éves és 8 gyermek (4 fiú és 4 lány) anyja volt. A legidősebb 14 éves *Katrine* (Katalin egyik

¹⁷ Dorffinger 1827. 562

névváltozata), a legkisebbik egyéves Josefa volt. A család nem a Teréz, hanem a József városban bérelt házat a Piac térnél (*Markt Platz*). 4 alkalmazottjuk volt: egy szegedi származású nőtlen raktáros (magaziner), egy fiatal cselédlány, egy szakácsnő és ezen kívül egy házi tanár: 28 éves, csehországi születésű Jákob Kubic.

Házi tanára volt *Katarine* (Katalin) Ulmann gyerekeinek is. 29 éves Katarine (1827/844) Trierből származott, 1816-ban költözött Pestre, valószínűleg az éppen nyélbe ütött házasság miatt. Férje Sámuel Ulmann – Mózes és Gábor Ulmann testvére – 1827-ben 40 éves volt. Sámuel Ulmann is sokáig kereste párját! 1827-ben három gyerekük volt: Bernát, Ignác és Adolf, akiket Jákob Mandela tanár tanított. Egy szakácsnő és egy cselédlány látta el ezt a jó módú családot, amely *Brück* (helyi kiejtésben *Brick*, azaz híd) utcában lakott József városban.

Némely pálinkakereskedő feleség sem panaszkodhatott ellátására: 41 éves *Franziska* (Franciska) Abeles 43 éves Josef Lev Abeles (1827/18) felesége volt. Mindketten Óbudáról települtek át, csak hogy a férj már 28, a feleség csupán 18 éve élt Pesten. Ugyanakkor 23 éves Matthias fiúk a beírás szerint Óbudán született. A többi gyerek - 6 fiú: David 15, Simon 14, Samuel 13, Wilhelm 8, Hermann 5, Adolf 2, és 3 lány: Rosine 9, Rosalie 7 és Teresie 17 – Pesten született.

Három háztartási alkalmazott dolgozott és élt a családnál: 30 éves Barbara, aki 4 évvel korábban Csehországból érkezett Pestre, szakácsnői teendőket végzett, 21 éves Filip Grünhut és 24 éves Johann Rosenberg (Tokajról) cselédek voltak. Franciska Abeles sok gyerek miatt talán nem élhetett olyan kényelmesen, mint Goldberger Rozália, de neki sem kellett egyedül dolgoznia, hogy ellássa népes családját.

A házaspárnak volt még egy 20 éves Matilda leányuk, aki ugyancsak Óbudán született és ugyanúgy, mint anyja 18 éve élt Pesten. Abeles egy ideig két háztartást tarthatott fenn, ami bizonyára tetemes kiadásokkal járt.

Matilda Abeles szakított családi mintával és egy értelmiségihez ment feleségül. 25 éves Hermann Rosenfeld Pozsonyról (Preßburgból) származott és sebészorvos (*magister chirurgie*) volt. A házaspárnak egyéves leányuk volt már, aki Pesten született (1827/19). Hermann Rosenfeld azonban nem rendelkezett se toleranciával, se kommoranciával, és csak az apósa tolerált státuszának köszönhetően nem állt a kitoloncoltak (*ab geschäft*) listáján. Ugyanis a neve melletti megjegyzésben ez állt: „schwiegersonn des tolerierten Josef Lev Abeles” (tolerált Josef Lev Abeles veje).

Abeles nem volt egyetlen sikeres pesti pálinkakereskedő. 33 éves Regina Schönwald 36 éves grazi születésű Leopold Schönwald felesége (1827/201) is jó anyagi körülmények között élhetett. Regina Lovasberényben született, Pesten akkoriban már 13 éve élt. Feltételezhetően

házassága révén került fel Pestre, a legidősebb gyermeke ugyanis 12 éves volt. Két háztartási alkalmazott dolgozott náluk.

Kissé szegényebb, de még mindig jómódúan élt *Katharina* (Katalin) Hamburger 29 éves Daniel Hamburger terménykereskedő felesége (1827/195). Katalin Hamburger, *Teresia* (Teréz) Tettinger tolerált pálinka kereskedő legidősebb leánya, csak 22 éves volt, de már három gyereket hozott világra. Csupán egy háztartási alkalmazottja volt: trieszti születésű Josefe Epern szakácsnő. Daniel Hamburger adózott a közösség felé, de a pesti tartózkodását anyósa toleranciája biztosította.

48 éves *Franziska* (Franciska) Baruch 53 éves, 1803. óta tolerált pozsonyi származású Gabriel Baruch ügynök (*sensal*) felesége volt (1827/29). A család *Tabak Gasse* 362-ben lakott. Franciska férje már 35 éve élt Pesten. 28 éves Franciska ugyancsak pozsonyi születésű volt, 5 fiúgyermeke között négyen már dolgoztak, de valamiért még a szülőkkel együtt laktak: 24 éves Leopold és 22 éves Ignác kereskedő, 20 éves Márton „*klempprer*” (azaz Klemppner - bádogos), Sámuel (13) szabó, 6 éves Emmanuel (Immánuel) tanuló volt. Immánuel után következtek a lányok nevei, noha a legidősebb lány koránál fogva harmadik lehetett volna a gyermekek sorában. A lányok neve mellett csak azt a bejegyzést látjuk, hogy *tochter*: Anna 19, Louise 16, Teresie 12, Magdalene 9, Matilde 8, Josefa 7 éves.

Egy huszonhét éves – és ugyancsak hajadon - szakácsnőjük volt. Hogy a 22-24 éves fiúk még nem nősültek meg, utalhatott a család gyenge anyagi helyzetére. Ezt a feltevést megerősíti, hogy 19 éves Anna is még mindig hajadon volt. Egy pótlólagos beírás szerint egy 32 éves nőtlen Esekias Austerlitz *wollsortirer* (gyapjúválogató) is náluk lakott, valószínűleg albérlőként. Hogy valóban albérlő, vagy egy nőtlen alkalmazott, ez az összeírási bejegyzésből nehezen állapítható meg, mert az albérlői rubrika nem létezett.

A bejegyzés formailag is tanúskodik arról, hogy a család női tagjait csupán másodrangú eltartottaknak tekintették, de azt is látjuk, hogy a zsidó közösség vezetői valóban megpróbálták minél pontosabban rögzíteni Pestre érkező zsidók aktuális élethelyzetét, és ennek során valószínűleg a városi közösség biztonsági érdekeit is szem előtt tartották. Hiszen a zsidókereskedők, a házalók és a koldusok körében több gyanús (*verdeckte*) személy is volt fellelhető.

A zsidókereskedők és a házalók családjaira jellemző volt, hogy sokan laktak együtt egy lakásban. Már a lakás címéből is láthatjuk, milyen lehetett a család anyagi helyzete. A zsidó társadalom egyértelműen polarizálódott. A szegényebbek a Külső Terézváros zsúfolt belső régiójában - a *3 Trommel Gasse* és a *Königgasse* felső részének környékén – laktak. Minél jobb volt a család anyagi helyzete, annál távolabb tartotta magát a Terézváros szívéből. A

szegény családokban több különböző családnévű személy lakott együtt, ami az albérlők jelenlétére utal. De sok volt az együtt lakó közeli, vagy távolibb rokon is, ámbar ez a gazdagabb családokban is előfordult, amint a következő kép is igazol.

50 éves *Katrine* (Katalin) Kopel 1802. óta élt Pesten nála 7évvel idősebb férjével. Ábrahám Kopel az első óbudai telepések közé tartozott, Katrine Komarnóból (Komaromból) települ át. 1827-ben a gyerekek már nem éltek a szülői házban, talán ezért is fogadott be a házaspár két fiatalembert, akik vagy diákok, vagy már végzett szemészek voltak. Egyiküket Hermann Kopelnak, a másikat Ignác Rosenthalnak hívták. Szinte biztos, hogy mindketten Kopelék vidéki rokonai voltak. A család nagyon kényelmesen – 3 főből álló személyzettel és egy üzleti alkalmazottal – élt az ősi *Pater Noster Gassl* (Miatyánk) utcában (1827/849).

Egy évvel az összeírási bejegyzés elkészítése után – 1828. december 15-én – Ábrahám Kopel meghalt. A közösségi jegyzőkönyv, sajnos, nem tesz említést arról, milyen vagyoni helyzetben maradt Kopel özvegye. Biztosan nem kellett a közösség segítségét kérni, hiszen Ábrahám Kopel minden közösségi egyesületre is hagyott pénzt: a zsidó iskolára (*Normal-Schule unserer Glaubens-Genossen*), a *Chevra Kadisára* (beleértve a járzajt-kor este és reggel illendő Kádis elmondását), a *Bikur Cholim* és a *Menachem Avelim* egyesületekre (beleértve az első évben emlékére imádkozó minján költségeit és azt az összeget - 200 ft, amit sírjánál temetésekor a szegényeknek kellett szétosztani). Katrine Kopel neve, minden esetre, nem fordult elő a rászorult özvegyek névsorában.

A házalók helyzete távol sem volt ennyire biztosított. 30 éves Moyses (Mózes) Lewinger (1827/96) a klasszikus rövidáru-házaló szakmában – minden bizonnyal kevés sikerrel - próbálta eltartani magát, 64 éves Katrine édesanyját és 25 éves Scharlotte (Sarolta) lánytestvérét, aki fiatal kora ellenére már özvegy volt. Valószínűleg albérlőként lakott náluk 25 éves Jakob és 26 éves Leopold Lewi sebész-tanhallgató, akik persze rokonok is lehettek. Katrine és Scharlotte Lewinger minden külső segítség nélkül dolgozott a lakás és három férfi ellátásán. 30 éves nőtlen Moyses Lewinger ritka, ám nem egyedüli kivétel volt az ilyen korban többnyire már *verheiratet* és *hojzfater* státuszú zsidó férfiak körében.

24 éves *Franziska* (Franciska) Deutsch 1820-ban Kreuz-ról jött fel Pestre és hamarosan hozzáment Sámuel Deutsch 29 éves kelme-házalóhoz, aki engedély nélkül tartózkodott és dolgozott Pesten immár 21 éve (1827/341). Franciska élete nem volt biztos: bármikor kitoloncolhatták férjével együtt. Ettől függetlenül 1827-re már két gyereket szült, vagy azért, mert reménykedett, hogy valamilyen módon csak lesz maradásuk Pesten, vagy nem is foglalkozott ezekkel a gondolatokkal, hiszen rajtuk kívül még oly sok zsidónak nem volt semmilyen engedélye a pesti tartózkodáshoz. A vidéki családtagok minden bizonnyal

szívesen követték hozzátartozóikat a nagyvárosba, így Leopold Reins, Franziska 8 éves rokona („schwagersohn aus kreuz”) is Deutsch családnál lakott.

A családdal együtt még három idegen házaló is lakott, akik feltehetően albérlők voltak, noha az összeírásban szolgálóként jegyezték be őket: Leopold Hamburg, Leopold Z. és Hermann Klein. Franciska egyetlen háztartási segítsége 30 éves Regina Groß szakácsnő volt, aki éppen fél éve érkezett Miskolcra (1827/341). Elképzelhető, hogy Regina Groß is a lakhatás miatt dolgozott Deutsch házaspárnál.

A 15. számú bejegyzésből megismerhetjük Henriett Lederer (23) élethelyzetét. Férje, *Moritz* (Móric) Lederer rövidáru-házaló volt, ami Pesten a legelterjedtebb gazdasági tevékenység volt a zsidóság körében. Abból, hogy Moritz neve mellett az a megjegyzés szerepel, hogy „schwigersohn des verstorbenen tolerirten Markus Prager, kontribuiert,” azaz az elhunyt tolerált Markus Prager veje, megtudjuk, hogy Henriett leánykori neve Prager volt. Henriett Pesten született, amint a fél éves leánya is. Házukban egy 47 éves pozsonyi születésű Katrina Prager élt, aki 31 éve tartózkodott Pesten és 1806. óta tolerált volt. Katrina, tehát, Henriett édesanyja volt. Így Ledererek a tolerancia várományosai voltak, és egy cselédet is engedhettek meg maguknak. A conscripció ebben az esetben is inkább az elhunyt férfire, mint az élő nőre hivatkozik, aki ugyanakkor örökölhette férje türelmi jogát.

A pesti zsidók közül sokan a pesti letelepedést megelőzően máshol is próbáltak szerencsét. A zsidók mobilitását illusztrálja, például, a 376-as bejegyzés. Franciska Erbel 1799-ben Hollitsban született. Férje, Dávid Erbel rövidáru-kereskedő Boskowitz-ről származott. Úgy látszik, hogy a család eleinte Budán élt, hiszen ott születtek a gyerekek: 16 éves Hermann és 10 éves Salamon, Katrine (18), Rosalie (5). Csak a legkisebb Regina született Pesten, ahova a család 1822-ben költözött. Pesti tartózkodási, vagy működési engedélyük nem volt (1827/376).

Katrin Schwarz (Szántóról) egy *tregler* felesége volt (1827/374). Eredetileg ennek a szakmának *Trödler*, azaz zsidókereskedő volt a neve. De a pesti jiddisben ebből némelykor *tregler* (esetleg: *träglér*) lett. Az írott dalet és gimel között ugyanis néha nehéz különbséget tenni.

Katrin (38) első gyermeke 7 éves volt. Vagyis az asszony elég későn ment férjhez, ami nem volt nagy ritkaság a pesti zsidók körében. 30 év feletti nők is mentek férjhez, amint a 13 évesek is. Katrin Schwarz 49 éves férje úgyszintén Szántóról származott. Házasságkötéskor Katrin 31, Lebl Schwarz 42 éves volt. Az első gyermek után még két fiúk született: 3 éves Mózes és fél éves József.

6 éves Franciska lányuk a névsorban a legkisebbik fiú után áll, neve mellett *ledig* (hajadon) bejegyzés szerepel. Vagyis a kiskorúak házassága a pesti közösség írnoka számára elvileg elképzelhető volt (noha ilyenell az összeírás adatai között nem találkoztam).

Szembetűnő volt ennél a családnál, hogy további három személy is lakott náluk, de egyikük sem volt Schwarzék rokona. A lakók egyike Johanna Abraml nevű 70 éves özvegy koldusnő volt, aki Josefa nevű 24 éves hajadon leányával együtt kapott szállást Schwarzéknál.

Egy bizonyos Simon Fajgel nemcsak engedély nélkül tartózkodott Pesten, de még gyanús személy (*verdechter*) is volt az összeírás erkölcsi megítélése szerint. A megjegyzésből kiderül, hogy Schwarzék mellékkeresetere a közösség nem nézett jó szemmel: *verleiht ohne erlaubnis quartir* (engedély nélkül szállásol) állt a megjegyzésben.

Egy tipikus *tredler*-feleség volt nikolsburgi Barbara Hollits. Barbara 51 éves volt, ebből harminchármat Pesten élt. Mayer nevű férje viszont 48 éves volt és csak 16 éve tartózkodott Pesten. Valószínűleg a nősülési és az itt-maradási szándékkal jött Pestre, hiszen az első közös gyermekük 15 éves volt, vagyis a pár rögtön Mayer érkezése után házasodott össze. A házban egy 25, illetve 21 éves fiú élt, akik a férj mostohagyermekai voltak. Ezen kívül még egy 14 éves édeslánya is volt, de velük lakott az asszony első házasságából származó 28 éves özvegy lánya is. 35 éves óbudai származású nőtlen Wolf Hollits terménykereskedő ugyancsak ott élt Hollitsék lakásában. A háztartást a család női tagjai vezették, akik valószínűleg a kereskedésben is segítettek.

Rosalie Markowitsch helyzete talán még bizonytalanabb volt, mert férje Abram Markowitsch (1827/413) nemcsak engedély nélkül tartózkodott és dolgozott Pesten, de már ki is utasították Pestről („ist bereits von hier abgeschafft worden”). 35 éves Markowitsch Nagyváradról származott, 36 éves Rosalie pedig Komarnó-ból jött fel. Pesten született Michael gyermekük, de Rosalie valahol útközben lett terhes: vagy Nagyváradon, vagy Komaromban, hiszen a házastársak másfélévvel korábban érkeztek együtt Pestre. A család tudatos tervezéséről tehát semmiképp sem beszélhetünk. A pesti kiutasítás nyilván azzal is függött össze, hogy Markowitsch házaspárnak nem volt közeli rokonsága a pesti tolerált zsidók körében. De hozzájárulhatott a férj kétes jövedelmű foglalkozása is.

A 19. század elején Pesten élt zsidókra jellemző volt a sokgyerekes családfajta. Példát éppen egy *tredler*-család mutathat (1827/426). 53 éves Jakob Mesneles a zsidó tevékenységből igyekezte fenntartani népes családját. Teréz nevű felesége 15 évvel fiatalabb volt nála. Mindketten Óbudáról származtak, de Jakob már 43 éve, miközben Teréz csak 28 éve élt Pesten. Összesen kilenc gyerekük volt. Teréz a férfi második felesége lehetett. Az első asszony két élő gyermeket hagyott hátra: 22 éves Barbarát (aki a névsorban az 5 éves Filip

után következett!) és 19 éves Juliát. Teréz szinte évente szült: 14 éves Katrine után következett 13 éves Regina és Elisabeth (Erzsébet), Salamon 12, Rozália 10, Móric 7, Fülöp 5 éves volt. Teréz tehát 23 év körüli volt, amikor egy kétgyerekes, vagyontalan zsidó felesége lett, mert jobb házassági ajánlatra nyilván nem számíthatott. 38 éves korában a szülési dinamikája megtorpant. Az utolsó szülés óta már öt év telt el, és egy újabb gyermek neve még nem került fel a névsorba. Persze, a pesti zsidóság körében nagy volt a gyermekhalandóság, így nehéz találgatni, mi volt a szünetelés oka.

Az egyik zsidó családban (1827/359) találkozunk egy szokatlan női státusszal (vö. 29 éves Magdalene Fleischhackerin esetén is: 1827/411). 19 éves Katarina Tramt 39 éves férje kommoráns zsidó volt. Férjéhez hasonlóan Katarina az orosz fennhatóság alatt álló, de eredetileg lengyel Ljubawni-ből származott, csak a férj korábban jött fel Pestre. Velük együtt élt 50 éves Simone Bassist, Katarina anyja, aki csak 1826-ban csatlakozott gyermekeihez. Ha Simone özvegy lett volna, akkor nem is lett volna semmi rendkívüli a dologban, de Simone *verheiratet*, azaz férjhez volt. Férje neve azonban nem szerepelt a család névsorában. Vagyis Simone külön élt férjétől, ami sok mindenre enged következtetni. Például, hogy a férje elhagyta, vagy az egzisztenciális problémák ellenére nem volt hajlandó lemondani a függetlenségtől. Vagy a hatóság már kiutasította Pestről, de a felesége nem követte őt. Mindenesetre ez arra utal, hogy a zsidó közösségen belül is előfordultak az úgy nevezett rendezetlen családi viszonyok.

A kereskedelem sajátos kategóriájához tartoztak az állatkereskedők. Anyagi helyzetük erősen függött a piaci viszonyoktól, amit egy korabeli példával illusztrálhatunk. 1804 novemberében az éves pesti piacra Moldvából váratlanul óriási mennyiségű marhát hoztak eladásra. 20 000 darab marhából csak 8000 fogyott el, de ez is csak egy erősen nyomott áron. A várható 300 forint helyett az erős konkurencia következtében már 150 forintért is elvittek egy pár bikát. Egy ilyen piac végzetes veszteségeket okozott a nem tőkeerős kereskedőknek.¹⁸

39 éves *Rosalie* (Rozália) Klatscher - nem a fentebb említett zsidó nő - egy 43 éves, pesti születésű Mózes nevű lókereskedő felesége volt (1827/325). Rosalie 4 fiút és három lányt szült, a legidősebb 16 éves Jákob volt. Jákob már kitanulta a szabó szakmáját, amely Pesten nem volt egy nagyon jövedelmező tevékenység. Rosalie az adóösszeírás szerint nem rendelkezett háztartási alkalmazottal. *Kleine 2 Morengasse* (Kis 2 Szerecsen utca) 1007 nem volt egy gyakori cím, közelükben (*Mojrer Gasse 999*) a 324-es bejegyzés alatt szereplő

¹⁸ Vereinigte 1804 (92) 1167.

Mayer Boskowitz használt ruha-házaló lakott, ugyancsak háztartási alkalmazottak nélkül. Ez a környék sem a gazdagoké volt.

Az 1827. évi összeírás 415. számú bejegyzése alatt 27 éves Anna Landsfelder szerepel, aki egy nála tíz évvel idősebb miskolci lókereskedő felesége volt. Mindketten nyolc éve éltek Pesten, de a gyerekek csak 3 hónapos volt. Franciska Deutsch, 7 éves ungvári „kostkind” (vagy *kastkind*, azaz vendéggyerek, de mindkettő azt jelentette, hogy nem saját gyermeket is ideiglenesen kellett eltartani) is kapott szállást Annáéknál. Franciska éppen fél éve érkezett a nagyvárosba, de miért vendégeskedett egyedül Landsfelder család házában, nem világos. Talán ez összefüggött Anna Landsfelder várva-várt gyermekének születésével. 7 éves lány ugyan nem tudott igazán vigyázni a kibabára, de ilyen esetekről valóban lehetett hallani, noha az efajta gyermekfelügyelet nyilván életveszélyes volt. A család szolgálatában egy 21 éves cselédlány is állt, aki Neustetl-ből érkezett Pestre.

Engedély és háztartási alkalmazott nélkül élt Pesten 25 éves Johanna Strohmán, akinek Ahron (Áron) nevű férje 1823-ban jött fel Miskolcra (1827/378). 27 éves Ahron marhakereskedő volt. Egyéves fiúkkal *Retig* (Retek) Gasse-ben laktak, ahol elég vegyes volt a lakosság. Itt lakott, például, a 442-es bejegyzés alatt szereplő nikolsburgi Josef Telts, aki korán veszítette el feleségét. Bernat és Barbara nevű kiskorú gyerekekkel özvegyként élt Pesten a Retek utcában. Barbara még csak egyéves volt, az anyja talán szülésbe halt bele.

1. 4. A vendéglátó és az élelmiszeripar

Ehhez a foglalkozási szektorhoz elsősorban a hentesek (*fleischhacker, schachter*) és a kocsmárosok (*trakteur, trakteurin*), valamint a fogadósok tartoztak. A kocsmárosok – amint az 1827. évi összeírás soraiból kiolvasható – egyértelműen számítottak a család női tagjainak munkájára. Ezen kívül egy-két élelmiszerkereskedő (*greisler*) is volt a zsidó negyedben.

Sakter volt például Michael Pariser az összeírás szerint (1827/107), ám neki mellékjövedelme is volt, amelynek alapján Parisert akár közalkalmazottak közé is sorolhatjuk. Ugyanis közösségi sameszi (*gemeindediener*) állása is volt, amiért 75 forintos rendszeres fizetést kapott a kehilától (jegyzőkönyv: 27). Pariser felesége anyagilag nem élt rosszul. Legfeljebb a férje természete miatt lehettek gondjai. Az 1828. évi jegyzőkönyv egyik feljegyzése tanúskodik arról, hogy Pariser összeveszett kollégájával, Simon Ries-el (jegyzőkönyv: 29). Bár az is igaz, hogy ekkor Parisernak adtak igazat, és Riest – aki egyébként 300 forintos fizetést kapott évente a közösségtől, noha ugyancsak *gemeindediener* volt - nyilvános bocsánatkérésre és 5 forint bírságra ítélték.

Az elég nehezen olvasható összeírási bejegyzésből kitűnik, hogy Pariser házaspár 1813-ban Aszódról érkezett Pestre, noha eredetileg mindketten párizsi születésűek lehettek. 20, illetve 17 éves fiúk, valamint a conscripcióban a 17 éves fiú után következő 18 éves lányuk Aszódon, 12, illetve 8 éves leányuk pedig már Pesten született. A házban egy 24 éves cseléd (*knecht*) dolgozott, aki valószínűleg hentes üzletben segédkezett.

24 éves Goldschmidt *Rosalie* (Rozália) a nála három évvel idősebb Dávid Goldschmidt hentes felesége volt. Rosalie Pesten született. Goldschmidték házasságából már 3 fiúgyermek származott. Ebben a családban három szolgáló élt: két húszéves fiatalember, akik valószínűleg az üzletben segítettek, és egy pozsonyi születésű cselédlány. A személyzet számából ítélve, Goldschmidték nem voltak szegények.

Volt a zsidó közösségben még egy kóser hentes, akiről csak annyit tudunk, hogy *Jonas*-nak hívták, de 1828-ban már nem élt. Rebecka özvegye 1828. május 25-én kérte a közösséget, hogy vegye védelmébe („in gemeinde-schutz”) Marcus Boskowitz nevű vejét, amire a vezetőség azt a választ fogalmazta meg, hogy miután az elhunyt sakter özvegye „élete végéig” a közösség védelme alatt maradt, Boskowitznak saját magának kell gondoskodnia a tartózkodási engedélyről. Ezek szerint tagjainak özvegyei a közösség oltalmában álltak (jegyzőkönyv: 11).

Ahhoz képest, milyen sok volt a kereskedő, illetve, például, szabó a zsidók között, a hentes szakma nem volt felkapott. A vágás joga a zsidókonyha (*Garküche*) bérlőit, később a közösséget is megillette. 1822-ben a zsidó főzőkonyha (vagy vendéglő – vö. Groszman)¹⁹ bérleti szerződését *Isaak* (Izsák egyik írásos formája) Breisach írta alá egy évre a helyi (*hiesig*, azaz itteni) tolerált zsidók nevében. A szerződés magában foglalta a kóser hús - borjú, bárány és szárnyas - és a kóser bor valamint kóserpálinka kimérésének (*Ausschossung*) haszonbérletét.

A közösség tagjainak fizetniük kellett a meglehetősen bosszantó *félkrajcár* hús-pénzt is a bérlő társaság részére, amiért a zsidók folyamatosan tiltakoztak (jegyzőkönyv: 49). Groszman szerint, a kóser hús járuléka – az *accis* – még 1833-ban is a közösség egyetlen állandó bevétele volt.²⁰

Patachich József, a Pest városi tanácsosa azt írta a zsidóság húsadójáról, hogy az előljáróság „szégyenszemre megállapította, hogy miután a gazdagok nem tartják be a rituális

¹⁹ Groszmann 1934-35. 200

²⁰ Uo. 204

szabályokat és húsukat a keresztény boltokban vásárolják, az accis a szegényeket nyomja el. Ezért a húsdót szét kellene osztani minden közösségi tag között.”²¹

1846-ban Pesten már 12 zsidó vendéglő és 2 mézárszék volt *Intimata* a. m. 1273. számú oldala szerint.²² A kocsmárosok, avagy a vendéglősök többen voltak, mint a hentesek, de az 1826. évi összeírás tanúsága szerint nem szűköltek. Persze, a tényleges anyagi helyzet itt is bizonyára nagyon különbözött. Valószínűleg a zsidó vendéglő miatt több zsidó kocsmáros az Országút (*Landstraße*) utcában, szinte egymás mellett lakott. Ritka kivétel volt 61 éves pozsonyi születésű tolerált Hirschl Groß (1827/154), aki kocsmáros létére a *Rumbach* utcában élt. De *Rumbach* utca is az Országút közvetlen szomszédságában fekszik. Groß 1784-ben telepedett le Pesten, vagyis a pesti telepések első generációjához tartozott. 1827-ben Hirschl Groß már özvegy volt, 25 éves Rosalie-n kívül még két lánya volt, így apának nem volt szüksége a személyzetre. A családnál pozsonyi születésű Samuel Stark diák lakott, valószínűleg albérletben, de segíthetett az üzletben is.

Egyik 1804-es újság hirdetésből²³ értesülünk arról, hogy az Országút utcában is voltak vendéglők. Az egyik – *Zum Roten Thor* (A piros kapuhoz) – a 235. szám alatti házban (*Jalichisches Wirtshaus*) működött.

Landstraße 532-ben kocsmárosi szakmából élt Reich család (1827/222). Anna Reich 1780-ban Pesten született, vagyis Anna édesanyja a legelső telepésekkel jött Pestre. Az összeírásból kitűnik az is, hogy apja tolerált Kopel Kunewalder (1826/830, illetve 1827/837) volt. Kopel Kunewalder 3. osztályú kereskedő volt, így a lánya valószínűleg rendes hozományt kapott házasságkötéskor, noha Reichék – a háztartás névsorából ítélve - nem voltak olyan gazdagok, mint Goldbergerék, vagy Boskowitzék. Leopold Reich Tatáról (*Totis-ról*) származott. Az összeírás szerint csak négy éve éltek Pesten. A házaspárnak 5 gyerekük és egy 48 éves cselédük volt.

Házassága előtt Anna nem a szegény Terézvárosi negyedben lakott, így hozzászokhatott a kényelemhez. Erre Kopel Kunewalder 1838. évi halotti anyakönyvéből következtetünk, amely szerint Kunewalder józsefvárosi Joseph Platz 162. számú házban halt meg.²⁴

Az 1827/837. számú bejegyzés Kopel Kunewalder nagykereskedő lakcímeként *Getter Gasse*-t adta meg, ahol rajta kívül - *Getter (Götter) Gasse* 273-ban - még egy olyan nagy

²¹ Patachich 1833. 204

²² BFL: IV. 1202 c, 4647-4957/II. 1808-1850

²³ Vereinigte 1804 (54) 713

²⁴ BFL: *Sterberegister* 1838, XX. f. 10

kereskedő is lakott, mint Móric Bauer, egy kiterjedő bel- és külföldi kapcsolatokkal rendelkező sikeres üzletember és a közösség egyik vezetője (1827/859).

Az összeírási bejegyzésben megtalálhatjuk Anna anyjának nevét és személyi adatait: Regina Kunewalder, aki férjével együtt Óbudáról költözött fel Pestre, 1827-ben ugyancsak 58 éves volt. A bejegyzés szerint Kunewalderék csak 1821-ben jöttek fel Óbudáról, ami látszólag ellentmond Anna Kunewalder születési adatainak. Ám ezt csak azt jelentheti, hogy Kopel Kunewalder már 1780-as évek óta lakott Pesten, fenntartva az óbudai háztartását és az ottani zsidó közösséghez való tartozását. Anna Reich, született Kunewalder, ezek szerint valóban egy tehetős családból származott, amely két lakhelyet – és valószínűleg több üzletet - tartott fenn.

1827-ben Kunewalderék házában még két nőtlen fiú és két alkalmazottjuk élt: egy 45 éves szakácsnő és egy inas. Ezen kívül egy rokonuk is velük élt, aki valószínűleg segített a háztartásban. Néhány más nagykereskedői családtól eltérően itt nem látjuk az aktív gazdasági tevékenység nyomát: se *subjekt* (alkalmazott), se *magaziner* (raktáros), se *buchhalter* (könyvelő) nem tartózkodott a házban. Persze, előfordulhat, hogy azok nős férfiak voltak.

Landstraße (Országút) utca 534. számú házában lakott Lebl Meir Hoslinger kocsmáros, aki Anna Kunewalderhez hasonlóan a fiatal pesti generációhoz tartozott. Hoslinger 1786-ban született. 35 éves Magdalene felesége Óbudáról jött 19 évvel ezelőtt. A házasságból 4 lány és 1 fiú származott. A legidősebb leány - 15 éves Regine - a névsorban az egyéves Hirsch után következett. Hoslinger kommoráns volt, ám egy állandó cselédre a családnak nem tellett (1827/240).

A szomszédban - *Landstraße* 536. alatt – lakott 67 éves Glaser, úgyszintén csapláros (1827/245). Glaser 23 évvel ezelőtt települt át Pestre Balassagyarmatról. Balassagyarmaton már kötött házasságot, amelyből Julianne nevű lánya született. Julianne is Pestre költözött, ahol Isak (Izsák) Läufer felesége lett (vö. 246. számú beírást). Pesten Glaser újra nősült: Katrine pozsonyi származású Dávid Helfer előjáró lánya volt. Helfer neve ugyancsak kapcsolódott a zsidó vendéglő (*Garküche*) bérletéhez. Az *Intimata* a. m. 632. számú oldalán²⁵ David Helfer neve Elkan Kunewalder, Baruch Abelsberger, Meyer Gans mellett a *Königgasse* (avagy *König Gasse*, azaz Király utcában) lakó zsidók névsorában olvasható. Dávid Helfer a *Judenhof* elnevezésű házban lakott, ahol feltehetőleg Katrine is élt leány korában. A névsor 1808-ban keletkezett, amikor Dávid Helfer zsinagógai előjáró volt. Katrine 20 évesen érkezett Pestre, 1827-ben 63 éves volt már. Kopel fia 19, Gabriel 16 éves volt, egy állandó cseléd a

névsorban nem szerepelt, amiből feltételezhetjük, hogy előkelő származás ellenére a család nem volt igazán jó módú.

Landstraße 538-ban lakott Rotberger család (1827/262), amelynek családfője *trakteur* volt. 40 éves Ádám Pesten született, az apja tolerált volt. Franciska Rotberger Óbudáról települt át kétéves korában. 1827-ben 30 éves volt. Két gyermeket szült: szokatlan módon elsőnek 13 éves Johannát, másodiknak 12 éves Josefet írták be. Két idegen személy lakott a háznál: Israel Rosenberg és *Jakov* (Jákob) Berger. A személyzet is kétszemélyes volt, és ez sem volt teljesen szokványos. Ugyanis 24 éves Leopold Ledrer pincérként dolgozott, 26 éves hajadon Barbara Ledrer pedig szakácsnő volt. Valószínűleg egy testvérpárról van szó, amelynek egyik tagja – Leopold – korábban jutott el Pestre, és őt követte nővére. Rotberger család anyagilag erősebbnek tűnik, mint Glaserék.

A másik Országúton, amelynek *Waitzen* (azaz Váci) *Landstraße* volt a neve, több zsidó fogadós élt, hiszen ezen az úton komoly kereskedelmi és szállítási forgalom bonyolódott le. Itt (1272. szám alatt) volt, például, Benjámín Wolf Lustig – a régi óbudai Lustig (a 40-es években már Lusztig) család sarjának - fogadója (1827/806). 53 éves Lustig rendelkezett pesti türelmi joggal, hiszen úgyszintén az elsőik között, 1790-es években költözött fel Pestre. 46 éves Anna felesége Schoßburgban született, de érdekes módon ugyanakkor települt le Pesten, mint férje. Házasságukat legalább 22 évvel korábban kötötték meg, ugyanis a legidősebb gyermekük – Rosalie lányuk – már 21 éves volt. Egyébként egyetlen bejegyzett házaspárnál találok az első gyermek túl korai, vagyis még a házasságon kívüli születésével. Lehet, hogy ilyen is előfordult, de a házasságok zöme valószínűleg hagyományos volt.

Rozálián kívül 12 éves Franciska és 8 éves Teréz, valamint 19 éves Leopold és 14 éves Márk a szülői házban élt. Sőt velük lakott 78 éves, ugyancsak 38 éve Pesten élő özvegy Lebl Sara, Anna édesanyja. A külső kiszolgáló személyzet 18 éves inasból és 35 éves péceli özvegy szakácsnőből állt.

Dorffinger névsorában 8 élelmiszerkereskedő (*Greisler*) szerepel²⁶, de Wolf Breisach nincs közöttük. Pedig az 1839. évi halotti anyakönyv (*Sterberegister*) XXIX. foliójának 58. számú bejegyzésében Wolf Breisachot élelmiszerkereskedőként jegyezték be. 1839-ben Breisach már 72 éves volt, és öregkori elgyengülésben halt meg. Dorffinger szerint Wolf Breisach nem Lipótvárosban, hanem Terézváros 1260. száma alatt lakott.²⁷ Ettől függetlenül

²⁵ BFL: IV. 1202 c, 4647-4957/II. 1808-1850

²⁶ Dorffinger 1827. 556

Wolf Breisach a közösség egyik korabeli előjárójának rokona lehetett. Családi helyzetéről sajnos nem találtam adatokat.

Az élelmiszerkereskedők között Dorffinger felsorolásában Anna Oppenheimer asszony is szerepel (*Theresienstadt* 1210), aki 798. szám alatt az 1827. évi összeírásban *kreislerin*-ként megtalálható.

1. 5. Fuvarozó, szállító és iparos feleségek

Bernat (Bernát) Hisler *Táliából* származott. Bernát 29 évesen – az 1827. évi összeírás szerint éppen félévvel ezelőtt - érkezett Pestre. Rendkívül rövid idő állt rendelkezésére, hogy megismerje leendő feleségét és megkösse a házasságot, de Hislernek ez sikerült. Talán éppen a szakmája miatt, amely ritkaság számba ment: kocsisként (*kutscher*) dolgozott Lustignál (1827/395). 28 éves Katrin felesége Pesten született, a házasságot valószínűleg a rokonok közvetítették. Egyébként ennél a házaspárnál is láthatjuk, hogy a házasságra érett korú nők és férfiak vagy nem siettek a házasságkötéssel, vagy szándékuk megvalósulása komoly akadályokba ütközött. Ezek közé a letelepedési engedély hiányát, minden bizonnyal, nem sorolhatjuk, hiszen ez a körülmény szemmel láthatóan nem zavarta a zsidókat a családalapításnál.

A szállítói szakma (németül: *Fuhrmann, Spediteur*) az 1826-1827. évi összeírás adatai szerint nem volt népszerű a pesti zsidók körében. 396. számú bejegyzés alatt az 1827. évi összeírásban megtalálható 27 éves, Pesten 1826. óta élő Franciska Rosen Ábrahám nevű testvére lehetett fuvarozó.

Egy bizonyos Josef Ullmann 1849-ben a születési anyakönyvek szerint szállítmányozóként dolgozott, noha az előző bejegyzésben még házaló volt.²⁸ Nemcsak szakmát, de feleséget is cserélhetett az évek során: míg 1842-ben Katti Heller volt a felesége, 1849-ben Ullmann József feleségének neve Emília volt.²⁹

Az iparos mesterséget kitanult zsidó férfiak feleségeinek élete nem volt kevésbé mozgalmas, mint a kereskedőké. 35 éves Moses (Mózes név egyik írásos változata) Prager szabó (1827/379) prágai születésű volt. 26 éves Rosalie nevű felesége is Csehországból származott, a házasságot Szent-Ivánban kötötték, féléves Julie lánya már Pesten született, ahova a házaspár három éve költözött fel. Pesti tartózkodási engedélyük, azonban, nekik sem volt.

²⁷ Uo. 559

²⁸ BFL: *Geburtsprotokoll* 1842 (A 24-23, Israelitische Kirche 1. Band: 1-204. fólió)

²⁹ BFL: *Geburtsprotokoll* 1849 (A 24-23, Kirchengemeinde Budapest 2. Band: 1-80. fólió, 1847-1851)

3 *Trommel Gasse* (Dob utca) 366. alatt – vagyis Terézváros nagyon szegény részében - lakott 33 éves Teresia (Teréz) Hoffmann, 48 éves Simon Hoffmann szabó felesége (1827/31). Teréz *Neustetl*-ből (Újhely) származott, ahol az egész család Pestre való felköltözés előtt élhetett. Ott született 4 idősebbik gyereke, a legkisebbik négyhónapos csecsemő már pesti születésű volt. Állandó háztartási alkalmazottjuk nem volt, ám volt egy tanulójuk – 14 éves zsámbéki születésű Simon Kohn, aki náluk lakott. Az 1826. évi conscripcióból kitűnik, hogy a szabó nem volt egy jövedelmező szakma, másrészt a szabóknak, a cipészeknek és a szobafestőknek általában egy-egy inasuk, vagy tanulójuk volt. A szakképesítés és a szakmai továbbképzés a közösségen belül – tradicionális családi formában - történt. Mégis a *dürftig* (vagyis a rászoruló) kategóriába több szabó tartozott, például: az 1826. évi 373, 460, 494 és 744. sz. bejegyzés alatti szabómesterek. Ám meg kell jegyezni, hogy egyesek közülük rendelkeztek kommoranciával, és megfizették az adót.

Baumgarten szabó (1826/318, *Großfeldgasse* 1012) az összeírás szerint minden adót megfizetett. Talán vagyonosabb volt a többiekénél, ám a pesti egzisztenciához szükséges tolerált, illetve kommoráns státusszal Baumgarten szabó még nem rendelkezett, és csak a feleség kommoráns apjának, David Weiß-nak köszönhetően volt *kontribuiert* (adófizető), ami a pesti tartózkodás legitimációjára adott reményt. Az ideiglenes tartózkodás azonban évekig is eltarthatott, hiszen Baumgartnerék már három éve éltek így Pesten.

Egy a közösség anyagi átlaghelyzetét jellemző példával találkozunk az 1826. évi összeírás 17. oldalán. A 321-es bejegyzés alatt szereplő 42 éves Simon Glick, akinek feleségéről csak annyit tudunk, hogy 3 gyermeket szült, *flickschneider*, azaz foltozó volt. Ezért Glick munkáját közhasznúnak tekintették: „gemeindedienst als schneider” (közhasznú munka szabóként). Talán mondanom sem kell, hogy Glick szabó is szegény volt. Ám Glick rendelkezett toleranciával, sőt a toleranciaadót is megfizette.

Egy specifikus, de nem kivételes esetet olvashatunk ki az 1827. évi összeírás 460. sz. bejegyzésének soraiból. 51 éves *prosnitz*-i születésű Rosalie Dressler 55 éves férje testi fogyatékkal élő (*inwalit*) szabó volt, aki Tarnovca-ról származott. Ha a házaspárnak voltak is gyermekei, már elhagyták a szülői házat. Csak egy nőtlen 17 éves óbudai születésű inas lakott velük. Rosalie asszony egyedül látta el a háztartást, valószínűleg még nehezebb körülmények között, mint a többi szabófeleség.

Teréz Penhof esete is bizonyítja, hogy a közösség néhány tagja fogyatékkal élt. Teréz 25 éves pesti születésű nő volt. Valamilyen okból egy 35 éves, 5 éve Pesten élő, de Óbudáról származó Wolf Penhofhoz ment feleségül annak ellenére, hogy Penhof vak volt (*blinder*). A bejegyzés szerint (1827/391) családban két kislány volt: 10, illetve 9 éves. A gyerekek

Óbudán születtek, Teréz tehát a férfi második felesége volt. Teréz sorsa még nehezebbnek tűnik, mint Rosalie Dressleré, hiszen nemcsak tartózkodási engedélye, de szakmája sem volt a férjének.

A szabó mestersége már azért sem lehetett nagyon keresett a pesti zsidóság körében, mert igen sok ruhakereskedő, a szegényebbek számára pedig a használt ruha- és cipőkereskedő valamint ruha-házaló tevékenykedett a városban, ámbar ebben a szakmában is nagyobb lehetett a kínálat, mint a kereslet.

Az 1827. évi 468. sz. bejegyzés alatti *Jakov* (Jákob) Merle *alt kleiderhausir* (használt ruha-házaló) valószínűleg éppen azért került fogságba, mert szegénysége miatt követett el valamilyen törvénytörtést. A conscripció megjegyzésében ez áll: „gegenwärtig befindet sich in arest.” Jakov Merle 1800-ban Pesten született. 27 éves felesége Katrin zsámbéki volt, 4 éves Scharlott volt a házaspár egyetlen gyermeke. Meglepő, hogy egy cselédet is tartottak. De 13 éves hajadon Mari Schönstein – éppen a kora miatt – inkább egy vidéki rokon lehetett, aki segített a háztartásban.

Nem egyedül Jakov Merle élvezte az idő tájt a pesti rendfenntartók vendégszeretetét. Az 1828. évi jegyzőkönyv oldalain Babet Schönaug többször kérte a közösség segítségét férjének letartoztatása ügyében (jegyzőkönyv: 30). A jegyzőkönyv ugyan Moritznak (Móricnak) említi Schönaug urat, de az 1827. évi összeírás 151. számú bejegyzése alatt szereplő Schönaug Adolfnak talán volt valami köze a letartoztatott férfiúhoz. Az összeírás szerint 25 éves Barbara Schönaug asszony egy 30 éves, ugyancsak pesti születésű gravírozó felesége volt. Schönaugné, született Lef egy kétéves gyermek anyja volt. Házukban élt még 66 éves özvegy Regina Lef anyós és 17 éves Katrine Pfeifer cselédlány. Móric Schönaug letartoztatásáról sajnos nincs pontos adatunk, amint azt sem tudjuk, hogy a közösség végül is beavatkozott-e az ügybe. Adolf Schönaugot az 1848. évi *Első magyar zsidó Naptár és Évkönyv* című kiadvány kereskedői névsorában találjuk meg, csak hogy 1848-ban már üvegesként tevékenykedett az Alsó Híd-utcában.³⁰

A cipészek feleségei is többnyire rászorulók voltak (például: 1826/623), amint a bádigosok (1826/22), a pipakészítők (1826/67) és az optikusok (1826/478) családjai.

Az üveges szakma nem volt ritka: egymás mellett két üveges is szerepel az 1827. évi összeírásban. A 451-es beírás alatti Moritz (Móric) Zwillinger Sallamon (Salamon) Abraham veje volt. Két évvel korábban jött fel Pestre, ahol pesti születésű Teres Abrahammal kötött

³⁰ IMIT 1848. 43-49

házasságot. 1827-re már egy fiúk született. Albert Abraham szabó, Teres 19 éves nőtlen öccse is velük lakott. Ennek az üveges családnak a szegény Retek utcában volt lakásuk.

A 463-as bejegyzés szerinti Kohn család 2 Szerecsen (*2 Mohren*) utcában lakott. Pesti születésű Franciska Kohn csak 18 éves, de már egy három hónapos kislány anyja volt. Férje 23 éves volt, és nem sokkal korábban jött fel Pestre Miskolcra. Rosalie Wolf, Franciska 42 éves özvegy édesanyja náluk lakott. Rosalie Wolf eredetileg Lovasberényből származott, de már 25 éve élt Pesten. Móric nevű szolgájuk *Ohel*-ből (Sátorból) származott.

Aki megszerezte a toleranciát, a mesterségét gyermekének igyekezte továbbadni, még ha ez nem is volt olyan jövedelmező. 63 éves Lasar (Lázár) Epstein tolerált üveges volt, 21 éves fia is ezt a szakmát folytatta. 43 éves Babett valószínűleg Epstein második felesége volt, hiszen csak 13 éve költözött fel Emsdorfból (1827/34).

A festők feleségei - például Johanna Polák (1827/453) – is máról-holnapra élhettek. Johanna valamivel idősebb volt a férjénél, ami nem volt ritka. Egy festőinas lakott náluk, hogy gyakorolja a szakmát és segítsen a munkában.

A zsidó szobafestőket Dorffinger is feltüntette a pesti kalauzában.³¹ Köztük többen Auerbach nevet viselték, és feltehetően egy családhoz tartoztak. Nikolsburgi születésű tolerált Jakov (Jákob) Auerbach 52 éves volt 1827-ben (1827/532). Az első telepések nikolsburgi csapatával jött Pestre 1784-ben. 51 éves Barbara nevű felesége csak 11 évvel később települt át Harburgból. 1827-ben a gyerekek közül csak egy 20 éves lányuk élt velük. Ezen kívül a háznál lakott Jakov Lustig Eperjesről – egy 22 éves festőinas. Háztartási alkalmazott a családban nem volt.

43 éves Ignác (Ignatz) Auerbach (1827/407) valószínűleg testvére volt a fenti Jákob Auerbachnak. Ignác már Pesten született, 1809. óta kommoranciával rendelkezett. Pesten 1804. óta élő 38 éves Barbara felesége Galiciában született. Ez az Auerbach család is jiddisül kommunikálhatott, noha 18 éves Josef fia már tudhatott magyarul is, hiszen 1827-ben diák volt. Rajta kívül Barbarának még 4 gyermeke volt: Dávid 6, Wilhelm 4, Theresie 19 és Franciska 14 éves. Miskolci születésű Josef Silberger festőtanuló (*lehr jung*) is velük lakott. Szinte minden Auerbach Terézvárosban élt: Király, illetve 2 Szerecsen utcában. Valószínűleg nem tartoztak a legszegényebbek közé, de gazdagok sem voltak. Barbara Auerbach élete nehezebb lehetett, hiszen Ignác Auerbach családjának a Retek utcában volt lakása, ahol igazán szegény zsidók éltek.

³¹ Dorffinger 1827. 558

1846-ban Auerbach név még előfordul a pesti zsidók között. Az éves halotti anyakönyv 154. listájának 10. számú bejegyzése alatt szerepel egy Katharina Auerbach, született König, aki pesti születésű és Anton Auerbach felesége volt. 22 éves fiatal nő meghalt az egyetemi klinikán, halálának okát *Gebärmutterkrankheit-t* (anyaméh-betegséget) írtak be, ami egyértelműen szüléssel állt kapcsolatban. Ugyanis nem sokkal később a Hajós utca 1142-ben meghalt 4 hónapos Caroly (Károly), Anton Auerbach fia (102. sz. bejegyzés). A halál oka gyengeség (*Schwäche*) volt.³²

35 éves, tapolcai születésű Katarina Deutsch szegényebb körülmények között élhetett, mert Simon nevű 45 éves szobafestő férjének nem volt lakhatási engedélye. Pedig már 1809. óta élt Pesten, de se vagyona, se tekintélye nem volt elegendő, hogy toleranciát, vagy kommoranciát szerezzen (1827/364). Katarina két évvel később telepedett le Pesten, és röviddel ezután ment férjhez. Izsák fia 14, Sámuel 8, Dániel 4 éves volt. Teréz 1827-ben még nem volt egy éves. Eben a családban még festőinas sem volt. Feltételezhetjük-e, hogy alkalomadtán a feleség segített a férj szakmai tevékenységében? A nagyobbik fiú minden bizonnyal.

A pipafaragás egy rendkívül népszerű szakma lehetett, amint a pipa (szipka, síp) adásvételével kapcsolatos kereskedői tevékenység is. Nagyon jövedelmező ez a szakma sem volt, amit 23 éves, pesti születésű Johanna Löfler (1827/455) példája igazol. Johanna 40 éves férjével és két kiskorú gyermekével élt Könyök utcai lakásban tolerancia és engedély nélkül. Nekik sem volt háztartási alkalmazottjuk.

28 éves Eva Rotter pesti születésű volt. 1827-re már 5 gyermeke született. 30 éves ékszerész férje Óbudáról jött Pestre 1808-ban. A család a *Landstraße* (Országút) utcában lakott (1827/224). Egy 33 éves óbudai rokonuk – Josef Rotter – is velük élt, de háztartási alkalmazottjuk nem volt. Talán csak néha béreltek kisegítőt.

Az 1820-as évektől kezdődően a pesti üzleti tevékenységek között találkozunk *fabrikant* elnevezéssel. 39 éves Isak (Izsák) Lasky (1827/567) egy pesti liszt-gyáros volt. Izsák Balassagyarmaton született, de 6 éves kortól immár 33 éve Pesten élt. Pesti születésű Barbara felesége vele egyidős volt. Ebben a házban a nők túlsúlyban voltak: Barbarán kívül ott lakott öt lánya, 20 éves húga és egy 35 éves, pozsonyi születésű szakácsnő. A férfi oldalon, Izsákon kívül három fia, 18 éves sógora és 64 éves tanár apja állt. Lasky-i születésű Jákob Lasky tanár

³² BFL: A 36/37

Itt meg kell jegyeznem, hogy nem minden Auerbach volt szobafestő. N. Auerbach úr filozófus volt és Lipótvárosban élt.

Dorffinger 1827. 555

már 33 éve élt Pesten, de toleranciával nem rendelkezett. Előfordulhat, hogy nem is kérvényezte, mégis érdemes ezt összehasonlítani a nagykereskedőkkel, akik (Goldbergerék, Kunewalderék) már néhány év után megkaphatták a pesti tolerált státuszt.

1. 6. Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei

A közösségi alkalmazottak feleségei sorsáról elsősorban azt tudjuk, hogy megélhetőségük nem volt biztosított, de a férjes asszonyok csak a családi vállalkozásban dolgozhattak. Rafael Braun, Jonas Kohen, Elias Hirsch, Markus (Márk) Polak, Aron (Áron) Kraut (ebből későbbiekben az askenáz kiejtés miatt Krausz lett) közalkalmazottak névtelenül maradt feleségei az 1826. évi összeírás szerint *dürftig* csoportjához tartóztak, és nagyjából a közösségi segélyből éltek.

Szegények, sőt rászorulóak voltak az olyan szolgáltatók feleségei, mint a betegápolók (az 1826. évi összeírás 83, 508, 562. sz. bejegyzése), vagy a sírásók (1826/322, 452: Áron Drucker és Ádám Meir családja).

Az 1827. évi összeírás 348. sz. bejegyzése alatt megtalálható Josefa Rosenberg, aki Neustetl-ből (Újhely) jött fel 15 évvel ezelőtt. Moses (Mózes) Rosenberg nevű férje Dabról származott, foglalkozása sírásó (*tottengräber*) volt. Az asszony 48, a férj 38 éves volt, a család hatósági engedély nélkül tartózkodott és dolgozott Pesten. 3 fiúk és egy lányuk volt, a legidősebb gyermek betöltötte a tizedik évét. Ha a bejegyzés megfelelt a valóságnak, az asszony 38 évesen szülte meg első gyermekét. Háztartási alkalmazottjuk Rosenbergéknek nem volt, de albérlő lakott náluk: egy ugyancsak engedély nélküli ruha-házaló Boskovitzről.

A fentiekben már megemlített 63 éves Jákob Singer kántor (1827/136) Leipzigtől (Lipcséből) származott, ami a pesti kántori hagyomány alakulása szempontjából nem lényegtelen. Rosalie Singer ugyancsak 63 éves volt. Lányukat, akinek esküvőjére Singer segélyt kért a közösségtől, Franciskának hívták. Már csak ez a lány élt a szülőkkel együtt, pedig Singeréknek volt más lánya is a jegyzőkönyv szövegéből ítélve. Ezek szerint még sem voltak nagyon szegények, ha a hozományt is adhatták a lányoknak. A házban még egy óbudai születésű 18 éves David (Dávid) Grünwald tartózkodott, talán albérlőként. De lakott ott egy Max Rojsik nevű 19 éves izsáki cseléd és 42 éves özvegy Rosalie Austerlitz szakácsnő, aki éppen egy éve érkezett Pestre.

Az új – *Cultus* – templomban volt egy másik kántor, aki Óbudáról jött fel Pestre. Eduard Dennhof 40 éves korában halt meg májgyulladásban. Családjáról, sajnos, a halotti

anyakönyvből semmit sem lehetett megtudni. Csak azt, hogy Dennhof az Országút (*Landstraße*) utcában – vagyis a jobb módú zsidó lakónegyedében - lakott.³³

Szerencsémre, az 1836. évi születési anyakönyvben rábukkantam néhány további adatra Dennhof családjáról. A 42. sz. májusi bejegyzésénél megtaláltam Lisa Wotzassek nevét, akiről a bejegyzésből kiderült, hogy született Dennhof volt. Lisa 1836 májusában Jákob nevű fiút szült, aki a híres kántor unokája volt tehát. Sajnos *Elisabeth* (Erzsébet) Wotzassek hamarosan meghalt Országút 467. sz. otthonában. Halálának okát a *Schwere Geburt* (a nehéz szülést) jegyezték be.³⁴ Feljebb (*Fuvarozó, szállító és iparos feleségek* című alfejezetben”) említett Katarina Auerbach mellett ez már a második olyan eset, amikor egy nő halálát bizonyítottan a nehéz szülés okozta.

Már az 1826-s összeírásból kiderül, hogy az értelmiségi szféra gazdaságilag nem tartozott a legerősebbek közé: Salamon Ajzek, lengyelországi Horowitzból származó Talmud-tanár rászorulóként szerepelt az összeírásban. Családjáról csak annyit tudhattam meg, hogy egy gyermeke volt, hiszen az 1826. évi conscripció a feleségeket még nem tartotta számon (1826/798). Az 1826. évi összeírás 665. sz. bejegyzésnél találkoztam még egy tanár nevével: Efraim Polák, 2 gyermek apja, nős. A gyermekek anyjáról semmit sem tudunk.

Egy év múlva a helyzet megváltozott, és a gyökeres változás kitűnik az 1827. évi összeírásból. Ugyanis a pesti zsidó közösség a 19. század első harmadában egy stabil társadalmi csoporttá vált, amelynek női tagjaira is vonatkoztak a polgári törvények. A társadalmi legitimáció követelte a nők nyilvántartását, függetlenül attól, hogy ez a belső zsidó társadalom számára képezett-e relevanciát. Úgy tűnik, hogy a közösségen belül a férjezett nők hivatalos bejegyzése még mindig másodrendű dolog volt. Ezt egyrészt abból láthatjuk, hogy a nők leánykori nevét még nem írták be, másrészt voltak kísérletek a női bejegyzések elhagyására. Az 1827/527. sz. bejegyzés férfi szereplője az 50 éves Mózes Sámuel Neumann volt, aki tanárként érkezett Kitzből. Neumann 4 éve tartózkodott Pesten engedély nélkül. Családi állapota a bejegyzés szerint nős volt, de a feleségére vonatkozó adatok a bejegyzésből hiányoztak. Csak annyit lehet tudni, hogy volt egy 8 éves Móric nevű fia és 19 éves óbudai segédje, akit ugyancsak Móricnak hívtak.

Azt, hogy a tanári állás nem jelentett nagy jövedelmet, láttuk Bernard Heller példájából, akit az 1826. évi összeírás számos kollégájával együtt a szegényekhez sorolt be. 52 éves Bernard (Bernát) Heller *Normallehrer* (tanító) Lengyelországból származott, 9 évvel fiatalabb

³³ 1840/ XXXIX. fólió

³⁴ 1836/III. fólió/ 27

felesége is lengyelországi származású volt (1827/169). A legidősebb fiúk 22 éves diák volt, de rajta kívül még 7 gyerekük élt Pesten, ahol a család 13 éve tartózkodott. Egy állandó háztartási alkalmazottat nem tartottak. Elképzelni is nehéz, hogy birkózott meg Heller asszony egyedül a házi munkákkal.

Más tanárfeleségek sem éltek jobban: 40 éves Rebeka Knopf 53 éves liebeni származású Albert Knopf felesége óbudai származású volt (1827/345). Knopf tanárként már 21 éve engedély nélkül tartózkodott Pesten. Rebeka csak 11 éve élt Pesten, de az első fiúk már 18 éves volt. Ugyanis Leopold, aki 1827-ben litográfusként dolgozott, még Óbudán született. 12 éves Pinkas is óbudai születésű volt. *Gabriel* (Gábriel) (4), *Josef* (József) (2) már Pesten születettek. Ugyancsak Óbudán született mind a három lányuk: 20 éves Karoline, 16 éves Rosalie és 14 éves Barbara. A család tehát először Óbudán próbált szerencsét, de ez csak egy átmeneti állomást jelentett a pesti letelepedés felé. Minden hatósági akadály, anyagi nehézség, járványok és rossz levegő ellenére Pest egyre vonzóvá vált a zsidók számára, ám a letelepedési engedélyt Knopf sem kaphatta, mert a családnak nem volt elegendő vagyona, a férj szakmája pedig nem tartozott a keresettek közé. Knopfék *Lazarus Gasse* 1110-ben laktak. Ebben az utcában különböző emberek éltek: egy házaló, egy sírásó, egy közjegyző és egy még nem elszegényedett óbudai zenész, akiről később még lesz szó.

Tanárként próbálta fenntartani magát 63 éves *Josef* (József) Papa Pápáról. 37 éves feleségével ugyancsak Óbudáról jöttek Pestre 1824-ben (1827/126). Három gyerekük volt, személyzetet nem alkalmaztak. A család 3 *Trommel Gasse*-ban lakott, vagyis a kevésbé tehetősek között.

A conscripció szerint jobban élhetett 38 éves, 5 gyermekes Baumfeld asszony, akinek 40 éves Tobias férje ugyancsak tanár volt. Tobias már 25 éve élt Pesten. A család egy 19 éves segédet és egy 14 éves cselédlányt is alkalmazott, lakásuk *Rumbach Gasse*-ban volt (1827/161).

Ugyancsak *Rumbach Gasse*-ban lakott 44 éves Josef Westits *Normallehrer* (tanító) Csehországból. 36 éves felesége Irsáról származott, nekik is 5 gyerekük volt (1827/163). *Rumbach Gasse* 517-ben lakott még egy tanár feleségével: 73 éves prosnitzi Markus (Márk) Lebl Rot felesége 59 éves volt. Együtt jöttek fel Pestre a legelső telepeseikkel. Teréz 16 éves volt letelepedéskor, ilyen korai házasság sem volt ritka a zsidó családoknál. A bejegyzés a gyerekeket nem említi, talán azért, mert már elhagyták a szülői házat. Mivel három tanár is *Rumbach Gasse* 517-ben lakott, feltételeztem, hogy azon a környéken egy általános iskola lehetett. A feltételezésemet Patachich József pesti leírása igazolta, mely szerint a *Rombachgasse*-ban volt Terézváros másik kisiskolája (*kleine Schule*). A tanárfeleségeknek

legalább ennyi előnyük volt, hogy a lakást a tanárokat alkalmazó közösség biztosította. De a lakbért levonták a tanári ellátmányból.

Rumbach Gasse nem volt egy rossz lakóhely. Itt lakott Teresie (Teréz) Feit kóser péknő, egy terménykereskedő és egy ezüstműves, de egy házaló is, mivel ebben a szakmában is voltak különbségek.

1827-ben Pestre érkezett 30 éves Josef (József) Rosenfeld (1827/188), aki az 1831. évi jegyzőkönyv szerint *Normal-Schul-Direktor* volt (jegyzőkönyv: 101). De 1827-ben még Tobias Grün tolerált nagykereskedőnél lakott, akinek igen zsúfolt volt a háza. 21 éves Rosalie Grün 1824-ben települt át Óbudáról. Ekkor Grünnek már öt fia - 17, 15, 12, 11 és 5 éves – és egy 13 éves lánya volt, aki a felsorolás végén szerepelt. Az új házasságból is másfélévvel az esküvő után egy fiú született. A háznál lakott még a fiatalkorú óbudai sógor és egy 17 éves cseléd Komornóból. Az óbudai sógor biztosan segített az üzletben.

A férj állítólag nem volt szegény: az 1826. évi összeírás besorolása szerint Tobias (Tóbiás) Grün 3. osztályú kereskedőnek számított (1826/186). Noha pesti születésű volt, Óbuda felé fizette a toleranciát, talán azért, mert ezt az óbudai felmenőitől örökölte. Grün a közösségi adót is megfizette, ezért Rosenfeld tanári albérletét valószínűleg a közösség térítette meg. Noha az is lehet, hogy Rosenfeld ekkor még házi tanárként dolgozott Grünéknél. Az 1828. évi jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a közösség 300 forintot fizetett a főbérőknek tanári lakbérként (jegyzőkönyv: 27).

Rosalie Grün a család jó besorolásától függetlenül keményen dolgozhatott. Talán egy szegényebb családból származott, ezért vállalta ezt az előnytelen házasságot. Sőt az is előfordulhatott, hogy Tóbiás Grün a valóságban szegényebb volt, mint amilyenek mondta magát!

Éva, 29 éves Jákob Neumann tanár felesége (1827/416) élete anyagilag nem volt biztos. Neumann is engedély nélkül élt Pesten. A házaspárnak egy másféléves lányuk volt. A lakásban még egy Salamon Kneffsand nevű 16 éves diák, valószínűleg albérliként, lakott, de személyzetük nem volt.

Az 1826. évi összeírás 670. sz. bejegyzése alatt szereplő *Josif* (József) Tóráiró (*gebotschreiber*) ugyancsak rászoruló volt, ám feleségéről nem tudunk semmit. Egy tóráirót az 1827. évi összeírásban is megtaláltam (1827/506), ám a nevét nehéz volt kibetűzni. Talán Chajim Stern volt ez az illető, aki Ungvárból jött. Chajim 26, Cecília felesége 21 éves volt. Mindketten együtt jöttek Pestre, se gyermekük, se személyzetük nem volt. Viszont 16 éves ínasuk együtt lakott a családdal. Sternék 2 Szerecsen utca 1206. sz. alatt laktak, ahol igen sok

szegény zsidó lakott: házalók, tanárok, egy tollkereskedő és egy szegénynek bejegyzett személy.

Sőt az utca 1200. sz. házában élt egy 63 éves Jakov Lott fegyverkereskedő is. 58 éves pozsonyi születésű Magdalene Lott férjével együtt telepedett le Pesten 1790-ben, engedély nélkül. 24 éves pozsonyi Teréz Glik cselédként lakott náluk, aki akár Magdalene rokona is lehetett. Magdalene gyermekei már kirepülhettek a családi fészekből (1827/467).

A könyvelőfeleségek anyagi helyzete is is különböző volt. 39 éves Regina Ablis Óbudáról származott (1827/20). Regina férje - 47 éves rochnitzi születésű tolerált Alexander Ablis (Abeles) - Gerson Goldbergnél dolgozott könyvelőként. *Tabak Gasse* (Dohány utca) 358-ban lakó Ablis családban 6 fiú és 3 lány volt. Regina egy állandó háztartási segítség nélkül látta el családját. Talán azért, mert erre a családi pénztárból nem tellett.

Elias Kaslberger (Josef Löb) Abeles kereskedő könyvelője volt. Josephine feleségével együtt úgyszintén *Tabak Gasse* 358-ban lakott. 3 leányuk volt, de két alkalmazottat is tartottak: Leopold *bachur* cselédként, Scharlotte Hofmann cselédlányként dolgozott náluk.

Az értelmiségiekhez tartoztak még írnokok és közjegyzők. Az 1827. évi 354. számú bejegyzés Kopel Kohn közjegyző 31 éves nikolsburgi születésű feleségének anyagi helyzetébe enged bepillantani. Az óbudai származású férj ekkor 36 éves volt és 15 éve élt már Pesten, míg Teréz csak 7 éve telepedett le itt. Úgy tűnik, hogy röviddel a letelepedést követően férjhez ment. Közel 6 év házassága alatt 4 gyereket szült: Ignác 5, Avram 4, Antónia 3, Albert másfél éves volt 1827-ben. Állandó háztartási alkalmazottjuk nem volt, ők a *Lazarus* utcában laktak.

Óbudai születésű Rosalie Maschitz Markus (Márk) Kunstätter közjegyző felesége volt (1827/720). Rosalie 1824 óta lakott Pesten, akkoriban egy 3 hónapos Barbara anyja volt. A család 1827-ben a *Königs Gasse* 1262-ben élt. Ezen a környéken jobb módú zsidó családok laktak, akik között több tisztviselő is volt. 1811-ben az *Alt Kunst*-ről felköltözött Márk Kunstätter Chevra Kádísá közjegyzőjeként dolgozott, de nem volt türelmi státuszban. Rosalie 21, Márk 41 éves volt 1827-ben. 16 éves lovasberényi születésű Josefa Fleischmann szolgált náluk cselédlányként. Érdekessége a dolognak, hogy Josefa is éppen három hónapja tartózkodott Pesten, elképzelhető tehát, hogy Kunstätterék Josefát a kicsi Barbara mellé hozták fel. Amennyiben feltevésünk helyes, ez a példa bizonyíték arra, hogy a zsidók nemcsak maguk telepedtek le Pesten, de folyamatosan importálták is a humán anyagot kívülről. A kiszolgáló személyzet alkotta a pesti zsidó letelepedés folyamatos utánpótlását, amelynek jelentős hányadát éppen a nők tették ki.

1829. június 28-án vasárnap a zsidó közösség elöljárósága különböző ügyeket tárgyalt, így például az elhunyt Izsák Lazarovits hagyatékát is. Az erről szóló jelentést Markus (Márk) Kunstätter készítette, akit a jegyzőkönyv a község jegyzőjének nevezte. Kunstätter azonban Chevra Kádisá közjegyzője is maradt, hiszen ilyen minőségben szerepelt a zsidó anyakönyvekben. Az 1842, 1844, illetve 1846. évi születési anyakönyv (*Geburtsprotokoll*) szerint Rosalie, született Maschitz, 3 *Trommel* (Dob) utca 547-ben három gyereknek adott életet. Sajnos nemcsak a születésekről, de a gyermekek haláláról is tudósítanak a levéltárban megtalálható anyakönyvek: 1839. évi XLVIII. sz. fólió 147. bejegyzése szerint 3 *Trommel* 547. számú házban meghalt Cecília M. Kunstätter közjegyző lánya. Az anyja nevét itt meg sem említették.

Regina Riß 1827-ben már 17 éve élt Pesten. Regina 12 évvel fiatalabb volt Simon nevű férjénél, aki kisbíróként szolgált (1827/239). 21 éve Pesten élő Simon Leipekről, Regina pedig Wittenbergről származott. Nátán Hirsch fiúk 8, Jákob másfél éves, Rosalie lányuk három és fél éves volt. Velük együtt élt József Riß (28), Simon fiatalabbik testvére. 18 éves lemergi Katrine Samuel szakácsnőként dolgozott náluk.

Az alkalmazottak kategóriájába tartozott Salamon Singer mérlegjegyző (*waageschreiber*), aki Rábáról származott. Singer 41 éves volt 1827-ben. 1799-ben jött fel Pestre, ahol pesti születésű Katrine Wolf-al, tolerált Israel Wolf lányával kötött házasságot (1827/429). Katrine 17 évesen mehetett férjhez, 1827-ben 3 élő gyermek – Márk (9), Júlia (7), Éva (5) - anyja volt. Katrine egyedül látta el családját és lakását, ahol albérlőként 35 éves, pesti születésű özvegy Benjámín Löffler pipakereskedő lakott. Persze, Löffler segíthetett a háztartásban is.

43 éves balassagyarmati Elisabeth (Erzsébet) Kohen egy adószedő (*tax-sammler*) felesége volt. 53 éves Jónás Kohen Bremenből (Brémából) származott. 1827-ben a házban csak egy 16 éves Sallamon fiúk élt (1827/480). Nagyon jövedelmező ez a foglalkozás sem lehetett, hiszen Magdalene nem rendelkezett háztartási segítséggel és férjével együtt 2 Szerecsen utcában lakott, ahol szomszédjai a házalók, a tanárok és a pipakészítők voltak.

1. 7. Az orvosok és a betegápolók feleségei

Nem minden pesti értelmiségi zsidó élt szegénységben. Simand-ról származó Dr. Filip Jakobowits (1827/716.) orvos anyagi helyzete 1. osztályú volt. A pesti zsidó jegyzőkönyv oldalain Jakobovics neve 1832 februárjában jelent meg, amikor beválasztották a vezetőségbe (jegyzőkönyv: 131). Groszmann Zsigmond szerint ugyan az elöljáróság tagja Jakobovics

Antal volt, ám ez a választási jegyzőkönyvi bejegyzésből nem tűnik ki.³⁵ Újból az 1831. július 14-i előjárósági ülésről készült bejegyzésben találkozunk Dr. Jacobowits nevével, aki az Izraelita kórház képviselőjeként vett részt a válság-bizottság megalakulásában. Ez volt a nagy kolera járvány ideje, amikor a zsidó közösség kénytelen volt intézkedéseket tenni a megfelelő orvosi ellátás megszervezésére. Persze, a nők nem vettek részt ezen az ülésen sem, holott ápolónőként, de egyszerű közösségi tagként sem maradhattak ki a közös feladatokból.

Kósa János, Grozsmann Zsigmond és Dorffinger is említi *Doctor Jakobovitsot*,³⁶ de feleségének nevét egyikük sem tartotta méltónak említésre. Férjénél 13 évvel fiatalabb Eleonóra óbudai származású volt. Jakobovitsnál később – csak 1808-ban - költözött fel Pestre és röviddel a felköltözése után kötött házasságot. 1809-ben Jakobowits már a zsidó kórház igazgatója lett. A család vagyoni viszonyai pozitív kialakulásához az óbudai feleség minden bizonnyal hozzájárult. A legidősebb gyermeke Rosalie 1827-ben 18 éves volt. Rosalie előtt a névsorban 14 éves nőtlen Móric fia állt. Eleonóra vagy nem szült 4 évig, vagy az ez idő alatt született gyermekek nem maradtak életben. Eleonóra Jakobowits, született Schönwalder 61 éves korában halt meg Königgasse 1377. szám alatt. Halálának oka valószínűleg tifusz volt (az 1846. évi halotti anyakönyv – *Sterberegister* – 180/192. részének 252. számú bejegyzése szerint).

1827-ben Jakobowits család Király utca (*König Gasse*) 1261. szám alatt lakott, ahol jobb módú, a közösséghez erősebben kötődő zsidó családok éltek. Például egy 26 éves Simon Deutsch nagykereskedő (1827/717), vagy Simon Granstetter, aki tolerált Hirsch Granstetter fia (1827/715) volt. Az 1260. számú házban Dr. Goldberger Wilhelm orvos családja élt.³⁷

A fentiekben már említett Rosenfeld Hermann (1827/19) – Matilda Ablis férjét, illetve tolerált Josef Leb Abilis vejét – Dorffinger is szerepeltette a városban működő zsidó orvosok névsorában.³⁸ Rosenfeldék, amint a *Kereskedők feleségei* című alfejezetben láttunk, 1827-ben nem voltak szegények.

1826-tól kezdődően a pesti iratokban sűrűn találkozunk Dr. Alexander Mühlhoffer nevével. Sőt a levéltári anyagokban ezt a nevet gyakrabban láthatjuk, mint Dr. Jakobovitsé. Talán azért, mert Mühlhoffer³⁹ szegény volt és többet kellett a házakhoz járnia. A

³⁵ Jacobovich Antal, Fülöp unokaöccse is orvos volt. 1850-ben Antal váltotta fel Fülöpöt a zsidó kórház vezetése élén. Engländerné 1930.110

³⁶ Dorffinger 1827. 554

Grozsmann 1934-35. 207

³⁷ Dorffinger 1827. 558

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

Dorffinger Mühlhofer Alexandernak nevezte Mühlhofert, aki a szerző 1826-27- évi adatai szerint Terézváros 538-ban lakott. A név írásában tapasztalható eltérés ellenére kétségtelen, hogy egyazon személyről van szó.

sebészorvos (*magister der chirurgie*) szegénységét az 1826. évi összeírás állapítja meg (1826/304), amely szerint Mühlhoffer akkoriban már 12 éve élt Pesten, nős és 1 gyermek apja volt. A család *Königs Gasse* 542-ben, vagyis a szegényebb, de nem teljesen reménytelen környéken élt. Dr. Mühlhoffer gyakran dolgozott együtt a feleségével, akit a pesti zsidó jegyzőkönyv a *szegény szülők babaasszonyának* nevezett (jegyzőkönyv: 136). Az 1836. évi születési anyakönyvek szerint Alexander Mühlhoffer a körülmetélő (*Beschneider*) teendőit is elvégezte.

Dr. David (Dávid) Epstein nevét nem az összeírásban, hanem a születési és a halotti anyakönyvekben fedeztem fel. Talán csak 1828. után jött a közösségbe. Epstein neve először az 1836. évi születési anyakönyvben szüléssegédként jelenik meg a 60. sz. bejegyzésnél (Leopold Rosenfeld Gerson nevű fia születésekor).

Az 1837. évi halotti, illetve 1838. évi születési anyakönyvből kitűnik, hogy Dr. Epstein nős volt. Feleségét Babette Deutsch-nak hívták. 1837-ben 9 hónapos korában meghalt Alexander fiúk Országút 527. sz. lakásukban (XX. fólio/98). A halál oka: *Darmsucht* (bélbetegség) volt. 1838-ban (108. sz. bejegyzés) Móric nevű fiúk született Országút 655. sz. új lakásukban. Ennél az eseménynél két kolléga segített: Dr. Mühlhofer bábáskodott, Dr. Hasenfeld móhel teendőit végezte.

A közösségi iratokban szerepel még Dr. Mühlberg és Dr. Med. Schlesinger. Schlesinger felesége Polák Mária volt. 1836-ban született Ida nevű lányuk, akit Mühlhofer Magdalene segített világra a Király utcában. Ebből következtethetünk arra, hogy Doktor Schlesinger sem vagyonos ember volt, és hogy Mühlhofer Magdalene az 1831. évi súlyos kolera járványt túlélte.

A halotti anyakönyvekben több orvos, orvostanhallgató neve szerepel. Fiatalon halt meg a zsidó kórházban 1836-ban Leopold Bondy, 1843-ban Dr. Stern Móric. Bamberger Jákob sebész-orvosról tudjuk, hogy volt családja. 1836-ban a nem jó hírű 3 *Trommel Gasse* 381-ben két fia halt meg egymásután.

A betegápolók valószínűleg nem tudták egyedül biztosítani családjuk megélhetését, és gyakran a közösség segítségére szorultak. Mózes Friedlländer, 2 gyermekes családapa betegápolóként a közösség szolgálatában állt. Éva felesége bábaként dolgozott (1827/562). Mózes Tornau betegápoló feleségéről, sajnos, nincs adatunk (1826/508), ám a férfi az összeírás szerint szegény volt.

1. 8. Zenészcsaládok

Büchler Sándortól tudjuk, hogy az óbudai zsidók saját kocsmájukban szórakoztak, ahol Józsi lengyel bohócuk, sőt zenészüik is volt. Ezt igazolni látszik Ignatz (Ignác) Finali zenész óbudai származása. Finali 26, a pesti születésű Franciska felesége 22 éves volt. A házasság valószínűleg még nagyon friss volt. Ignác ugyanis másfélévvel korábban települt le Pesten, a családnál bejegyzett Anna Baumgarten cseléd lány is egy éve jött fel Morvaországból (1827/355). Abból, hogy Finali házaspárnak cseléd lányra tellett, feltételezhetjük, hogy anyagilag nem álltak rosszul.

Hasonlóan stabil anyagi helyzetűnek tűnik a bejegyzésből (473) Barbara Hofman zenész feleség helyzete. Barbara és Bernát férje egyformán 32 évesek voltak, és együtt telepedtek le Pesten 1823-ban. Barbara Karlsburgban, Bernát Pilsenben született. Katarina leányuk 4 éves volt, de a névsorban két éves fiútestvére előzi meg őt, akinek abban az időben a zsidók körében még ritkán előforduló neve volt. A fiút ugyanis Petrnek, esetleg Péternek hívták. A háztartásban egy 20 éves cseléd lány segített.

Markus Brukner viszont nagyon szegény muzsikus volt: Paksról származó, 10 gyermekes apa a szegénység legalsóbb határán állt. A család 23 éve élt már Pesten, a felesége – akinek nevét az 1826. évi összeírás nem rögzítette – a pesti tolerált Adam Glick leánya volt (1826/214).

Az első fejezetben felvonultatott rövid élettörténetek sajátos női kultúráról tanúskodnak, amely jellemezte a 18. század végi – 19. század eleji zsidó nők pesti csoportját. A pesti zsidó nők tevékenysége nagy részét arra fordították, hogy életkörülményeknek megfelelő férfi élettársat (férjet) találjanak maguknak. A csoporton belül – szociális helyzettől függően - különböző párválasztási kritériumok léteztek, de azok optimális teljesülésére a nők nem egy esetben hajlandóak voltak sokáig, átlagban akár 30 éves korig is, várni.

A következő fejezetben látni fogjuk, hogy házon kívüli munkát a pesti zsidónők alapvetően két esetben vállaltak: házasság előtt, ha hiányzott a hozomány és/vagy a szülői család támogatása, illetve amikor teljes körűen felváltották elhunyt férjük helyét a családi üzletben. A kiszolgáló szakmában cselédként, vagy szakácsnőként dolgoztak nincstelen és/vagy idegen nők, akik nem rendelkeztek ellátó pesti családi háttérrel.

2. Önállóan gazdálkodó nők. A dolgozó özvegnők

2. 1. A kereskedőnők és az ügynöknők

A munka tehát automatikusan nem jelentette a felszabadítást, azaz az emancipációt, hiszen a polgári társadalomban a nő akkor dolgozott, ha az egzisztenciális válságba került. Az 1826. évi pesti zsidó adóösszeírás özvegy Tettinger Teresia (Terézia) nevével kezdődik, aki ilyen módon a pesti közösség élére jött fel. Az ötgyermekes anya Leopold nevű férje halála után egyedül vitte tovább a családi pálinkakereskedést. Morvaországi születésű Terézia 1803-ban költözött fel Pestre. 1811. január 26-án a család megkapta a túrt (*tolerált*) státuszt, amellyel nőtt ugyan az adókötelességük (hiszen most már a türelmi adót is kellett fizetniük), de a pesti tartózkodást ezzel teljesen legalizálhatták. Persze, ez egyáltalán nem jelentette, hogy Terézia a pesti polgárságot is elnyerte volna.

1827-ben Terézia 39 éves, legkisebbik gyermeke 5 éves volt, és legalább 2 éve egyedül gondoskodott már a családról. A legtöbb pesti zsidóhoz hasonlóan ő is Terézvárosban lakott, ám nem a zsúfolt Dob, vagy Király utcában, hanem *Landstraße* (Országút) 1. szám alatti bérleményben, a Terézváros szélén. Ezen a telken az 1826-1827. években öt zsidó családot jegyeztek be.⁴⁰ Tettingerek végig itt laktak, a többi lakó cserélődött, ám egyikük sem volt nagyon szegény. Helfer, Diamant, Posen – mind kereskedők voltak. Vagyis a *Landstraße* 1-ben a tehetősebb emberek béreltek lakást. Tettinger család anyagi helyzete közepesnek (illetve másodosztályúnak), az életvitele-erkölcse jónak minősült. Terézia további életéről a pesti zsidó közösség Jegyzőkönyvének 1829-es bejegyzéséből értesülhetünk (jegyzőkönyv: 42). Az asszony ugyanis egy igazolást kért a közösségtől, hogy nyomást gyakoroljon Daniel Hamburger nevű vejére, akitől anyagi támogatást remélhetett. Terézia arra hivatkozott, hogy gyerekeinek ellátása bizonytalanná vált. Tettinger asszony élete meglehetősen küzdelmes lehetett, de úgy tűnik, hogy nem adott fel.

Ugyancsak pálinkakereskedésből élt Anna Löwenstein (1827/384), egy 32 éves königswarta-i özvegnő. Anna nem rendelkezett sem a toleranciával, sem a pesti tartózkodását legitimáló egyéb okmánnyal, pedig már egy éve élt a városban 6 éves *Scharlottal* (Saroltával) és féléves Barbarával. Valószínűleg férjével együtt költözött fel Königswartáról, ahol a nagyobbik lánya is született, ám férje Pesten hirtelen meghalt. Löwensteinék Retek utcában, egy szegény környezetben laktak. Ugyanott élt egy Dávid Weiss pálinkaégető családjával, aki már öt éve vezette pesti boltját (1827/382). A férfi 61 éves volt, a felesége is túl volt már a 43-ik évén, de nekik is volt egy féléves kisgyerekük.

⁴⁰ PIH I-7. 1/1826, 1827

Elképzelhető, hogy két szomszédos család valamilyen módon együttműködött, főleg amikor Anna Löwenstein olyan hirtelen özvegyült.

Az 1826. évi összeírás 295. számú bejegyzése egy önálló kereskedőnőre vonatkozik: Juliane (Julianna) Hirsch a 3. osztályú kereskedők közé tartozott, vagyis valamivel szegényebb volt, mint Tettinger Terézia. Óbudáról származó Hirsch már 38 éve élt Pesten a *König Gasse* 540-ben. Az összeírás özvegynőként jegyezte őt be, aki egyedül nevelte 3 gyermekét. Annak ellenére, hogy tolerált volt, a Toleranz-Tax-ot (türelmi adót) nem fizette, csak a községi adót róttá le.

Az 1827. évi 148. számú bejegyzésben megtalálható Regina Kohn tejkereskedőnő neve, aki ugyancsak özvegy volt. Mivel 3 *Trommel* (Dob) utcában lakott, feltételezhetjük, hogy nem lehetett nagyon gazdag. Regina 20 évvel ezelőtt jött fel Csehországból. 15 éves fia Sámuel már szabó, Israel nevű fia még kiskorú volt. 15 éves Magdalene (Magdolna) Lehnstein és egy 30 éves cseléd lakott velük, mindketten ugyancsak Csehországból. Talán Regina rokonai voltak, így az özvegnő a családi kapcsolatok segítségével tartotta fenn magát és gyermekeit egy tipikus családi vállalkozásból.

1805. óta Pesten élő 68 éves Johanna Abelsberg (1827/302) edényekkel kereskedett. Johanna Nikolsburgban született, 1827-ben özvegy volt. Előfordulhat, hogy Johanna az óbudai, majd pesti tolerált Baruch Abelsberg - egyik legelső zsidó konyhás - özvegye volt.⁴¹ Baruch Abelsberg türelmi kérvényét a Budapesti Fővárosi Levéltár 809. számú irata őrzi. A kérvényt Simon Feuchtmann állította össze és ellenjegyezte, mint „Notar und Übersetzer (Translator) bei Magistrat” (közjegyző és fordító a városi tanácsnál). Lázár Abelsberg(er) – Baruch és Johanna Abelsberg fia – türelmi eljárásával kapcsolatos levelezés 1802. évi 630. számú mikrofilm-kockában kezdődik. A levelezésből kitűnik, hogy a férfiak 1783. óta éltek Pesten, de Johanna talán csak később telepedett le, mert Baruch Abelsberg saját türelmi kérelmében 1789-ben arra kért engedélyt, hogy Pesten lakást bérelhessen. Ebből tételezem fel, hogy az idő tájt a család még Óbudán élt, ha csak nem albérletben laktak valakinek házában.

Johanna Abelsberg házában rajta kívül két férfi élt: 22 éves Markus Bauer (a helyi kiejtéssel: *Bojer*), akinek eredeti szakmája *Pferdensensal* (azaz: lókereskedő) volt, de cselédként jegyezték be. A másik férfi a hollits-i Leopold Goldberger volt, aki sebész-tanhallgatóként tartózkodott Pesten.

⁴¹ Baruch Abelsbergéről: III. részben az óbudai nevek között.

Nem minden önállóan gazdálkodó, vagy egyéni vagyonából élő pesti zsidó nő rendelkezett saját (bérelt) otthonával. Többen albérlőként laktak más zsidó bérlőkkel együtt. Például, Katarina Stiz kereskedőnő (*Händlerin*), aki Simon Kumpelnél volt albérlő. Regensburgi születésű 54 éves özvegy Katarina Stiz 1786-ban telepedett le Pesten az első telepesek között. A családban, amelynél szállást kapott, 8 gyerek volt, a családfő ügynökösödött. Simon 38 éves felesége Éva pesti születésű volt, ami Éva szüleinek nagyon korai letelepedésére utal. Nem kizárt, hogy Katarina valójában a háztartásban dolgozott, nem pedig házon kívül. Az 1827. évi összeírás 936. számú bejegyzése szerint az 51. éves, óbudai születésű Saxl Teresie is kereskedő volt, noha a neve mellett *muter* (anya) státusz szerepel.

Megjegyzendő, hogy 1826-ban a szakmai megnevezéseket nyelvtanilag még nem nőiesítették. Terézia Tettinger, például, hivatalosan *brandweinhändler* és nem *brandweinhändlerIN* (vagyis pálinkakereskedő és nem kereskedőnő) volt.

Ugyanez vonatkozott az óbudai születésű özvegy *Katarina* (Katalin) Jakabra is, akinek neve mellett 1826-ban (1826/68) még *fleischhändler* (húskereskedő) bejegyzés olvasható. Katarina 1796 körül jött Pestre, így ő is egy igazi őslakónak számított. Az 1826. évi adóösszeírásban a *dürftig* között szerepelt.

Katarina neve az 1827-es összeírásban is megtalálható. A férjétől örökölt gazdasági tevékenységét már a női forma szerint írták be, azaz *fleischhändlerin* (1827/59). 1827-ben Katarina 60 éves volt, 16 éves Eleonora nevű leányával és egy 28 éves rokonával élt együtt *Gr. Nußbaum* (Diófa) Gasse 461. szám alatt bérelt lakásban.

Az 1826. évi adóösszeírás 34. oldala őrizte meg azt a történelmi pillanatot, amikor a társadalom elismerte, hogy szüksége van a női munkára és nyelvtanilag legalizálta ezt. Efinger Anna, tolerált, ötgyerekes özvegyasszony szakmáját a közösségi írnok már *hausirerin*-ként (azaz házalónőként) jegyezte be. Hogy a közösségben voltak női házalók, eddig is tudtuk, de most már – egy szóképző segítségével - ezt írásban is rögzítették. A közösség továbbra is gondoskodott az árvákról és az özvegyekről, de az önrész nélkül nem tudta volna megoldani ezt a hagyományos szociális feladatát.

A női szóképzők használata annyira elterjedt a 19. század elején, hogy áttért a nevekre is. Így özvegy Krakói Terézből (1826/386), például, Krakoin Teréz lett (1827/417)!⁴² 46 éves

⁴² Az -in szóképzőt a 18. században is alkalmazták már a női neveknél. MZSO számol be egy Catharina Paufflerin, a soproni tímár özvegyéről.

MZSO VI. 582-583.

Ugyancsak a Magyar-Zsidó Oklevéltárban vannak bejegyzések a zsidó üzletnökről. Például a pozsonyi végrendeletekben olvasható feljegyzés egy bizonyos „Wolfel judin” zsidónőről, aki valószínűleg zálogkereskedőnő volt.

MZSO IV. 353/17

Teréz Krakkoín Geiringban született és 1827-ben már 31 éve élt Pesten. Az 1826. évi összeírás szerint Teréz foglalkozás nélküli volt és a rászorulók közé tartozott. Az erkölcsi megítélése viszont jó volt. 1827-ben az összeírás gazdasági rubrikájának bejegyzése megváltozott, ami azt jelenti, hogy változás történt Teréz életében. Persze, az is lehetett, hogy az eddigi foglalkozását 1827-ben hirtelen elfogadták, vagyis legitimálták.

Az 1827 évi összeírás szerint Teréznek ritka és meglehetősen nagy leleményességre utaló foglalkozása volt: *Dienst Sensalin*, azaz munkaközvetítőként tevékenykedett, amit az ezt megelőző években talán csak egy illegális szobakiadásnak tekintettek. A házban Terézzel együtt lakott 24 és 18 éves fia, két hajadon leánya, és három cseléd lány, akinek szolgáltatásait Teréz közvetítette. Kizárt lenne arra gondolni, hogy a háztartási szolgáltatásokon kívül - a kirakat mögött - a nők esetleg illegális prostitúcióval foglalkoztak volna. Az összeírás ugyanis még a legkisebbik gyanút is minden esetben feljegyezte, valószínűleg a pesti hatóság felé történő rendszeres beszámolás miatt.

Ügynöknő (*sensalin*) volt pápai Regina Engel is, noha Regina szakterületét nem ismerjük. 58 éves Regina 47 éve élt már Pesten, de házasságát még Pápán kötötte: az idősebbik – 31 éves, ám hajadon - leánya ugyanis még Pápán született. A másik lánya 27 éves volt, és ugyancsak hajadon. Az, hogy a lányok, még nem találtak maguknak férjet, arra utal, hogy a nem volt megfelelő hozományuk.

Elgondolkodtató az is, mennyire befolyásolták a férfiak nősülési kedvét a nők testi épsége, illetve küllemi tulajdonságai. Láttuk, hogy a férfiak testi fogyatékosága a nőket nem ijesztette el a házasságkötéstől (Rosalie Dressler, illetve Teréz Penhof esete).

2. 2. A házalónők és a zsidórusnők

A házalói szakma – éppen azért, mert olyan gyakori volt a zsidó közösségben, de talán egész Pesten is – erősen differenciálódott. Az összeírás elején találkozunk a rövidáru-házalónővel: egy 27 éves, óbudai születésű özvegy Rachel Neuwirth-el és ugyancsak özvegy Barbara Bankwein-al Boskowitzből.

43 éves Barbara Bankwein (1827/13) őslakó volt Pesten, mert 1793 óta élt *Pfeife Gasse* (Síp utca) 346. számú telkén. Vele együtt élt Teresia (Teréz) leánya és Simon fia. Ugyanitt lakott – talán albérletben - két diák: egy 18 éves gimnáziumi tanuló és egy ugyancsak 18 éves sebész orvos. A lakótér bizonyára szűk volt mindnyájuknak, de így legalább megélhettek. Házalónő volt 57 éves Elisabeth (Erzsébet) Ritter Prosnitzből (1827/26). Elisabeth is özvegy volt, és ő is az első pesti telepések közé tartozott. Elisabeth gyermekei mind Pesten születtek:

20 éves Teresia és 18 éves Rosalie hajadonok voltak, 15 éves Avrohom (Ábrahám askenáz névváltozata) egy nem igazán jövedelmező szakmát tanult ki – a fiú ugyanis szabó volt.

Elisabeth Löwinger ugyancsak rövidáru-házaló volt (1827/369). 23 éves fia Elisabeth Ritter fiához hasonlóan szabóként tevékenykedett. Elisabeth életének egyik rövid szakaszát rögzítette a 964-967. számú mikrofilmkocka, amelyet BFL az 1816-1837. évi zsidó letelepedési ügyek címén őriz. Ebből láthatjuk, hogy Elisabeth – Joseph Löw (Löwinger) felesége - 1788. óta élt Terézvárosban. Letelepedéskor 27 éves volt, és *Pesten becsületesen kereste kenyerét*. Ezt igazolták 1815. szeptember 29-én aláírásukkal Joseph és Katy Musikant, Löwingerék egykori zsidó szállásadói. A *becsületes* ebben az esetben valószínűleg a kemény munkát jelölte, hiszen a koldulás 1815-ben sokak szemében még nem számított egy becstelen foglalkozásnak.

A városi kormányzat számára – a közrend és a polgári erkölcs fenntartása érdekében - elengedhetetlenül szükséges volt, hogy a város minden lakója valamilyen vallási csoporthoz tartozzon. Elisabeth Löwinger zsidó csoporthoz való tartozását bizonyította fiának körülmételése, amelyet Philip Bauer móhel, illetve Israel Wahrman rabbi írásban is igazolt.

Anna Winter – egy másik zsidónő - használtruha-házalóként tevékenykedett (1827/387). Anna Csehországból jött 1824-ben. Ekkor született Ignác fia, és ez idő tájt halt meg Anna Winter férje. 40 évesen Anna 4 gyerekkel magára maradt. Igaz, 17 éves Salamon már dolgozott – ő ugyanis tanár volt. A családnál élt még Leopold Engel 15 éves bécsi születésű tanársegéd, aki éppen 1 hónapja jelent meg Pesten. Egy másik Leopold – Leopold Karinther – is Winter családnál kapott szállást. Az utóbbi 3 éve jött fel Pestre Csehországból, akár Winterékkel együtt is jöhetett. Külön meg kell említeni, hogy Leopold Karinther vak volt, az összeírásban ez a fizikai állapot státuszként számított. Vagyis valamilyen megélhetési forrása volt – talán a Terézváros területén működő Kereset-házban dolgozott.

Az 1827. évi összeírás 401. számú bejegyzése ugyancsak egy özvegy házalónőre vonatkozik – Anna Freibauerre – Maglódból, aki engedély nélkül telepedett le egy évvel korábban Pesten. Barbara 8, Katarine lánya másfél éves volt, amiből következik, hogy Anna már özvegyként települt át Pestre. Erre minden bizonnyal nyomos oka lehetett. Anna által bérelt lakásban élt 22 éves grazi születésű Jákob Schwarz pipa-házaló, aki ugyancsak 1826. óta és úgyszintén hatósági engedély nélkül élt Pesten.

A 411. számú bejegyzés kétszer alkalmazta az *-in* szóképzőt: egyszer a családi név nőiesítésére, és másodszor a szakmai elnevezésnél. Az eredmény komikussága szembetűnő: „Magdalene Fleischhakerin hausirerin.” *Fleischhackerin* ebben az esetben nem a hölgy szakmáját (sakternő), hanem valószínűleg az első férjének nevét jelöli. Ugyanis a megjegyzés

arról értesít, hogy 29 éves Magdalene egy bizonyos Israel Kaz neje („das weib von Israel Kaz”). Miért viselte Magdalene az első férje nevét, és hol tartózkodott Israel Katz az összeírási bejegyzésének idején, örök titok maradt. Magdalene asszonyon és 3 gyermekén kívül a lakásban még egy 35 éves miskolci eredetű tanár lakott. Pesten 1818. óta tartózkodó Magdalene, egyébként, tolerált státusszal is rendelkezett, amelyet első férje még 1805-ben szerzett, de biztosan nem a házalói szakmából. Áron és Immánuel fiai ikrek lehettek: mindketten 4 évesek voltak az összeírás idején.

Hasonlóan kérdéses az 1827. évi összeírás 372. számú bejegyzése, amely Weizl Anna üveges-kereskedőnőről szól. Anna 38 éves volt, 1809-ben jött Pestre Csehországból, és a bejegyzés szerint férjezett volt. Sámuel nevű fia Pesten született, és 1827-ben betöltötte a nyolcadik életévét. Anna nem volt özvegy, és mégis ő szerepelt a családfő helyén a felsorolásban. A megjegyzés ráadásul azt is felfedi, hogy férjének neve Sámuel Safir, aki gravírozóként szerepel az összeírásban.

A fejezet elején már tettem említést az 51 éves Rosalie Klatscher zsidóasszonyról (1827/273). Három gyermekes, 53 éves Teresie Spitz is egy ilyen tolerált zsidóasszony volt (1827/220). Özvegy Theresia Spitzer 35 éve élt Pesten és túrt státuszban használt holmikkal kereskedett. Annak dacára, hogy a kereskedői tevékenysége a szakma legalsóbb kategóriájához tartozott, Theresia Spitzer szegénynek, nem pedig rászorulóknak minősült.

A türelmi státuszt a nők nemcsak férjüktől, de apjuktól is örökölhették. Ennek bizonyítéka Adelheit – Mayer Hirschl Wiener leányának – esete. Mayer Hirschl Wiener halálát követően a veje a Tolerancia-okmányt azonnal elvette, amiért Adelheit panasszal fordult a zsidó közösséghez. A közösség elrendelte, hogy az okmányt haladéktalanul adják vissza a leánynak (jegyzőkönyv: 136).

A Fővárosi Levéltár úgy nevezett zsidó lakhatási jogok gyűjteményében⁴³ megtalálható néhány beadvány, amelyben a nők kérték a tolerancia jogát. Ilyen, például, az 1809/766. mikrofilm-kocka. Judit Merle pesti zsidónő (hiesige Jüdin) *bittet ganz gehorsamst um allergnädigste Erfüllung der Tolerierung* (esedezik a tolerancia kegyes megadásáért). A 1030. számú mikrofilm-kockában Lena Jacobin zsidónő is folyamodott a türelmi státusz megadására ügyében.

2. 3. A nem kereskedői szakmák képviselői

Az 1827. évi összeírásban a kóser pék szakmája elsősorban a női nevekhez kapcsolódik: Beer Theresie, Freund Teresie és Wolf Barbara voltak az adózó kóser péknők.

⁴³ BFL: IV. 1202/pp.

Freind Teréz 47 éves volt, és már 38 éve élt Pesten. Az összeírási bejegyzése ugyan valamiért javításokat tartalmaz, de látható, hogy Óbudáról települt át. Legkisebb gyermeke korából ítélve akár már 5-6 éve is özvegy lehetett. A legidősebb fia 26 éves volt. Háztartási alkalmazottjuk nem volt, fiai és lányai (14 éves Johanna és 11 éves Róza) bizonyára segítettek az üzletben. A házban lakott még egy 43 éves hordár és 24 éves, pesti születésű kiskereskedő. Az üzleti tevékenységet és a pesti tartózkodást az 1816-ban megadott kommorancia legitimálta (1827/166). Freind család a Rumbach utcában lakott.

Beer Terézia (Theresia) (1827/283) 1793-ban telepedett le Pesten, 1827-ben 53 évesen özvegy volt. Valószínűleg a férjétől örökölte a türelmi státuszt, amelynek megadásáról szóló okmányt 1804-ben állították ki. Terézia házában lakott még 15 éves Regina lánya és 10 éves Franciska Hofmann, Teréz unokája. A családon kívül albérlőként még három férfi élt ebben a lakásban, akik közül ketten - 26 éves József és 19 éves Jákob Goldstein - énekesek voltak.

Barbara Wolf (1827/366) péknő, ugyancsak özvegy, 51 éves volt, és már 38 éve élt Pesten. Barbara Stampfen-ből származott és kommoráns státusszal rendelkezett. Vele együtt élt Leopold fia (22), Anna leánya (21), Izsák fia (20), Katrine leánya (13) és József fia (11). A családi névsorban a fiúk, természetesen, megelőzik a lányokat.

Az özvegyek körében népszerű volt a vendéglős szakma is. Nem annyian, mint a házalónők, de a kocsmárosnők is szép számmal fordultak elő a közösségben.

Tettingi (tétényi) származású 53 éves Teresie Schoßberger (1827/243) mint szinte minden zsidó kocsmáros a *Landstraße* (Országút) utcában lakott. Terézia özvegy volt, és egyedül vitte az üzletet. A házában egy tanhallgató és egy 22 éves bajor származású cselédlány lakott még.

Paksi születésű Regina Abeles (1827/422) ugyancsak kocsmárosnő volt. Regina 17 éves Hermann nevű fiával és egy 17 éves cselédlánnyal élt együtt.

38 éves Regina Wolf kocsmárosnő Óbudáról jött fel Pestre 1810-ben (1827/510). Mivel a tolerancia joga 1805-től volt hatályban, egészen biztos, hogy ezt férjétől örökölte. Mózes fia 17, Katrine lánya 14 volt. A családi névsorban szerepel 63 éves, ugyancsak özvegy, prágai születésű tolerált Anna Weller, akinek státusza *muter* (anya) volt. Az adatok összevetése után - Anna már 42 éve tartózkodott Pesten – világossá válik, hogy Anna nem lehetett Regina anyja. Regina Wolf 2 Szerecsen utcába élt, vagyis nem a legjobb módú, de nem is a legrosszabb környéken. Egy 14 éves cseléd és egy 20 éves szakácsnő segítettek a háztartásban és, talán, az üzletben is.

Két esetben – a 396. és a 492. számú bejegyzésnél – szerepel egy olyan szakmai tevékenységi kör, amely a szállítással állt kapcsolatban. „Bringerin” szó szerint a az odaszállítót jelenti. Annál is inkább feltételezhető egyfajta szállító tevékenység, mert a 396-s

bejegyzésnél 27 éves Franciskán kívül egy 23 éves Avram is szerepel, akit az összeírás fuhrman-nak, azaz fuvarozónak titulált. Franciska és Avram testvérek lehettek, mindkettő mellett Rosen név áll és mindketten egy évvel korábban jöttek fel Pestre. Franciska neve mellett van még egy megjegyzés, amelyből kitűnik, hogy ismeretlen nevű férje katonai szolgálatot teljesít, de ő nem él vele: „ist bei militär, und sie nicht bei ihm” (1827/396).

A 492. számú bejegyzés főszereplője özvegy Anna Lemberger, „bringerin”, aki Pozsonyból származott. Anna az összeírás idején 53 éves volt és 10 éve élt Pesten. Két pozsonyi származású cselédlány lakott vele, akik bizonyára albérlők voltak. Az egyik cselédlány (*Regina Schacherls*) neve mellett egy érthetetlen rövidítés látható: talán „*vertret.*” Ez arra utalt talán, hogy egy bérelhető cselédlányról volt szó, akinek szolgáltatásait alkalmanként vették igénybe.

A nem kereskedői tevékenységet folytatta 53 éves özvegy Rosalie Polák bőrfestő, aki Brodból származott, és 14 éves lányával együtt élt a Retek utcában (1827/440). Rosalie is a korai telepések közé tartozott, hiszen már 36 éve élt Pesten.

2. 4. A kézimunka készítőnők

Külön helyen szeretném kiemelni a hímző, illetve a kézimunkát készítő nőket. Európában a hímzés mai napig a nőiesség kellékeihez tartozik, holott ez a felfogás a polgári társadalomban rögzülhetett tudatunkban.⁴⁴

A középkori Angliában, például, a hímzés nem volt egy kizárólag női munka. Ránk maradt a hímzők hosszú listája, akik az udvar megbízásából dolgoztak. Így, például, egy bizonyos Stephen Vyne II. Richárd és III. Henry udvari hímzője volt.⁴⁵

Magyarországon a hímzés a 18. század végén – 19. század első felében már kizárólag női elfoglaltságnak számított. Ezért is a hímzést egy banális, ötletlen és nem igazán figyelemre méltó, vagy egy kimondottnak kiegészítő dekoratív tevékenységnek tartották. Úgy vélték, hogy csak a férfiak képesek a teljes művek (így például a ruha) megtervezésére és megvalósítására, a női kéz illetve tehetség az egyes részletek készítéséig ugyan eljuthat, de ezek mit sem adhatnak a mű teljességéhez. Vagyis a női munka ilyen szempontból elhanyagolható. Ezt foglalta össze a magyar hímzés múltjáról Nádai Pál az 1920. évi iparművészeti kiállításról készült könyvében.⁴⁶

A 19. század eleji pesti társadalomban maga a városi tanács szorgalmazta a női kézimunka szakmai fejlesztését. A pesti zsidó közösségi Jegyzőkönyv megőrizte az erre vonatkozó, 1828.

⁴⁴ Parker Rozsika 1984. 45

⁴⁵ Uo. 45

⁴⁶ Nádai 1920. 117

évi jelentést: „Abraham Koppel machet die Anzeige, dass die Mädchen-Schule zu allerletz weibliche Hand- und Kunstarbeiten den Wünschen des P. J. Herrn Magistrats-und Schuldirektors J. Boraros bereits eingerichtet mit der Bitte solche publiciren zu lassen“ (jegyzőkönyv: 26).

Feltételezem, hogy Boráros János urat nem a nők társadalmi helyzetének javítása vezérelte, amikor a kézi- és művészi munka profilú lányiskola létrehozását sürgette. Pest minden áron szabadulni akart a koldulók társadalmi rétegétől. A kézimunkázók, sőt a kézimunka-műhelyek létrehozása a kolduló nők foglalkoztatását és önálló életvitelét biztosító megoldásként látszott.

Az 1817. óta Pesten is működő jótékonyági nőegylet (pesti nyelven: Jóltevő Asszonyságok Egyesülete) úgynevezett „*szerezeteket*” (dologházakat) létesített több helyen. Egyik szerezet Graf Anna „Biztos-Asszonyság” posztóboltjában a Váci Országúton kapott helyet. Itt egy kézimunka lerakodóhely működött, ahol a szegény asszonyok kézimunkáját bevették és megfizették.⁴⁷ Ez volt tehát a minta, amelynek utánzását a zsidó közösségtől is elvárta a városi tanács a koldulás általános leküzdése érdekében.

A zsidó közösségben már voltak kézimunkázó nők, akik ebből a gazdasági tevékenységből próbáltak megélni. Az 1826-os összeírásban két ilyen nőt találtam meg: a 625. számon bejegyzett Eleonora Deutsch kétgyerekes özvegy akkortájt már 12 éve élt Pesten. Eleonora erkölcsi magatartása jó volt, de munkája ellenére a rászorulók (*dürftig*) közé tartozott. Egy fokkal feljebb az anyagi besorolásban állt özvegy Theresia Ber, aki Nikolsburgból 1790-ben jött Pestre és Király utca 539-ben bérelt lakást. Theresia túrt státuszban foglalkozott kézimunkával, rászoruló nem volt, csak szegény.

Az 1827. évi összeírásban további kézimunka készítőnőket találtam. 42 éves Regina Schwarz állítólag 12 éve élt engedély nélkül Pesten, pedig pesti születésű Áron nevű fia már 14 éves volt. 1827-ben Regina Schwarz özvegyként élt Pesten, 2 Szerecsen utcai lakcíme arról tanúskodott, hogy a család meglehetősen szegény volt.

58 éves Saxl Rosalie (1827/728) is kézimunkázó volt, de az összeírás összesítőjében varrónőként (*näherin*) szerepelt. Saxl Nikolsburgból telepedett át, talán Óbudán keresztül, mert Rosine nevű idősebb leánya 20 évvel ezelőtt Óbudán született. Rosalie Király utca 1262-ben, a jobb módú zsidók között lakott, noha háztartási alkalmazottja nem volt. Lehet, hogy divatos, keresett munkákat készített? Katrine Mahler kézimunka készítő (1827/979) ugyancsak özvegy volt, de ő már Pesten született 1795-ben.

⁴⁷ *Nemz. Gazd.* 1818 (1) 124-137

2. 5. Szülésnők és ápolónők

A Magyar-Zsidó Oklevél VIII. kötetét is Scheiber Sándor szerkesztette. Ebben a magyarországi zsidók életének 1264-1760. közötti időszakáról gyűjtött össze levéltári anyagot. A kötet egyik érdekessége az 1559. 10. 21-i jelentés Keresztúrról. Sennyei Ferenc és Nádasdy Tamás, illetve Nádasdy Tamásné közötti levelezés egy zsidó (doktor) asszonyról számol régies magyar, ill. latin nyelven. Úgy tűnik, hogy a zsidó „doktornő” gyógytása során figyelembe vette a betegek pszichoszomatikus tüneteit. És még: a zsidó nő a nem zsidókat is gyógyíthatta.⁴⁸

Az első magyarországi zsidó orvos József Manes volt, aki Óbudán született és 1781-ben kapott engedélyt doktori vizsgára a budai egyetemen. De ki volt az első zsidó bába, vagy az első zsidó betegápolónő Magyarországon? Hol és hogyan sajátították el szakmájukat, milyenek voltak a bábák munkakörülményei, esetleges bérezése?

A pesti levéltári anyagokból tudjuk, hogy a letelepedett zsidó közösségben voltak nők, akik vigyáztak a női betegekre, illetve segítettek a szülésnél. Munkájuk olyan fontos volt a közösség számára, hogy „nélkülözhetetlenek” („*die unentbehrlichen Personen*”) nevezték őket a községi Jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 20). A zsidó bábák jelenléte a zsidó gyermekek születésekor még annál is inkább volt szükséges, mert még az 1800-as években is találkozunk olyan esetekkel, amikor a keresztény bábák megkeresztelték a zsidó csecsemőket „életveszélyre” hivatkozva.⁴⁹

A jegyzőkönyv nem tesz említést arról, hogy a közösség valamilyen bért fizetett volna ezeknek a nélkülözhetetlen személyeknek, de legalább név szerint felsorolja a női betegápolókat: Lena Strassburg, Eva Friedländer, Breindel Schneider, Nanett Löwy, Maria Löwenbein és Sara Kostlitz. Kostlitz szakterülete „Kindl-Bettwächterin”, vagyis a szülés utáni ápolás volt. Feltételezhető, hogy a jegyzőkönyvben említett Sára Kostlitz azonos az 1827. évi összeírás 549. számú bejegyzésében szereplő Mózes Kostlitz betegápoló feleségével. Ha a feltevésem helyes, akkor Sára a jegyzőkönyvi beírás idejére már 58 éves volt és 20 éve élt Pesten.

Éva Friedländer férje valószínűleg Mózes Friedländer betegápoló volt. Az 1826. évi összeírás 562. sz. bejegyzése szerint a család nagyon szegény (*dürftig*) volt annak ellenére, hogy a férj hivatalosan a közösség szolgálatában áll. Akkoriban a házaspárnak 2 gyermeke volt, és még csak két éve éltek Pesten.

⁴⁸ MZSO VIII. 1965. 223

⁴⁹ Zsidó Levéltár: 79. 100 jelű (vasmegyei eredetű) levél

A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 136) találtam egy bejegyzést Magdalene Mühlhoffer asszonyról, akit az írnok a szegények bábájának nevezett. 1831-ben Magdalene 4 hónapig kórházban feküdt, a közösség 20 forint egyszeri segélyt nyújtott neki, amit a közösségi pénztárból vettek. Ekkor Magdalene még férjével együtt dolgozott, de Alexander Mühlhoffer nem tartozott a jól kereső orvosok közé: az 1826. évi összeírás szerint szegény volt.

Mühlhofferék főleg a Király utca szegényebb részében, illetve annak környékén dolgoztak. Így 1836. szeptember 25-én segédkeztek Roth Fanni nevű tanárfeleség szülésénél. Móric Rosenthal családja a Könyök utcai iskolában (*Schulhof*-ban) lakott. Fanni fiúgyermeket szült, akit a szülők Lajosnak neveztek. 1836-ban Pesten ez a név a zsidók körében még nagy újdonság volt, de Rosenthal tanár úr azok élén járt, akik a zsidók magyarítását tűzték ki célul. Megjegyzem, hogy az 1842. évi anyakönyvi bejegyzések között egy Sándor nevű fiút is találtam (a 222. sz. bejegyzésben), aki Abeles Simon, Dohány utcai zsidó lakós gyermeke volt.

1837-ben a közösségben működött egy Scharlotte (Sarolta) Kraus nevű bábaasszony, akiről semmi más adatot sajnos nem találtam. Ugyanúgy, mint Amália Löwenthalról, vagy Marie Törökről sem. Az utóbbiról talán csak annyit, hogy 1841-ben a pesti zsidók között volt egy Leopold Török nevű férfi, aki Marie férje lehetett. Nina Semmler, Theresie Bernstein, Julie Adler bábák neve különösen akkor fordul elő a születési bejegyzésekben, amikor az anya az egyetemi klinikán szült. Ezek a szülők többnyire hajadon anyák voltak, és az orvosi ellátást ebben az esetben szinte kivétel nélkül Dr. Áron Leuchtmann nyújtotta.

Az anyakönyvek tanúsága szerint bábaként dolgoztak még Elisabeth Drahkovits és Herzka, illetve Fink és Koller nevű zsidónők. Ugyancsak az egyetemi klinikán segített Therese Elias bába, például az 1845/290. sz. anyakönyvi (*Geburtsregister*) bejegyzés szerint. Ez a bejegyzés Wolf fiúgyermek születését rögzítette, akinek anyja Johanna Kohn „ledige Kleidermacherin” (hajadon ruhakészítő) volt. Therese Elias valószínűleg azonos a 347. sz. bejegyzésben szereplő Elias házaló feleségével. Therese Nitráról jött fel Pestre 19 évvel korábban és 1827-ben 35 éves volt. Gyerekekre a bejegyzés nem utal, csak egy 16 éves rokonuk élt a házban a házaspáron kívül.

Lisi (Lisa, Elisabeth) Bamberger férje valószínűleg Jákob Bamberger sebész orvos volt. Bábaasszonyként Elisabeth Bamberger 1843-ban jelenik meg az anyakönyvi bejegyzésekben. Ő is gyakran segített Áron Leuchtmannak az egyetemi klinikán. 1836-ban a halotti jegyzőkönyv VIII. fólió 83. illetve 85. sz. bejegyzése szerint Elisabeth Bamberger két fiát is elveszítette egymás után: Tóbiás a mellhártya-gyulladásban (*Brustwassersucht*), Immánuel

béltbetegségben (*Darmsucht*) halt meg 3 *Trommel* (Dob) utca 381. számú házában, amely feltételezésem szerint egy ideiglenes kórház volt az utazó kereskedők és a szegény pesti zsidók számára.⁵⁰

Volt, amikor a bábaasszony teendőit egy orvos végezte, például Dr. Dávid Epstein, akinek neve ugyancsak gyakran fordul elő az 1830-1840-s zsidó születési anyakönyvekben. Az 1836. évi születési jegyzék 60. sz. bejegyzése szerint Dávid Epstein segédkezett Leopold Rosenfeld fia születésénél, akit Dr. Alexander Mühlhoffer metélt körül. De Dr. Mühlhoffer is bábáskodott néha. Vagyis feltételezhetjük, hogy a bábák egy része orvosfeleségek voltak, ami megerősíti azt az állítást, hogy a zsidónők nemcsak a polgárosodó társadalom idilli vázlatába illő kedves, csendes háttéri társaként, de aktív közösségépítőként is vették ki részüket a pesti letelepedésben.

Az adóösszeírásból kitűnik azonban, hogy volt egy hagyományos női bábaképzés is valahol a női árnyék társadalomban. Ugyanis némely család névsorában bábaként szerepelnek a feleségek és a leányok.

48 éves Ábrahám József Polák Nikolsburgból jött fel Pestre és minden engedély nélkül házalóként tevékenykedett 1820. óta (1827/360). 38 éves Eleonóra felesége viszont csak 1823. körül települt át Lengyelországból. A házaspárnak két gyermeke volt: egy pár hónapos Anna és 21 éves hajadon Franciska, akinek születési helyeként Vörösvárat írták be. Franciska is csak 1823-ban jött fel Pestre, ezért feltételezhetjük, hogy Eleonóra lánya volt, noha Franciska apjának neve sehol sincs feltüntetve. Eleonóra bábaként szerepelt a névsorban, vagyis a szakképesítését az asszony vagy még Lengyelországban, vagy már Vörösvárott kapta meg. A család szegénysége ellenére dolgozott náluk egy 18 éves cselédjük, ami valószínűleg azért volt szükséges, mert Eleonóra kijárt bábáskodni a házakhoz.

Az 1827. évi összeírás 84. sz. bejegyzése Salamon Löwenberg használtruha-házaló családját rögzítette. Salamon 39, Elisabeth neje pedig 41 éves volt. Bábaként bejegyzett Elisabeth Bajersdorf-ból származott, leánykori neve Bassist volt. Elisabeth 73 éves özvegy édesanyja is velük élt Pesten. A gyerekek hiányoznak a névsorból, de valószínűleg azért, mert már elhagyták a szülői házat. A család egy cselédet tartott, noha a házalók, általában, ezt nem tudták megfizetni. Ebben az esetben 22 éves Karolina Bernstein cselédlány azonban nélkülözhetetlen volt, hiszen Elisabeth a szülőkhez járt bábáskodni, és nehezen láthatta el a háztartást és az idős anyja ápolását.

⁵⁰ Hrotkó Larissa (Acta Ethnographica Hungarica) 2008. 272

Regina Stern 24 évesen özvegy volt már. Férje halála után Regina visszatért szüleihez, és így került bele Stern Tamás családi névsorába (1827/433). 75 éves Tomas (Tamás) Stern nikolsburgi születésű borkőkereskedő volt. Az egész család Szent-Györgyből jött Pestre 1820-ban, de Stern Tamást a közösség valamiért nem akarta befogadni, és kitette a „kitoloncoltak” listájára. Sternék ennek dacára még mindig Pesten tartózkodtak. Előfordulhat, hogy a család élelmizéséért csak Regina dolgozott, aki bába volt ugyanis. Itt is felvetődik a kérdés: vajon szakmáját még Szent-Györgyben, vagy már Pesten tanulta el? Ha még a szülőhelyén képezték ki, akkor megállapíthatjuk, hogy a modernkori bábaképzés – a többi szakmához hasonlóan – korán kezdődött a zsidónők körében.

A pesti bábaképzésről van fogalmunk, mert Dr. Anton Jankovich a korabeli pesti körülmények leírásánál ezt a témát is érintette.⁵¹ Tekintettel arra, hogy Pesten a többség részben németül, részben magyarul beszélt, a féléves egyetemi kurzust egy-egy szemeszter keretében tartották meg: a télit németül, a nyárit magyarul. Jankovich kifogásolta a bábák erkölcsét: „Es ist nämlich bekannt, dass sich diesem Stande meist nur Personen aus den unteren Klassen widmen, welche in so mancher Hinsicht eben nicht als Muster der Moralität zu rühmen sind.”⁵²

Jankovich idején Pesten 100, Budán 45 bába volt, akik munkájuk során nem mindig a legmodernebb eszközökhöz folyamodtak, pedig a szülőanyák inkább rájuk hallgattak, mint az orvosok tanácsára.⁵³ Ezt Dr. Jankovich nagyon fájlalta, ám az írása hangneméből kiérződik, hogy a női orvosokat elvileg sem tudta volna elképzelni.

Az ápolónői szakmát pesti jiddis nyelven „krankenwärterin” szóval jelölték meg, ami szó szerinti fordításban betegőrzőt jelent. Milyen módszerekkel, gyógyászati eszközökkel, illetve gyógyszerekkel rendelkeztek az ápolónők, a pesti jegyzőkönyvből, illetve az adóösszeírásokból nem tűnik ki, de szinte csak az idősebb nők vállalták a betegápolást. Sára Kostlitz a szülők ápolónője is 60 felé közeledett. Özvegy Teresie Jaant (1827/399) is már 53 éves volt 1827-ben. Életének 38 évét Pesten töltötte, vagyis az első telepeseikkel jött fel Rábáról. Teresie nevével 59 éves Leopold Arbajt családi névsorában találkozunk. Leopold felesége Anna, 47 éves pesti születésű nő volt. Teresie talán csak albérlőként lakott ebben a házban, ahol rajta kívül albérlőként még egy 75 éves özvegy Josef Eliast jegyezték be. Josef neve mellett egy megjegyzés látható, amely szerint a tolerált házurától eltérően ez a személy

⁵¹ Jankovich 1838. 223-225, Hebammen und Geburtshelfer

⁵² Uo. 224. Az idézett szöveg fordítása: „Ismeretes ugyanis, hogy többnyire csak az alsó osztálybeli személyek szánják magukat eme társadalmi rendhez való csatlakozásra, akik bizonyos vonatkozásban nem éppen nevezhetők az erkölcsesség mintájának.”

⁵³ Uo. 225

engedély nélkül tartózkodott Pesten. Azt is írták róla, hogy házasságát Szent-Ivánban kötötte meg, de hogy ez törvényes volt-e, erről a közösségnek nincs tudomása. Minden esetre két gyereke – 19 éves Rosalie és 21 éves Salamon – együtt élt az apjával. A ház népe egy jókora lakóközösséget alakított, és elképzelhető, hogy a háztartásban a nők együttműködtek.

Az 1827. évi összeírás 67. számú bejegyzése 35 éves pesti születésű Lewl (Löbl) Schuster zsidó családra vonatkozik. Rosalie felesége, aki 10 évvel fiatalabb volt férjénél, Paksról származott. Ugyancsak Paksról jött fel 1825-ben Rosalie 70 éves özvegy édesanyja. Rosalie – két kis gyermek anyja – nehezen tudta volna segítség nélkül ellátni az ápolást és a háztartást, különösen, hogy a házban a férj 25 éves kollégája is lakott még, talán, albérlőként. A segítség 63 éves özvegy Regina Gutmann volt, aki ápolónői teendőket végzett a családban. 63 évesen ez nem volt egy könnyű munka, de így legalább nem kellett a közösség segélyéből élnie.

A nők nemcsak lakó, - de munkaközösségeket is alakítottak, hogy önállóan fenntartsák magukat. 2 Szerecsen utca 1217. sz. alatt lakott egy Johanna Braun ápolónő Maglódról. Johanna 74 éves volt és már 45 éve Pesten tartózkodott. 1827-ben özvegyként élt a fenti címen, de vele együtt – ugyancsak ápolói minőségben – élt 62 éves Regina Stein Königszártáról, valamint 60 éves Cecília és ugyancsak 60 éves Rosalie Kohn. Mind a négy nő nemcsak özvegy, de anya is volt, noha a házban csak egyetlen fiú tartózkodott: Nátán, az ügynök. Melyik anyának gyereke volt ez a Nátán, nem tudjuk, de a ház kisebbségben lévő férfitársadalmát egy 44 éves özvegy Salamon Spitz engedély nélküli táskakészítő egészítette ki. Az utóbbi Balassagyarmatról jött, így a ház lakói a hosszú téli estéken sok érdekes történetet mesélhettek el egymásnak (1827/561).

2. 6. Koldusfeleségek és a kolduló özvegyek

A koldulás az 1826. évi adóösszeírás tanúsága szerint a zsidó közösségben egy elfogadott gazdasági tevékenység volt. Nikolsburgi származású Löbl Deutsch - Pest egyik legelső zsidó telepese, két gyermek apja – is koldusként élt 1826-ban (1826/559). Erkölcsileg Deutsch minősítése ugyanolyan jó volt, mint bármilyen megbecsült nagykereskedőé. Róla egyébként azt is tudjuk, hogy eredetileg a zsidókonyha bérlői közé tartozott.

Voltak olyan koldusok, akiket a közösség elfogadott, mint például az erkölcsileg jónak (*gut*) minősített Moses (Mózes) Freistadtelt (1826/328), aki 35 éve tartózkodott Pesten, sőt egykor toleranciát is kapott. De voltak deviáns egyének, mint 65 éves Lewi Zwillinger, aki mindkét conscripcióban megtalálható ugyan, de más-más státuszban. Az 1826. évi összeírásban (1826/344) Zwillinger koldus, aki már három éve tartózkodott Pesten, és

nemcsak rászoruló, de erkölcsileg gyanús is volt. Az 1827. évi összeírásban ugyanő már házaló, aki csak egy éve élt itt (1827/419)!

Ester (Eszter) Zwillinger egyidős volt férjével. Az összeírás tanúsága szerint ő is csak egy éve élt Pesten. *Retig* (Retek) utca 1141-ben olyan szomszédnői voltak, mint 32 éves *Katrine Altmann* házalófeleség, 36 éves *Rosalie Markowits* zsidó feleség, 27 éves *Anna Klein* rövidáru-házaló feleség és 27 éves *Anna Landsfelder* lókereskedő feleség. A szomszédságban lakott még *Éva Neumann* tanárfeleség, a már többször említett *Teréz Krakko* (1827/417) ügynöknő, *Anna Lusztig* terménykereskedő feleség és a fejezet elején megemlített *Marie Herzfelder* (1827/421), aki önállóan (*von eigenen mitteln*) élt. Korcsmárosnőként bejegyzett 45 éves özvegy *Regina Abeles* is Retek utca 1141. lakója volt, és itt lakott még 37 éves *Eszter Schneider* házalófeleség. Úgy tűnik, hogy ebben a női csoportban⁵⁴ *Eszter Zwillinger* a legidősebb és – tekintettel az 1826. évi bejegyzésre – a legszegényebb volt.

Özvegy *Rosalie* (Rozália) Bauer Miskolcra ugyancsak koldusnő volt (1826/696). Két gyermekével 30 éve élt Pesten nincstelenül. Özvegy *Cecília Polák* (1826/688) Totisról (Tatáról) - szintén 2 gyermek anyja - 5 éve élt (és talán ugyanannyi ideje koldult) Pesten, de senki sem volt hajlandó igazolni erkölcsi jóságát, ezért erkölcsileg ismeretlen (*moralisch unbekannt*) állt az összeírásban a neve mellett.

Az összeírásból jól látjuk, hogy az elszegényedés nem volt ritka a közösség – főleg női – tagjai körében. Az 1826. évi conscripció 249. sz. bejegyzése alatt szerepel, például, bécsi születésű *Josefe Hirsch*, akit elszegényedett nagykereskedőnek (*verarmte großhändler*) jegyezték be. *Josefe* 20 éve élt Pesten, két lányát és 5 fiút kellett egyedül eltartania. 1826-ban még csak szegény (*arm*) volt és fizette az adót. Külső segítség nélkül azonban ezt aligha sokáig csinálhatta.

Az 1827. évi conscripcióban a foglalkozási paletta alsó fokán álló rövidáru-házalónál is lejjebb csúszhatott, például, *Sallamon* (Salamon) Gruber Maglódról (az összeírásban: *Maglot*), aki 5 éve élt már Pesten, de semmilyen üzleti tevékenységet nem folytatott. Ugyancsak maglodi születésű *Katarine* felesége akkoriban 28 éves és 3 gyermek - 3 éves *Leopold*, 2 éves *Anton* és féléves *Julie* - anyja volt. Gruberéknél lakott 12 éves *Josef Polák* Maglódról, akit rokonként jegyezték be. *Katarine* Gruber leánykori neve tehát *Polák* volt (1827/357). Megemlítem, hogy az 1827. évi összeírás nem szívesen jegyezte be a koldusokat, vagy a koldus-státuszt megközelítő állapotokat. Így az 1827/417. sz. *Teréz Krakko* 1826-ban még foglalkozás nélkülinek számított, de 1827-ben már ügynöknőnek (*sensalin*) írták be,

⁵⁴ 1827. évi összeírás 412-422. számú bejegyzései

holott valószínűleg csak a régi foglalkozás legitimációjáról volt szó, nem pedig egy tényleges gazdasági változásról (*Kereskedők, ügynökök* alfejezetben).

Az éves összeírások összehasonlításából megállapítható, hogy a közösség erkölcsi megítélése 1826. és 1827. között megváltozott. A koldulás ugyan nem szűnt meg, amint a koldusok sem: hiszen az egyes háztartások felsorolásaiban még láthatjuk őket. A koldusokat gyakorta házalókká nevezték át, amiből következtethetjük, hogy megszűnt a koldulás pozitív értéke. A koldusok kiszorultak a társadalomból, ami a szegények erkölcsi megítélésén is erősen rontott.

Az 1827. évi összeírás ritka kivétele *David* (Dávid) Sax, aki családfő volt ugyan, de koldusként szerepelt a névsorban. Óbudai származású 60 éves Dávid Sax 32 éve élt már Pesten. A koldus feleségét Annának hívták, aki csak 35 éves volt és 1800-ban költözött fel Nitráról. Két gyermekük volt: Johanna 13 és Mózes 10 éves (1827/333). Azt is meg kell jegyezni, hogy az óbudai Sax-ok (másként: Saxel, Sachsel) az első telepesek és a zsidó konyha első bérlői, illetve első *Ausschußmänner* (választmányi tagok) közé tartoztak (például Marcus Sax, avagy Sachsel.⁵⁵) Úgy látszik, nem mindenki tudott ebből profitálni.

Közelebről sajnos nem ismerhettük *Aron* (Áron) Lebl Grünfeld zsidó családi körülményeit (1827/563), de nem-e éppen a szegénységnek köszönhető a *verdehtiger lajte* (gyanús népség) címkéjét, amit az 1827. évi adóösszeírás erre a családra ragasztott! 55 éves Grünfeld 40 éves feleségén kívül a háznál élt még Grünfeld 3 fia és egy Éva nevű 55 éves koldusnő, aki özvegy volt és éppen fél éve költözött fel Pestre. Előfordulhat, hogy nem csak Éva, hanem Grünfeldék is koldultak. 22 éves Ignác, illetve 18 éves Leopold Grünfeld szakmájáról, ugyanis, semmit sem jegyeztek be.

Valamiért gyanúsak tartották Lebl Schwarz szántói zsidó egyik albérlőjét - Simon Fajgelt - aki engedély nélkül tartózkodott Pesten (1827/374). Ugyanott lakott 70 éves özvegy Johanna Abraml koldusnő és annak 24 éves Josefa lánya. Amint feljebb a zsidók feleségei életkörülményeinek leírásánál már említettem (a *Kereskedők feleségei* alfejezetben), Lebl Schwarznál az írók azt is feljegyezte, hogy Schwarzék engedély nélkül adtak ki szobát. Johanna pesti tartózkodása tehát többszörösen nem kívánatos volt. Pedig aki a család névsorát írta, valamiért kedvesnek találta ezt a hölgyet, amit abból látunk, hogy a családi nevét a helyi nyelvi szokásnak megfelelően kicsinyítette. (Igaz, hogy *Fajgel* is egy kicsinyített névforma.) Az összeírás elején található összesítőben, egyébként, Johanna már Abraham (Ábrahám) név alatt szerepel.

⁵⁵ Intimata a. m. 4647-4957/I: 684 (1813. évi restaurációs jegyzőkönyv)

Rosalie (Rozália) Pragerin Prágából származott és 1827-ben 55 éves özvegnő volt, aki már 20 éve élt Pesten. Rozália Pragerin Bernát Weiss nevű szeszégető háztartásában élt, de a családi névsorban koldusnőként szerepelt (1827/466). 20 éves óbudai Weiss Rozália egy 5 éves fiú anyja volt. Weissék csak 5 éve költöztek fel Pestre, feltehetően Óbudáról, noha a családfő lebergi volt.

Vajon miért koldult egy 55 éves özvegnő, aki 20 éven keresztül élt Pesten? A pesti rokonsága nem akart, vagy nem tudott segíteni rajta? Az 1827. évi összeírásban találtam néhány Prager nevű, illetve prágai születésű közösségi tagot, de egyikük sem lehetett Rozália Pragerin közeli rokona.

Pesten 31 éve élt özvegy Katarina Prager (1827/15) tolerált volt ugyan, de nem prágai, hanem pozsonyi származású. 35 éves Mózes Prager szabó (1827/379) viszont csak 3 éve telepedett át Prágából. Prágából származott 78 éves (Pesten már 48 éve élő) Diamantstein Éva (1827/437) Áron Grünbein használtruha-házaló anyósa. Prágai volt 36 éves Franciska Frankl is, született Lederer, tanárfeleség, de ő is csak 2 éve jött fel Prágából (1827/566). 53 éves Franz Prager érdekes módon nem prágai, hanem nikolsburgi volt, viszont 54 éves felesége valóban Prágából származott. Matilda Prager azonban már 31 éve élt Pesten, vagyis nem tartozhatott Rozália Prager közeli rokonaihoz (1827/289).

Az 542. számú bejegyzésben szerepelt egy 23 éves, pesti születésű Ignác Prager, aki ugyancsak 23 éves pesti feleségével együtt 2 Szerecsen utcában élt. Valószínűleg ők sem álltak közeli rokonságban Rozália Prager koldusnővel. Feltételezhetően a családi háttér hiánya járult ahhoz, hogy a nők koldussorsra jutottak. 2 Szerecsen utcában egy házalónál (1827/557) lakó Deutsch Teréz is koldusnő volt, amint a szomszédban lakó özvegy Gabai Johanna is (1827/558).

1830 októberében más fontos közösségi dolgokon kívül az előljárásság meghallgatta Marcus Stern referátumát a közösség megbízásából elvégzett vizsgálatról. Stern javaslatot tett a közösség szegényeinek nyújtott támogatás korszerűsítésére. A változtatás többek között azért is volt szükséges, hogy elkerüljék az úgynevezett Ros-Hodes-asszonyok (*Rosch-Hodesch-Weiber*) kellemetlen koldulását a zsinagógákban. Marcus Stern javasolta, hogy a közösség hozzon létre egy központi szociális alapot, amelynek kamataiból lehetne anyagilag segíteni a szegényeket, és ilyen módon nem kellene évente a közösségben pénzt gyűjteni, ami mindig elég keserves volt (jegyzőkönyv: 99).

Ezen a helyen szeretném megemlíteni, hogy *Ros Hodes* a zsidó hagyomány szerint egy kisebb fajta női ünnepséghez kapcsolódik. A nők ilyenkor nem foglalkoznak a háztartással, vagy egyéb szokásos teendővel, hanem másfajta, leginkább karitatív tevékenységet

folytatnak: „a day that for centuries was marked by women’s acts of charity, one of which for many centuries was to go to the cemeteries to renew the faded lettering on the tombstones of earlier generations – a kind of rebirth for the dead, keeping their memory alive.”⁵⁶

Az 1830-as években a pesti hatóság újabb rendeletekkel lépett fel az utcai koldulás ellen. Ez a jelenség ugyanis erősen rontott a város megítélésén.⁵⁷ A koldulást megtiltó rendelet értelmében heti 35 garast kaptak a szűkölködők, a betegek és tehetetlenek 2 Ft-ot váltócédulában. A rendelet 1830. augusztus 17-én lépett életbe.⁵⁸ Sajnos az öröm korainak bizonyult, a rendeletnek sem sikerült megbirkózni a pesti utcák koldusaival.⁵⁹ Sőt a kolduskérdés száz évvel később sem oldódott meg. 1924-ben az újságok arról is írtak, hogy a város mely része volt a koldulás szempontjából a legjövendősebb. Kiderült, hogy József körút és a Kálvin tér koldusai kerestek legjobban. Egyébként azt is megírták, hogy a koldusnőknek az emberek valamiért nem szívesen adtak. Tehát ebben a szakmában is a férfiak többet kerestek!⁶⁰

3. Cselédlányok és szakácsnők

3. 1. A cselédlányokról (*Dienstmädchen*) általában

A legtöbb önálló keresetből élő pesti zsidó nő cselédlányként vagy szakácsnőként kereste kenyerét az 1800-as évek első felében. A két szakterület feladatai között valószínűleg nem volt nagy különbség, ezért az 1827. évi összeírás családi névsoraiban szereplő szakmai megjelölések nem mindig egyeznek meg a conscripció összesítő adataival. Így a 196. szám alatti Auerbach Barbarát hol cselédlányként, hol szakácsnőként említik. Ugyanez történt a 246. szám alatti Altbajer (Altbauer) Teresie bejegyzésével is. És az is nehezen képzelhető el, hogy 14 éves Katrine Auer (1827/187) és Teres Bitschke (1827/574), vagy 15 éves Anna Spitzer (1827/115) valóban szakácsnői feladatokat végeztek volna. Előfordulhat, azonban, hogy a háztartások nem igényeltek sok szakmai tapasztalatot.

A nők nyilvántartását⁶¹ egyfajta anonimitás, de legalábbis hiányos információ jellemezte, hiszen még a nők leánykori nevét is csak abban az esetben ismerhetjük meg, ha az írnok a megjegyzés rovatában utalást tett a feleség tolerált, vagy kommoráns apjára. Az ilyen utalás

⁵⁶ Alice Shalvi: 17

⁵⁷ Egyik legelső rendelet, amely a koldulásért „kemény fogságot” is tűzött ki 1765-ben jelent meg „A terézvárosi bíró” (akkoriban Philipp Strauß) utasításaként. Vö. Bónis, 1974. 161.

De sok foganatja ennek nem volt. J. C. Thiel 1833-as könyvében: Unter die Unannehmlichkeiten der Stadt gehört zuerst die zahllose Menge der Bettler. (Azaz: A város kellemetlenségei közé számtalan koldus tartozik.) - Th. J. C. 1833/6. 81-82. Ez a rész Schams Ferenc 1821. évi pesti leírását ismétli szerzői hivatkozás nélkül.

⁵⁸ *Nem. Újs. v. Hazai s Külf. Tud.* 1830 (2) 113

⁵⁹ Kolduskérdés Pesten: *Világ* 1842. 488

“A kolduskérdést sürgősen meg kell oldani!” *Der Spiegel* 1842 (1) 271-272

⁶⁰ *Magyarország* 1924. dec. 23.

hiányában minden *Teres* vagy *Franziska* egyformának tűnik, legfeljebb az életkoruk különbözött. A cselédlányok és a szakácsnők esetén az adathiány még nyilvánvalóbb. Míg az asszonyok a névsorban férjük háta mögött jelentek meg annak családneve alatt, a cselédlányok és a szakácsnők neve sokszor el is maradt. Némely esetben a cselédlány hiányzó névét spontán alkották a város nevéből, amelyből az adott nőszemély származott. Az utóbbi eljárást a többi zsidó (sőt nem kizárólag zsidó) lakós esetén is alkalmazták, de a családi nevek teljes mellőzésével csak a kiszolgáló rétegnél talákoztunk. Ezt igazolják az alábbi példák az 1827. évi adóösszeírásból (az első szám a család összeírási számát jelöli):

47.	Rosalie
155.	Teres
177.	Barbar. (rövidítve)
255.	Josepha
540.	Teres
548.	Teres
864.	Franziska
881.	Regine
883.	Rosalie
896.	Barbara
961.	Ana ⁶²

A cselédlányok nevei spontán alkotásának néhány példája:

136.	Rosalie Austerlitz Austerlitzből
150.	Katrine Staumpfen Staumpfenből
552.	Teresie Schoßberg Schoßbergről
574.	Teresie Bitschke Bitschke-ről stb.

Találkozhatunk az összeírásban ritka nevekkal is. Egy modern – a korabeli zsidó névnormától eltérő – utónevet viselt 25 éves Ana Gabor nevű cselédlány (1827/183), aki Lovasberényről érkezett Pestre 1825-ben. Anna (az eredeti névírásban csak egy *-n* szerepel, de az *-n* felett néha egy jel utal a kettős mássalhangzóra, amely többnyire elmarad) Emmanuel Bobele terménykereskedő családjában élt és dolgozott. Maga Bobele ugyan nem rendelkezett toleranciával, de apja státuszának köszönhetően adózott. Bobele egy régi óbudai családból származott, míg a 23 éves felesége Josefa cselédlányához hasonlóan Lovasberényből jött. Tekintettel arra, hogy Bobele házaspár gyermektelen volt, előfordulhat, hogy cselédlányként bejegyzett Ana Gabor nem egy hivatásos háztartási alkalmazott, hanem Josefa Bobele rokona volt.

⁶² A nevek latin betűs átírása során megtartottam a jellegzetes írásos formát. Így a mássalhangzó kettőzését általában egy a betű felett látható jellel mutatták, de néha ez a jel el is maradt, ha az ismert nevekről, illetve elnevezésekről volt szó. Hogy megkülönböztessenem a héber „sin” betűt a „számechtől”, a „sin” átírásakor a német „sch”-t alkalmaztam.

A férjezett nők részletes leírásából kiderült, hogy noha a házasság és a családalapítás nők életének valódi életcélját jelentett, de nem mondhatjuk, hogy a zsidónők többsége korán (a szexuális érettség beálltával) ment volna férjhez. Nyilván voltak, akik 13-16 évesen házasodtak össze, de akadt olyan nő is, aki 30 évesen szülte meg első gyermekét. A házasságkötés erősen összefüggött a házasulandók életkörülményeivel. A cselédlányok és a szakácsnők zöme éppen ezért hajadon maradt. Csak néhány özvegy dolgozott szakácsnőként, ami az alábbi (összeírás szerinti) összeállításból is látható:

1.	Josefe Klein (24)
68.	Julia Fischer (25) ⁶³
136.	Rosalie Austerlitz (42)
232.	Katrine Engel(45)
316.	Rosalie Simon (40)
420.	Regina Kritzler (28)
475.	Katrin Simon (33)
537.	Bernad Franziska (28)
548.	Teres (38)
778.	Rosalie Trebits (35)
806.	Rosalie Salamon (35)
837.	Marie Weissmann (45)
849.	Teresie Freier (35)
892.	Katrine Lasar (35)
921.	Katrine Firs (40)
986 .	Mari Weiss (28)

Az 1827. évi összeírásban bejegyzett cselédlányok és szakácsnők korszerinti elosztását az alábbi számok mutatják:

101 fő 20 év alatti volt, ezen belül 11 olyan cselédlány nevét találtam, aki 13 éves, illetve 13 év alatti volt (az összeírási bejegyzések számai: 37, 38, 50, 53, 92, 129, 388, 402, 468, 738, 845).

13 lány tartozott a 14-15 év közötti korosztályhoz (85, 115, 148, 159, 161, 167, 187, 286, 297, 327, 540, 574, 671, 880. bejegyzések szerint). Összesen 14 fő volt ebben a korosztályban.

20-30 évesek csoportja még népesebb - 109 fő – volt. 30 év feletti cselédlányok, illetve szakácsnők alkalmazása nem volt elterjedt, csak a 136, 177, 249, 316, 475, 567, 580, 778, 806, 837, 842, 844 számú bejegyzésekben szerepelnek ilyen korú háztartási alkalmazottak (összesen 12 fő).

⁶³ A zárójelben álló szám az életkori adat. Júlia Fischer e bejegyzés szerint férjnél volt.

3. 2. Néhány egyéni eset az előzőekben feltüntetett korcsoportokból

13 éves pesti születésű Weiss Rosa (1827/37) cselédlányként dolgozott Ignatz (Ignác) Ullmann pesti házalónál. Ullmann 1827-ben már 10 éve élt Pesten 3 *Trommel* (Dob) utca azon részében, ahol nem a jómódú toleráltak laktak, Ullmannék sem rendelkeztek lakhatási, vagy munkavállalási engedéllyel, ennek ellenére tartottak egy háztartási alkalmazottat. 33 éves Magdalene Ullmann Malackáról költözött fel Pestre. Házasságának öt éve alatt már három gyereket hozott világra, a legkisebbik abban az időben féléves volt. Weiss Rosa talán a szomszédból – egy még szegényebb családból - került át Ullmannékhoz, mint gyermekfelvigyázó.

11 éves Ojhel Rosalie (1827/38) fél éve jött fel Ojhel-ről (Sátorról) Pestre. Rosalie is a Dob utcában lakott. Az ugyancsak házalói tevékenységet folytató munkaadóinak három – 5 és 1 év közötti - gyermekük volt. Rosali-en kívül még egy 36 éves betegápoló is élt a házban, aki egy illegális albérlő lehetett. 11 éves lány ebben a családban is valószínűleg az úgynevezett „gyereklány” feladatait látta el, vagyis vigyázott a gyerekekre és a háziasszony közvetlen felügyelete alatt segédmunkát végzett a háztartásban, alighanem koszt és kvartér ellenében.

Pesti születésű 13 éves Weiss Teres (1827/50) igen szegény környéken – Dob utca 383-ban – élt. Teres is cselédlánynak számított, holott semmi sem indokolta, hogy ez az üveges család egy cselédlányt tartson. A családban ugyanis csak egy két éves gyermek volt.

Az 1827/53. számú bejegyzésben szereplő Martin Marie nevű 13 éves cselédlány Csabáról jött fel Pestre. A munkaadó család Dob utca 448. szám alatt lakott, 32 éves családfő használtruha-kereskedéssel foglalkozott. Anna nevű feleség 25 éves volt, a házaspárnak három gyermekük volt, és ebből egy ikerpár. Marie is egy gyereklány (*Kindermädchen*) lehetett, akinek talán éppen az ikrek miatt sürgősen be kellett ugrania a gyerekek mellé.

Anna Stein, egy 12 éves maglódi leányka már két éve élt Pesten (1827/129). A család, amely Annát cselédlányként alkalmazta, idősebb emberekből állt: 42 éves, nagykarolyi születésű Bernat Ofener házaló volt, 41 éves Johanna nevű felesége Óbudáról származott. Mindketten 14 éve éltek Pesten, 1827-ben gyermektelenül laktak 3 *Trommel Gasse* 505. szám alatti házban. Velük lakó 63 éves Mandl Deutsch – özvegy betegápoló – valószínűleg albérlő volt. Vajon milyen feladatokat végzett el Anna Stein valójában? Inkább egy fogadott gyerekként tűnik, aki biztosan a háztartásban is segített, főleg, ha a betegápoló bérlő nemcsak lakó volt a háznál, hanem ápolta is a családfőt.

Magdalene Löbl (1827/402) fiatalabb volt az előző cselédlánynál. A kislány 8 évesen került fel Pestre Pécelről. Magdalene gazdája ugyancsak házaló volt, de jóval fiatalabb, mint Bernat Ofener. Simon és Franziska Saxel 26 évesek voltak, a férfi Nikolsburgból, a feleség

Rosnitzból jött. A házaspárnak csak egy négyéves leányuk volt, ezért a cselédlány alkalmazása tulajdonképpen túlzásnak tűnik, ha csak nem egy rokonlányról volt szó ebben az esetben is.

Feltevésünket, hogy némely cselédlányként (szakácsnőként) feltüntetett személy valójában a család rokona lehetett, igazolja az 1827. évi összeírás, amelyben a lányok egyik helyen rokonként, másutt pedig cselédlányként szerepelnek. Így a 82-es bejegyzésben a 24 éves maglódi Katarine Hut rokonként, míg az összesítő névsorban cselédlányként van beírva. Nagyon is valószínű, hogy Katarine a 26 éves családanya húga, hiszen mindnyájan 9 évvel ezelőtt jöttek fel Maglódról. 19 éves Blechner Franziska (1827/60) is az összesítőben cselédlányként, de a családi névsorban sógornőként szerepel.

A mostohalány családi státusza a bejegyzések tanulsága szerint hasonlított a befogadott sógornőjéhez: az illető minden esetre dolgozott a háztartásban, de anyagi ellenszolgáltatást ezért nem kapott. 12 éves pesti születésű Rosa Ables (1827/388) 48 éves nikolsburgi származású Teresie lánya volt. Hermann Lichter használtruha-házaló, Teresie második férje csak 35 éves volt. 13 évvel idősebb felesége már 23 éve élt Pesten, így a lakásuk is Teresie régi bérleménye lehetett. Lánya mégis félig-meddig egy cseléd státuszában élt.

Az eddigiekben láthattuk, hogy a nagyon fiatal lányok a szegényebb zsidó családokban gyakran „gyereklányként” dolgoztak. Ezt példázza a 13 éves Marie Schönstein esete is (1827/468). Pesti születésű Marie ugyanis Jakov Merle házaló 4 éves lánya mellett dolgozott, amikor a családfő letartoztatása miatt 27 éves zsámbéki Katrine Merle magára maradt (a *Fuvarozó, szállító és iparos feleségek* alfejezetben).

Egészen más család sokkal jobb körülmények között lakott *König Gasse* (Király utca) 1263. szám alatti házban. Ám ott is egy olyan fiatal lány dolgozott, aki éppen, hogy betöltötte a hagyományos zsidó nagykorúságot: 12 éves Rosalie P. (1827/738) 63 éves Löbl Abeles házában élt, aki élelmiszer-kereskedő volt. A házban élt még 57 éves Cecilia Abeles, a ház asszonya, és 29 éves Simon fia, aki aranyműves szakmájában dolgozott és nőtlen lévén a szülőkkel együtt lakott. 10 évesen Pásztórol érkezett szakképzetlen és teljesen tapasztalatlan Rosalie minden esetre lehetett a családban, élete teljesen mértékben a munkaadói jóindulatától függött.

Kecelről származó 13 éves Eleonora Recht (1827/845) Maximilian Auerbach, 40 éves strassburgi nagykereskedő házában dolgozott. Az összeírási bejegyzés arról is értesít, hogy Maximilian Auerbach *kohen* volt. Felesége 33 éves volt, mindketten kb. 7 évvel ezelőtt házasodtak össze és telepedtek le Pesten. Két gyerekük volt: egy 5 és egy 4 éves leányuk. Eleonora Recht valószínűleg gyereklányként dolgozott, míg 24 éves Filip Recht egy inas

(*Dienstjung*) teendőit végezte. Érdekessége a bejegyzésnek még, hogy egy könyvelő is együtt lakott a munkaadói családdal, ami indirekt a Terézvárosi lakáshiányról is tanúskodott.

Egy másik Auerbach – 14 éves Teresie – cselédlányként dolgozott Nahum Dottler házalónál (880), aki Csehországból jött és engedély nélkül már 5 éve élt Pesten az ugyancsak 35 éves Johanna nevű feleségével. 2 gyerekes család – egy 2 éves fiú és 4 éves lány – 3 *Kronen Gasse* (Korona utca) 320. számú házában élt. Együtt a családdal élt Markus Schwarz szabóinas és egy 25 éves szolgálégény, aki inkább albérlő, nem pedig alkalmazott volt Dottleréknél.

25 éves Julia Fischer (1827/68) egy éve szakácsnőként dolgozott Israel Reich kereskedelmi ügynöknél. Reich felesége is 25 éves volt, de már három gyermeket szült. A legidősebb gyermek hét éves volt, vagyis Magdalene elég korán ment férjhez, mert a családnak minden látszat szerint volt anyagi háttere. Julia Fischer családi állapota ugyancsak *verheiratet* (férjezett) volt, de a férjéről, illetve gyermekeiről az összeírás semmit sem közöl. Még egy példája a rendezetlen családi viszonyoknak, amely azt is mutatja, hogy a házasság nem jelentett a nők számára egy biztonságos életet (erről még a *Kereskedő feleségek* című alfejezetnél).

Úgy tűnik, hogy a 30 év feletti nőket nem szívesen alkalmazták a háztartásban, hiszen az 1827. évi összeírás szerint csak 12 ilyen korú nő dolgozott cselédlányként, vagy szakácsnőként. Ugyanakkor a munkaerő-kínálat lehetett volna, a pesti Jegyzőkönyv lapjai ugyanis tele vannak az özvegyek segélykérelmeivel.⁶⁴

A Dob utca jobbik felében (az 506-508. sz. házak környékén) lakott Jakov és Rosalie Singer. Mindketten 63 évesek voltak (1827/136). Velük élt Franziska hajadon leányuk, 18 éves David Grünwald albérlő és 19 éves Max Rojsik inas. Ebben a házban szakácsnőként dolgozott 42 éves özvegy Rosalie Austerlitz Austerlitzből. Singerék nem fizethettek sokat Rosalie-nek, hiszen még a kisebbik leány kiházásítása is anyagi nehézségeket okozott a családnak (vö. *Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei* című alfejezetben).

40 éves Katarina Staumpfen (0827/150) hajadon volt. Munkaadója – 41 éves Abraham Freistetl – Preßburgból származott és Salamon Rosenthal üzletében dolgozott. 38 éves Ernestine feleségén kívül más családtagja nem volt. Katarina Staumpfen helyzete elvileg jobb lehetett a fiatalabb kolléganőinél.

55 éves veszprémi származású Barbara nevű cselédlány (családi név feltüntetése nélkül) valószínűleg nem válogathatott a munkahelyek között (1827/177). Néhány hónapja jött fel

⁶⁴ Csak néhány példa: 1828: 10, 11, 25, 33, 41. old. 1829: 42, 49. old. 1830: 95, 100. old

Pestre és Teres Hirschfeld nevű 21 éves özvegnél kapott munkát, aki maga is csak egy éve élt Pesten. Teres engedély nélkül tartózkodott Pesten, de saját erőből élt, amiről az összeírásból értesülünk (vö. az első fejezet bevezetőjét). Barbara helyzete nagymértékben függhetett úrnője jóindulatától, illetve anyagi körülményeitől. A cselédlány életkora azonban arra is utalhatott, hogy a hölgyek esetleg rokoni kapcsolatban állhattak, és Barbara azért jött fel, hogy valamilyen módon segítsenek egymásnak. A családi név nélküli, mintegy mellékes feltűntetése az összeírásban Barbarát mindenképpen a zsidó társadalom nagyon távoli szélére helyezi.

40 éves neudorfi hajadon Teres Schlesinger 3 éve jött fel Pestre és valószínűleg az óta dolgozott szakácsnőként 53 éves Schwarzenberg nagykereskedő családjánál (1827/249). 44 éves Katrine felesége és két gyermek – 11 éves fiú és 18 éves lány éltek ebben a nem túl népes családban.

Ezzel szemben 40 éves özvegy Rosalie Simon (1827/316) fél éve érkezett Pestre és egy nagyon szegény családnál helyezkedett el. Munkaadónője ugyanis ugyancsak egy özvegy volt. 47 éves triesti születésű Ana Neuhauserin előbb Komaromban (Komarnó) élhetett, mert ott született 23, 19 és 13 éves lánya. Úgy tűnik, hogy Pesten még egyszer ment férjhez, ezért gyermekeinek névsorát Adolf mostohafia bővítette. Anna végül is egyedül maradt és folytatta a rövidáru-házalói tevékenységet. Ebben a környezetben Rosalie Simon megélhetése nem lehetett nagyon biztos.

3. 3. A hajadon anyák

A cselédlányokra vonatkozó összeírási, illetve anyakönyvi bejegyzéseknél figyeltem fel erre a minősítésre. Az 1827. évi összeírás 44. számú bejegyzésében olvasható 17 éves Teresia Weiss hajadon cselédlány neve. Teresia eredetileg Balassagyarmatról származott, de már régen – feltehetően 12 évesen – elkerült otthonról. Először Óbudára került, ahol 13 évesen anya lett. Óbudán ismerkedhetett meg Mandel Stern feleségével Teresiával, de az is lehet, hogy az egész Mandel család akkoriban Óbudán lakott. 33 éves Mandel Stern rövidáru-házaló Pilsenből származott, 23 éves Teresia Mandel viszont óbudai volt. A család három éve költözött fel Pestre, saját gyermekei – egy fél éves fiú és egy másfél éves leány – már Pesten születtek.

Ugyancsak az 1827. évi conscriptio 73. számú bejegyzésében megtalálható 28 éves Franziska Neubauer hajadon cselédlány neve. Franziska 1821-ben jött fel Pilsenből, és eredetileg a házalói szakmában próbálta fenntartani magát, amihez azonban semmilyen engedéllyel nem rendelkezett. Vagyis illegálisan tartózkodott és kereskedett Pesten. 1827.

elején, vagy 1826 végén Regina leánya született, holott Franziska férjéről az összeírás nem tesz említést. Végül is Franziska Neubauert cselédlányként jegyezték be Jakov Neuwirth családjának névsorába, amely 5 éve – ugyancsak engedély nélkül – telepedett le Pesten. 49 éves vörösvári születésű Jakov Neuwirth házaló volt, Helene Neuwirth Freistatból származott, de a család előzőleg Vörösvárott élt. Neuwirth családban 4 gyerek volt, amelyből hárman vörösvári születésű, de 2 éves Salamon már Pesten született.

Az 1836-1840. évi zsidó anyakönyvekben⁶⁵ több olyan születési, illetve halotti bejegyzésre lettem figyelmes, amelyből kitűnik, hogy a zsidó közösségben is voltak hajadon anyák. Ezek a személyek többnyire cselédlányok, vagy szakácsnők voltak.⁶⁶

Az 1837. évi *Sterberegister* XXI. fólióján találok az első olyan beírással, ahol csak az anya neve olvasható, de *witwe* (özvegy) családi státusz megjelölése nélkül: *107. Ignatz, fremd, Sohn der Elisabeth Hirschl, 10 Monate alt, Jägerstraße 365.* (Ignác, idegen, Elisabeth Hirschl fia, 10 hónapos – Vadász utca 365).

Az 1840. évi halotti anyakönyv XXXVII. számú fólióján a 20, 21, 23, 24. sz. bejegyzések a hajadon anyák gyermekeinek halálát rögzítik: Rosalia Löwy, Rosalia Deutsch, Regina Weiss és Julia Klein cselédlányok gyermekei *3 Trommel* 388-ban haltak meg. Ugyanott meghalt Elisabeth Löw, Rosalia Weiss és Franziska Schlesinger gyermeke (XXXVIII. számú fólió). Az 1840. évi XLI. számú fólión szerepel Anna Schlesinger fia, aki *Felb.gasse* 200-ban halt meg. A XLVII. számú fólión is szerepel egy hajadon anya, de annak gyermeke a *Rettiggasse* (Retek utca) 1255-ben elhalálozott. Ez a cím csak egyszer-kétszer fordul elő a hajadon anyákkal kapcsolatos bejegyzésekben. Az ott lakó személyről, vagyeme cím alatt működő intézményről nincs adatom.

Az 1846. évi *Todten-Protokoll* (vö. *Sterberegister*) 155. listájának 14-es beírásában olvasható *Albert Sohn der Hani Stern, hier, 2 Monate 14 Tage alt, 2 Mohren Gasse 1318.* A halál oka: *freifßen*.⁶⁷ A 156. lista 24. számú bejegyzése: *Abraham, Altofen, Sohn der Sali Graner, 4 Monate 24 Tage alt, König Gasse 586.* A halál oka: *brand*.⁶⁸ 157. lista 36. számú beírása: *Katharina, hier, Tochter der Susanna Grünfeld, Schwarzadler 535.* A halál oka: *zahnfreifßen*. A 45. számú beírásában ismét találkozunk *3 Trommel Gasse* címmel, amely dominált a hajadon anyák gyermekeinek halotti anyakönyvi bejegyzéseiben.

A házasságon kívül született gyermekek bejegyzésének száma évről évre nőtt. 1846-ban összesen 365 halálozást jegyeztek be, ebből 39 bejegyzés az apa nélküli gyermekekre

⁶⁵ BFL: XV. 20, A 24/25 – A 26/27, A 34/35 – A 36/37.

⁶⁶ Hrotkó Larissa (Acta Ethnographica Hungarica) 2008. 263-276

⁶⁷ „Fraisen” helyett, ami ugyanaz, mint görcsök.

⁶⁸ (orbánc)

vonatkozott. Címként különösen gyakran szerepelt *3 Trommel Gasse* 381, illetve 388, valamint *Waitzen Straße* 443/4-460.⁶⁹

Ezen a környéken 1846-ban jegyezték be többek között az alábbi eseteket:

Jakov Anna Klein cselédlány fia, 24 hónapos – elgyengülés (163. lista/187. bejegyzés)
 Adolph Maria Romel cselédlány fia, 2 éves – tüdővész (163/188)
 Rosalie Rosalia Huld cselédlány lánya, 4 hónapos – járványos köhögés (164/110)
 Jakob, Theresia Böhm cselédlány fia, 2 hónapos – tüdőbetegség (164/115)
 Liny, Katharina N. 1 hónap 14 napos lánya – gyengésség (165/136)
 Abraham Josefa Weisz cselédlány 12 hónapos fia – görcs (166/142)
 Adolph Rosalie Pollak cselédlány 14 napos fia – orbánc (167/151)
 Jakob Johana Klein cselédlány 4 hónapos fia – görcs (168/156)
 Sigmund, Julie Rosenthal cselédlány 6 hónapos fia – tüdőbetegség (169/176)
 Rosalia Rosie Rein cselédlány 4 hónapos leánya – tüdőbetegség (171/196)
 Rudolph Johanna Cohn cselédlány 4 hónapos fia – tüdőbetegség (172/202)
 Juliana Johanna Schwartz cselédlány 1 hónapos leánya – tüdőbetegség (206)
 Lotty Rosalie Dichterstein 21 napos leánya – hasmenés (207)
 Joseph Johanna Grill cselédlány 10 napos fia – tüdőbetegség (174/234)
 Abraham Catharina Grad cselédlány 14 napos fia – gyengésség (236)

A Terézváros belső utcáinál gazdagabb környéken is előfordultak a zsidó hajadonanyákról szóló bejegyzések: Anna Elisabetha Hirsch 1 hónapos lánya Józsefvárosban halt meg az 51. számú házban, a halál oka a gyengésség volt (176/254). Ugyancsak Józsefvárosban halt meg Izsák Juliana Weisz cselédlány 1 hónapos fia a tüdőbetegségben (180. lista/301. bejegyzés). A fenti betegségeken kívül a halálozási okként szerepelt még *schleimschlack*: Klara Juliana Hen lánya 4 éves volt már, amikor a Hajós utca 1159-ben egy ilyen betegségben halt meg (177/260).

A halálesetek helyszíneinek összevetése alapján feltételezhetjük, hogy Dob utca 381-388-as telkek a későbbi *Kaufmann-Spital* területét foglalták magukba, ahol elsősorban az idegen vagy egyedülálló beteg embereket helyezték el. Hogy ez a városrész valamilyen kórházi intézményhez tartozott, megerősíti az a tény is, hogy ezekben a házakban elég sok orvos, illetve orvostanhallgató halt meg.

Egy bejegyzés az 1845. évi születési anyakönyvből bizonyítja, hogy a jelzett terület valamilyen közhasznú intézménynek volt fenntartva: Moss (Mózes) Hirsch, 1845 júliusa. Szülők: Joachim Weiss, galíciai lakhelyű, átutazó itt, és Eszter Salamon, átutazó. A gyermek születési helye: *3 Trommel* 388-ban.

⁶⁹ Hrotkó Larissza 2008. 27

A Váci út (*Waitzen Landstraße*) 440-460. számú telkei a Gyár (*Fabrik Gasse*) utcánál lévő Izraelita-kórház, illetve zsidó temető közelében voltak, ahol Chevra Kádisa tevékenykedett. Vagyis feltételezhetjük, hogy Chevra Kádisa gyakorolta itt a rászorultak szociális ellátását.

A házasságon kívüli gyermekek születési anyakönyvi bejegyzései a halotti anyakönyvekhez képest rendszerlenebbek voltak. Az 1836-1842-es években egyáltalán nem található ilyen bejegyzés, holott a halotti anyakönyvek azt mutatják, hogy voltak hajadon anyák abban az időben is. 1843-ban 4, 1844-ben 3, 1845-ben már 13, 1846-ban 12 házasságon kívüli születést jegyeztek be az apa nevének feltüntetése nélkül.

Néhány példa az 1845-ből:

Fanni Schwartz ledige Köchin aus Tiszabör (mohel Dr. A. Leuchtmann, Egyetemi klinikán)

Fanni Plach ledige Köchin aus Bosnien (tanú – Ábrahám Kanitz. A születés bejegyzése Moritz Kanitz házában történt!)

Netti Klein ledige Köchin aus Böhmen (mohel Dr. A. Leuchtmann, Egyetemi klinikán).

1846:

279. Rosa Baum ledige Köchin aus Miskolc (mohel Dr. Aron Leuchtmann)

280. Rosa Salamon ledige Köchin aus Schambek (Zsámbék) (mohel Dr. A. Leuchtmann)

283. Julie Granz ledige Köchin aus Trentschin (mohel Dr. A. Leuchtmann)

284. Johanna Auer ledige Köchin aus Waitzen (Vác) (mohel Dr. A. Leuchtmann)

A legtöbb hajadon anya valóban cselédlány, vagy szakácsnő volt, de néha más szakmai területről is származtak az egyedülálló anyák. Ugyancsak az 1845. évi születési anyakönyv márciusi (69. számú) bejegyzése szerint nyitrai születésű Therese Leutersdorf (esetleg: Leitersdorf) hajadon takarítónő (*Putzmacherin*), Sattler nevű leányanya dohánygyári munkásnő (*Zigarettenarbeiterin*), Johanna Kohn pedig szabónő (*Kleidermacherin*) volt. Az utóbbi a zsidó letelepedési térkép előkelőbb sarkában – Józsefvárosban lakott. Az egyik 1845. évi nehezen olvasható bejegyzésben a hajadon anya szakmája fodrásznő (*Friseurin*) volt. Minden esetben a mohel Dr. A. Leuchtmann volt.

1846-ban 40 házasságon kívül született gyerek halt meg, miközben a születési anyakönyvben csak 12 születést regisztráltak. Ez persze azzal is magyarázható, hogy a gyermekhalandóság akkoriban magas volt, másrészt eleinte elsősorban a fiúszületéseket jegyezték be. A házasságon kívüli születések esetén is a beírásokban megtalálhatók az adatok a körülmetélésről. A mohel neve szinte mindig ugyanaz volt. Ha a hajadon anyák gyermeke az Egyetemi klinika új épületében született – és ez igen gyakran történt meg – akkor biztos, hogy Dr. Aron Leuchtmann vállalta a mohel teendőit. A bejegyzések azonban nem igazolták, hogy Dr. Aron Leuchtmann csak a hajadon anyák gyermekeit körülmetélte: néhány kollégája (például Scheff sebész) és más zsidó család is vette igényben szolgáltatásait. Dr. Aron

Leuchtmann tanúként is szerepelt a születési anyakönyvekben. 1843-ból van egy (5. számú) bejegyzés Hermine Leidlinger hajadon anyáról, aki Salamon nevű gyermeknek adott életet. A bába Lizzi Bamberger, a mohel és a tanú Dr. A. Leuchtmann volt, a szülés az egyetemi klinikán történt.⁷⁰

VI. PESTI LETELEPEDÉS HATÁSA A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK ÉLETÉRE

1. Egyéni és társadalmi érvényesülés útja

1. 1. A kikeresztelkedés, mint egy tipikus pesti magatartási minta

Smoel Ettinger zsidó történész a kikeresztelkedést zsidó társadalmi és kulturális integrálódás részeként értelmezte.¹ Megjegyezte, hogy középkorban – az erőszakos megkereszteléseket leszámítva - kevesen keresztelkedtek ki. A Felvilágosodás kora hozta magával a zsidóság önkéntes elhagyását. Ettinger érthetőnek, de szégyenletesnek is tartotta ezt a lépést. Németországban a 19. század elején szaporodtak el a kitérések, Oroszországban ez a jelenség csak a század közepe táján tűnt fel. A társadalmi viszonyokat emancipáló törvények és rendeletek bevezetését követően a kitérések száma alább ment. Úgy tűnik, hogy az értelmiségiek körében a kereszténység sajátos felfogása is hozzájárult a kikeresztelkedések növekedéséhez. A *Kikeresztelkedés* című fejezetben Ettinger idézte Theodor Mommsen szavait, aki szerint a kereszténységre úgy kell tekinteni, „mint egyetlen szó(ra), amely kifejezi a mai nemzetközi civilizáció jellegét, azét a civilizációét, amelyben a soknemzetiségű glóbusz lakosainak millió egynek érzik magukat.”²

A kikeresztelkedés a 19. század első felében egy jellegzetes pesti zsidó magatartási minta volt. Ennek okai, illetve előfeltételei a zsidó letelepedéssel a pesti vallásellenes viszonyok talaján alakultak ki, amelyeket jelen dolgozat IV. részében már részletesen ábrázoltam.

1814. október 4-én jelent meg a királyi *rezolúció*, illetve a helytartótanácsi rendelet, amely kimondta, „hogy rítusváltoztatásra senkit nem szabad csábítani, az illetőnek ezt önként kell kérnie, s mindkét rítus püspökének előzetes tudtával és hozzájárulásával engedhető meg.”³

Ez a rendelet a katolikusok és a protestánsok, illetve a latin és a görög szertartású katolikusok közötti kapcsolatokat szabályozta. A zsidók kitérése hozzátartozott a pesti életmódhoz, és egyrészt a zsidók alárendelt társadalmi helyzetét, másrészt az integrációs

⁷⁰ A kiemelt példánál is Dr. Áron Leuchtmann volt a mohel és a tanú, az 1845. évi szülések mind az egyetemi klinikán történtek. A felsorolt 1846. évi szülések közül 280. ill. 284. szám alatti szülések a Rókus kórházban történtek, de van bejegyzés a régi Izraelita kórházból is - a Felbergasse 472-ből (1844/46.sz.). Dr. Áron Leuchtmann talán mégis a hajadon anyák ellátására szakosodott valamilyen oknál fogva.

¹ Ettinger 2002, 106-107.

² Uo. 106

³ Balogh Margit – Gergely 1993. 35

készségüket kommunikálta. Az itt bemutatott, illetve elemzett kitérés példák a Budapesti Fővárosi Levéltárban őrzött romai katolikus egyházi keresztelői anyakönyvekből származnak.⁴

A katolicizmus a magyar és a pesti társadalom domináns vallása volt, ezért a katolikus minták tipikus eseteknek tekinthetők. Egy német tanulmány alapján összehasonlíthattam a hamburgi zsidók 18. századi kitérését az evangélikus egyházban⁵ a pesti katolikus kitérésekkel és megállapíthattam, hogy ezek között sem a motivációban, sem a megvalósítás módjában nem volt lényegi különbség. Kisebbségi eltérések a helyi társadalmi sajátosságokra vezethetők vissza.

A zsidók 18. század végi pesti letelepedése a magyar városi társadalmi integrációval (magyarosodásával) és a lakosság polgárosodásával esett egybe. A kikeresztelkedés tükrözte a pesti társadalmi érintkezéseket, amelyekben a zsidók az alárendelt kisebbség, a római-katolikus keresztények pedig a domináns többség szerepét töltötték be. Úgy tűnik, hogy a zsidók számára a kitérés még a 19. században is egyetlen társadalmi mobilitási mechanizmus volt. Az óbudai származású Offenheim Izrael Ábrahám első pesti tolerált zsidó (1786) is kitért Büchler Sándor szerint.⁶ Keresztényként a korlátozott lehetőségű belső társadalmi csoportból egy tágabb társadalomba léphetett át, ahol még az esetleges idegenkedés ellenére is sokkal szélesebb körű társadalmi érintkezésekre került sor.

Büchler Sándor más kitéréseket is említett, meglehetősen elítélően. De Weisz Márkus Nissát (Mordehaj Ungvárt) védelmébe vette, hiszen Weiszt „a zsidók üldözése a keresztény egyház keblére hajtotta,” „ki még azután is, hogy hitsorsosaitól elszakadt, reformálásukat sürgette.”⁷

Az 1804. évi Vereinigte Ofner-Pester Zeitung című újság január 8-i számában⁸ megtaláltam egy hirdetést, amely enged betekinteni Weiss kikeresztelkedés utáni életébe. A hirdetés első sora így szól: „Es ist hier eine kleine lesenswürdige Schrift erschienen: Der bedrängte Markus Nissa Weiss an die Menschen.“

A megjelent művet a hirdetés a szerző öngazolásának nevezi, amely a vallási vonatkozásban is figyelemre méltó. Tekintettel arra, hogy a szerzőt az írás során jó szándék vezérelte, a műve megérdemli, hogy nyilvánosság elé kerüljön – így szólt a szöveg. Lehet,

⁴ BFL XV 20: Egyházi anyakönyvek A 54-Budavár, A58-Krisztinaváros, A67-Tabán, A80-Felsővízváros, A 96-Alsó-vízváros, A100-Szt. István-város, A 114-Belváros, A 116-Terézváros, A 136-Terézváros, A200-Budapest-Országút, A209- Budapest–Szt. Rókus.

⁵ Jutta Braden 2009. 64-74

⁶ Büchler 1901. 349-50.

⁷ Büchler 1901. 397.

⁸ Vereinigte 1804 (3) 44.

hogy Weiss még sokáig nem tudott elszakadni a zsidóságról, és talán valóban csak a mély személyes kiábrándulás miatt fogadta el ezt a megoldási opciót.

A budapesti levéltárban talált korabeli dokumentumok a felnőttek kikeresztelkedésének két alapvető okára utalnak. Az első a társadalmi és a gazdasági érvényesülés, a másik a párkapcsolat, illetve családalapítás következménye. Csupa alapvető emberi szükségletéről volt szó. A nők és a gyermekek azonban legtöbbször nem saját szükségleteket elégítették ki ezzel a lépéssel, hanem a házastársakhoz, illetve a szülőkhöz igazódtak. Nem bizonyított, de elképzelhető hogy a ritka önálló kikeresztelkedési esetben a nőket – a párkapcsolat megvalósításán kívül – az emancipálódás igénye indította. A nők ugyan egyértelműen nagyobb mértékben függtek a szűkebb és tágabb zsidó családtól, de talán nem véletlen, hogy a női önálló kikeresztelkedések száma éppen az 1848-s események táján ugrott meg.

1. 2. A kikeresztelkedés, mint a zsidó férfiak társadalmi felemelkedésének útja.

A nemesítés.

A 18. században a társadalmi összeolvasztást szem előtt tartó uralkodói politika a keresztény egyházak térítő tevékenységére támaszkodott. Példaként megemlítem a királyi Neophita-rendelet Zsidó Levéltárban őrzött hirdetményét, amelyet Johann Maria Siegler titkár látott el aláírással és pecséttel. Az 5857/2-962. számú, 1780. évi irat Lembergben jelent meg - *Lwowie dnia 30-go Wrzesnia Roku 1780* - német és lengyel nyelven. A hirdetmény az őspolgári jogokat és a különféle kedvezményeket ígérte azoknak, akik a keresztény hitre térnek át. Többek között a keresztény inas alkalmazását is engedélyezték, ami több szakmai területen szükséges is volt a sikeres iparúzéshez. Előfordult, hogy a kikeresztelkedés a nemesi rendbe való felvétellel párosult.

„A közhiedelemmel ellentétben a nemesítés e korban nem vonta magával szükségszerűen az üzleti tevékenység megszüntetését, sőt számos esetben – különösen a nemességszerző nemzedéknél – a nagyobb szabású kereskedelem, egyes esetekben a vállalkozói tevékenység fontos emeltyűjévé vált.”⁹

A zsidó férfiak kikeresztelkedését Bácskai Vera két nagykereskedő, illetve bankár - Ullmann Mór és Wodianer Mór - nemesítésének történetével szemlélteti.¹⁰ Ullmann Mór (Moritz), eredeti néven Ulman Mózes (néhány iratban az *-n* felett látható egy vonal, amely a mással hangzó kettőzést jelentette, de az 1820-as években a névírás formája még nem stabilizálódott) keresztelői okmányai sajnos nem álltak rendelkezésemre. A budapesti

⁹ Bácskai Vera 1989. 111

¹⁰ Uo. 140-170.

keresztelő könyvekben viszont megtaláltam Ullmann fiainak kereszteléséről szóló bejegyzést, amelyből az apa friss kitérése is kitűnik. A kisebbik gyerekek megkeresztelése valószínűleg röviddel apjuk kitérése után történt, amiről a *Megkereszteltek* könyvének 1825. októberi bejegyzése így tanúskodik:¹¹

Szentistván város (alias Lipótváros) – 1825. október:

Franziskus – 4 éves

Benedictus – 3 éves

Szülők: Mauritius Ulman neophytus Cath. és Szidonia (?) Hirschl - Hebraea.

Keresztelő: [...]parokus (plébános)

A ferencesek belvárosi Plébániájának keresztelő könyvében megtaláltam az egy hónappal későbbi bejegyzést Ullmann idősebbik gyermekeinek keresztelő szertartásáról:¹²

(Pfaramt) belvárosi plébánia –1825. november 12:

Samuel Ladislaus 8 éves és 10 hónapos

Gabriel Ignatus 7 éves 7 hónapos

Szülők: Mauritius Frances nobilis Ullmann de Szitány nagykeresked. Héber anyja: Veronika Hirschl.

A nagyobbik fiúk megkeresztelését valószínűleg több hetes előkészítés előzte meg, amit a három-négyéves gyerekeknél nem tartottak szükségesnek. A magyarországi római katolikus egyházban a keresztelési szertartást egy hathetes hitoktatás előzte meg akkoriban, ami Ullmann gyerekei esetén példásan gyorsan zajlott le.¹³

A fiúgyerekek egyébként Ullmann Mór testvéreinek (Sámuel, illetve Gábriel Ullman) nevét viselték. Az 1838-39. évi lipótvárosi anyakönyvekben megtalálhatók más keresztelési bejegyzések is, amelyeken szerepel Szitányi-Ullmann neve, de a feleség, illetve a gyerek anyjának neve azokon „született Mária Valdstein.” Frommet Ullmann, született Hirschl ugyanis sohasem tért ki hitéből.

Ullmann Frommet (Frummet) történetét Mandl Bernat úgy jegyezte fel, mint egy zsidó mártírnő életét. Veronika, vagy zsidó nevén Frummet Ullmann 1787-ben született Péterváradon. Apja a nagy tiszteletben álló Hirschel Simon volt. Péterváraddal, Újvidékkel és Zimonnal, ahol Törökországból és Morvaországból odavándorolt zsidó kereskedők nagy áruforgalmat bonyolítottak le a Balkánnal, a pesti zsidók a 19. század elején sűrű kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn. Nem volt ritka, hogy e vidékekről fiatal lányok

¹¹ A 99 1817-1829

¹² A 114

¹³ Balogh Margit - Gergely 1993. 45.

Ez a bejegyzés a hathetes előkészítés körüli visszaélésekről szól, és egy olyan esetről számol be, amikor egy 70 éves aggastyán meghalt, mielőtt áttért volna, ezért bűneiről sem tudott szabadulni, de az egyházi temetésben sem részesülhetett!

vagy férfiak házasodtak be a pesti zsidó családokba. Így történt, hogy 1807-ben Frummet feleségül ment Ullmann Mózeshez, az 1806-ban Pozsonyból Pestre áttelepedett Ullmann Ábrahám fiához.¹⁴ Ullmann Mózes 1826-ban „kiskorú gyermekeivel a keresztény hitre tért.”¹⁵ Előtte „ultimátum elé állította feleségét,” 9 gyermekének anyját: választania kellett férje és vallása között. Frummet állítólag kijelentette, „hogy inkább elszakad férjétől és a keresztségre vitt hét gyermekétől, mintsem vallásától. Az akkori országos törvények és rendeletek semmi támaszt és eszközt nem nyújtottak neki arra, hogy mint anya, kiskorú fiainak kitérését megakadályozhatta volna és így Ullmann Mózes ezeket magával ránthatta a hitelhagyottságába; az állhatatos és hőlelkű Ullmann Frummet pedig jámbor zsidónő maradt élte végéig. [...] Némi vigasztalásra és lelki megnyugvásra szolgálhatott neki az a körülmény, hogy két leánya: Mária és Antónia, hívek maradtak zsidó vallásukhoz.”

A személyes kapcsolatok a volt házastársak, illetve az anya és a kereszténnyé lett gyermekek között nem szakadtak meg, sőt ez utóbbiak tisztelettel és szeretettel viseltettek Frummet iránt. Mindannyian ugyanabban a házban laktak, a Nagyhíd utca (1921-ben Deák utca) 641. szám alatt, csak Frummet más emeleten lakott, mint a kitért férje és gyerekei. Frummet Hirschel Fanni nevű unokahúgával és egy zsidó szakácsnővel élt együtt.

„Férje – így szoktam ezt még a múlt század nyolcvanas éveiben öreg pestiektől hallani – még kitérése után is bőkezűen gondoskodott háztartásáról és minden péntek este, a szombati gyertyák meggyújtásakor, felkereste volt hitvesét és meghatottsággal nézegette feleségének benső ájtatossággal gyakorolta szertartását. Az ő lelkébe, igaz, keresztény meggyőződés nem fért; gyermekei azonban oly nevelésben részesültek azután, hogy anyjuk nagy fájdalmára teljesen elidegenedtek a zsidó vallástól. Annál szívósabban és lelkesebben ragaszkodott Ullmann Frummet ősei vallásához. Haláláig folytatta a szegény zsidók anyagi támogatását; a Sziddur és a Deutsch-Chumesch (az asszonyok számára irt erkölcsstani magyarázatok a heti szakaszokhoz) voltak szellemi és lelki főtáplálékai. Vallásos buzgóságában odáig ment, hogy férje elhalálózása után Pozsonyból zsidókat hozatott Bősbe, hogy ott, ahol meghalt, zsidó rítus szerint megmossák, felöltöztessék és gyalulatlan deszkakoporsóba helyezték.”

Ullmann Frummet Bécsben, a Rothenthurm Straße 24. számú házában halt meg 1871. február 28-án, 84 éves korában. Testét, kívánsága szerint, a Váci út melletti régi zsidó temetőben, egy rokona sírja fölé feltöltött részben helyezték örök nyugalomra. 1890-ban, a

¹⁴ Egyenlőség 1921. 10

¹⁵ Mandl tévedett, mert Ullmann és gyermekei 1825-ben keresztelkedtek ki plébániai tanúság szerint.

temető felosztatásakor, exhumálták, és a Kerepesi úti zsidó temetőben temették újra a 21. szakasz 1. számú sírjában.¹⁶

Vajon írtak-e volna valaha is ilyen sokat egy zsidó feleségről és anyáról, ha nem egy nagynevű zsidó vállalkozó és a közösség prominens tagjának kitéréséről lett volna szó? Más körülmények között bizonyára sohase tudtuk volna meg Frommet Hirschl-Ullmann életének részleteit. Ám az itt idézett leírásban is csak olyan vonások dominálnak, amelyek egy férfi történetírónak tűntek fontosak: a hűség, az alázat és az alkalmazkodás, vagyis az alárendelődés készsége. Ilyennek látta Mandl Bernát az ideális zsidó nőt, és ezt magatartási mintának szánta a következő generáció női tagjai számára.

Ullmann nemesítéséről szóló jelentés, egyébként, a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung 1825. december 11-i vasárnapi számában ekképpen jelent meg:¹⁷ „S. k. k. Majestät haben den Bürger und Grosshändler zu Pesth Moritz Johann Ullmann, in gnädiger Rücksicht seiner in verschiedenen Gelegenheiten um den Staat und das allerhöchste Aerarium erworbenen Verdienste, nebst seiner Nachkommenschaft in den Adelsstand des Königreichs Ungarns allergnädigst zu erheben geruhet.“

A jelentés, tehát, elsősorban Ullmann Móric államért és a legmagasabb (vagyis császári) kincstárért tett érdemeit méltatta. A kitérés után Ullmann nagyszabású reformprojektek megvalósításában vett részt: a Kereskedelmi Bank egyik alapítója és a Vasúti Igazgatóság tagja volt.¹⁸

1830-ban Ullmannnak még volt egy ügye a zsidó közösséggel, amelyet egy bizonyos Leon Rad meghatalmazottján keresztül bonyolított le. A magyar állam ügyeibe lelkesen investáló Ullmann ugyanis egy kérvényt nyújtott be azon költségeinek visszatérítésére, ami egykor a helyi izraelita kórház renoválása és átalakítása során keletkezett (jegyzőkönyv: 88).

1. 3. A zsidó kereskedők kitérései

Az 1800-as évek nem voltak mentesek a külső társadalom zsidóellenes megnyilvánulásaitól, amit a levéltári iratok is igazolnak. A Zsidó Levéltár 86. 62. számú irata megőrizte az 1814. április 26-i rendeletet a zsidók Budai kilakoltatásáról. A pesti céhek képviselőinek 1817.

¹⁶ Egyenlőség 1921. 11

¹⁷ Vereinigte 1825 (99) 1607

¹⁸ Bibliográfia/III. 1964: 10 693, 12 400, 13 596, 13 605. számú bejegyzés, 427, 494, 540.

Beszéd a Magyar Kereskedelmi Bank részvényeseinek közgy. 1842-ben: p. 427

Nemzeti Újság vagyis Hazai s Külföldi Tud. 1837 (1) 393-394, (2) 33-34, 42-43 a Lánchíd építése kapcsán: Vodjányer Sámuel és Ullmann Móric rt. alapítási tervezete.

Miklós Imre, *Történetírás* 1937, pp. 63-84, 179-192 (a Pest város és a középponti vasúttársaság harcáról).

Jelenkor 1838, p. 113: „(...) az Ullmann M. által indítványozott 's építendő Buda-Győr és Pest-Pozsony közti vasútra szükséges előmunkálatokat azonnal megkezdi.”

október 25-i levele (*Intimata* a. m. 781-782. oldala) jól ábrázolja a légkört, amely körülvette a pesti zsidó kereskedőket és üzletembereket.

Az alábbiakban idézett levél azzal kezdődik, hogy a város zsidó lakossága már 30 éve erőteljesen szaporodik és most már olyan méreteket ért el, amelyek hátrányosan és rontóan hatnak az államra (a szövegben valamilyen okból *Staat*, mint állam, nem pedig *Stadt*, mint város szó áll). A háborús körülmények között – írták a levél szerzői - a zsidók könnyedén szerezhették meg a lakhatási engedélyt, amelyet más körülmények között a polgárok beleegyezése nélkül, soha sem kaphattak volna. Most a békés időben, amikor túl sok fedezetlen pénz van a forgalomban, amúgy sincs szükség több kereskedőre, a zsidók pedig semmi máshoz nem értenek. Életüket semmi tevéssel, illetve alvással, imádkozással és az élelem szerzésével haszontalanul töltik. A levél aláírói azért fordultak a választópolgársághoz, hogy mielőbb tegyen szükséges intézkedéseket a helyes szociális arányok helyreállítása érdekében. Idézzünk egy hosszabb részletet az eredeti levélből: „Seit 30 Jahren hat sich die Zahl deren Juden gegen alles Verhältnis der Impopulation und ihr Handelsweise hierorts so stark vermehrt, dass man die gegenwärtige Anzahl wirklich für nachteilig und dem Staate verderblich halten kann.

So lange der Kriegszustand gewähret und dadurch Leichtigkeit der Mannigfaltigkeit im Erwerbe bestanden hat, war diese übermäßige Anzahl weniger fühlbar, auch weniger Ursache vorhanden, warum der privat Bürger um die Abschaffung derletz Einwohner einschreiten sollte, die ohnedes nicht hier wohnen dürfen und zu einem continuirlichen Aufenthalt keine Befugnis haben.

Jetzo hingegen, wo im gesengerten Friedes-Zustand das überflüssig im Umlauff gestande Geld eingezogen, folglich der Handel vermindert und eben dadurch die Subsistenz mehrerer Einwohner erschweret wird, wo der Jud welcher keiner Arbeit gewohnt seine Lebenszeit zwischen Schlaf, Gebet, Reinigung und dem Nahrungs-Geschäft meistens mit Nichtsthun zubringet zu seiner Subsistenz sich auch unerlaubter Mittel bedient und schon wirklich Eingriffe in die wesentlichste bürgerliche Rechte machet, glauben unterfertigte es treu der Bürgereid und allen Einwohnern schuldig zu sein dieses einer ehrsamen Wahlbürgerschaft zu eröffnen, damit zur Handhabung der Bürgerschaft das erforderliche in Zeiten eingeleitet werden möge.“

A levélírók szerint a zsidók csak növelték a városi fogyasztók számát, miközben maguk semmit sem termeltek, ami az egészséges termelői-fogyasztói arányok romlásához vezetett. Ez a helyzet többek között a zsidó vallással is magyarázható, hiszen eme „vallási szekta” képviselői a legnemesebb polgártársakkal sem ülnek le egy asztalhoz, mert csak saját

kosztjukból étkezhetnek. A hagyományos keresztény tolerancia is haszontalan velük szemben, mert a zsidók törvényei és szokásai alkalmatlanak a közösségi élet létrehozására. A zsidók sem a földművelésben, sem az iparban, de a hadviselésben sem hajlandók együttműködni.

A továbbiakban a szerzők azt is kifejtették, hogy a zsidók a hagyományos terménykereskedéssel, illetve a rövidáru-házaló tevékenységgel, a polgári kultúra olyan elemeinek elutasításával, mint amilyen a polgári becsület és a szégyenérzet, hátráltatták a város fejlődését. A szerzők figyelmeztették a városi hatóságokat, hogy a tapasztalat szerint ott, ahol a zsidók demográfiai túlsúlyban vannak, már jajgatnak az emberek („dass man bereits in lauten Klagen [...] ausbricht”), mert a zsidók mindenkit – szegényt és birtokost egyaránt - elnyomnak, és az erkölcsi magatartás azokban az országokban jelentősen visszaesett.

A levél utolsó bekezdésében a szerzők követelték a zsidó tolerancia szigorúbb elbírálását és korlátozását („in Schranken halten”). A türelmi joggal nem rendelkezőket pedig véglegesen ki kell utasítani, nehogy az ország eredeti kultúrája olyan arányban megfogyatkozzon, amilyen arányban a zsidók elszaporodnak.

Ilyen körülmények ismeretében – amikor a zsidósághoz való tartózkodás egyértelműen megnehezítette a türelmi jog elnyerését és a kereskedelmi tevékenység folytatását - érthetővé válik azok döntése, akik megélhetőségük érdekében, vagy életük megmentéséért kitértek a zsidóságból.

Néhány adat az 1814-20. években történt zsidó kitérésekről a plébániák szerinti felosztásban. A belvárosi ferences plébánián (A114) *1814. szeptember 13-án kitért 32 éves galíciai Füchtinger Jacobus Josephus*. Keresztszülője Schlachta Jakab volt, akinek nevét ott látjuk a fentiekben részletezett 1817. október 25-i levél aláírói között! Ugyanott 1814. december 5-én kitért 36 éves „Josephus Berkovits, Judae vulgo,” *Mochel* (körülmetélő). December 7-én ugyanabban a templomban megkeresztelték Theresia Carolinát 28 éves feleségét és a házaspár Ignatus Franziscus (11), Rosalia Anna (8) és Anna Maria (3) nevű gyermekeit. A Berkovits házaspár keresztszülői *Urban József Capitanus Civitatis* (városkapitány) és felesége voltak, a gyereknél ezt a tisztséget Steinbach Ferenc szenátor és felesége vállalták el.

Talán nem lesz érdektelen, ha némely névhez egy-egy rövid kommentárt is fűzzünk. A *Berkovits* (vagy *Berkovics*) név nem ismeretlen, hiszen az *Intimata* a. m. 4647-4957/I. doboz iratai Joel Berkovics történetével kezdődnek, aki a Zsidó konyha egyik legelső bérlője volt. Lengyelországi származású Berkovics ugyan nem az óbudai zsidók csoportjához, de az első

pesti toleráltak közé tartozott.¹⁹ Közvetlen bizonyítékunk ugyan nincs, de feltételezhető, hogy esetünkben Joel Berkovics leszármazottjáról van szó.

A Szentistván (Lipót) városi templomban (A100) 1817. decemberében keresztelkedett meg Volf Berger *ex Moravia, kereskedő, (hebreus)*. Kereszttségben neve: Leopoldus. 1818. márciusában: *Josephus Löbl ex Moravia, kereskedő és felesége szül. Boskovics, 26 éves, aki keresztségben Magdaléna lett.* Velük keresztelkedett meg 6 ill. 4 éves gyermekük.

A terézvárosi templomban (A134) 1820-ban kikeresztelkedett *Kohn Josephus, 30 éves, 1821. áprilisában: 31 éves, heidelbergi születésű Jacobus Rohrbach, május 27-én: 26 éves nőtlen Lazarus Hirsch.*

1825. áprilisában: 24 éves *Josephus Prager*

Az 1826. és az 1827. évi pesti összeírásban (286. és 289. számú bejegyzése alatt) találkozunk egy bizonyos Franz Prager kommoráns rövidáru-házalóval, aki Nikolsburgból származott és 1827-ben 53 éves volt. Nem kizárt, hogy a kikeresztelkedett Josephus Prager ebből a családból sarjazott. Az 1814-1825. években kitért zsidók többsége a fiatal korosztályhoz tartozott, ami demográfiailag érezhető veszteséget jelentett a zsidó közösségnek, miközben a katolikus egyház ebből a jelenségből profitált.

1. 4. Az értelmiségiek kitérései

Az értelmiségiek, beleértve a diákokat és a tanulókat elsősorban az iskolai (egyetemi) keresztény környezet hatására keresztelkedtek ki. Íme, egy család kikeresztelkedésének rövid kronológiája a Belvárosi Templomból (A114). 1815. október 27-én megkeresztelkedett Zala megyében született 14 éves *Lackenbacher Franciskus Saraphinus Stephanus, Prima Humanitatis in Gymnasia Pestiensis studiosus.* Keresztszülő volt: *Excellentissimus Dominus Stepanus Vegh tanácsos.*

Ugyanaznap vette fel a keresztiséget 12 éves *Josephus Lackenbacher Utrumque solemni Ritu baptisavit Massisimus ac Reverensissimus Dominus Joanes.* A keresztelési szertartást végezte Kovalik *Electus Episcopus Tribeniezonsis et vicarius Generalis per Districtus Strigoniensem.*

Kis idő elteltével 1816. február 9-én az apa - *Godephicus Stephanus Lackenbacher 34, Zalából, jelenleg pesti lakós* - követte gyermekeit. A keresztszülő ebben az esetben is Végh tanácsos volt.

¹⁹ Büchler 1901. 346-347.

A sikeres társadalmi integráció érdekében térhetett ki a ferencesek belvárosi templomában, 1816. márciusában, vagyis még Ullmann Mór előtt, *Kohlman János - Joannes Nepomucanus Kohlman 41 éves, Neoplanta [Újhely]- és 32 éves felesége Eleonora Belgrader 32. A keresztlői szertartást L. B. Carolus választott püspök (Suffraganus) végezte el.*

Kohlmanék 1 éves fiugyermevét és 4 éves lányát egy napon keresztelték meg. A család keresztszülei Joannes és Eleonora Boráros voltak. Boráros János úr az 1816. júniusi levél (Intimata a. m. 4647-4957/I, 739-740. számú oldala) tanúsága szerint a városi belső tanácsos (*Magistratsrath*) volt. Komoly oka lehetett arra, hogy elvállalta a keresztszülői teendőket. Kohlmann (vagy másként: Kollmann) kitéréséről Rosenthal 1822. november 13-án ezt jegyezte meg: Kollmannt, aki „nunmehr der jüdischen Religion entledigt hat, strenge zu vermahren, dass er sich hinfüro in Judengeschäfte nicht menge.“²⁰

Kohlmann, aki a zsidó körökben írnök és a *National-Schule* legelső tanítója volt, a Pesti Tanácsnál fordítóként is szolgált. Innen eredhetett Boráros Jánossal való ismeretsége. A kitérés után a nyomtatott héber könyvek budai cenzoraként működött.

Eleonóra Belgrader egy olyan zsidó családból származott, amelyben nem mindenki keresztelkedett ki. A család egyik tagját megtaláltam az 1826. évi adóösszeírásban: 22 éves Eliez Belgrader kereskedelmi ügynök ekkor már 3 gyermek apja volt, erkölcsileg jól minősített, de anyagilag nem állt jól, ezért a segélyre szorultak csoportjában szerepelt (1826/375).

Ullmann Mór nemesítésével kapcsolatban idézett *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 1825. február 17-i számának 206. oldalán található egy nagyszabású keresztlői szertartásról szóló jelentés. A keresztelés ugyan nem Pesten, hanem Péterváradon (Peterwardein) történt, de a kitért Johann Heinrich Roth pesti születésű volt. Kitérését valószínűleg a német nyelv segítette elő, noha nem ez volt kilépésének oka. Roth ugyanis *képesített normál némettanár, könyvelés- és számviteloktató* volt, aki akkortájt írásmesterként működött Váradon és Újszéken. Roth elvégezte a katolikus hittan-oktatást és vizsgát is tett belőle. Az újságjelentés így szólt: „Peterwardein, 5. Febr. Am 6. Januar l. J. als am Feste der heil. Drei Könige, ist der Israelit Johann Heinrich Roth, aus Pest gebürtig, geprüfter Lehrer des deutschen Normalunterrichts, der Buchhaltung und des kaufmännischen Rechnungsfaches, gegenwärtig praktizierender Schreibmeister in den benachbarten Städten Peterwardein und Neusitz, nachdem er vorher in der christkatholischen Religion ordentlich unterrichtet, und darüber

²⁰ Büchler 1901. 225/ 21. számú lábjegyzete

[Kollmannt, aki most már a zsidó vallást elhagyta, szigorúan figyelmeztetni kell, hogy a zsidó ügyekbe ne avatkozzon bele.]

geprüft worden, zu derselben übergetreten. Er empfing das Sacrament der Taufe in der Rochusthaler Pfarrkirche bei Peterwardein durch den dasigen hochw. Hrn Pfarrer und Consistorialrath Anton v. Prevossti, welche heilige Feierlichkeit mit der Abhaltung eines Te Deum laudams beschlossen wurde.”

További példák:

1826. januárjában ugyancsak *a belvárosi plébánián keresztelkedett ki 28 éves bécsi származású Leopold Kohn medicus adjunctus, 1841-ben az 1815-ös születésű Josef Jeromias orvostanár, akinek mindkét szülője - Xeiner Jozsef kereskedő és Kuhn Anna - szegedi zsidó volt.*

A terézvárosi templomban (A134) *1842-ban Eduard Antal – végzett Törvénytudós keresztelkedett ki, aki 30 éves volt (Taussig posta kereskedő és Goldschmidt Rajchel izr. fia, Morvaország). Keresztelő szülő: méltóságos Kamer Antal úr, a keresztelési szertartást végezte a lipótvárosi káplán, aki a választott váci püspökhelytartó helyettese volt.*

Úgy tűnik, hogy a nem zsidó pesti értelmiségiek, többek között az orvosok, szívesen vállalták a keresztiszülői teendőket. Így volt ez *34 éves Sigmund Joseph* esetén is (szülei: *Schönbaum Jakob rk. kereskedő és Weinman Rosalia izraelita*). A keresztapa *tekintetes Braun Josef úr orvostanár volt*. Előfordulhatott, hogy a keresztapa is valamikor kitért a zsidóságból, hiszen Sigmund édesapját is már római-katolikusnak írták be (A100, 1843).

Ignatus Jakab (31), Roth Ádám kereskedő és Reichman Veronika izraeliták fia aki Budán született, de a szertartás idején már pesti lakos volt. Keresztapja Nagyságos Kahly úr orvos sebész volt (A100, 1843).

1844-ben keresztelkedett ki *Ödön Edmund pesti orvostudor (szülők: Glaser Ferdinand és Gottlieb Matilda izraeliták), akinél a keresztapaságot Schöpfer Endre magyar budai könyvtáros vállalta (A100).*

1. 5. A nők kitéréséről

Egyik legkorábbi magyarországi női kitérésről olvashatunk a Magyar-Zsidó Oklevéltár III. kötetében. 1712-ben foglyul ejtették Katharinát, a „konstantinápolyi zsidók főnökének leányát.” Később a lány megkeresztelkedett és évi járadékot, valamint ingyen lakást kapott III. Károlytól Nagyszombaton.²¹

Valószínűleg sokkal több ilyen jellegű térítés esett meg, hiszen a megkeresztelés a nőkkel, illetve a nem keresztény foglyokkal szembeni erőszak egyik elfogadott formája volt. A pesti zsidó nők gyakran férjüket követve keresztelkedtek meg. Például *Hellmann József 29 éves*

²¹ MZSO III. 1937. 16/12.

ügyvéd feleségével együtt keresztelkedett ki 1846. október 20-án a Belvárosi Plébánia-Templomban (A114). A házaspár Pest-Terézvárosban tartózkodott, de állandó lakhelyük Gyöngyösön volt. Az sincs kizárva, hogy a keresztelői szertartás miatt jöttek fel Pestre.

Landau család 1848. évi kikeresztelkedése (lejjebb az 1848. évi példánál) is magával sodorta a család női tagjait. 1841-ben a Szentistván (Lipót) városi templomban *férjével együtt kitért Hirsch Rozália*. Noha a pesti közösségben is volt ilyen nevű házaspár,²² a keresztelői bejegyzés szerint a kikeresztelkedett Hirschék szabadkai lakosok voltak. *Josef David fiúkat* is megkeresztelték.

Ugyanabban az évben és ugyancsak a Lipótvárosi templomban konvertált *Granichstädter J. és Mária nevű felesége*. Egy 40 éves sebész orvos volt a keresztszülő. Granichstädter (vagy: Granichstetter) név igen gyakran fordul elő a zsidó (főleg az óbudai) iratokban. Granichstädter József 1790-ben az elsők között telepedett le Pesten, ahol 1837-ben 71 éves korában halt meg.²³ Az 1826. évi pesti összeírás 806. számú bejegyzése szerint 1. osztályú tolerált nagykereskedő volt, ami a zsidó közösségben nem gyakran fordult elő. Volt a közösségben egy Joachim Granichstädter nevű zsidó is, de az még 1831-ben meghalt (jegyzőkönyv: 125). Előfordulhat, hogy Joachim a fenti Granichstädter József testvére volt, mert neki már kommorációt kellett kérni.²⁴ Mindkét Granichstädternek voltak gyermekei, de Joachim Granichstädter fiát Simonnak hívták. Ezért valószínűbb, hogy a kikeresztelkedett Granichstädter József fia volt.

Valamelyik Granichstädternek leányai is voltak. A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyv 157. oldalán van egy bejegyzés arról, hogy egy bizonyos Moritz Schenk engedélyt kér Theres Granichstädter kisasszonnyal való házasságra. Ezt a közösség vezetősége egyébként engedélyezte is részére.²⁵ Schenk névvel több kikeresztelési beírásban találkozunk, de érdekes módon nem a zsidó, hanem a keresztény oldalon.

De amint Lackenbacher és Ullmann keresztelési irataiban láttunk, nem minden feleség követte férje példáját. Ha egy zsidó nő egyedül keresztelkedett ki, gyakran a kereszténnyel kötendő házasság volt a kitérés oka. Az alábbi esetekben valószínűleg erről volt szó.

²² 1826/240 ill. 1827/184. számú bejegyzés szerint

²³ Sterberegister 1837: XVIII/75

²⁴ Uo. 24. old. 1828. szeptember 11-i bejegyzés. Az igazsághoz tartozik, hogy az 1827. évi összeírás 259. sz. bejegyzése alatt szerepel még 35 éves, pesti születésű Karl Granichstedter pipakereskedő, aki Hirschl Granichstedter tolerált fia volt. Az óbudai névsor H betűje alatt van egy bizonyos Hirschl Graner, akit lehetne Hirschl Granichstedterrel azonosítani, mert -stedter-re végződő neveket gyakran rövidítették.

²⁵ 1832. május 27-i bejegyzés

A belvárosi plébánia (A114) plébánosa 1820 júniusában keresztelte meg *Jacobus Thiemann kereskedő 50 éves özvegyét, aki lengyelországi Lembergől* származott. 1825. április 27-én *Anna névre keresztelték meg Rosalie és Samuel Prohászka 29 éves lányát.*

A terézvárosi templomban (A136) 1843-ban két női kikeresztelkedés történt az alábbiak szerint:

Novemberben konvertált Katalin, akinek szülei Bloch András és Holczer Erzsébet voltak. Furcsa egybeesés, hogy egy másik Bloch – Bloch Moritz – is éppen 1843-ban keresztelkedett ki, ámbár nem a katolikus, hanem az evangélikus egyházban, amely Németországban a domináns keresztény felekezet. Decemberben keresztelkedett ki egy 22 éves, Trencsin egyházmegyéből való Terézia nevű szolgáló. Apja Langfelder Salamon volt: „még zsidó, Rivoci helységben.”

De nem csak a nők hagyták el az eredeti vallást az új partner kedvéért. 1830-ban a pesti zsidó közösség jegyzőkönyvében egy esetet jegyeztek fel, amelynek főszereplője egy zsidó férfi volt.²⁶ A zsámbéki közösség írásban kérte a pestieket, hogy segítsék megtalálni Feisch Zifer nevű férfit, aki elhagyta feleségét és 7 gyermekét, összeállt egy keresztény nővel és csavargó életmódot folytat Pesten („und hier als Vagabund mit einer Kristin zusammen leben soll”).

1844. május 13-án Anna Mária 27 éves Nyitra-vármegyei izraelita leány keresztelkedett ki a terézvárosi templomban. Szülei kereskedők voltak, de már meghaltak. Keresztanyja Kirschhofer Anna lett. 1845. júniusában Mária Anna nevű 21 éves lány tért ki, akinek apja Braun Moyses kereskedő volt, anyjáról azonban nem volt semmilyen információ. A keresztelői anyakönyv 8. számú bejegyzése valamivel hosszabb: „Lustig Katalin Erzsébet, 27 éves, hajadon szolgáló. Lustig Ábrahám (Óbuda) és Lustig Teréz leánya. Mindkét szülő már meghalt.”

Ugyancsak a Terézvárosi templomban (A134. jelű keresztelői anyakönyv III. része) *1846-ban megkeresztelkedett Lustig Jakab budai születésű 20 éves Anna leánya.* Lusztigék kitérésének történetéhez hozzátartozik, hogy Krisztinavárosban (A 80/19. számú bejegyzés) 1850-ben megkeresztelkedett Jakab József Lustig és László József Lustig izraelita, akiknek Lusztig Lipót a római-katolikus vallásba kitért zsidó volt az apjuk. Katalin anyjuk valószínűleg még zsidó volt, mert róla nem esett említés.

²⁶ Pesti jegyzőkönyv 1830. február 8-i bejegyzés 2. pontja

A belvárosi plébánia-templomban (A116) 1847. április 20-án volt egy nagyszabású keresztelői szertartás: „Elhagyván az izraelita vallást a romai-katolikus anyaszentegyház kebelébe tért Hirsch Josefa 19 éves pesti születésű törvényes leány.”

A keresztségben Julianna nevet kapott. Ez a bejegyzés más volt, mint a többi, ami annak volt köszönhető, hogy vagy leány apja, vagy a leendő férje töltötte be fontos társadalmi pozíciót. Nem tért el a többitől viszont a november 29-i beírás, amely szerint megkeresztelkedett *Teréz Kurtländer 20 éves hajadon, a héber szülők* gyermeke.

Úgy látszik, hogy az 1848-as események a nőket is ösztönözték a kikeresztelkedésre. Ám egyáltalán nem biztos, hogy ez a lelkesedés a magyar hazaszeretet kategorikus kifejezése volt. A polgárosodó városi élet a nőket a családi körbe zárta be, így a női kitérés elsősorban családi okokkal magyarázható. Ugyanis sok kikeresztelkedett nő rokoni kapcsolatban állt a zsidó reformerekkel, illetve a magyar szabadságharc aktív zsidó résztvevőivel.²⁷ Mindazonáltal történtek dolgok, amelyek arra utalnak, hogy a zsidó férfitársadalom észrevette a nők jelenlétét: 1848-ban Pesten kiadták az első magyar zsidó női imakönyvet²⁸ Pillitz Dániel fordításában.

A terézvárosi templomban (A136) az 1847-48. években a következő női neveket jegyezték be a keresztelői könyvbe:

1847. november 21: Borbála Josefa mintegy 21, izraelita hajadon Morvaországból, Honig Enoch és Volf Katalin leánya.

1848. márciusában: Katalin, 20 éves izraelita lány, Holländer Jakab kereskedő és Klein Rosalia leány, mindkét szülő meghalt.

Februárban: Franciska Helen (törvénytelen), Grünwald Teréz izraelita hajadon szolgáló leánya.

A budavári katolikus templomban (A54) 1848. december 7-én kikeresztelkedett *Viktoria Terezia 24 éves héber személy, Ignacz Groß héber neje, szülei héber kereskedők.* Előfordulhat, hogy a hölgy férje Gross Ignác hadnagy volt.²⁹

A Szentistván városban (A100) 1848. március-áprilisában történt Ilona Josepha 1825. szül. hajadon keresztelője. Apja: Cahen Miksa izraelita kereskedő.

Ugyanekkor kikeresztelkedett Aloise Rosina 1819. szül. Szülei: Pinkas Adolph, Schlesinger Sarolta izraeliták.

²⁷ Az 1848-as események zsidó részvételének adatait Bernstein Béla (1998), illetve Zsoldos Jenő (1998) gyűjteményéből használtam fel.

²⁸ Zsoldos 1998. 223-225

²⁹ Bernstein 1998. 227, ill. 236

Az utóbbi keresztlői bejegyzéshez hozzá lehet fűzni, hogy Pinkás Adolf, a megkeresztelt leány apja a „honi izraeliták belügyeit kezelő választmány” egyik tagja volt.³⁰

További bejegyzések:

Löffler Teréz (18) kikeresztelkedett együtt 16 éves Löffler Mátyással. (Vö. Löffler Ignác közhonvéd.³¹) Júliusban keresztelkedett ki Katharina Francziszka, Perlgrund Kálmán és Drucker Mária gyermeke. (Vö. Perlgrund Dávid hadnagy, illetve Perlgrund M. őrmester és Perlgrund Samu tizedes.³²) Augustusban ugyanott keresztelkedett 30 éves Heksch Sarolta. Sarolta kikeresztelkedését megelőzte 24 éves Josephina, Leopold Heksch és Joanna Kanitzer lánya. Egy nemes hölgy volt Josepfina keresztanyja, a bejegyzés szövege így szólt: „Josephina, 24. Leopold Heksch és Joanna Kanitzer Judaismo aldo stornu. Conthoralis Joseph G. Heksch Magistrae Chirurgiu.”

Belvárosi templomban (A 116, 17. kötet) 1848. januárjában keresztelkedett ki „Josefa Anna, 25 éves héber leány.”

Néhány későbbi (1848. utáni) női katolikus kikeresztelkedés:

A58 Krisztinaváros, 1849: Borbála Peitl, Maria Halsinger

A136 Terézváros, 1849. december 6-án: „Anna Mária, 20, poseni születésű Poroszhonból való hajadon, magánélő. Apja Lindner Fülöp, meghalt. Anyja: Ernestina Poroszországban él.”

A116 Belváros, 1850: 27 éves Magdolna hajadon, héber szülők gyermeke. (A keresztlőszülő orvos volt).

A100 Lipótváros, 1851: Erzsébet Josefa 27 éves. Apja: Fischer Áron, krakkói molnár.

Az 1820-as évek keresztlői anyakönyvek szerint több olyan nő keresztelkedett ki, aki vagy cselédként dolgozott, vagy egy cseléd (esetleg házasságon kívüli) gyermeke volt. Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy mind több nő jiddis mellett beszélt németül, vagy magyarul, és szabad idejének egy részét házon kívül töltötte. Néhányan a szülők halála után minden támogatás nélkül maradtak.

Felvetődik a kérdés, mennyire tág lehetett a zsidó nők ismeretségi köre? Hogy ismerkedhettek meg keresztényekkel? Valószínűleg háztulajdonosokon, vagy főbélrlőkön, esetleg a keresztény munkaadókon keresztül. Ugyanis a zsidó levelezésből kiderült, hogy a pesti zsidók dolgoztak keresztényeknél. Bizonyíték erre egy igazolás, amelyet egy

³⁰ Zsoldos 1998. 62-64.

³¹ Bernstein 1998. 251

³² Bernstein 1998. 228, 241, ill. 243.

háztulajdonosnő adott ki egy lakhatási engedéllyel folyamodó zsidónak: „Theresia Haraszty, szül. Grosinger igazolja, hogy Fleischer nevű izraelita 1790. és 1796. között nála szolgált.”³³

Feltételezhető-e, hogy zsidó cselédek kapcsolatot tartottak keresztény kolléganőikkel? Itt elsősorban a városi szórakozási lehetőségekre kell gondolni: például a sétára, de az egyházi missziókra is.

Egy ilyen misszió volt a skót missziós iskola, amely 1841-ben alakult meg Pesten.³⁴ A misszió a pesti és budai zsidó lakosságra szakosodott. Már 1842-ben német nyelvű vallásos estéket tartottak a *Mózes vallásúaknak*. Nagy sikernek könyvelték el, például, Saphir Sándor Samu családos kitérését 1851 augusztusában.

Némely esetben a nők (talán cselédlányok is) érintkezhetek orvossal is, mint például Rebeca (Rebeka) Berkovits Joel tolerált zsidó felesége az 1798. március 2-i igazolás szerint, amelyet Rumbach Sebastian adott ki valószínűleg a beteg nő férjének kérésére (10. sz. kép).

Ezen kívül az egyedülálló nők – például az özvegyek, akik továbbvitték a családi vállalkozást - férfiakhoz hasonlóan érintkeztek hatósággal, írnokokkal és talán a nem zsidó üzletemberekkel, esetleg vevőkkel is.

1848. március 24-én a pozsonyi országgyűlés megfogalmazta, hogy a zsidó-keresztény vegyes házasságok törvényesek (3.§), de a vegyes házasságban született gyerekeket keresztény vallásban kell nevelni (6.§).³⁵

A társadalmi vita a keresztények és a zsidók közötti vegyes házasságok érvényességéről még az 1848-as törvénycikk előtt kezdődött. 1844. május 5-én Fábián Gábor azt írta a Pesti Hírlapban, hogy a vegyes házasság lehetővé teszi a zsidók emancipációját, amelyet magától ez a *korcsnemzedék* soha el nem érheti. Kossuth Lajos erre a cikke reagálva fogalmazta meg, hogy a zsidó emancipációnak két ága van: egy szociális és egy politikai.³⁶

1. 6. A zsidó gyerekek megkeresztelése

A zsidó szülők gyermekei megkeresztelésének egyik tipikus esete volt az úgynevezett bábakeresztelés. Egy ilyen kereszteléssel találkoztunk a Zsidó Levéltárban őrzött 79. 100-as jelű levélben. Az ügy az *Egy-Házás-Rádoc* nevű Eisenburg megyei településen történt, ahol egy zsidó lakós újszülött leányát „noch in der Wiege, in Abwesenheit und ohne Willkur der Eltern” (még a bölcsőben, a szülők távollétében és akaratukon kívül) keresztelték meg.

³³ BFL: Vegyes ügyek. Letelepedés 1786-1817, 977. sz. mikrofilmkocka

³⁴ Farkas 1898. 125-127

³⁵ Balogh Margit - Gergely 1993. 59.

³⁶ Uo. 56

A gyermek anyja belehalt a szülésbe. A nyilvánvaló kényszer ellenére a megyei vikárius elrendelte, hogy a katolikus hitben megkeresztelt leányt később egy katolikus iskolában a hit alapjaira tanítsák, és ebben senki meg ne akadályozza.

Az úgynevezett szükségkeresztelek, amikor az újszülött korai halálával számoltak, előfordultak Pesten is. Ennek példája a Krisztinavárosi 1848. évi 32. számú keresztelei bejegyzés: „Aphels (Abeles?) Eleonora a városi nőkórházban született József fia szükségben megkereszteltetett” (A58/1848).

Hasonló jellegű lehetett az alábbi 1850. évi budavári (A54) bejegyzés is: „június 14. (megh. 15-én): János, törvényes. Apa: Ranecker József cipellős mester a városban.” A gyermeket Funti Károly káplán keresztelte meg. A beírásban olvasható Hirsch bábaasszony neve, amelyből feltételezzük, hogy ebben az esetben is egy zsidó gyermekről volt szó. De az is derül ki, hogy néha a zsidó szülésznők is közreműködtek a „szükségkereszteleknél.”

A szülők kitérésével összefüggő megkeresztelést nem szokás kényszereselekménynek tekinteni, pedig ez minden esetben egy erőszakos környezetváltoztatás volt. Ullmann, illetve Kohlmann és Landau családok kikeresztelkedési bejegyzésében is láttuk, hogy nemcsak 3 éves, de ennél idősebb gyermekek is részt vettek a szertartásban. Ez nagy hatást gyakorolhatott rájuk, hiszen még a városi méltóságok is többször vállalták a keresztszülői szerepet a nagyobb zsidó családok kitérésekor. Egy-egy ilyen esemény ünnepélyes keretek között zajlott le, amelyekből a jól ismert zsidó rokonság ki volt zárva. A következő 1844. évi keresztelei bejegyzésnél (A134/III. rész) is egy ismerős névvel találkozunk: „Ganitz (Kanitz?) Emmanuel nagykereskedő és Collin Amalia izraeliták valamint Eduard Gábor és Maria nevű 8, illetve 4 éves, pesti születésű gyermekeinek keresztszülői a tiszteletes Klausal (Klauzál) Gábor úr m. táblabíró és annak hitvese voltak.”

Még néhány árván maradt zsidó gyerek megkereszteléséről szóló bejegyzés:

Szentistván (Lipót) városi templomban (A100) 1818 márciusában megkeresztelték Leopoldina Moyses nevű 5 éves *héber, adoptált* lányt. Ugyanitt 1841-ben – a gyermek anyjának halála után – megkereszteltek egy Károly nevű törvényes gyermeket. A gyermek szülei a tudós Mandl Maximilian úr, római-katolikus orvostanár és orvos, és az elhunyt Baruch Joanna izraelita voltak. A gyermek keresztapja tudós Schenk Károly úr orvos Tanár volt. Szinte biztos, hogy Mandl Maximilian sem sokkal korábban térhetett ki.

A Terézvárosi templomban (A136) 1846. június 11-én keresztelték meg Jozefa Helént. Az erről szóló beírás szövege: „Josefa Helen elhagyatott 2 éves, Grausz Magdolna zsidó leánynak, aki állítólag meghalt, ezen gyermeke. Mint lakhely tulajdonos elvállalta Jánosek István vízholdó háza hitvese.”

1847. április 17-én Teréz nevű zsidó gyermeket kereszteltek meg. A gyermek apja Meixner György napszámos november utolsó napján halt meg. Anyja Simon Anna volt, akiről ezen kívül semmi mást nem tudunk. A keresztszülői teendőket Kaminszky Jozsef, ugyancsak napszámos vállalta fel, aki a gyermek apjának kollégája lehetett.

Tabán (A67) 1851 augusztusában: *Rudolphus, infant israeliens exporitus*. Kreiter Rudolf és Rippel Elisabeth az örökbefogadó szülők romai-katolikusok (a 19. számú bejegyzés szerint). A következő szomorú bejegyzés az 1848. év zűrzavarában keletkezett: Budavár (A54). 1848. március 20: Teréz Mária Jozefa 10 éves zsidó leány. Atyja: Ehrenruss Isaác – volt zsidó kocsmáros Krakkóban, anyja nevét nem tudhatni.

A zsidó közösségi jegyzőkönyvben találunk bejegyzést arról, hogy az árvákat, vagy a talált gyermekeket a zsidó közösség közösen látta el.³⁷ Úgy látszik, hogy a fentiekben felsorolt gyermekek valamiért nem kerültek a zsidó közösség közelébe, amely így elveszítette őket. Egyébként 1800. március 18-án jelent meg a Helytartótanács 6320. számú rendelete, amely előírta, hogy „az elhagyott és kitett ún. „státus-gyermekeket” az uralkodó vallásban kell nevelni tekintet nélkül a befogadó, vagy az örökbefogadó vallására.”³⁸

A szülői erőszak eredménye az alábbi beírás, amely azt is bizonyítja, hogy a zsidók kitérésének szertartását néha drámai vonásokkal látták el.

Tabán (A 67) 1848 decemberében megkeresztelkedett 50 éves Terichtmann Jakab (Lovasberény) és 10 éves József fia. „Ugyanazon a napon felvették az Újtestamentum ígét” - áll a keresztelői anyakönyvben. Előfordulhatott, hogy a neophiták a szentleckét is felolvasták, mintegy jelezve, hogy a régi hitüket (Ószövetséget) elhagyták (a keresztelői anyakönyv 25. számú bejegyzése szerint).

Egyes esetekben megfigyelhettük, hogy a kikeresztelkedés nem a lakóhely szerinti templomban történt. Lehet, hogy a zsidók a divatosabb templomokat keresték fel, de az is előfordulhat, hogy nem minden templom vállalta a szertartást, vagy a kitért személy került a nyilvánosságot (mint például Ullmann Móric esetén).

1. 7. A 19. század 30-40-es éveinek kitérései különös tekintettel az 1848. évi szabadságharc zsidó reflexiójára

Az 1830-40-es évek kitéréseibe beleszólt a magyar társadalmat emancipáló és nemzeti alapon integráló (magyarosító) folyamatok zsidó értelmezése.³⁹ A magyarsághoz vonzó zsidó

³⁷ Jegyzőkönyv (Protokoll) 1831. 134. oldal

³⁸ Balogh Margit - Gergely 1993. 27

³⁹ Zsoldos 1998. Bevezetés: 7kk.

férfiak nem vették észre, hogy a társadalmi összeolvasztás devianciának fogja fel a többségtől való mindennemű eltérést.

Míg 1842 június 9-én a pesti keresztény és zsidó kereskedők együttesen folyamodtak a nádorhoz egy olyan kereskedelmi egyesület létrehozásának kérésével, „amelybe a tagok valláskülönbség nélkül vétetnének föl,»⁴⁰ 1844 május 4-én a pesti polgári kereskedelmi Egyesület új alapszabálya a kereskedés jogát a nagykorúságon, szakképzettségen és alaptőkén túl a keresztény valláshoz is kötötte.⁴¹ Az igazsághoz hozzátartozott, hogy V. Ferdinand király 1845 november 20-án jóváhagyta a valláskülönbséget figyelmen kívül hagyó nagykereskedők egyesületének megalakítását.⁴²

De ez a döntés nem szüntette meg a pesti polgárság magyarító és diszkrimináló törekvését. A fővárosi levéltárban őrzött iparüzési engedélykérelmek között megtalálható a 2079. számú irat, amelyet Eckely nevű céhelöljáró és helyettese írtak 1846 decemberében a Pesti Magisztrátusnak. A céh első emberei elutasították a zsidó inasok képesítésének javaslatát arra való hivatkozással, hogy az inasnak a törvényben elfogadott vallással kell rendelkeznie. A keresztény céheket, tehát, nem lehet kényszeríteni az izraeliták felvételére. Ugyanakkor az izraelitáknak törvény szerint joguk van mesterségüket egyedül, vagy felekezetük más tagjaival együtt gyakorolni. Nem jobb-e tehát, ha az ipart saját hittársaiknál tanulják?

Ellenkeresetekben a zsidó vezetők, többek között Kunewalder, Löwy és Kassowitz (2096. számú irat) felvetették, hogy a zsidó inasok felvétele a keresztény céhekbe több szakmai tapasztalatot és továbbjutási esélyt adna a zsidó ifjúknak. A zsidó vezetők a zsidó közösség törvényes elfogadására törekedtek, amit a város céhei határozottan elutasították mondván, hogy a céhbe való felvétellel elérik, hogy „a zsidóság tettelesen belépjen azon polgári jogokba és kedvezményekbe, melyeket hazánk polgárai a törvényhozás és a fejedelmi jóváhagyás útján nyertek elődeik érdemei tekintetéből, a sarkalatos jogoknak tehát elkerülhetetlenül történő feláldozásáért...” (2109. számú irat).

Úgy látszik, hogy a város lakói néha nemcsak levelezésben jelezték ellenszenvüket a zsidó iparosok ellen. 1830 október 8-i pesti jegyzőkönyvi beírás (jegyzőkönyv: 95) szerint Izsák V. Cohn a pesti arany- és ezüst céhvezetője részéről történt fenyegetés miatt kért engedélyt az utcai ajtó elrekesztésére. A zsidó vezetők azonban csak provokációnak érezték a fenyegetést, és nem akarták, hogy az események eszkalálódjanak. Úgy döntöttek, hogy amennyiben a

⁴⁰ Balogh Margit - Gergely 1993. 54

⁴¹ Uo. 56

⁴² Uo. 57

fenyegetést végrehajtják, akkor a panaszosnak haladéktalanul segítenek, addig azonban nem kell intézkedni.

Az 1840-es évek végén nemcsak a magyaritó mozgalmak, de a hatóságok új megszigorításai is növelték a kikeresztelkedési kedvet. A Zsidó Levéltár 64. 1408. számú irat egy 1847. február 10-i *Kundmachung* (hirdetményt) tartalmaz, amely szerint a Városi Tanács kitoloncolja azokat a zsidókat, akik nem rendelkeznek *Incolats-Befugnis*-al (lakhatási engedéllyel). A háztulajdonosok kötelesek felmondani az ilyen zsidó bérlőknek azzal a kitéttel, hogy ellenkező esetben ők maguk is elveszítik az előnyöket („unter Verlust seines eigenen Vortheiles”).

1848. április 24-én a „csendre és rendre ügyelő választmány” elrendelte a zsidók összeírását. Az összeírás szerint Pesten 16 000 zsidó élt, amelyből jogtalanul tartózkodók száma 224 fő volt.⁴³

Néhány kikeresztelkedési példa az 1848. évi eseményeket megelőző évekből:

A Szentistván (Lipót) városi templomban (A100) 1837-ben keresztelkedett ki Leopoldus Josephus Adler 28 éves pesti lakos, akinek mindkét szülője izraelita volt. Előfordulhat, hogy Leopold pilzeni származású Adler David nagykereskedő testvére volt, aki már 1827-ben is együtt élt bátyja családjával (1827/206). Leopold valószínűleg már Pesten született, és így az első pesti zsidó nemzedékhez tartozott.

1839-ben ugyanott tért ki David Josephus 33 éves, héber vallású Weissmann Pinkas és Altmann Theresia gyermeke.

Joseph Veissz-ról pontosan nem tudjuk, mikor tért ki, de a közösség emlékezetében ez az esemény megmaradt. Nyomát Salamon Spitzer 1846. július 28-i letelepedési kérelmében látjuk.⁴⁴ A kérelmező az íratban elővezeti, hogy izraelita, 10 éve már bérel lakást Abraham Deutsch-nál, illetve a kereszténységbe kitért Joseph Veissz-nál („zur christlichen Religion übergegangen”), aki „Pfeiferbeschlager und hiesiger Contribuent.”

1842-ben Leopold, vendégfogadás, Müller Salamon és Rosalia csehországi származású szülők gyermeke tért át keresztény hitre, 1842-ben keresztelkedett ki 50 éves Sigmund Eduard nagykereskedő, Steiner Farkas izraelita kereskedő fia. Anyja Gollitzer volt. Figyelemre méltó a keresztszülő neve: Steiner Eduard György úr cs. kir. magyar huszár ezred főhadnagya.

⁴³ Zsoldos 1998. 115

⁴⁴ BFL: Zsidó levéltári jogok - 8. sz. tekerecs, 1764. számú filmkocka

Az utolsó bejegyzés egyrészt a zsidó nevek fokozatos magyarításáról, másrészt a kikeresztelkedett zsidók társadalmi felemelkedésének lehetőségéről tanúskodik. Mert a keresztszülő minden bizonnyal egy ugyancsak kitért zsidó rokon volt. A bejegyzés 1847-ben valamilyen okból ismétlődik: Sigmond Eduard, 51 éves, házas pesti lakos (Szülők: Steiner Farkas és Golitzer Kathalin). A keresztszülő neve és foglalkozásának megnevezése változatlan maradt.

A zsidó családi nevek magyarítását igazolja az alábbi beírás, amelyet a belvárosi Plébánia-Templom (A116) 1848. évi keresztlőkönyvében találtam meg: „Péter, 34 éves Aranyásó János zempléni haszonbérő fia.” Feltételezem, hogy Péter korábbi neve *Goldgruber* volt.

Az alábbi kimutatás is mutatja, hogy 1848-ban a kitérők száma ugrásszerűen növekedett. Legalábbis, ami a katolikus kereszteleseket illeti:

TERÉZVÁROS (A 136)

1843 – 2 nő

1844 – 1 nő

1845 – 3 fő, ebből 2 nő

1846 – 2 fő, ebből 1 nő

1847 – 4 fő, ebből 2 nő

1848 – 4 fő, ebből 2 nő

1849 – 2 fő, mindketten nő

BELVÁROS (A116)

1843-1846 – a zsidók megkeresztelését nem jegyezték be.

1847 – 3 fő, ebből 2 nő

1848 – 4 fő, ebből 1 nő

1849 – 2 fő, mindketten férfi

1850 – 1 fő férfi

SZENTISTVÁN (LIPÓTVÁROS) (A100)

1841 – 5 fő, ebből 2 nő és 1 gyerek

1842-1847 – nem volt

1848 – 14 fő, ebből 5 nő

1849 – 1 férfi

1850 – 3 fő, ebből 1 nő

BUDAVÁR (A54)

1843-1847 – nem volt

1848 – 3 fő, ebből 1 nő és 1 gyermek

1850 - 1 gyermek

Összesen mintegy 55 fő, ebből kb. 25 nő

1848-ben Pest-Budán összesen mintegy 30 zsidó ember keresztelkedett ki a katolikus egyházban. Az összes megkeresztelthez képest ez nem volt egy nagy szám, de a zsidó közösség számára egy érezhető veszteséget jelentett. A zsidó kereszteleseket akkortájt bejegyezték Budaváron (3 fő, miközben összesen 91 fő keresztelkedett meg akkor), Alsó

Vízivárosban (1 család - 5 fő), Lipótvárosban (14 fő), Belvárosban (4 fő), Terézvárosban (4 fő). Kunewalder Jónás kitérése is 1848-ban Pesten – Rókus plébánián – történt, de erről egy hiteles bejegyzést a levéltárban nem láttam, így csak a publikált adatokra hivatkozhatok.⁴⁵

Az 1848. évi kiugróan magas kitérésű szám Szentistván (lipótvárosi) templomban a következő módon alakult ki.

Március és április között: Simon Mihály, Cahen Ilona Josepha, Flesch Alajos (Flesch Fülöp fia), Pinkasz Aloise Rosina, Haufner Henrik Mihál.

Májusban: Basch Ignác Mihál (Basch József fia), Lichtenstein Lajos, Flesch Zsigmond (Flesch Fülöp fia).

A felsoroltak közül különös figyelmet Basch érdemelt meg, hiszen előfordulhat, hogy a kitért Basch József szegedi terménykereskedő és Wodianer Katalin, egy másik híres szegedi család sarjának gyermeke volt. Persze, a már megemlített zsidó belügyekkel foglalkozó választmányban is volt egy Basch József nevű tag, aki a torontáli zsidókat képviselte. Minden esetre 1849 júliusában Ignácot még két Basch - József és Frigyes – követte a kitérésben.

Családi volt Fleschek kitérése. Alajost és Zsigmondot 1851 márciusában követte 29 éves Flesch Moricz Károly, 29 éves, aki ugyancsak Flesch Fülöp fia volt.

Minden hónapra jutott egy-egy zsidó keresztelés: Júniusban Löwinger Mozes, júliusban Perlgrund Katharina Franciszka, augusztusban az 1809-es születésű Árnstein Péter Moritz és az 1818-as születésű Heksch Sarolta tértek ki.⁴⁶

Az alsó vízivárosi templomban (A96) 1848. június 10-én egy híres nevű család keresztelkedett ki Szt. Erzsébet plébánián:

Landau Levi 41 éves, Trencsin vármegye születésű, budai lakos, kereskedő.

Keresztésben Sándor nevet vett fel.

Keresztapa: Tettes Koppy Sándor bölcsész és orvos tudor

Landau Joanna, szül Danziger, 33 éves, Lengyelország – Franciszka lett a neve.

Landau Adolf, 9 éves fiú – Adalbert lett Csernák Adalbert, elsőéves jogász által

Landau Hermann, 8 éves – Amandus lett

Landau Teréz, 4 éves – Josepha lett, Dobits Josepha kisasszony keresztelőanyja után.

Budavár (A54). 1848. május 3: Antal Károly 23 éves kereskedő, héber. Mindkét szülő héber, az apja zalamegyei kanizsai kereskedő.

⁴⁵ Zsoldos 1998. 285.

⁴⁶ A kitérték esetleges kapcsolatairól a magyar szabadságharcosokkal lásd még a nők kitérésénél.

A belvárosi templomban (A116) 1848 júniusában keresztelkedett ki „Josef, 34 éves héber, Feichtmann Simon és Bachrach Julianna fia, héberek.” A megkeresztelt személy foglalkozásaként ezt írták be: „Irodalommal és írnoksággal foglalkozó.”

Tekintettel arra, hogy a pesti német tájszólásban az *eu* (-oj) és az *ei* (-aj) diftongok kiejtése nem egyértelmű, a fenti családi nevet *Feuchtmannak* olvashatjuk. És valóban: Feuchtmann Simon zsidó közösségi írnok és közjegyző fiáról van szó. Feuchtmann névvel először Büchler Sándor óbudai történetírásában találkozunk,⁴⁷ amelyben az áll, hogy Feuchtmann Simon ben Samajo Pozsonyból érkezett Óbudára és egyik legelső tanító volt ott. 1812-ben Simon Feuchtmann már a pesti zsidóság közjegyzője, illetve a pesti tanács héber fordítója az 1812-ben készült 810. számú levéltári irat szerint.⁴⁸

A *Bachrach* név sem teljesen ismeretlen előttünk. Julianna Bachrach az óbudai Lasar Bachrach leszármazottja lehetett.⁴⁹ Az 1832. december 9-i pesti jegyzőkönyvi bejegyzésben is felmerül ez a név Theresia Bachrach özvegyasszony és Regine nevű leánya kapcsán, akik az asszony mostohaapjával vitatkoztak a jogtalanul eltulajdonított anyagi értékek miatt.⁵⁰ A kikeresztelkedett férfi tehát az első pesti telepések gyermeke volt, és mindenképpen a zsidó közösség régi értelmiségi szintjéhez tartozott.

A TERÉZVÁROSI TEMPLOMBAN (A136) 1848 júliusában tartották meg Sándor Bódog pesti születésű 21 éves zsidó ifjú keresztelését, aki Fleischmann Bódog pesti *héber kalmár* fia volt.

A keresztszülő ismét Schenk Sándor Károly sebész volt. Láthatjuk tehát, hogy Schenk családi név a zsidó közösségben előfordult, és néha az igen szegény társadalmi rétegben. A pesti Jegyzőkönyv korábban már idézett bejegyzésén kívül a 37. oldalon olvasható az 1829. évi beírás, mely szerint *Rösel Schenk bittet um Unterstützung* (Schenk Rösel támogatást kér). Ezt a kérést a közösség elutasította, mert a nők már gyűjtöttek Schenk asszony javára.

A jegyzőkönyvi beírásból Schenk sebész orvos zsidó származása ugyan nem bizonyítható egyértelműen, de tény, hogy a kikeresztelkedett zsidók befolyásolták a rokonait és az ismerőseit, előmozdítva azok kitérését.

A budapesti levéltárakban őrzött (olvasható) iratokból megállapítható, hogy az 1810-1851. között 70 fő férfi és kb. 35 nő tért ki. Vagyis Pesten a női kitérések az összes eset mintegy felét tették ki.

⁴⁷ Büchler 1901. 295

⁴⁸ BFL Vegyes ügyek 1804-1841. 532-550. mikrofilm. Simon Feuchtmannról még: Jelen dolgozat *Források nyelvi elemzése* című részében.

⁴⁹ Az óbudai névsor L betűjénél

⁵⁰ Pesti jegyzőkönyv 149-151. oldalán

1. 8. A zsidó nők 18-19. századi kikeresztelkedésének motivációjáról egy németországi kitérés példáján

Jutta Braden tanulmánya jó alapot szolgált a pesti női kitérések számának és jellegének összehasonlítására a németországi kitérésekkel. Wessely nővérek 1792. évi kikeresztelkedése hamburgi viszonylatban nem volt teljesen szokványos.⁵¹ Rachel és Judit Wessely Moses ugyanis egy zsidó felvilágosító fiatalabb leányai voltak. A nővérek radikálisan szakítottak a zsidósággal, hiszen teljesen váratlanul ott hagyták a szülői házat és egy speciálisan a kitérő zsidók részére berendezett *zsidómisszióba* költöztek be. Esdras Edzardi missziója 1667. óta működött Hamburgban az alapító követőinek vezetése alatt.⁵² A misszió ellenére, amely egzisztenciális veszélyt jelentett a zsidó közösségek számára, a kitérések száma a 18. században nem ugrott meg.⁵³ A növekedés a századfordulóra tehető, amikor is a kitérések szociális súlypontja Hamburgban a közép- és felső rétegek felé tolódott el. Gyakorivá vált a teljes családok, illetve több családtag kitérése. Wessely nővérek kitérése a régi és az új jellemzőket egyaránt tartalmazta.

A fennmaradt iratokból megállapítható, hogy a nővérek tudtak németül írni és olvasni, a vallásban viszont gyakorlatlanok voltak, a szellemi fejlődésüket a misszióvezető nem találta kielégítőnek.⁵⁴ A szükséges vallásismereteket végül is megkapták, és megtörtént a nyilvános szertartás. Ez is szokatlan volt, mert a legtöbb kitérő Hamburgban nem a nyilvánosság előtt keresztelkedett meg.

Rendkívülinek ezt a kitérést azért nevezték, mert Hamburgban először keresztelkedett ki egy reformorientált zsidó család tagja, a nővérek társadalmi helyzete is jóval magasabb volt az eddigi kitérőnél. Javukra a keresztény világban a radikalizmust írták, amellyel hátat fordítottak a zsidóságnak, megváltoztatva nevüket.

A lányok kitérését a család elszegényedése is motiválhatta. Másrészt a 18. század végére megváltozott a zsidók társadalmi megítélése, főleg ami a reformorientált zsidó felvilágosítókat jelentette. Ez elősegítette Wessely nővérek szívélyes befogadását.

Hamburgban 1800-1850 306 férfi és 187 nő keresztelkedett ki. Ehhez képest az 1762-1800-as években csak 55 férfi és 31 nő tért ki. A növekedés szembetűnő volt. A nők a kitérteknek valamivel több, mint a felét tették ki. A társadalmi súlypont a 19. században az

⁵¹ Jutta Braden, „ein ausserordentlicher Fall...”, *Salondamen und Diensthöten*, Juden in Mitteleuropa, 2009. 64-74

⁵² Uo. 64

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 67

alsó rétegekből a közép- és felső felé helyezkedik el. Különleges eseménynek értékelte Jutta Braden, hogy Wessely nővérek a keresztségben megváltoztatták nevüket, ami a zsidósággal való kategorikus szakítást szimbolizált.

Pesten az 1840-es második felétől a kikeresztelkedett nők közül megjelennek a hajadonok, az egyedülállók, a cselédek és a törvénytelen gyerekek. A korábbi katolikus keresztelői könyvekben inkább a férjükkal együtt kitérő nők nevei szerepeltek, de ilyen szempontból talán érdemes lenne összehasonlítani más keresztény felekezetekkel. Lehet, hogy ezek a változások részben a katolikus egyház politikájával függtek össze.

A pesti megkereszteltek szinte minden esetben megváltoztatták az eredeti nevüket és felvették a keresztszülő nevét, mint például Kohlmanné, aki Boráros Jánosné után Eleonora lett. Persze, nem tudhatjuk, milyen volt a 18. század eleji kitérés gyakorlata, mert ilyen korai pesti kitérések nem álltak rendelkezésemre.

A nők kitérését kimutathatóan a családi okok, illetve a házassági esélyek motiválták. Nem vitatom a vallási motiváció lehetőségét, de erre való utalást az általam felsorolt kitérés esetekben nem találtam. Ezért és a zsinagógai közösségben foglalt marginális női helyzet miatt a judaizmus tényleges elhagyását a női kikeresztelkedési okok közé nem sorolhatom. Az 1840-es években az egyedülálló pesti zsidó nők kitérését a zsidóság bizonytalan társadalmi helyzete és a magyar többséghez való tartozás vágya motiválhatta. Az egyedülálló zsidó nők szinte teljesen kiestek a csoportkontroll hatóköréből. A központi csoportkontroll a vallásetnikai csoport margóján élő zsidó nőkre amúgy sem olyan erősen hatott, mint a férfiakra.⁵⁵ A távoli rokonok, az ismert személyek kitérés mintái, a közvetlen szomszédság zsidóellenessége és az országos magyarosító események éppen a szegényebb zsidó nők személyes egzisztenciális döntését provokálták.

A kikeresztelkedés személyes okain kívül nem hagyhatjuk ki a strukturális társadalmi okokat sem. A vallási hovatartozás a társadalmi kontroll egyik eszköze és ezzel együtt a társadalmi életfeltétel volt. A társadalmi mobilitás megvalósítása elsősorban a vallási határok átlépésétől függött. A zsidó nők számára az átlépés könnyebb lehetett, mint a központi csoportkontroll alatt álló férfiak számára, de még sem a nők képezték a kikeresztelkedtek többségét.

⁵⁵ Az Egyenlőség 1899. október 8-i számában találtam egy cikket, amelyben a férfi szerző egyértelműen kifejezi a zsidó nők külön állását a valláson belül: „Művelt férfit el tudok képzelni vallásosnak, anélkül hogy valaha a templomban látnám. De viszont erős meggyőződésem, hogy abban a nőben, ki nem ismeri a templomhoz vezető utat, a hit virága kialvóban van.” És még: „(...) tagadom, hogy volna nő, ki vallási dolgokban saját gondolkodása szerint tudna irányt szabni önmagának.”

Strausz Adolf, *A nők a templomban*, Egyenlőség XVIII. évf. 1899 (10) 2, 3.

2. Zusammenfassung der Forschungsergebnisse. Schlussreflexionen.

2. 1. Das Treffen der Kulturen

Die Begriffe der Integration, Inkulturation und/oder der Assimilation kommen bei der wissenschaftlichen Abhandlung ethnischer Migrationen zwangsweise vor. Damit versucht man den Prozess der Übersiedlung bzw. Ansiedlung abzuschließen, wodurch er geschichtlich und gesellschaftswissenschaftlich erst diskutierbar wird.

In vorliegender Arbeit wollte ich keine Entscheidung darüber treffen, welchen Unterschied es zwischen den Erscheinungen gibt, die mit den obigen Begriffen bezeichnet werden. Es ist auch durchaus möglich, dass diese Begriffe sinngemäß nicht verglichen werden können, da sie auf verschiedenen soziolinguistischen Ebenen entstanden sind.

Wie dem auch sei, das Interesse der Kulturanthropologie zielt bei dem Thema der Migrationen vor allem auf die Beschreibung des Treffens zweier Kulturen: der Kultur der Einheimischen und der von Einwanderern.⁵⁶ In diesem Sinne könnte der aktuelle Diskurs auf Integration der Juden in die Pester Kultur beschränkt werden.⁵⁷

Peter Hanák beschrieb den Unterschied zwischen den ersten jüdischen Ansiedlern und den späteren *Assimilierten*, indem er annahm, dass die ersten Einwanderer ihre ursprüngliche Identität noch behalten hätten. Der anfängliche Kontakt mit den Einheimischen habe sich vorläufig auf geschäftliche bzw. arbeitsbedingte Beziehungen eingeschränkt. Die ersten Ansiedler sollen sich an ihrem neuen ökologischen Ort fremd gefühlt haben, die einheimische Sprache lediglich in Ansätzen gelernt und die örtlichen Umgangsformen nur äußerlich angenommen haben. Auf dem Weg zum vollständigen Zusammenschmelzen sei die sprachlich-kulturelle Integration die zweite und die entscheidendste Station gewesen, wo die Doppelkultur und eine gemischte Folklore entstanden sein sollen. Das kann auch absurd vorkommen, wenn man sich überlegt, dass das Wort *Folklore* das Wissen eines Volkes bezeichnet. Wenn von einem gemischten Wissen gesprochen wird, könnte das auf eine Verunsicherung, ja sogar Verlust ethnischer Souveränität hinweisen.⁵⁸ Gerade diese Doppelkultur, die zu einer gespaltenen ethnischen Zugehörigkeit geführt haben soll, habe

⁵⁶ García 2003. 19-40

⁵⁷ Es gibt Autoren, welche die Intergration als eine Option betrachten. Larissa Lomnitz unterscheidet z. B. zwischen einer abweisenden und einer assimilierenden Integration der Einwanderer, die sie an Ort „ihrer neuen ökologischen Nische“ entwickeln. Ich nehme an, dass die Migranten bei der Kulturintegration ihres kulturellen – in unserem Fall bedeutet es vor allem religiösen - Ursprungs bewußt bleiben.

Larissa Lomnitz in García 2003. 140

⁵⁸ Hanák 1983. 360-362.

Ein fast gleiches System wurde auch von der obenangeführten Autorin erarbeitet. Larissa Lomnitz bezieht sich dabei auf eine frühere Arbeit von ihr (Lomnitz 1975), in der sie dieses Modell für „la migración rural-urbana en América Latina“ vorgeschlagen hat „para entender el proceso de migración en forma integral“.

Larissa Lomnitz in García 2003. 139-140

Reibungen und Konflikte in jüdischen Reihen, sowie zwischen Juden und Ungarn zur *Reformzeit* verursacht.

Im Modell von Larissa Lomnitz wird die sprachliche Integration erst bei der Phase der Stabilisierung zusammen mit Änderung der Institutionen und allgemeiner Gesellschaftsstrukturen der Gruppe und ihrer Religion erwähnt: „Esta etapa implica el restablecimiento del equilibrio o acomodo del grupo en su nuevo nicho ecológico incluye todo el proceso de aculturación y adaptación al nuevo ambiente, comprendiendo los cambios institucionales en el grupo, la estructura familia, la economía, el idioma, la religion, las entretenciones, las istituciones o estructuras de apoyo, hasta llegar a la formación gradual de un Nuevo ambiente social y de nueva visión del mundo.”⁵⁹

Hanák könnte vorgeworfen werden, dass sein Modell für die Abhandlung der jüdischen Ansiedlung in Pest nicht geeignet sei, da die ersten jüdischen Einwanderer schon mit Anzeichen der zweiten Stufe seiner Klassifikation (dritter Stufe nach dem Modell von Larissa Lomnitz) in Pest angekommen sind. Die jüdischen Männer aus Alt-Ofen, Böhmen, Mähren, Wien und seiner Umgebung verfügten damals schon über positive geschäftliche und sprachlich-kulturelle Erfahrungen mit der nicht-jüdischen Bevölkerung Ungarn-Österreichs. Erste Versuche gab es auf dem Gebiet der Arbeitsverhältnisse, obwohl nur Einzelfälle solcher Beziehungen derzeit nachgewiesen werden können.

Der Versuch eine globale Ordnung in die Sache zu bringen war zu groß, doch konnte Larissa Lomnitz alle Nuancen der Migrationen der ethnisch-religiösen Gruppen in ihrem Modell nicht berücksichtigen. Sie wusste vielleicht nicht, dass es auch eine Integrationsart gab, bei der sich die Sprache der neuen ökologischen Nische während des Inkulturationsprozesses drastisch änderte. Dies geschah in Pest, das sich im Laufe einiger Jahrzehnte von einer deutschsprachigen Ortschaft zu einer ungarischen Metropole entwickelte.

Die von Hanák erwähnte folkloristische Mischung entstand innerhalb der jüdischen Gemeinschaft in Pest vor allem durch Einwanderung von unterschiedlichen jüdischen Subkulturen, weil es in Pest zur Zeit der Ansiedlung keine einheitliche ungarische Folklore gab.

Die polnischen Juden hatten anfangs noch ihre eigene Synagoge, von westlichen jüdischen Einwanderern wurden sie an der geschäftlichen Tätigkeit gehindert, oft bei der Behörde angezeigt und sogar aus der religiösen Gemeinde vertrieben. Dabei beschwerten sich die

⁵⁹ Lomnitz 2003. 140

Juden gegenseitig bei dem Pester Stadtrat, da es in Pest anfangs noch kein richtiges jüdisches Amt gab. War das ein Zeichen der vollzogenen Assimilation oder der alten Gewohnheit, sich bei den Konflikten an den adeligen Schutzherrn zu wenden, von denen die Juden die Einwanderungs- bzw. Aufenthaltserlaubnis erwarben? Da Pest ein Ort sekundärer und zugleich primärer ungarischer Ansiedlung von Jüdinnen und Juden war, fragt sich, wer für die Juden als fremd galt? Waren die Interaktionen mit dem Herkunftsort in der ersten Pester jüdischer Generation noch so stark, dass sie eine geographische Grenzlinie zwischen jüdischen Einwanderern aus Alt-Ofen, Böhmen bzw. Mähren und Juden aus Polen und polnisch-russischem Galizien zogen? Noch bei der zweiten Pester Generation sind die Interaktionen mit dem Ausgangsort deutlich zu spüren, obwohl die Interaktionen mit dem Bestimmungsort immer stärker wurden. Doch zählt der Ort der ursprünglichen Herkunft der Familie bei den Pester Jüdinnen und Juden bis heute.

Mehrere Autoren diskutierten die jüdische Integration als einen der Prozesse der gesellschaftlichen Mobilität.⁶⁰ Eine einfache (sogar vereinfachte) Definition der Integration schlug Ambrus Miskolczy in seiner *Historiographie* über Ede Horn (Einhorn) vor. Das Wesentliche der Integration sei, dass man von den alten Normen abwendet, um sich den Normen der Mehrheit der Außengesellschaft zuzuwenden.⁶¹ Michael K. Silber bringt die Integration im Kontext der jüdischen Religionsreform mit der gesellschaftlichen Emanzipation in Verbindung.⁶² Den 1827 gegründeten *Chessed Neurim Verein*, der ab Dreißiger unter dem Namen *Kultus-Tempel* zusammen mit der alten Synagoge die religiösen Bedürfnisse der Pester jüdischen Gemeinde befriedigte, verbindet der Autor mit dem Namen von Gabriel (Gábor) Ullmann.⁶³

Der Vorsteher Gabriel Ullmann, der in den Abhandlungen von Groszmann und Silber als ein echter Pester Maskil (Aufklärer) erscheint, der Kantor des Tempels Eduard Denhoff – ein Mann altofener Abstammung, der Religionslehrer und Prediger Joseph Bach sowie Rabbiner

⁶⁰ Mehr darüber in der Einleitung dieser Abhandlung. Sozialpsychologische bzw. sozialhistorische Werke von Viktor Karády werden wahrscheinlich am häufigsten gelesen und zitiert, doch könnten solche Zitate im vorliegenden Diskurs kaum Platz finden, weil Karadys Arbeiten die allgemeinen gesellschaftlichen Prozesse behandeln.

⁶¹ Miskolczy 2005. 16

⁶² Silber über Pester Juden: *A pesti radikális reformegylet társadalmi összetétele 1848-1852 között*. In: *Múlt és Jövő* 1998/1 (X) 125-142. *A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra*. In: *Múlt és Jövő* 2006/4 (XVII) 14-44.

Auch in der hier zitierten Abhandlung von Silber – Silber 2006 – wird vor allem über die Anführer des Glaubenslebens berichtet, worauf ich in meiner Arbeit aus mehreren Gründen verzichtete. Ausschlaggebend war dabei, dass die in der Einleitung zu dieser Arbeit genannten Autoren (unter ihnen Oberrabbiner Zsigmond Groszmann bzw. Rabbiner Sandor Büchler) das Pester jüdische Glaubensleben ziemlich ausführlich beschrieben haben, andererseits bedeuteten die religiösen Lebensformen aus der Hinsicht der Frauenforschung keine besonders große Relevanz.

⁶³ Silber, 2006. 23

Löw Schwab, der das leer stehende Pester Rabbiner-Amt nach Israel Wahrmann 1836 antrat, sprach deutsch im Tempel, während von Silber irrtümlich als Orthodoxer erwähnter Rosenthal in der alten Synagoge auf Gebrauch von Pester Deutsch-Jüdisch bestand.⁶⁴

Einer der entscheidendsten Schwerpunkte der Pester Integration war also die Sprachnorm. Den Anfang der Integration charakterisierte der Wechsel vom Jiddischen zum Deutschen, weil Deutsch die Sprache der Geschäftsabwicklung und der Ämter in Pest war. Die deutsche Norm prägte das Leben der Pester Juden jedoch nicht im vollen Umfang ihrer sozialen Beziehungen.

Gewiss waren für einen großen Teil der jüdischen Gemeinde von Pest die Kulturbausteine germanisierten mährisch-böhmischen Ursprungs typisch,⁶⁵ doch lebte die Erinnerung an die gemeinsame kultur-sprachliche Geschichte in der jüdischen Gemeinschaft weiter, worauf die Ausführungsform des Gemeinde-Protokolls 1828-1833 eindeutig hinweist: Die Ereignisse des Jahres 1833 wurden noch immer zweisprachig - auf Jiddisch und Deutsch - eingetragen.

Die Fortsetzung der sprachlichen Integration war die Annahme des Ungarischen, das immer mehr Raum in Pest gewann. Knappe 10 Jahre nach der letzten Eintragung im Pester jiddischen Gemeinde-Protokoll behauptete Rabbiner Leopold Löw in seiner Antwort auf die ungebetene Einmischung von Kossuth in die religiösen jüdischen Angelegenheiten, dass die Juden Ungarns keine spezifisch-jüdische Sprache sprechen würden und Hebräisch längst eine tote Sprache sei.⁶⁶

Die kulturanthropologische Auffassung der Integration geht nicht von den gesellschaftlichen Außen- bzw. Innenstrukturen, sondern vor allem von den Bräuchen und Verhaltensweisen der Menschen und Gesellschaften aus. Trubeckoy N. S. erkannte diese Betrachtungsweise der Kulturanthropologie (bzw. Ethnologie) nicht, deshalb setzte er der (biologischen) Anthropologie die Soziologie und Psychologie entgegen, welche seiner Meinung nach das Verhalten der jüdischen ethnisch-religiösen Gruppe besser beurteilen können.

⁶⁴ Ebenda 24. Fraglich ist es, ob die Bezeichnung „orthodox“ in diesem Kontext berechtigt ist, da sich die Pester Gemeinde in den 1830er Jahren auf *Neologie* bzw. *Orthodoxie* noch nicht geteilt hat. Rosenthal war vielleicht kein Anhänger des sog. „deutschen“ Tempels, doch kein Orthodoxer im heutigen Sinne des Wortes. Mir kommt dieser Wortgebrauch irreführend vor.

Was Gábor (Gabriel) Ullmann betraf, so widerspricht der Behauptung von Silber (Fußnote 68. zur Seite 41.), der nach Gabriel Ullmann nicht übertreten sei, eine Stelle aus der Zeitung „Egyenlőség“ vom 10. März 1889. Auf der Seite 6. ist im Artikel „Az Ullmann“ über seine Übertretung zu lesen. Darüber hinaus fand ich seinen Namen in den Geburts- und Taufurkunden der römisch-katholischen Pfarrei der Budapester Theresienstadt.

⁶⁵ Ebenda 22

⁶⁶ Miskolczy 2005. 49-50

In seiner Abhandlung zum Rassismus äußerte sich Trubezkoy über Juden wie eine Kultur, für welche die Bereitschaft zur Auswanderung und Ansiedlung typisch sei.⁶⁷ *Galut* – das Leben der Juden unter anderen Völkern – bezeichnete er als Emigration. Die Juden verfügten über eine feste Emigrationstradition, deren Grundpfeiler das Doppelmoral gewesen sein soll: Die Juden verhielten sich im Umgang mit den Mitgliedern eigenen Volkes (unsergleichen) nicht so wie den Anderen (goim) gegenüber.⁶⁸ Dieser Schutzmechanismus, der das Verhalten einer *Schicksalsgemeinschaft* charakterisiert, ist ein klares Element der Strategie sozialer Abschliessung.⁶⁹ Trubezkoy meinte, dass dieses Verhalten vor allem für die erste Generation der Migranten wichtig sei. Die Migranten der zweiten Generation können ihre Identität nur bewahren, wenn das Volk der Umgebung für sie widerlicher ist als die Neigung zum Zusammenschmelzen mit diesem Volk: „психологическое отталкивание от окружающего его народа будет в его душе преобладать над влечением в слиянию с этим народом.“⁷⁰

Trubezkoy musste gestehen, dass solche Einstellung psychisch destruktiv ist, doch sei sie der Preis, zu dem die nationale Sonderstellung der nachkommenden Generation *erkauft* werden könnte: „это цена, которой только и может быть куплено сохранение национальной обособленности непервых поколений.“⁷¹

Trotz manchen widersprechenden Meinungen lässt sich nachweisen, dass sich die jüdischen Migranten in die Pester Kultur ziemlich schnell integrieren konnten.⁷² Wahrscheinlich, weil die Kulturwerte Pester Ambiente für sie verständlich, die Verhaltensnormen der Mehrheit nicht zu fremd und im Grunde genommen akzeptabel waren.

Die Vorwürfe, dass die Juden zur kriminellen informalen Wirtschaft in Pest beigetragen hätten, waren zum Teil selbstverständlich berechtigt. Die Kriminalität ist auch eine Begleiterscheinung der Migration bzw. Integration. Die jüdischen Migranten waren anfangs auch illegal in Pest, da sie keine Genehmigung, kein Recht auf Bleiben hatten. Unter diesen Umständen konnten sie legale Wege für die Erhaltung eigener Existenz und ihrer Familien

⁶⁷ Trubeckoy 1995. 449-457 (О расизме). Es ist hinzuzufügen, dass Jakov Katz die Juden in Diaspora als eine Untergruppe der Außengesellschaft bezeichnete (Katz 2005. 23). Diese Bezeichnung könnte für die Außengesellschaft sogar gelten, doch wird dadurch die aktive gesellschaftliche Rolle der jüdischen Ethnie zu Unrecht übersehen.

Das von Trubezkoy als Doppelmoral bezeichnete Verhalten aber ist für alle ethnisch-religiösen Gruppen notbedingt typisch.

⁶⁸ Trubeckoy 1995. 452 - 453.

⁶⁹ Wolfgang Kaschuba bezieht sich dabei auf Max Weber.

Kaschuba 2003. 143

⁷⁰ Trubezkoy 1995. 454

⁷¹ Ebenda

⁷² An dieser Stelle zitiere ich Zoltán Bosnyák, der meinte, dass sich die Juden wegen der Eigenartigkeiten ihrer Rasse nicht anpassen können. Ihr Moral, ihre religiösen und gesellschaftlichen Sitten würden die Juden an der Integration hindern. Die Volksinstinkte machen sich trotz „dem Schmelzübergang“ auf der Oberfläche sichtbar. Bosnyák 1935. 6

nicht sofort finden. Nur wenige reiche Juden wie Boskovitz aus Alt Ofen oder Ullmanns aus Preßburg imstande waren, sich die Rechte schnell zu erkaufen.

Darüber hinaus waren auch unter Juden kriminelle Personen jeder Art. In dieser Abhandlung wurden dafür schon einige Beispiele angeführt. Hier erwähne ich vielleicht noch zwei Waffen- bzw. Gewehrhändler, die erst 1827 in der Conscription auftauchten und sich so einigermaßen legalisieren ließen.

Einer von ihnen lebte 1827 schon mindesten 12 Jahre ohne Toleranz in Pest. Wolf Fischer (1827/351) war 43 Jahre alt, Waffenhändler von Beruf, verheiratet, mit 2 Kindern. In seinem Haus lebte noch ein Student, bestimmt auch illegal. Jakov Lott Gewehrhändler (1827/467) aus Schaßkof (Schatkof?) lebte schon seit 38 Jahren in Pest und gehörte somit zu den frühesten Ansiedlern. Er hatte keine Toleranz, und es ist nicht bekannt, womit er vor 1827 handelte. Nach ihm steht in der Conscription der Name von Jakov Merle eingetragen, der derzeit bekanntlich *in Arrest* war.

Ich zitiere eine weitere Stelle aus dem aufschlussreichen Artikel von Larissa Adler Lomnitz, die über zwangsläufige informale wirtschaftliche Tätigkeit der ersten Migranten sowie darüber berichtet, welche große Rolle die Verwandtschaft bzw. nähere Bekanntschaft bei der Migration generell spielen: „Estos migrantes generalmente ingresan sin documentos y casi por definición se ubican en el sector informal de la economía. En los tres momentos de la migración, desequilibrio en el lugar de origen, traslado y asentamiento en el área de destino, las redes sociales juegan un papel importante. La comunicación de los migrantes con sus familiares y amigos del lugar de origen y sus ofrecimientos de ayuda probablemente sean factores relevantes en la decisión de migrar y determinen el territorio, donde establecerse.“⁷³

Die Statistik der sprachlichen Integration, der nach die Juden schon sehr früh zu den Vorreitern der ungarischen Sprache in Pest gehörten, können meine Annahme bezüglich schneller kulturellen Integration der Pester Juden eindeutig bekräftigen.⁷⁴ Doch verbreitete sich schon zu Anfang gemeinsamen Leben judenfeindliche Literatur und judenfeindliches Verhalten in allen Ständern der Pester Gesellschaft. Nie bildete sich eine Legende, welche die jüdische ethnische Gruppe an die ungarische Ethnie hätte anknüpfen und dadurch Sympathien ihr gegenüber erwecken können.⁷⁵ Das Treffen beider Kulturen muss wohl doch nicht optimal geglückt sein.

⁷³ Larissa Adler Lomnitz in: Garcia 2003. 140

⁷⁴ Körösi 1882. 27

⁷⁵ Solche Versuche wurden übrigens von Samuel Kohn in seinem Werk unternommen.

2. 2. Entwicklung der zentralisierenden Funktion der Pester Judenschaft

Sofort nach der Ansiedlung in Pest mussten die Pester Juden – es geht hier vor allem um die Männer, weil die Frauen ja aus der Öffentlichkeit so gut wie ausgeschlossen waren – die Kultur des ungarischen Landes und die der Stadt aneignen. Es galt auch für mehrere Juden, die aus emanzipierten Preßburger bzw. Wiener Gemeinden angekommen waren. Im rasch wachsenden Pest erweiterte sich der jüdische Kommunikationsraum, was emanzipierend, jedoch zugleich auch entfremdend auf das jüdische Leben wirkte. Die obigen Fälle der Übertretungen weisen diese Tatsache nach.

Die Pester Juden unterzeichneten die offizielle Korrespondenz als *Pester Israel* oder *hiesige (hisige) Juden* und isolierten sich auf solche Weise von den *fremden Juden* anderer Orte des Landes. Die Integration der Pester Juden erreichte in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts den Stand, wo sich die Juden für Verbesserung der gesamten Pester Gesellschaft einsetzen wollten.

Schon 1830 erkannten Pester Juden, dass ihre Gemeinde mit der wachsenden wirtschaftlich-administrativen Rolle von Pest immer deutlicher zum führenden Faktor des Judentums Ungarns wird. Davon zeugt z. B. die Protokoll-Eintragung über die finanzielle Hilfeleistung der Lachenbacher Gemeinde: „Obwohl der hiesige Ort sowohl durch viele hiesige Arme als auch von häufig zuströmenden Fremden äußerst belästigt ist, so wird doch in Berücksichtigung der traurigen Lage der Bittsteller 30 fl w.w. aus der Beisteuer bewilligt.“ (Protokoll: 51)

Auch die Protokoll-Eintragung zum Punkt 8 der Vorstandssitzung vom 26. Juni 1831 weist nach, dass die Pester Gemeinde noch in den ersten Jahrzehnten ihres Lebens die führende Rolle des Judentums Ungarns übernahm. Diese Eintragung enthält Beschluss des Vorstandes über Unterstützung der Schwägerin des verstorbenen Nikolsburger Rabbiners auf Antrag des Rabbinats von Alt-Ofen.

Zu dieser Zeit haben sich die Pester Juden von Alt-Ofen schon völlig abgenabelt, wovon die Eintragungen um den Scheidungs-Rosenkrieg des Ehepaares Berger eindeutig zeugen (Protokoll: 95).⁷⁶

Im jüdischen Krankenhaus wurden die kostenlos zu behandelnden hiesigen Dürftigen oft durch *fremde* verdrängt, obwohl finanzielle Lage des Krankenhauses aus Mangel an stabilen Fonds über längere Zeit ziemlich angespannt war.⁷⁷

⁷⁶ Punkt 5 der Eintragung vom 6. Oktober 1830, dem nach in der Angelegenheit der Scheidung das Pester jüdische Gericht (Besdin) zuständig ist.

⁷⁷ Schlesinger 1840. 160-162

Der Regionalkongress (*Medine-Comitat*) vom 1830 (Protokoll: 91), bzw. 1832, der in Pest veranstaltet wurde, ist auch ein Beweis für die wachsende zentralisierende Funktion der Pester Gemeinde. Die Liste mit den Namen vieler Vertreter verschiedener jüdischer Gemeinden enthält die Eintragung vom 10. September 1832, die wegen besonderer Bedeutung der Angelegenheit am Samstag verrichtet wurde. Jedoch wurde das Schabbat-Ruhegebot dadurch nicht verletzt, weil die Eintragung *Samstag Abend* nach dem Ausgang des Schabbats geschrieben wurde. Die Beamten müssen damals sehr fleißig gewesen sein, da Schabbat im September noch immer ziemlich spät zu Ende ist. Diese Eintragung hob für uns auch die damalige jüdische Topografie Ungarns auf. Die Pester Gemeinde wurde von Isaak D. Breisach, G. Ullmann, S. Wodianer, M. Stern, S. Mandel, J. Kadisch, Herm. Lustig, S. E. Kern vertreten (Protokoll: 146).

Hinsichtlich der Selbstbestimmung der Pester Juden ist die Protokoll-Eintragung vom 11. November 1832 bemerkenswert, die über eine Veranstaltung landesweiter Bedeutung zu Pest berichtete. Indirekt – über ihre Männer und Söhne – betraf dieses Ereignis auch die jüdischen Frauen, obwohl sie daran selbstverständlich nicht beteiligen durften. In Pest wurde die Medina-Wahl abgehalten, die der Pester Protokollant ethnisch als *die Wahl unserer Nation* formuliert hat (Protokoll: 147).⁷⁸

Die Namen der Pester Wahlteilnehmer (unter unseren alten Bekannten sind z. B. J. L. Boschkowitz oder G. Ullmann zu finden) erscheinen auf den Seiten des Protokolls, welche die Religionsfragen des Judentums behandeln. Aus diesem Grund finde ich die Bezeichnung der jüdischen Volksgruppe als *ethnisch-religiöse* besonders geeignet.⁷⁹

Unter *Medina-Comitat* verstanden die Protokollanten die Vorsteher, die alle Juden Ungarns vertraten und *das Wohl aller Juden im Auge hielten*. Diese Wörter wurden vom Protokollanten auf Hebräisch geschrieben, um diese Aufgabe des Vorstands besonders zu betonen bzw. sprachlich zu heiligen.

Die Eintragung vom 4. August 1831 weist wiederholt die wichtige öffentliche Rolle Pester Gemeinde nach. Erzherzog Josef bedankte sich persönlich bei der jüdischen Gemeinde für die erfolgreiche Geldspende, die Leiden und Not vieler Bewohner der Stadt linderte, die an der Cholera-Epidemie ihre Familienhäupter oder andere Familienmitglieder verloren haben. Über die Geldspende hinaus lieferten die Juden zwei Monate lang Brot und Fleisch kostenlos an die Pester Behörde, die davon die christlichen Familien versorgte. Der Brief begann mit diesen

⁷⁸ Zum Begriff „Medina“ mehr bei Jakob Katz: 2005. 192-195, 196-199, 200.

⁷⁹ Die Erweiterung bzw. Umbau der Synagoge wird im Protokoll der Gemeinde auf der Seite 49 bzw. 76, die Wahl vom Pester Rabbiner auf den Seiten 59-60. bzw. 132 protokolliert.

Worten: „Mein bedrängtes Gemüt über den traurigen Zustand der Stadt Pest hat der Bericht des Vorstehers der Judengemeinde besonders dadurch vergnügend erheitert, dass diese Gemeinde vermög einer in ihrer Mitte veranstalteten Collect unter ihren Glaubensgenossen nicht nur diese sondern auch 82 christliche Familien-Väter an Verdiensterwerb mangelnd, täglich einen Laib Roggen-Brot im Gewicht zu 3 kg und ein kg gutes Rindfleisch angefangen durch 2 Monate täglich gratis [...]“ (Protokoll: 126).

Zu diesem großzügigen Opfer wurden die Juden sicher auch von außen „stimuliert“ wie zur Zeit des Napoleon-Kriegs, doch beweist auch diese Tat, dass die Juden ihrer bürgerlichen Zugehörigkeit zur Pester Gesellschaft bewusst waren, wozu die deutschsprachige Kommunikation im großen Maß beigetragen hat.

Gleichzeitig orientierten sich die Pester Juden schon ziemlich früh an die ungarische Sprache und Kultur. Im IV. Teil dieser Abhandlung wurden prominente Mitglieder der Gemeinde genannt – wie Moritz Bauer oder Ullmanns – die Ungarisch schon konnten, obwohl die ersten Pester Schriften von den Tolerierten noch lange mit hebräischen Buchstaben unterzeichnet wurden.

Die Ereignisse der 40er Jahre des 19. Jahrhunderts beschleunigten die Ungarisierung jüdischer Bevölkerung von Pest. Am 25. März 1848 erschien in *Hazánkban* der Artikel von Dr. Wittelshöfer mit dem Titel *Héber vallású magyarok ügyében* (In der Angelegenheit der Ungarn hebräischen Glaubens). Der Autor strebte nach Integration des Judentums als einer Ethnie. Deshalb reduzierte er die Religion auf den Sprachgebrauch und redete daher von zwei gesellschaftlichen Gruppensprachen. Seinen verbalen Gegnern, die den Juden die Sprachfehler vorwarfen, erwiderte er, dass die obere (gebildetere) Judenschicht das *gebrochene Deutsch* nicht mehr verwende, sondern die ungarische Nationalsprache speche.⁸⁰

Das Ende dieses Artikels fasse ich nur kurz zusammen, weil die Euphorie des Jahres 1848 und persönlicher Entsprechungszwang den Autoren zu nicht besonders glaubenswürdigen Zeilen gebracht haben. Er behauptete unter anderem, dass die Juden Ungarn hebräischen Glaubens seien und nur den Gott der Ungarn kennen würden.⁸¹

Nach den Ereignissen der Befreiungsbewegung 1848 mäßigten sich die Stimmungen, doch war die ungarisch-sprachliche Integration nicht mehr zu halten. Sogar spielten die Juden eine führende Rolle in der Ungarisierung der Pester Bevölkerung. Schon 1851 sprachen Ungarisch 77, 36% Juden im Vergleich zu 70, 52% Lutheranern und nur 68, 63% Katholiken.⁸²

⁸⁰ Zsoldos 1998. 80

⁸¹ Ebenda 82

⁸² Körösi 1882. 27

2. 3. Gesellschaftliche Legitimierung von Pester Jüdinnen

Die bisherigen Beiträge zur Geschichte des Pester Judentums haben die Frauen entweder völlig weggelassen oder nur einen kleinen Teil der Geschichte für sie sichergestellt, als hätten die Autoren die sekundäre gesellschaftliche Stellung der Frauen durch ihre Texte endgültig bestätigen wollen.

Sozialdarwinismus - die Theorie des späten 19. Jahrhunderts, welche die Ungleichheiten in der Gesellschaft biologisch erklärt und rechtfertigt – lag zu Beginn jüdischer Ansiedlung in Pest noch nicht auf dem Tisch, doch wies das wirkliche Genderverhältnis innerhalb Pester jüdischer Gemeinschaft die mit den moraltheologischen Glaubensgeboten übereinstimmenden Grundthesen dieser Theorie auf.⁸³

Eine Reihe von Forscherinnen studiert weltweit Genderverhältnisse verschiedener Formationen. In der Abhandlung zu dieser Problematik erwähnte Klezina I. S. (Russland) die USA-Anthropologin Nancy Riss, die nach der Analyse gesellschaftlicher Vorstellungen über Frauen und Männer das Wesentliche der männerorientierten Kultur zusammenfassen konnte. Nach Angaben der Analyse soll die Gesellschaft durch Männer vertreten sein. Männer seien nämlich zivilisierter als die rohe Natur symbolisierenden Frauen. Diese Meinung kommt in der Sprache, in der darstellenden Kunst und sogar in der Wissenschaft zum Ausdruck. So entstanden dualistische Begriffe, die Beweise dafür liefern, dass das Verhalten von Frauen vom Körperlichen bestimmt werde. Die Frauen würden sich von Leidenschaften und Instinkten (wie Mutter-, oder Erziehunginstinkt) leiten lassen, während die Männer vom Verstand und Intellekt geführt werden. Der Platz der Frau sei daher in der Familie, während die Umwelt der Männer die Öffentlichkeit, die Politik und Geschäftsleben seien.

Einer der Faktoren, die bei der Herausbildung vom sekundären gesellschaftlichen Frauenbild mitwirken, ist, nach Meinung der Genderforscher, die Gendercharakteristiken vorbestimmende Arbeitsverteilung. Nach dieser Art *historischer* Arbeitsverteilung wird vom Mann die produktive Aktivität erwartet, während für die Frauen die Reproduktion der Arbeitskraft, d. h. der Lebensbedingungen vorbestimmt wird. Solche Arbeitsverteilung führte zur *Abschiebung* der Frau über die Grenze der öffentlichen Sphäre. Die physische Anwesenheit der Frau in der Gesellschaft wurde zwar zur Kenntnis genommen, doch gesellschaftlich nicht legitimiert. Die Frau leistet demnach die Arbeit, die wie eine

⁸³ Dabei wird nicht nur die Thora (Heilige Schrift), sondern auch Talmud, Schulchan Aruch und andere rabbinische Belehrungen gemeint.

Genderrollen bestimmen unter anderem Vorschriften der Eheschliessung – siehe Kizur Schulchan Aruch 1988. III. B. Kapitel CXLV (26. Punkte). 838-844.

Schwarzarbeit verborgen ist, die niemand sieht, die für die innere Anwendung vorgesehen wird. Die Tätigkeit der Frauen mag zwar nützlich sein, doch erscheint sie sekundär und nicht wirklich wertvoll. Daher nimmt die Frau als Trägerin dieser Arbeit einen niedrigeren Status an als der Mann:⁸⁴ „Одним из факторов, влияющих на формирование вторичности образа женщины, является, по мнению гендерных исследователей [...], тот тип разделения труда, который строго определенным образом закрепил в культуре ряд характеристик, имеющих отношение к полу. На мужчину здесь возложена активность, связанная с производительным трудом, а на женщин — с обеспечением воспроизводства рабочей силы, т. е. условий по поддержанию жизни. Такое разделение труда привело к тому, что женщина «отодвигается» за пределы общественной сферы. Она выполняет то, что скрыто, что «никто не видит», что предназначено для внутреннего употребления, что необходимо, но вторично. Этот вид труда не учитывается обществом как реально значимый, и женщина как его носительница приобретает более низкий статус, чем мужчина.”

Die vom Mann zu verrichtende Arbeit trägt zur Erhaltung der Verbindung zwischen der Familie und der Außenwelt bei. Die Haupttätigkeiten dieses Prozesses sind Produktion und Geldbeschaffung. Die Rolle des Mannes kann also als instrumental bezeichnet werden. Die Rolle der Frau ist aber expressiv, denn sie sorgt vor allem für Harmonie und internes emotionales Klima der Familie: Sie versorgt die Kinder und den Haushalt.

Solche gesellschaftliche männerorientierte Lebensstrategie galt für die Situation der jüdischen Ansiedlerinnen in Pest, die von den Männern der Gemeinde so gründlich versteckt wurden, dass man heute nur wenige Frauennamen aus den Zeiten der Ansiedlung in Pest kennt.

Die Frauennamen tauchten erst in der Conscription 1827 auf, was den ersten Schritt in Richtung der gesellschaftlichen Anerkennung (d. h. Berechtigung) der Frauen bedeutete. Aufgrund der Forschungsquellen kann allerdings nur über den inneren Strukturwechsel der jüdischen Gemeinschaft diskutiert werden. Doch war diese Entwicklung für die Frauen genauso wichtig wie die Legitimierung von jüdischen Geburts- oder Heiratsurkunden für die erfolgreiche Integration der Gemeinde in die Pester Gesellschaft.

Die existenziell-wirtschaftlich begründete Ansiedlung in Pest wurde von den Männern geplant und ausgeführt, während die ersten jüdischen Ansiedlerinnen lediglich ihren Männern folgten. Die Idee der Übersiedlung stammte nicht von den Frauen, doch mussten sie bei der

⁸⁴ Клещина И. С. (Klezina I. S.) 2004. 229

Ausführung kräftig mitwirken. Der Wohnortwechsel bedeutete ja auch den Umzug vieler Kinder, was vor allem die Frauen meistern mussten. Mehrere Frauen müssen derzeit, oder sofort nach dem Ankommen in Pest schwanger gewesen sein, obwohl es in Pest nicht einmal eine entsprechende Wohnung zu mieten gab. Mit einer schnellen ärztlichen Hilfe, physischer oder finanzieller Unterstützung konnten die Frauen auch nicht rechnen. Nicht umsonst ließen die wohlhabenderen Familienhäupter ihre Familien erst später nachkommen. Das ungünstige Klima der neuen ökologischen Nische, schlechte sanitäre Bedingungen⁸⁵ und die Notwendigkeit mit vielen Menschen kleinere Wohnflächen zu teilen, wirkten negativ auf den biologischen Zyklus der Frauen aus, was die Lebensqualität von Frauen und Kindern beeinträchtigte und zu den häufigen Schwangerschafts- bzw. Geburtskomplikationen, Krankheiten und Steigerung der Sterbezahlen beitrug. Eine fast permanente Schwangerschaft beutete den Frauenkörper aus und untergrub ihre körperlich-geistige Gesundheit. Die Reproduktion der Gemeindemitglieder und Versorgung der Nachkommenschaft durfte aber nicht eingestellt werden. In dieser Hinsicht waren die Frauen für die Gesellschaft unentbehrlich.

Außer der Verrichtung von endlosen Kinderproduktions- und Haushaltsaufgaben müssen die Frauen an der Geschäftstätigkeit der Familien teilgenommen haben, da es derzeit nur wenige jüdische Handwerker Gesellen in Pest gab. Darüber hinaus waren die meisten Familien zu arm, um Facharbeitskräfte aufnehmen zu können. Eine Ausnahme bildeten Köchinnen oder Dienstmägde, worüber oben bei dem Kapitel *Cselédlányok és a szakácsnők* (Teil V. Kapitel 3) berichtet wurde. Ich vermute jedoch, dass sehr viele Haushaltsarbeiterinnen zu den arbeitgebenden Familien oder deren näherem Bekanntschaftskreis gehörten. Es gilt vor allem für die armen bzw. *dürftigen* Familien, die Informationen an die noch ärmeren oder bedrängten Verwandten in der Urheimat übermittelten. Ein Beispiel dafür ist Familie Bannat (1826/363), die 1809 aus Galizien kam. Der Ehemann war schon über 70, das Dienstmädchen Barbara kam erst 1825 auch aus Galizien. Vermutlich hatte sie eine direkte Adresse für den Umzug in Pest.

Bei Dienstmädchen und Köchinnen wird die Beziehung zur Urheimat der ersten jüdischen Ansiedler sichtbar. Diese Beziehung wird bei der Behandlung jüdischer Integration nie behandelt, als hätten die Auswanderer alle Verbindungen mit der alten Heimat sofort abgebrochen.

⁸⁵ Eine Protokoll-Eintragung enthält die Beschwerde der jüdischen Einwohner über gesundheitliche Gefahren um die Koscher-Fleischbank. (Protokoll: 99)

Die zur Forschung der Lebensverhältnisse von ersten jüdischen Ansiedlerinnen dienenden Archivdokumente stammten aus dem Zeitraum von ersten und zweiten Generationen des Pester Judentums. Alle Dokumente wurden von Männern verfertigt, die traditionell auch in den Frauenangelegenheiten Urteile fällten. Die Schreiber und die Beamten verfassten im Namen der Frauen ihre Beschwerden und Bitten nach eigenem Geschmack. Es ist zweifelhaft, ob sie das Wesentliche jedes Mal wirklich erfasst haben, da es zwischen den Mitgliedern auch sprachliche Unterschiede gab. Die verwirrende Abfassung des Ehekrieges der Familie Berger könnte auf diese Tatsache zurückgeführt werden (Protokollseiten: 76, 95).

Die „Frauen-Eintragungen“ im Gemeindeprotokoll waren auffallend kurz, während die öffentlichen Berichte der Männer manchmal sogar viel zu ausführlich geschrieben wurden. In diesen Berichten figurierten die Männer mit vollen Namen, vor denen die männliche Anredeform *Herr* (oder kurz „H“) stand, die die gesellschaftliche Bedeutung der handelnden Personen betonte. Hier ist ein Beispiel von der Seite 42 des Protokolls, auf der folgende Eintragung zu lesen ist: „Bela Witwe des Wolf Hollitsch bittet um monatliche Unterstützung.“ Der Beschluss des Vorstandes lautete anders: „Wird nach Einsicht der Armen-Kassa von Cassirer Herrn K. Hirsch ihr eine monatliche Unterstützung angewiesen.“

Diese kleinen Texte lassen in die Genderverhältnisse jüdischer Gesellschaft tief blicken. Durch sprachliche Zeichen wird die öffentliche, allgemeinwichtige Aktivität der Männer bzw. der sekundäre Frauenstatus ganz klar dargestellt. Hinzuzufügen ist es noch, dass die frauendiskriminierende Atmosphäre solcher Eintragungen auch die Chronisten vergiftete, die Berichte für nachkommende Generationen erstatteten. So wird es klar, warum die Historiker nur über die Männer schrieben!

Da die Männer in allen Angelegenheiten der Familien und der Gemeinde regierten, mussten sie sich als erste an die Umstände der Außenwelt anpassen und an den ursprünglichen Sitten jüdischer Gesellschaft manchmal ändern. Andrea Pető behauptete in ihrem Artikel zur Ausstellung *A zsidó nő* („Die jüdische Frau“, Budapest 2002), dass die Assimilationsgedanken jüdischer Männer Ungarns immer stärker wirkten als eventuelle Neigung zur Dissimilation. Deshalb konnten es sich die gebildeten jüdischen Ehemänner nicht mehr leisten, ihre Frauen unter *mittelalterlichen* Umständen leben zu lassen: „[...] mindig is jóval erősebbek voltak a disszimiláció gondolatánál, ennek megvalósítása során a zsidó férfiak nem kockáztathatták, hogy feleségeik még mindig „középkori“ körülmények között élnek.“⁸⁶

⁸⁶ Pető 2002. 78 in: *A zsidó nő*.

Dem Wunsch der Mehrheit ähnlich zu sein, war es zu verdanken, dass Oberrabbiner Dr. Meisel am 11. Februar 1866. die Ermächtigung für *Madame Bischitz Johanna* unterschrieb und somit grünes Licht für die Gründung des ersten jüdischen Frauenvereins gab.⁸⁷

Die sich in Pest zu Anfang des 19. Jahrhunderts gebildete frauendiskriminierende Tradition war nicht neu, sie wurzelte tief in den religiösen Moralvorstellungen. Französische Rabbinerin Pauline Bébé suchte nach Gründen in den Texten der Thora und des Talmuds, die auf die Gestaltung der jüdischen Verhaltensnorm wirkten.⁸⁸ „Es ist interessant zu sehen, wie Männer über Frauen urteilen, ohne dass diese selbst eine Chance haben, sich zu äußern.“

Und so setzte sie ihr Kommentar zu der Talmudlehre fort: „So erfahren wir: „eine Frau will eher heiraten und ein Mann sich nicht verheiraten“ und „eine Frau ist lieber arm und verheiratet als reich und alleinstehend“ (Sota 20a)[...] „Ein Mensch der keine Frau hat, lebt ohne Freude, ohne Segen und ohne Güte.“ (Jev. 62b) oder auch: „Ein Mensch der keine Frau hat, ist kein Mensch, denn es heißt: Mann und Weib erschuf er sie etc. und nannte ihren Namen Mensch.“ (Gen. 5:2 zitiert in Jev. 63a.)

Anhand der von mir analysierten Pester Archivdokumente kann nicht festgestellt werden, ob manche Frauen einen schwerbehinderten Mann tatsächlich aus einem *natürlichen* Verlangen nach Ehe heirateten, oder sie standen eher unter Druck der Tradition, der nach die Frau einen Mann zum Leben brauche.

Die obenerwähnte Stelle im talmudischen Traktat *Sota* war schwer zu finden, doch fand ich sofort eine andere Stelle, die genauso ausdrucksvoll ist: R. Akiba sagte: „Wenn Mann und Frau würdig sind, so weilt die Göttlichkeit zwischen ihnen, wenn sie nicht würdig sind, so werden sie vom Feuer verzehrt. Raba sagte: Das (Feuer) der Frau ist stärker, denn bei dieser ist es verbunden, bei jenem aber nicht.“ (Sota 17a)⁸⁹

In der Fußnote zu dieser Passage wird erklärt, dass die Buchstaben *alef* und *schin* im Wort *איש* getrennt, bei *אשה* aber nicht getrennt seien. Diese Tatsache sollte die Benachteiligung und eine schwerere Strafe für die Frau erklären: „Weil sie eben stärker gebunden sei.“⁹⁰

Der zitierte Text bezieht sich auf eine spätere Periode - die sog. Reformzeit. Anfang des 19. Jahrhunderts konnten die Frauen in Pest am öffentlichen Leben noch nicht beteiligen.

Die von der Öffentlichkeit abgeschlossene ursprüngliche Lebensform der Frauen wird in einem weiteren Artikel des obenangeführten Bandes „A zsidó nő“ erwähnt. Siehe:

Papp Richard 2002. 137-138

⁸⁷ Reich Beth-El. III./1. H. 77-79

Über Frauenverein siehe: Lendvai Mária, Julia Richers in: A zsidó nő. Budapest, 2002

⁸⁸ Bebe, Isha: www.haGalil.com.

⁸⁹ Deutsche Übersetzung nach: Goldschmidt 66.

⁹⁰ Ebenda

Bei Sota 20a heißt es noch: „R. Eliezer sagte: Wer seine Tochter die Tora lehrt, lehrt sie Ausschweifung. R. Jehoschoa sagte: Einer Frau ist ein Kab und Ausschweifung lieber als neun Kab und Enthalttsamkeit.“⁹¹

Die Frauen sind demnächst von ihrer Natur aus unmoralisch, so dass nicht einmal der Tora-Unterricht sie vom Bösen abbringen kann. Auch ein anderer Traktat des Talmuds besagt, dass die Frauen erst an der Seite eines Mannes zum Menschen werden: „Auch die Frau findet [nach talmudischer Auffassung] Erfüllung in der Ehe, doch die für sie verwendeten Begriffe sind auffallend anders: „Das Weib ist ein formloser Klumpen und schließt ein Bündnis nur mit dem, der es zum fertigen Geräte macht, denn es heißt 'denn dein Gemahl ist dein Schöpfer; der Herr der Heerscharen ist sein Name.“ (Sanh. 22b)

Diese Stelle wurde von mir bei Goldschmidt gefunden, doch wollte ich unbedingt wissen, wie es im Original lautet, und da stand folgendes:⁹²

אשה גולם היא שנאמר כי בעליך עשיך הי צבאות שמן

Die talmudischen Texte gehen davon aus, dass die Frauen und Männer nur zusammen die dem Menschen geschenkten potenziellen Möglichkeiten in die Wirklichkeit umsetzen und somit zum Abbild des Schöpfers werden können. Jedoch klingt die symbolische Sprache, welche die Frau als einen formlosen Klumpen darstellt, eindeutig negativ. Die Zeile der Passage, wo der Ehemann direkt mit dem Schöpfer verglichen wird, bestimmte die Denkweise mehrerer Generationen. Und das galt nicht nur für die Männer, sondern auch für Selbstbewertung der Frauen. Die Grundsteine Pester jüdischer Kultur wurden ja von den Lehrern und männlichen Talmud-Gelehrten gelegt, die die religiöse Autorität verkörperten.

Die Jüdinnen lebten in Pest bis 1827 illegal, weil sie in keinem der Gemeindebücher eingetragen wurden. Die jüdischen Namensverzeichnisse enthielten nur die männlichen Namen bzw. die der verwitweten Geschäftsfrauen, welche als Steuerzahlerinnen in Frage kamen. Die anderen Frauen waren in der Eintragung des Familienstandes ihrer Männer inbegriffen. Wenn ein Mann als *verheiratet* eingetragen wurde, bedeutete es mindestens einen Frauennamen zuzüglich. Einen Eigenwert hatten die Frauen nie, die Gemeinde war auf ihre Frauenmitglieder auch später nicht besonders neugierig, denn die Frauennamen figurierten zwar in der Conscription des Jahres 1827, doch wurden dort die Frauen nur als *Eheweiber* verzeichnet.

⁹¹ Goldschmidt 1932. 73, sowie Fußnote 21, wo erklärt wird, dass das Wort „Kab“ Naturalien für Lebensunterhalt der Frau bedeutet.

⁹² Goldschmidt 1932. 545 bzw. פירק שני Tractate Sanhedrin 22b in: Talmud Bavli. The ArtScroll Series 2002

Der Ehefrau-Status wurde in den offiziellen Schriften mit dem jiddisch-deutschen Wort *weib* ausgedrückt, das eindeutig auf das Geschlecht deutet. Darüber hinaus deutet dieses Wort auf die Zugehörigkeit einer Frau zu einem bestimmten Mann. Das war der eigentliche Wert, der die jüdische Frau in der Gemeinde legitimierte. Die Anredeform *Frau*, die einen mehr oder weniger öffentlichen Auftritt vermuten liess, wurde 1840 in den jüdischen Dokumenten noch immer nicht gebraucht, obwohl die jüdischen Aufklärer zu jener Zeit schon nach Freiheit und Gleichheit für die Juden verlangten. Dabei war das Wort *Frau* damals nicht unbekannt: Als *Frauen-Synagoge* bezeichnete man den auszubauenden Teil der Synagoge im berühmten Orczy-Haus (Protokoll: 49).

In den Gemeindebüchern entdeckte ich viele Studierenden, unter anderen Philosophie-Studenten und Augenmedikus. Alle Studenten waren männlich. Frauen lernten nur an der Normal- (Grund) Schule. Es gibt Statistiken, die nachweisen, dass die jüdischen Frauen im Bereich der akademischen Ausbildung bzw. Fachschulung zu Anfang des 20. Jahrhunderts den Männern noch immer unterlagen.⁸⁹ 100 Jahre davor war die Lage sicher nicht besser. Die mangelnde Ausbildung beschränkte die Wahl möglicher Arbeitstätigkeiten der Frauen. Zwar gab es in den 1840-er Jahren einige neuen Arbeitsmarktnischen, wie z. B. Zigarettenarbeiterin, doch konnten die Frauen damit nicht viel anfangen. Auch diese Arbeit war typisch weiblich: monoton und schlecht bezahlt.

Im späten 19. bzw. zu Anfang des 20. Jahrhunderts haben sich Frauenbefreiungsbewegungen auch in Ungarn durchgesetzt. Warum unter den ersten Feministinnen so viele Jüdinnen waren, ist die Frage einer anderen Abhandlung.⁹⁰ Die feministische Wissenschaft entdeckte ihre Chancen erst in der zweiten Hälfte vorigen Jahrhunderts. Aus diesem Grund stehen noch viele Fragen auf diesem Gebiet offen.

Die Suche nach Methoden und Formen von Frauenforschungen läuft weiter. Keins der menschlichen Geschlechter dürfte Recht auf alleinige Vertretung der Menschheit bilden. Nachdem der Feminismus diese Grundthese festgelegt hat, brauchen wir nun zu klären, ob sich die feministische Forschung ganz von den bisherigen Formen trennen sollte, indem sie als eine selbständige Disziplin die Frauenproblematik behandelt, oder sie sollte neue Segmente in den bestehenden wissenschaftlichen Bereichen für sich erschließen. Dabei entstehen Fragen, die zwar verständlich, jedoch eindeutig vielleicht bisher nur auf dem Gebiet feministischer Philosophie bzw. Theologie angesprochen wurden.⁹¹

⁸⁹ Karády 2002. 30 in: „A zsidó nő“

⁹⁰ Hrotko 2009. 153-156

⁹¹ Als Beispiel für philosophischen Feminismus: Hell Judit 2006

Auf dem Gebiet Kulturforschung wird vorläufig noch gefragt, ob die Forscherinnen ihr Feld anders bearbeiten als die Forscher. Die Frage ist interessant und ich würde sie mit einem eindeutigen *Ja* beantworten, aber die Auslegung dafür gehört nicht zur Kompetenz meiner jetzigen Arbeit. Eine weitere berechtigte Frage formulierte sich inzwischen: Ist die Geschlechterforschung als Forschungsfeld vielleicht doch eher interdisziplinär? Die „disziplinäre Herkunft“ der Forschenden könnte bei der Auslegung sogar hinderlich sein.⁹²

Methodisch angesehen versuchte ich in dieser Arbeit an der Negativität feministischer Forschungen zu mindern, indem sie über feministische Kritik der ethnisch-religiösen Frauenlage hinaus neue relevante Informationen zur Anfangsperiode jüdischer Ansiedlung in Pest sowohl den weiblichen als auch den männlichen Lesern bietet. Die Art der Quellen, welche für diese Forschung genutzt wurden, erlaubte mir jedoch keine aussagekräftige Darstellung ungarisch-jüdischer Frauenkultur. Die bezogenen Daten zeigen lediglich, wie sich die jüdische Gemeinde unter männlicher Leitung in die bestehenden Pester Verwaltungsstrukturen einzupassen versuchte. Damit wurde die eigentliche Zielsetzung der Arbeit zweifellos erfüllt. Eine vollständige Darstellung ungarisch-jüdischer Frauengesellschaft fehlt noch, obwohl mehrere Schritte in dieser Richtung schon vorgenommen wurden.⁹³ Eine neue Forschung unter Bezug anderer Quellen wäre wahrscheinlich vom Interesse.

Aus dem Gebiet der Theologie werden hier einige Titel der Jahrbücher von ESWTR (Europäische Gesellschaft für theologische Forschung von Frauen) als Beispiel angeführt: Feministische Theorie, feministische Theologie und die politischen Implikationen (10/2002), Theologische Frauenforschungen in Mittel-Ost-Europa (11/2003), Religiöse Ursprünge, Traditionen, Kontexte und Identitäten (14/2006), Feministische Zugänge zum interreligiösen Dialog (17/2009).

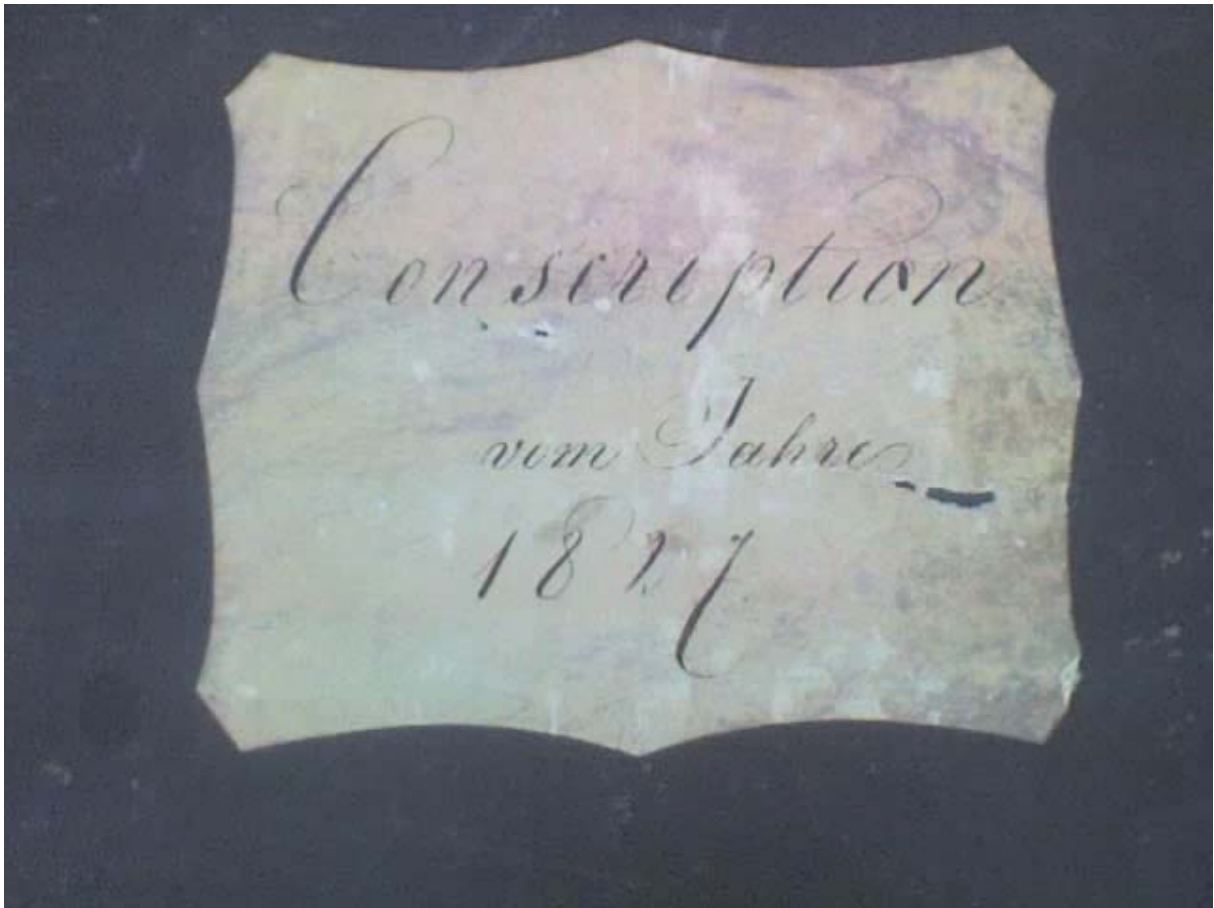
⁹² Vgl. bei „Geschlechtsproblematik“: Kaschuba 2003. 159-165

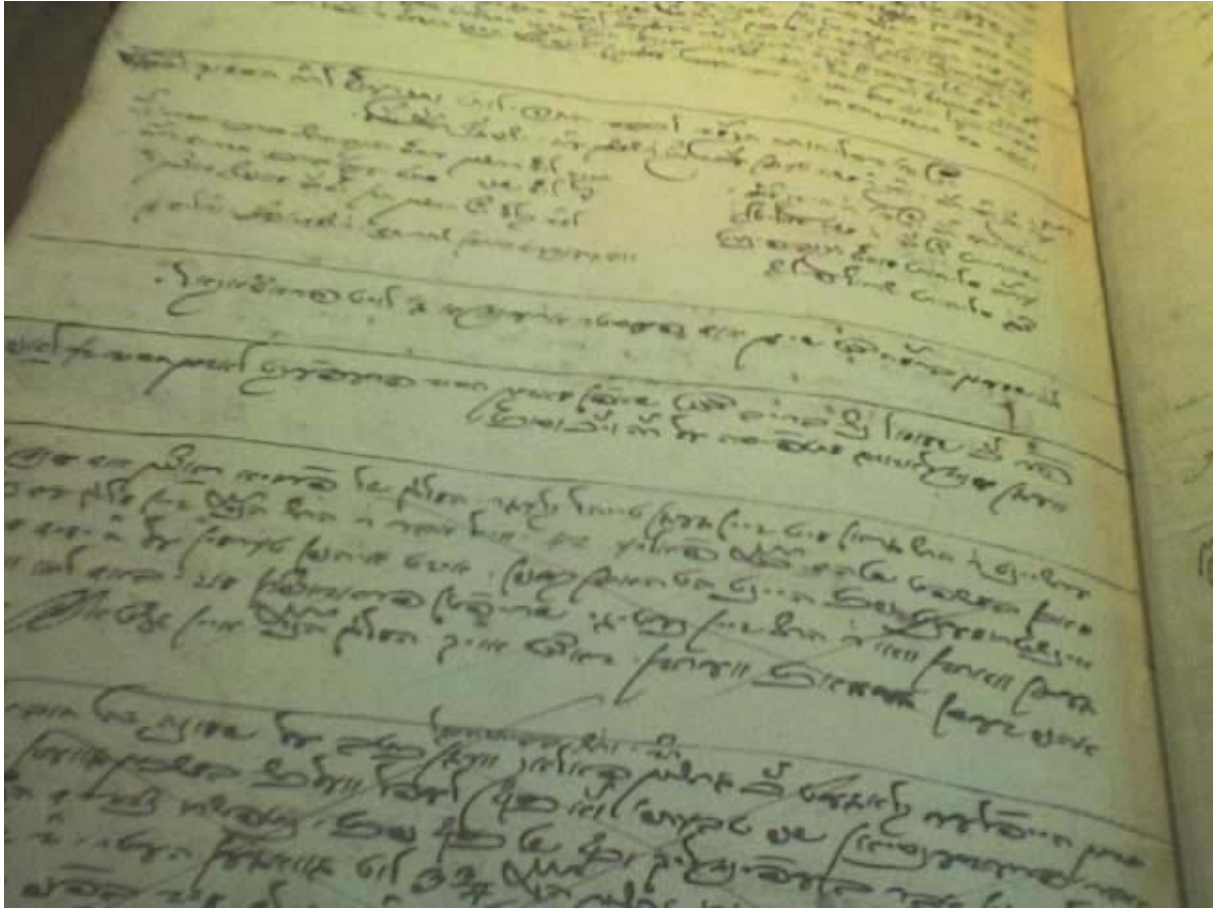
⁹³ Eine interessante diesbezügliche Aufstellung wurde von Norbert Glässer unternommen. Glässer 2011. 210 (978. sz. jegyzetnél).

Melléklet:

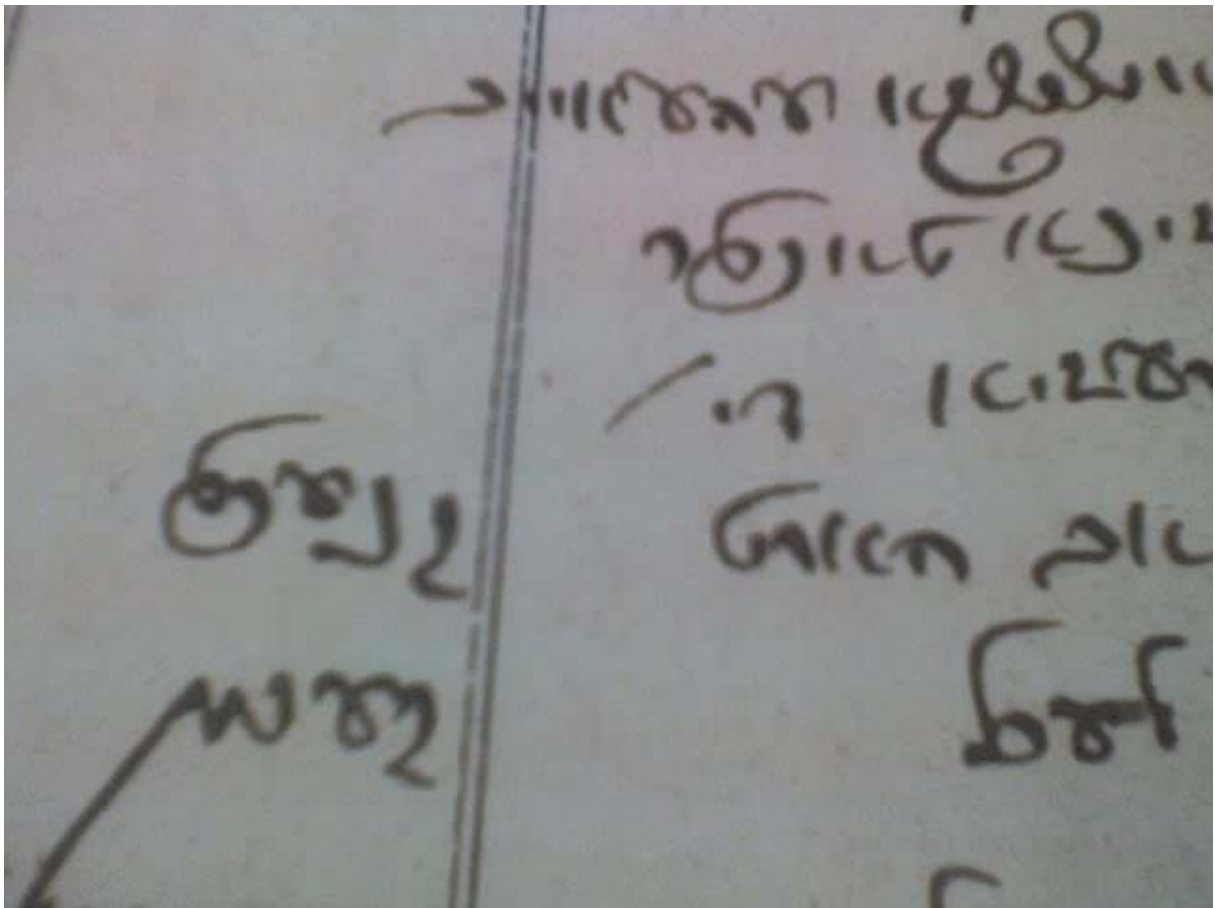
1. kép: Az 1826. évi adóösszeírás.
- 1a. kép: az 1827. évi adóösszeírás
2. kép: egy családi fészek az 1827-es adóösszeírásból
3. kép: *ab geschäft*
4. kép: Ignaz Schlesinger.
5. kép: a temesvári jegyzék
6. kép: *knecht, köchin*
7. kép: Geschäftliche Notizen (üzleti feljegyzés)
8. kép: Begleitbrief (kísérő levél)
9. kép: Der Brief vom 24. September 1787 (1787. szeptember 24-i levél)
10. kép: Ärztliche Bescheinigung von Rumbach für Frau Rebeka Berkowitsch

The image shows a page from a handwritten manuscript. The text is written in a dense, cursive script, likely a form of Arabic or Persian. The paper is aged and yellowed. The text is organized into several horizontal lines, with some lines starting with larger, possibly decorative or initial letters. The handwriting is very tight and difficult to decipher without specialized knowledge of the script.

The image shows a page from a handwritten document. The text is written in large, bold characters, likely in a script like Urdu or Persian. The characters are arranged in a vertical column on the right side of the page, with a vertical line separating them from the left side. The characters appear to be in a script like Urdu or Persian, possibly representing a list or a set of instructions.

IRODALOMJEGYZÉK**Kultúratörténet – kulturális antropológia**

Bakács Tibor, *Budapest közegészségügyének száz éve, 1848-1948*, Budapest, 1948.

Balogh Margit – Gergely Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992*, Budapest, 1993.

Bató J. Lipót, *Adalékok az óbudai hitközségi és chevrák történetéhez. A héber feliratok magyarázatai*, Magyar-Zsidó Szemle, 1907-1908, I. füzet, 32-50.

Bácskai Vera (szerk.) *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*, Budapest, 1971.

Bácskai Vera, *Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros*. Budapest, 1982. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció, 7. Topográfiai mutatók, 3.)

Bácskai Vera - Nagy Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, 1984.

Bácskai Vera, *Társadalmi változások Pesten az 1830-1840. években*, in: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-Budai árvíz 1838*. Budapest, 1988, 197-242.

Bácskai Vera, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Budapest, 1988.

Bácskai Vera, *A vállalkozók előfutárai*, Budapest, 1989.

Bácskai Vera, *A pesti zsidóság a 19. század első felében* in: Budapesti Negyed 8 szám, 1995/2.

Bácskai Vera, *Budapest története 1686—1873*. In: Bácskai Vera — Gyáni Gábor — Kubinyi András, *Budapest története 1945-ig*. Budapest, 2000, 77-126.

Bácskai Vera, *A városok és polgárok Magyarországon* (I-II. kötet), Budapest, 2007.

Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók*, Múlt és Jövő Kiadó, 1998.

Bónis György (szerk.), *Pest-Budai hivatali utasítások a XVIII. században*, Budapest, 1974.

Dr. Bródy Ernő, *A magyar szabadelvűek mozgalma*, 201-247 in: Magyar Zsidó Szemle, 1933. 50. évf. 1933, 1-4. szám

Büchler Sándor, *Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez 1830-1848*. In: Magyar Zsidó Szemle, 1890, 470.

Büchler Sándor, *A pesti hitközség múltjából*. In: Magyar Zsidó Szemle, 1891, 109-118.

Büchler Sándor, *A zsidók története Budapesten a legrégebb időktől 1867-ig*. Budapest, 1901.

Dr. Büchler Sándor, *Az 1727. augusztusi összeírás*, Magyar-Zsidó Szemle XXI. évf. 1904, 413-415.

Dr. Csetényi Imre, *A zsidó jótékonyosság*, Magyar Zsidó Szemle 50. évf. 933, 1-4. szám, 267-271.

Demian Johann, *Darstellung des Koenigreichs Ungern*. Jüdische Religion Bd. 3. Abt. 1, Wien 1805

Dorffinger, A. J. *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth*, Pest, 1827.

Engländerné Brüll Klára, *Orvosok és Kórházak Pest-Budán*, Budapest, 1930

Smoel Ettinger, *A zsidó nép története*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002

Michel Foucault, *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, 1999.

Fallenbüchl Zoltán, *Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687-1770)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

Farkas József, *A pesti református egyház 101 éves története*, Kecskemét, 1898.

R. Slomo Ganzfried

קיָרוֹר שׁוֹלְחַן עֵרוֹךְ

A Sulchan Aruch kivonata, III. kötet, Budapest, 1988.

José Luis García (Coordinación), *Culturas en contacto. Encuentros y desencuentros*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2003

Glässer Norbert, *Találkozás a Szent Igazzal. A magyar nyelvű orthodox zsidó sajtó cádik-képe, 1891-1944*, 2011 (?)

Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti zsinagóga története* in: Egyenlőség XXXIV. évf. 50. szám, 1915, 12-13.

Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti kultusztemplom* in: Magyar-Zsidó Szemle XX. évfolyam, 1920, 86-94.

Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti izraelita hitközség története* In: A pesti izraelita hitközség fennállása 125-dik évfordulója és a magyar izraeliták recepciója 30-dik évfordulójának megünneplése, Budapest. 1925.

Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti gyülekezet alkotmányának története 1932. évi jelentés szerint (A Pesti Izraelita hitközség 1932. évi jelentése)*, Magyar Zsidó Szemle, 51. évfolyam, 1934-35. évi száma, 198-244.

Hanák Péter, *A lezáratlan per* In: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus, Pécs, 1983. 360-362

Dr. Anton Jankovich, *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht*, Ofen, 1838.

Wolfgang Katschuba, *Einführung in die Europäische Ethnologie*, München 1999. 2. Auflage: 2003.

Jakov Katz, *Hagyomány és Válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Budapest-Jeruzsálem, 2005.

Kiss Endre, *Civilizáció, emancipáció, liberalizáció* in: Budapesti Negyed, 59. szám „Emancipáció I.” 2008, 63-82

Dr. Kohn Sámuel, *Zsidók története Magyarországon*. Részben kiadatlan kútforrások nyomán. I. kötet: *A legrégebb időktől a mohácsi vészig*, Budapest, 1884.

Kósa János, *Pest és Budapest elmagyarosodása 1848-ig*, Budapest, 1937.

Körösi József, *Budapest nemzetiségi állapota és magyarosodása az 1881-diki népszámlálás eredményei szerint*. Budapest (MTA kiadványa), 1882.

Kőbányai János, *A magyar értelmiség kialakulása*, Budapesti Negyed, 59. szám „Emancipáció I.” 2008, 5-62.

Samuel Krauss, *Talmudische Archäologie*, J. Kaufmann Verlag/Frankfurt am Main, Bd. II Professor der isr. theol. Lehranstalt in Wien. Leipzig, 1910

Emmanuel Lévinas, *Teljesség és végtelen*, Pécs, 1990

Larissa Adler Lomnitz, *Globalización, economía informal y redes sociales*. In: *Culturas en contacto. Encuentros y desencuentros*, Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2003. 129-146

Magyar-Zsidó Oklevéltár III. kötete (szerk. Mandl Bernát), Budapest, 1937.

Magyar-Zsidó Oklevéltár IV. kötete (szerk. Kováts Ferenc), Budapest, 1938.

Magyar-Zsidó Oklevéltár V. kötete /2. rész (szerk. Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor), Budapest 1960

Magyar-Zsidó Oklevéltár VI. kötete (szerk. Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor), Budapest 1961

Magyar-Zsidó Oklevéltár VII. kötete (szerk. Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor), Budapest, 1977.

Magyar-Zsidó Oklevéltár VIII. kötete (szerk. Scheiber Sándor), Budapest 1965.

Magyar-Zsidó Oklevéltár X. kötete (szerk. Scheiber Sándor), Budapest, 1967

Magyar-Zsidó Oklevéltár XVI. kötete (szerk. Scheiber Sándor), Budapest, 1974.

- Magyar-Oklevéltár XVII. Kötete (szerk. Scheiber Sándor), Budapest, 1977.
- Magyar-Zsidó Oklevéltár XVIII. kötet (szerk. Scheiber Sándor), Budapest 1980
- Mandl Bernát, *Két tragikus zsidó asszony*. In: *Egyenlőség*, 1921. ápr. 9, 10-11.
- Wolfgang Marschall, *Klassiker der Kulturanthropologie*, Verlag C. H. Beck -München 1990.
- Miskolczy Ambrus, *A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén Horn Edével* in: *Egyháztörténeti Szemle* 2005, 6. évf. 2. szám, 8-58.
- Moess Alfréd, *A Pest vármegyei zsidó demográfia. Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749-1846*, Budapest, 1968.
- Nádai Pál, *Az iparművészet Magyarországon*. Bíró Miklós kiállítása, Budapest, 1920.
- Némethy Károly (szerk.), *A pest-budai árvíz 1838-ban*, Budapest Székesfőváros, 1938.
- Óbuda-Altófen, Békásmegyér-Krottendorf történeti kronológiája in: *Helytörténeti füzetek*, I. évf. 1. szám, Budapest, 1996
- Őri Péter, *Hatalom és demográfia* in: *Történeti demográfia évkönyve*, Budapest, KSH, 2002.
- Jos. Patachich, *Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth*. Aus dem Ungarischen des Herrn v. Patachich übersetzt und vermehrt mit neuen Daten und Bemerkungen nebst einem Anhang über die Trauerperiode der Cholera in Pesth von Carl Patisz beeid. Landes- und Gerichts-Advokaten und subst. Expeditior der königlichen Freystadt Pesth. 1833.
- Parczel József, *Az óbudai izraelita templom restaurálásának története*, Budapest, III. Kiskorona-utca, 1901.
- Prepuk Anikó, *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában* in: *Budapesti Negyed*, 2008 nyár, 60. sz. 187-224.
- Ignaz Reich, *Beth-El. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten*. III. kötet, Pest, 1868-?
- Goran Pavel Šantek, *Vitomir Belaj – Seeking for the Mythic Background to Croatian Folk Customs and Beliefs* (edited by Gábor Barna), Akadémiai Kiadó Budapest 2004, 30-31.
- Franz Schams, *Vollständige Beschreibung der königlichen Stadt Ofen in Ungern*, Ofen, 1822.
- Franz Schams, *Vollständige Beschreibung der königlichen Stadt Pesth in Ungern*. Pesth, Hartlebens Verlag, 1821.
- I. Schlesinger, Dr. der Medicin, Magister der Geburtshilfe und Mitglied der med. Facultät zu Pesth, *Medicinische Topographie der königl. Freistädte Pesth und Ofen*, Pesth (Eine von der löblichen medicinischen Facultät zu Pesth gekrönte Preisschrift.) 1840.
- Schram Ferenc, *1790-1819. közti körözőlevelek, nyelvi és néprajzi adatai*, Budapest, 1964.

Spitc, Julius, *Angenehme und nützliche Lektüre zur Unterhaltung und Belehrung*, Budapest, 1878.

Michel K. Silber, *A pesti radikális reformegylet társadalmi összetétele 1848-1852. között*, *Múlt és Jövő* X, 1998/1, 125-142.

Michel K. Silber, *A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra*, *Múlt és Jövő* XVII, 2006/4, 14-44

J. C. Thiel, *Das Königreich Ungarn* Bd. 1, Kaschau, 1833.

J. C. Thiel, *Das Königreich Ungarn* Bd. 6, Kaschau, 1833.

Végváry Annamária (szerk.), *Adalékok a Külső Terézváros történetéhez*, Budapest, 1998.

Wohlfeilster und zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebung, Pesth, 1844.

Zsoldos Jenő, *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, Szerkesztette: Múlt és Jövő Kiadó, 1998.

Nyelvészet

Bakonyi József, *A héber hangtan befolyása a jiddis nyelvre* in: *Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Immanuel Löw emlékére*, Budapest, 1947. 23-26

Bassola, Péter: *Wortstellung im Ofener Stadtrecht*, Berlin, Akademie-Verlag, 1985.

Helmut Dinse, *Die Entwicklung des jiddischen Schrifttums im deutschen Sprachgebiet*, Stuttgart, 1974.

Fleischer, Wolfgang: *Frühneuhochdeutsche Geschäftssprache und neuhochdeutsche Norm* In: Th. Frings und E. Karg-Gasterstädt *Beträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur*, Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1966. 107-246

Paul, Hermann: *Deutsches Wörterbuch*, Halle (Saale), 1959.

Carl Jürgen (Miklós) Hutterer, *Aufsätze zur deutschen Dialektologie*, Budapest, 1991

Kovács Livia, *Zum Problem der Sekundärdiphthonge in der Jiddischen Sprache*. In: *Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Immanuel Löw emlékére*, Budapest, 1947. 269-271

John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom*, Vince Kiadó, Budapest, 2000.

М. Д. Степанова, *Методы синхронного анализа лексики*, Москва, 1968.

Н. С. Трубецкой, *Основы фонологии*, Москва 1960.

N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*, Göttingen, 7. Auflage, 1989.

Трубецкой Н. С. *История, культура, язык*. Москва, 1995.

Tahir Ul-Haq, *Das Lied der Juden im osteuropäischen Raum. Seine Funktionen im Prozess der Erhaltung und Veränderung des sozialen und kulturellen Normensystems und in der Bewältigung aktueller Lebenssituationen*, Frankfurt a. M. – Bern – Las Vegas, 1978.

Gender

Baskin, Judith R., *The changing role of the woman in: Modern Judaism. An Oxford Guide*. Edited by Nicholas de Lange, Miri Frensd-Kandel, Oxford University Press, 2005, 389-400.

Pauline Bebe, *Isha: Frau und Judentum. Enzyklopädie*, www.haGalil.com.

Jutta Braden, „*Ein ausserordentlicher Fall...“ Rachel und Judith Wesselys Konversion zum Christentum in Hamburg 1792 in: Salondamen und Dienstboten. Jüdisches Bürgertum um 1800 aus weiblicher Sicht*, Wien, 64-73

Judith Butler, *Jelentős Testek (Bodies that matter)*, Budapest, 2005

Nancy L., Green, *Gender and Jobs in the Jewish Community: Europa of the Turn of the Twentieth Century in: Jewish Social Studies*, 2002, Vol. 8, Number 2/3, 39-60.

Louise und Dieter Hecht, *Jüdische Frauen zwischen Haskalah und Emanzipation in: Salondamen und Dienstboten. Jüdisches Bürgertum um 1800 aus weiblicher Sicht*, Wien, 2009, 28-38.

Hell Judit, *Van-e feminista filozófia?* Budapest, 2006

Hanna Herzog, *Homefront and Battlefield: The Status of Jewish and Palestinian Women in Israel*, Israel Studies 1998, Volume 3, Number 1, pp. 61-84, Projekt Muse (<http://muse.jhu.edu>)

Paula E. Hyman, *My Life as a Radical Jewish Woman. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, Softcover, Indiana University Press, 2002.

Henriette Dahan Kalev, *Tensions In Israeli Feminism: The Mizrahi-Ashkenazi Rift in: Women's Studies International Forum*, 2001, Vol. 24, 1-16.

Martha Keil-Klaus Lohrmann, *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich*, Wien-Köln-Weimar 1994, 166-191.

Клецина И. С. *Гендерная психология. Теория и практика*. СПб. Алетейя, 2004.

Клименкова Т. А. *Переход от "женских исследований" к гендерному подходу. Возникновение научного сообщества*. Материалы конференции "Гендерные исследования в России: проблемы взаимодействия и перспективы развития", МЦГИ. Москва, 1996, 16-22.

Karády Viktor, *Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában*, in: A zsidó nő, Budapest, 2002, 29-50

Tzvia Koren-Loeb, *The Frankfurt a. M. Memorbuch: Gender Roles in the Jewish Community Institutions* in: Women in Judaism. A Multidisciplinary Journal, Volume

Gail Labovitz, *The Scholarly Life – The Laboring Wife: Gender, Torah and The Family Economy in Rabbinic Culture* In: Nashim, Number 13, 5767/2007, 6-48

Lori Lefkowitz: *The View from Here. Reflections on The Future of Jewish Feminism and Jewish Feminist Scholarship*, 2004, 218-224. Projekt Muse (<http://muse.jhu.edu>)

Shulamit Magnus, *Kol Ishah: Women and Pauline Wengeroff's Writing of An Age* in: Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies and Gender Issues, 2004. 28-65. Projekt Muse (<http://muse.jhu.edu>)

Catharine A. MacKinnon, *A feminizmus változásai*, Budapest, 2001

Rozsika Parker, *The subversive stitch*, First published by The Women's Press Ltd, London, 1984

Pető Andrea, *A „fiúnak nevelt lányok” és a tikkun olam szerepe a magyarországi zsidó nők politikai szerepvállalásában*. In: A zsidó nő, Budapest, 2002, 77-87

Pető Andrea, *Nőhistóriák, a politizáló magyar nők történetéből 1945-1951*”, Seneca, 1998.

Pető Andrea, *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A politizálás alaktana*,” Balassi Kiadó, 2003.

Judith Plaskow, *Three Steps Forward, Two Steps Back*. In: Nashim, No. 9, 5765/2005. 186-188.

Inna Praetorius, *Skizzen zur Feministischen Ethik*, Mainz, 1995

Rhein, Valérie, *Transforming, Traditions: Halakhah, Women and Kriat-Ha-Torah*. In: Gender, Memory, and Judaism Budapest, 2007, 67-73.

Séllei Nóra, *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel*, Csokonai Kiadó,

Alice Shalvi, *Remembering the Past, Living the Present, Planning the Future*. In: Gender, Memory, and Judaism Budapest, 2007. 17-23.

Volkmar Sigusch, *Geschichte der Sexualwissenschaft*, Frankfurt/Main, 2008.

Strauß Adolf, *Nők a templomban*, Egyenlőség 1899. október 8. p. 2.

Irodalomtörténet

Ágai Adolf, *Utazás Pestről Budapestre, 1843-1907*, Fekete Sas Kiadó, 1998

G. S. B. „*Eine Pesther Gesellschaft bei Bürgerlichen*” In: Österreichische Daguerreotypen. Bilder aus dem Leben und Treiben der österreichischen Hauptstädte, 1. Heft, Verlag Philipp Reclam jun., Leipzig, 1841.

Szalai Anna, *Házalók, arendások, kocsmárosok, uzorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*, Osiris, Budapest, 2002

Saját publikációk

Hrotkó Larissa, *És mondta neki az Örökkévaló angyala...* Kalligram XII. évfolyam, 2004 május.

Hrotkó Larissza, *Zsidók Óbudán*, Remény, 10. évfolyam, 2007, 1. szám, 51-55

Hrotkó Larissza, *Pesti zsidók (2)*, Remény 10. évfolyam, 2007, 2. szám, 38-43

Hrotkó Larissza, *Rozi férjhez megy*, Remény, 11. évfolyam, 2008/2. szám, 17-19

Hrotkó, Larissa, *Dynamik, Geographie und Gesellschaftsspezifik der Jüdischen Ansiedlung in Pest um die Mitte des 19. Jahrhunderts*. Acta Ethnographica Hungarica, 53 (2), 2008, 263-276.

Hrotkó Larissa: *A vecsési sváb dallamok és ritmusok mint a régi kultúra utolsó emlékei*. Bonyhádi Evangélikus Füzetek, Bonyhád, 2009, 113-140

Hrotkó Larissza, *A nagyvárosi zsinagóga hatása a hagyományhoz való viszonyulásra*, www.rabbi.hu

Hrotkó Larissza, *Női kalitkában és kalitkán kívül*, Remény, 12. évf. 3. szám, 54-58

Larissza Hrotkó, *Ungarische Frauen im Aufbruch zwischen Religion(en) und Politik. Ein Überblick über die Entwicklung der ungarischen Frauenbewegung*, Feministische Zugänge zum interreligiösen Dialog, ESWTR, Peeters-Leuven-Walpole, MA/Belgium, 2009, 153-164

Hrotkó Larissa, *Tisztelgés a régi bábák és ápolónők előtt*, Remény 2010, 13. évf. 2. szám, 55-58

Kortárs sajtóból

Vereinigte Ofner-Pester Zeitung, 1804, 1811, 1825, 1832, 1838

Allgemeine Zeitung des Judentums, 1837, 1848

Honművész, A Regelő folyóiratnak társa, 1838. 6. évf. I. kötet (Mátkey Gábor alapítá és szerkeze)

Első magyar zsidó Naptár és Évkönyv, Pest, IMIT, 1848

Nemzeti v. Hazai Vándor 1831. 47, 1832. 42-44.

Nemzeti Újság vagy Hazai s Külföldi Tudosító 1812 (8), 1830 (2), 1837 (1), (2)

Der Pester Bote 1857

Der Spiegel 1842

Budapest Főváros Levéltár (BFL)

- V6/XV. 20. Óbudai Zsidó Hitközség iratai (mikrofilm 2434-2435).
- Jüdische Gemeinde Altofens Toleranz-Steuerausweis 1788-1792
- Zsidó konyha IV. 1202.c. Intimata a. m. 4647, 4957, 1789-1850
- IV. 1202pp/XV.20. (lajstrom) Zsidó (Letelepedési, lakhatási ügyek) ügyek: 1786-1837, 1838-1855 Vegyes ügyek 1804-1841,
- IV. 1225: Boráros János hagyatéka (1791-1802)
- XV. 20: Budapest Egyházi anyakönyvek:
A 23, 24, 25, 28, 29, 34, 36, 37, 46 izr. (1836-1851)
Születési anyakönyvek: Geburtsregister
Halotti anyakönyvek: Sterberegister
XV. 20: A54, 58, 65, 67, 80, 96, 99, 100, 114, 116, 134, 136, 245
Keresztelői könyvek: Taufregister

Zsidó Levéltár

1. 90. 63 Közösségi jegyzőkönyv [Protokoll] 1828-1833 PIH
2. PIH I-7. 1/1826 – Összeírás [Conscription] 1826
3. PIH I-7. 1/1827 – Összeírás [Conscription] 1827
4. PIH-II-B-2-a Házassági levél [Heiratsbrief]
5. PIH-II-B-2 Házassági szerződés
6. 79. 100. jelű levél „Eisenburger Komitat“
7. 5857/2-962. számú 1780. évi leMBERGI hirdetmény

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárból:

- 1841/2 évi pesti adólajstrom

Segédrodalom:

- The Schottenstein Edition. *Talmud Bavli*. The ArtScroll Series. Brooklyn, 2002
- Lazarus Goldschmidt, *Der Babylonische Talmud*, Leipzig 1897-1909
- Dr. Zoltán József/ Dr. Berza László, *Budapest Történetének Bibliográfiája*
- III. kötet – Budapest 1964
- IV. kötet - Budapest 1965
- V. kötet – Budapest 1966

Egyéb idézett irodalom:

Bosnyák Zoltán, *Fővárosunk elzsidósodása. 1787-1930*, Budapest 1935.

Norm fir di zemtliche mitglidr des administratziohns-korps der jidisen gemeinde in Berlin 1793/94 In: Jiddische Drucke, 360, www.literatur-des-judentums.de

Jacques Derrida, *Istenhozzád Emmanuel Lévinasnak*, Pécs, 2000

Abstract

I wanted to emphasize right in the title of the study as well the particular situation the Jewish women occupy on the pages of my essay. The complex observation of a group of people and the description of the individual reflection of the observer – feminist in this essay constitute the essence of the research into culture. The description is authentic if man is apprehended in his peculiar existential situation. „It is this consideration from which I turned to the event of the settlement, by which a new Jewish existence form came into being in Pest – as before it all over the world over and over again.” In respect of the social statuses this lifestyle was characterised by men’s dominance. The women’s layer discovered within the men’s society was though far from being homogeneous, but of uniformly marginal situation as it can be detected on the level of the Society.

Although the Jewish society achieving middle-class status readily accentuated the importance of women, but the acceptance of the bourgeois values led to the quick change in the old role casting of the sexes that resulted in the reinterpretation of the social structure of the whole Jewish Society.

Reviewing the major tendencies of the Jewish and non-Jewish feminist literatures at the beginning of my essay, I found a place in the culture science also for my own feminist study. In the part following the Introduction I reviewed the historical, sociological, demographical and philosophical works on the settlement of the Jews of Pest, the establishment of the Jewish cultural and social structures in Hungary and on their operation after the settlement in Pest.

All the authors I made to speak – Sámuel Kohn, Sándor Büchler, Zsigmond Groszmann, János Kósa, Vera Bácskai and others – were striving for scientific truth and completeness. They could not achieve necessarily the latter, since they excluded from their description the Jewish female social layer, fixing thereby, as a matter of fact, the discriminated social situation of women.

It, however, is a mistake to think that my work does not do anything than merely criticising – under the pretext of the settlement in Pest - the Jewish social relations. I was making efforts to represent the Jewish woman in the first place as an independent human being. Restricted even to the margin, the women were vital and socially creative. If demanded by the situation, the women – for example as widows – managed the family, the business independently and took a stand for their interests. The women were able to turn even the least economic chance to their advantage; they were pleased to create communities (including the peculiar religious tradition as well).

The layer of the maid servants figuring in a separate place in my essay did not escape the attention of Vera Bácskai either. The authoress summarised this so that keeping servants had been characteristic of the Jews of Pest. The number of male servants was less, but maid servants could be found in every third household. Although the situation of the servants was characterised by the defencelessness, but several women used this situation for widening their living space. This too is addressed in the chapter discussing the Christianization of “women”. In the same place mention is made of cases when the women took independent decision on withdrawal of the religious community or conversely: they did not follow their husbands in becoming Christian.

Similarly to Vera Bácskai, I tell a few family stories, and not only about women, I mention a new type of qualified entrepreneurs speaking Hungarian as well, while the nameless, unknown peddling, begging women, family mothers and single mothers occupy the centre of attention. Slowly another Jewish world evolves from this before us, the main characters of which are women. The women do occupy the first place in history even if always men occupied the first place in the community documents forming the source of research.

A special place is ensured in my description to the linguistic analysis of the research sources, in the course of which I present the handwriting of the tax-books written in the official Yiddish language of Pest as well. The detailed description of the conditions of Pest is preceded by the short presentation of the Jewish community of Óbuda and the environs, which was one of the major human sources of the Jewish society of Pest.